

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2024 (№2/1)

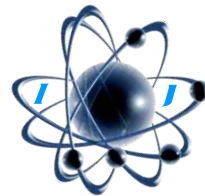
ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shuğa basladı

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI
BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR
MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTI**

ILIM hám JÁMIYET

Ilmiy-metodikahq jurnal

Seriya: Tábiyiy hám texnikahq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikahq ilimler
Filologiya ilimleri

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические
науки. Филологические науки

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences.
Philological sciences

№2/1

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáti
Shólkemlestiriw komiteti bashǵı: QODIROV Q. – NMPI rektori w.w.a.
Bas redaktor: PAZÍLOV A.

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.k., doc. **Abdiev A.** (Nókis);
 tex.i.d., prof. **Ayimbetov I.** (Nókis);
 b.i.d., doc. **Ajiev A.** (Nókis);
 yu.i.k., doc. **Allamuratov A.** (Nókis);
 f.i.d., prof. **Ashirboev S.** (Tashkent);
 p.i.f.d. (PhD), doc. **Babaniyazova N.P.** (Tashkent);
 t.i.d. (DSc), doc. **Bazarbaev R.** (Nókis);
 b.i.f.d. (PhD), doc. **Begjanov M.** (Nókis);
 filos.i.d., prof. **Berdimuratova A.** (Nókis);
 f-m.i.d., doc. **Dawletmuratov B.** (Nókis);
 p.i.k., doc. **Darmenov J.** (Nókis);
 e.i.f.d. (PhD), doc. **Eshimbetov U.** (Nókis);
 b.i.k., doc. **Eshmuratov R.** (Nókis);
 f.i.k., doc. **Eshniyazova E.** (Nókis);
 b.i.d., prof. **Guy Lanza** (AQSh)
 a/x.i.d., prof. **Jumamuratov A.** (Nókis);
 b.i.d., doc. **Jumamuratov M.** (Nókis);
 g.i.d., prof. **Jolibekov B.** (Nókis);
 f-m.i.d., prof. **Ismailov Q.** (Nókis);
 f-m.i.d., prof. **Kamalov A.** (Nókis);

tex.i.d., doc. **Qayipbergenov A.** (Nókis);
 f-m.i.d., prof. **Karajanov S.** (Norvegiya);
 f.i.f.d. (PhD), doc. **Kdirbaeva G.** (Nókis);
 f-m.i.d., prof. **Qudaybergenov K.** (Nókis);
 t.i.d., doc. **Qochanov B.** (Nókis);
 b.i.d., prof. **Markov M.B.** (Rossiya)
 f-m.i.d., doc. **Matjanov N.** (Nókis);
 f.i.d., prof. **Matchanov S.** (Tashkent);
 f-m.i.d., prof. **Metin Orbay** (Turkiya)
 x.i.d., prof. **Mustafayev I.I.** (Azerbayjan)
 f-m.i.d. (DSc), prof. **Otemuratov B.** (Nókis);
 f.i.d. (DSc), doc. **Palimbetov K.** (Nókis);
 f-m.i.d. (DSc), prof. **Prenov B.** (Nókis);
 tex.i.d., akad. **Reymov A.** (Nókis);
 t.i.d., doc. **Saribaev M.** (Nókis);
 f.i.f.d. (PhD), prof. **Sapaeva F.** (Nókis);
 tex.i.d. (DSc), prof. **Seytnazarov Q.** (Nókis);
 g.i.d., prof. **Turdimambetov I.** (Nókis);
 f-m.i.d., prof. **Uteuliev N.** (Nókis);
 f-m.i.d., prof. **Yavidov B.** (Nókis);

D.Dogarova - juwaphı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Juwaphı redaktorlar:
 f.i.f.d. (PhD), prof. **F.Sapaeva** – ózbek tili boyınsha
 f.i.f.d. (PhD), doc. **G.Kdirbaeva** – rus hám inglis
 tilleri boyınsha
Q.Biysenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

Jámiyetlik máslahátshiler:

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis);
 t.i.d., prof. **Abdullaeva Ya.** (Nókis);
 b.i.d., prof. **Esimbetov A.** (Nókis);
 f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis);
 b.i.d. (DSc), doc. **Jumamuratov M.** (Nókis);
 f-m.i.k., doc. **Táńirbergenov S.** (Nókis);

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgeritilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikacyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

BAS MAQALA

ПЕДИНСТИТУТ МАҚТАНЫШЫМЫЗ БОЛЫП ҚАЛА БЕРЕДИ (Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының 90 жыллығы алдынан)

А.К.Пазылов – педагогика илимлериниң кандидаты, профессор
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

2024-жылы Қарақалпақстан Республикасының барлық халқы пүткил елимиздің көзин кең дүньяға ашқан, бес Өзбекстан Қахарманы, Уллы Ұатандарлық урыс жылларындағы бир бурынғы Аўқам қахарманы, бурынғы Аўқам дәуириндеги еки мийнет қахарманы, усы ўақытқа шекем сайланған алты академик, бир нешше жүзлеген илим докторлари (DSc) хэм илим кандидатлары (PhD), Өзбекстан хэм Қарақалпақстан Республикалары шеңбериндеги бирқанша мәмлекетлик искерлер, бир нешше 10 мыңлаған жоқары мағлыўматлы педагоглардың, мектеп муғаллимлериниң тәлим хэм тәрбия алыўына кең мүмкиншиликлер жаратып берген, Қарақалпақстандағы биринши ашылған, хэмемиз ушын билимнің теберик дәрғайы саналған жоқары оқыў орны, Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының 90 жыллық торқалы тойын байрам сыпатында белгилейди. Бул байрамның тек ғана институтымыз профессор-оқытыўшылары менен студент-жасларының емес, ал, пүткил республикамыздағы көпшилик зиялылардың сағынып күткен, әрман еткен байрамына айланыўы турған гәп. Себеби, елимизге муғаллим кадрларды таярлап беріў арқалы халқымызды дүнья цивилизациясына араластырған хэм оған үлес қосыўға имкәният жаратып берген педагогикалық институтымыз байрамының уллы Әжинияз бабамыздың туўылғанына 200 жыл, Қарақалпақстан Республикасының ең дәслебинде Автоном област болып дүзилгенине хэм «Еркин Қарақалпақстан» газетасының шыға баслағанына 100 жыл толыў мерекелери менен бир қатарда белгилениўи кимди болсада қуўанышқа бөлемей қоймайды.

Тарийхқа көз жиберип қарасақ 1924-жылы Ерикли Қарақалпақ Автономиялы областының, 1932-жылы Қарақалпақстан Автономиялы Республикасының дүзилгени менен Республикамыз мектеплери ушын жергиликли жоқары мағлыўматлы кадрлар жоқтың қасында еди. 1932-1933-жыллары Қарақалпақстандағы 597 мектепте 31229 оқыўшы оқыған болса, оларға 750 педагог қәнигелер сабақ берди. Олардың ишинде тек ғана 20сы жоқары мағлыўматлы болды. Муғаллимлердің жетиспеўшилиги себепли 2 айлық, 4-6 айлық қысқа мүддетли курсларды питкергенлер, хәттеки, мектепте саўағын ашқан үлкен жастағы оқыўшыларда муғаллимшилик хызметке тартылды. Усындай көзге тасланып турған муғаллим кадрларға болған жетиспеўшиликлер нәтийжесинде 1934-жылдың 1-июль күни болып өткен ҚКАССР Халық Комиссарлар Кеңесиниң мәжлисинде «ҚКАССРда пединститут дүзиў ҳаққында» деген мәселе, өзинен алдыңғы оғада әҳмийетли деп саналған 18 мәселеден кейин барып 19-мәселе болып күн тәртібине киргизилди.

Деген менен сол күни бул мәселе өзиниң унамлы шешимин тапты. 1934-жыл 1-июлдеги №14-санлы протокол менен жаңадан ашылатуғын пединститутқа қаржы, жай, ремонт, материаллық-техникалық база, студентлерди азық-аўқат пенен тәмийинлеў хэм басқада мәселелерди 15-августқа шекем шешіў жуўапкерли адамларға тапсырылды. Пединститут директорлығына ҚКАССР Халық Комиссарлар Кеңеси мәжлисиниң қарарына муўапық И.Ибрагимов тастыйықланды. Төрткүл қаласында ашылған, Қарақалпақстандағы пединституттың 1934-жыл 1-июлдеги №1 санлы буйрығы менен И.Ибрагимов өзиниң директорлық лаўазымға кирискенлигин тастыйықлады.

И.Ибрагимовтан кейин пединститутты И.Дильманов (1934.15.09.-1934.19.12.), Р.Ракипов (1934-1936),

Д.Б.Базаров (1936-1939), Т.Бекимбетов (1939-1941), Ж.А.Орынбаев (1941-1946), Т.Бекимбетов (1946-1950), К.Убайдуллаев (1950-1953), А.П.Тетюшев (1953-1954), С.Камалов (1957-1958), К.Рзаев (1962-1967), Т.Изимбетов (1967-1976), Ж.Базарбаев (1991-2001), А.Т.Матчанов (2001-2005), Б.Р.Жоллыбеков (2005-2009), М.Қ.Бердимуратов (2009-2011), М.Қ.Сарыбаев (2011-2012ў.а.) Б.Б.Пренов (2012-2015), Қ.К.Оразымбетов (2015-2018), Б.П.Отемуратов (2018-2023)лар басқарды. Бул аралықта еки жыллық Қарақалпақ мәмлекетлик муғаллимлер институтынан Қарақалпақ мәмлекетлик бирлескен педагогикалық хэм муғаллимлер институты, Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институты, Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты атамаларын алыўға өзиниң ылайықлылығын көрсетти.

Тарийхқа көз жиберип қарасақ «Қарақалпаққа қалың кітап оқытқан» (И.Юсупов) муқаддес дәрғай, ҳақыйқый илим-хикмет бостанына айналып үлгерген, шыпа бағыш билим бостаны саналған педагогикалық институтымыз өзиниң 5 жыллық байрамын биринши рет 1939-жылы, 10 жыллығын 1944-жылы, 20 жыллығын 1954-жылы, 30-жыллығын 1964-жылы, 40 жыллығын 1975-жылы, 60 жыллығын 1994-жылы, 70 жыллығын 2004-жылы, 75 жыллығын 2009-жылы хэм 80 жыллығын 2014-жылы мүнәсип белгилегенлигин көреміз.

Институт 1934-жылы өз жумысын еки бағдарда, анығырағы қарақалпақ тили хэм әдебияты, физика-математика бағдарлары (соңынан факультетлери) менен баслады. Буннан соңғы жыллары рус тили хэм әдебияты (1937), тарийх (1940), тәбияттануў хэм география (1948), шет тиллери (1954), дене тәрбиясы (1956), педагогика (1958), филология хэм мектепке шекемги тәрбия (1990) факультетлери, магистратура бөлими (2002), арнаўлы сыртқы бөлим (2003) бөлимлер ашылды.

Институт ашылған 1934-1935-оқыў жылында 42 жигит-қыз студент болыў бахтына миясар болды. Ал, 1940-жылы студентлер саны 358, 1941-1942-оқыў жылында 135, 1964-жылы 2434 студентке жеткерилди.

Жаңадан бой тиклеген институтымызда 1990-1991-оқыў жылында 2132 студент оқыған болса, 1995-1996-оқыў жылында 3052, 2000-2001-оқыў жылында 3823, 2004-2005-оқыў жылында 6332, 2008-2009-оқыў жылында 7642, 2012-2013-оқыў жылында 5056 студент тәлим алды, Ал, ҳәзирги ўақытта институтымыздың күндизги бөлимінде 8343, сыртқы бөлимінде 7365, кешки бөлимінде 615 студент, жәми институтымыз бойынша 16963 студент, 164 магистр, 125 докторант тәлим хэм тәрбия алып, жетик қәнигелер болып шығыўға таярланып атыр. Оларға 828 профессор-оқытыўшы, соның ишинде 26 илим докторы, 201 илим кандидаты, философия докторы, (соннан 28 профессор, 144 доцент) тәлим хэм тәрбия берип атыр.

Институтқа оқыўға киргенлердин барлығыда институтты питкерип, жоқары мағлыўматлы қәниге болып кете бермеди. Олардан биреўлери хожалық жағдайына, биреўлери көшип кетиўине, биреўлери сабақлардан үлгере алмағанлығы, биреўлери әскерий хызметке шақырылғанлығы себепли студентлер қатарынан шығып турды. Нәтийжеде 1934-1935-оқыў жылында оқыўға кирген 42 студенттен 1936-1937-оқыў жылында тек ғана 27 студент питкерип шығып, институттың биринши қарлығашлары атанды. Олардың

ишинде Плис Нурпейсов хэм Гулзийра Ерниязовалар бар еди. Ал, 1939-жылы институты 81 студент, 1946-жылы 74 студент, 1991-жылы 168 студент, 1995-жылы 821 студент, 2000-жылы 672 студент, 2005-жылы 1232 студент, 2010-жылы 2066 студент, 2013-жылы 1268 студент хэм 2023-жылы 2766 студент, 663 магистр оқыўларын табыслы тамамлап бакалавр хэм магистр академиялық дәрежелерин алыўға миясар болды.

2001-жылы тарийхта жекке сийрек ушырасатуғын ўақыя жүз берди. Анығырағы, 1956-жылы институтымызды табыслы тамамлаған бирден еки питкериўшиси «Өзбекстан Қахарманы» деген мәмлекетимиздиң ең жоқары хўрметли атағын алыўға миясар болды. Оның бириншиси шет тиллер факультетин тамамлаған «Өзбекстан хэм Қарақалпақстан халық муғаллими» Алланияз Өтениязов еди. Ол кем тәмийинленген шаңарақларға мийрим-шәпәт көрсетип 40 хожалыққа жай салып берди. Сондай-ақ, оның күши менен Қарақалпақстанда 2 мектеп, 30 орынлы еки балалар бақшасы, 2 айыллық денсаўлықты сақлаў пункти салынды. 15 гектар жер мийўалы бағқа айландырды. Исми Гиннес китабына киритилди. Екиншиси, тәбияттаныў факультетиниң питкериўшиси, «Өзбекстанға хызмет көрсеткен халық билимлендириўи хызметкери», Хийўа қаласы 20-санлы Мехрибанлық үйиниң директоры Пак Вера Борисовна болды.

Қарақалпақстандағы Педагогикалық институттан басқа жоқары оқыў орынларын питкерип шыққан шайыр хэм жазыўшыларымыздың ҳеш бири Өзбекстан Қахарманы хўрметли атағына миясар болмады. Ал, бундай хўрметли атаққа педагогикалық институтымыздың еки питкериўшиси ылайықлы деп табылды. Олардың бири 1955-жылы институтымыздағы рус тили хэм әдебияты факультетин тамамлаған, «Өзбекстан хэм Қарақалпақстан халық жазыўшысы», Халық аралық Махмуд Қашқарий хэм М.Шолохов атындағы сыйлықлардың, Қарақалпақстандағы Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты Төлепберген Қайыпбергеновқа бундай Хўрметли атақ 2003-жылы берилди. Ал, «Өзбекстан хэм Қарақалпақстан халық шайыры» Ибрайым Юсуповқа бул Хўрметли атақты 2004-жылы алыў несип етти.

Қарақалпақстанлы илимпазлардың ишинде бириншилерден болып 1972-жылы пединституттың тарийх факультетин тамамлаған, тарийх илимлериниң кандидаты, «Мехнат Шухраты» ордениниң ийеси, Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими Тарийх, археология хэм этнография институтының Археология бөлими баслығы Ғайратдин Хожаниязовта 2008-жылы «Өзбекстан Қахарманы» хўрметли атағын алыўға миясар болды.

Педагогикалық институтты 1937-жылы тамамлаған ең дәслепки қарлығашларынан бири, Уллы ўатандарлық урыс жылларында 47-авиация полки гвардиялық бөлиминиң аға лейтенанты, ушыўшы-барлаўшы, 106 мәртебе душпан тылына өтип жаўынгерлик тапсырмаларды ағла дәрежеде орынлаған, 2 мәртебе Қызыл байрақ ордени, 1 мәртебе 1-дәрежели Ыатандарлық урыс ордени ийеси болған Плис Колгелдиевич Нурпейсовқа (23.12.1919-23.04.1945) 1945-жылы 8-августта бурынғы Аўқам Қахарманы хўрметли атағы берилди. Педагогикалық институттың кирер аўзына Плис Нурпейсовқа арналған, мәрмәр тастан исленген монумент доска орнатылды.

Хўрметли жасыуллымыз, мийнет нураныйы, Уллы ўатандарлық урыс жылларында биринши рет шөлкемлестирилген институттың жаслар аўқамының жетекшиси, институттың 1947-жылғы питкериўшиси Қ.Камалов мийнетте ерискен айрықша жетискенликери ушын бурынғы Аўқам Жоқарғы Кеңеси Президиумының 1973-жыл 10-декабрдеги Указы менен «...Мийнет Қахарманы» Хўрметли атағын алыўға миясар болды. Ал, Ташкент совхозының директоры Б.Қурбанов бундай Хўрметли атаққа 1978-жылы еристи.

Пединститутты 1948-1961-жыллары питкериўшилер арасынан Қарақалпақстанда рекорд дәрежедеги академиклер жетилисип шықты. Олардан ишинде ең биринши болып, 1950-жылы пединститутты питкерген, филология илимлериниң докторы, профессор, «Өзбекстан хэм Қарақалпақстанға мийнети сиңген илим ғайраткери», Өзбекстан Республикасы Беруний атындағы, Қарақалпақстан Республикасы Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықлардың лауреаты Марат Көптилеўович Нурмухамедов 1974-жылы Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының академиги болып сайланды. Ал, пединституттың 1948-жылғы питкериўшиси, тарийх илимлериниң докторы, профессор, «Өзбекстан хэм Қарақалпақстанға мийнети сиңген илим ғайраткери», Қарақалпақстан Республикасы Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты Сабыр Камалов 1979-жылы, 1964-жылы пединститутты питкерген, филология илимлериниң докторы, профессор, «Қарақалпақстанға мийнети сиңген илим ғайраткери» Абатбай Дәўлетов 1995-жылы академикликке еристи.

2000-жыл пединститутты питкергенлер ушын оғада табыслы жыл болды. Бул жылы тарийхта хеш қашан ушыраспаған, пединститутты питкериўшилериниң үшеўи бирден Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының академиги болып сайланып, халқымызды оғада үлкен қуўанышқа бөледі. Олардың екеўиниң 1955-жылы пединститутты тамамлағанлығы дуйым журтты таң қалдырды. Олардан бири «Өзбекстан хэм Қарақалпақстанға мийнети сиңген илим ғайраткери», философия илимлериниң докторы, профессор, Қарақалпақстан Республикасы Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты Жуманазар Базарбаев болса, екиншиси филология илимлериниң докторы, профессор, «Қарақалпақстанға мийнети сиңген илим ғайраткери» Хуснитдин Хамидов, үшіншиси 1961-жылы пединститутты тамамлаған, биология илимлериниң докторы, профессор, «Қарақалпақстан Республикасына хызмет көрсеткен илим ғайраткери», Қарақалпақстан Республикасы Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты Әмин Бахиев еди.

Жуўмақлап айтқанда, Республикамыз мектеплеринде, академиялық лицейлерде, орта арнаўлы кәсип өнер колледжлеринде, жоқары оқыў орынларында жасларға тәлим хэм тәрбия берип атырған, устазлардың устазларын тәрбиялап жетилистирген, ҳазирги ўақытта да муғаллим кадрлар таярлаў ислеринде белсендилик көрсетип атырған Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты келешекте де теберик дәрғай болып қала беріўи менен бирге, тек ғана қахарманлары хэм академиклери менен мақтаныш етип қалмастан, еле де бирнешше қахарман хэм академиклерди жетилистирип шығаратуғынлығына исенимиз кәмил.

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika

УДК: 519.63+539.37 (575.1)

СВЯЗАННАЯ ЗАДАЧА ТЕРМОУПРУГОСТИ В ДЕФОРМАЦИЯХ ДЛЯ ИЗОТРОПНОГО ПАРАЛЛЕЛЕПИПЕДА

У.З. Джумаёзов – доктор философии по физико-математическим наукам, доцент

НИИ развития цифровых технологий и искусственного интеллекта

Таянч сўзлар: термоэластик, деформация, бошланғич шартлар, ошкор ва ошкормас схемалар, чегаравий масала.

Ключевые слова: термоупругость, деформация, начальные условия, явная и неявная схемы, краевая задача.

Key words: thermoelasticity, deformation, initial conditions, explicit and implicit schemes, boundary value problem.

1. *Введение.* Формулировка краевых задач термоупругости относительно напряжений и деформаций является актуальной задачей механики твердого тела. Краевые задачи термоупругости относительно напряжений и деформаций, могут быть сформулированы в рамках условия совместности деформаций Сен-Венана [1].

Известно, что условия совместности деформаций, с помощью соотношения Дюамеля-Неймана и уравнения движения могут быть записаны относительно тензора напряжений в виде уравнений Бельтрами-Мичелла [4,5]. Уравнения Бельтрами-Мичелла в сочетании с тремя уравнениями движения составляет краевую задачу с девятью уравнениями и тремя граничными условиями [10].

В работах Бородачева [7,8] показаны, что первая группа трех уравнений Бельтрами-Мичелла зависимы от второй группы уравнений. В работах Победри [2,3,4] условия совместности и уравнения равновесия приведены к краевой задаче состоящих из шести уравнений относительно напряжений. В частном случае из уравнений Победри следуют уравнения Бельтрами-Мичелла. Вопросы эквивалентности постановки краевых задач в перемещениях и напряжениях рассмотрены в [7]. Вопросы существования и единственности решения краевых задач рассмотрены в [8,9]. Уравнения Бельтрами-Мичелла с учетом температуры рассмотрены в работе Новацкого [10].

Данная работа посвящена формулировке и численному решению связанных задач термоупругости в деформациях. Решение явных схем приведены к рекуррентным соотношениями относительно компонентов тензора деформаций и температуры. Неявные схемы, приведены к последовательному применению метода прогонки по соответствующим направлениям.

2. *Постановка связанной задачи термоупругости для параллелепипеда.* Известно [4,5,6], что связанная краевая задача термоупругости для изотропных состоит из уравнения движения

$$\sigma_{ij,j} + \rho X_i = \rho \ddot{u}_i, \quad (1)$$

соотношения Дюамеля-Неймана

$$\sigma_{ij} = \lambda \theta \delta_{ij} + 2\mu \varepsilon_{ij} - (3\lambda + 2\mu)\alpha(T - T_0)\delta_{ij}, \quad (2)$$

соотношения Коши

$$\varepsilon_{ij} = \frac{1}{2}(u_{i,j} + u_{j,i}), \quad (3)$$

уравнение притока тепла

$$\lambda_0 \theta_{,ii} - C_\varepsilon \dot{\theta} - T_0 \gamma \dot{\varepsilon}_{ii} = -w, \quad \gamma = (3\lambda + 2\mu)\alpha, \quad (4)$$

и, начальных и граничных условий

$$u_i|_{t=t_0} = \varphi_i, \quad \frac{\partial u_i}{\partial t}|_{t=t_0} = \psi_i, \quad T|_{t=t_0} = \tilde{T}, \quad (5)$$

$$u_i|_{\Sigma_1} = u_i^0, \quad \sigma_{ij} n_j|_{\Sigma_2} = S_i, \quad T|_{\Sigma} = T^0. \quad (6)$$

где σ_{ij} – тензор напряжений, ε_{ij} – тензор деформаций, u_i – перемещения, T – температура, λ, μ – упругие постоянные Ламе, θ – шаровая части тензора деформаций, S_i – поверхностная нагрузка, n_i – компоненты внешней нормали к поверхности Σ , X_i – объемные силы, δ_{ij} – символ Кронекера.

С помощью соотношений (2) и (3), уравнение движения может быть записано относительно перемещений [10] т.е.

$$\mu \nabla^2 u_i + (\lambda + \mu)\theta_{,i} - (3\lambda + 2\mu)\alpha \frac{\partial T}{\partial x_i} + \rho X_i = \rho \ddot{u}_i, \quad (7)$$

где ∇^2 – оператор Лапласа, $\theta = \varepsilon_{kk}$.

Продифференцируя уравнение (7) по X_j т.е.

$$\mu \nabla^2 u_{i,j} + (\lambda + \mu)\theta_{,ij} - (3\lambda + 2\mu)\alpha T_{,ij} + \rho X_{i,j} = \rho \ddot{u}_{i,j}, \quad (8)$$

и, поменяв в (8) местами индексы i и j

$$\mu \nabla^2 u_{j,i} + (\lambda + \mu)\theta_{,ji} - (3\lambda + 2\mu)\alpha T_{,ij} + \rho X_{j,i} = \rho \ddot{u}_{j,i}, \quad (9)$$

и, сложив уравнения (8) и (9) можно найти [2], что

$$\mu \nabla^2 \varepsilon_{ij} + (\lambda + \mu)\theta_{,ij} - (3\lambda + 2\mu)\alpha T_{,ij} + \frac{1}{2}\rho(X_{i,j} + X_{j,i}) = \rho \ddot{\varepsilon}_{ij}. \quad (10)$$

Последнее соотношение представляет собой аналог уравнения совместности деформаций для термомеханических динамических процессов, и состоит из шести уравнений. Уравнение (10) также может найдено из условия Сен-Венана с помощью уравнения движения и соотношения Дюамеля-Неймана. При отсутствии объемных сил, уравнение (10) имеет вид

$$\mu \nabla^2 \varepsilon_{ij} + (\lambda + \mu)\theta_{,ij} - (3\lambda + 2\mu)\alpha T_{,ij} = \rho \ddot{\varepsilon}_{ij}. \quad (11)$$

Заметим, что последнее уравнение получено из условия совместности с учетом закона Гука и уравнения движения, и фактически представляет другую форму условия совместности деформаций. Поэтому, следуя работе [10] можно назвать дифференциальными уравнениями совместности деформаций.

Для формулировки [4, 9] связанной краевой задачи теории упругости к уравнению (10) необходимо присоединить уравнения движения (1) и уравнения притока тепла

$$\lambda_0 \theta_{,ii} - C_\varepsilon \dot{\theta} - T_0 \gamma \dot{\varepsilon}_{ii} = -w. \quad (12)$$

Уравнению (11-12), будем смотреть в трехмерном случае соответствующими начальными и граничными условиями.

3. *Методы решения.* Этот параграф посвящен построению численной модели трехмерных задач рассмотренных, в параграфе 2.

Построив в параллелепипеде $t \geq 0$, $0 \leq x_i \leq l_i$ три семейства параллельных прямых $x_1 = ih_1$, $x_2 = jh_2$, $x_3 = kh_3$ ($i, j, k = \overline{0, n_m}, m = 1, 2, 3$), $t_i = l\tau$,

($l=0,1,2,\dots$) и следуя работам [6] заменяя производные в уравнении (11) разностными отношениями, можно найти следующие сеточные уравнения

$$\begin{aligned} & (\lambda + 2\mu) \frac{\varepsilon_{i+1,j,k,l}^{11} - 2\varepsilon_{i,j,k,l}^{11} + \varepsilon_{i-1,j,k,l}^{11}}{h_1^2} + \\ & + (\lambda + \mu) \left(\frac{\varepsilon_{i+1,j,k,l}^{22} - 2\varepsilon_{i,j,k,l}^{22} + \varepsilon_{i-1,j,k,l}^{22}}{h_1^2} + \right. \\ & + \frac{\varepsilon_{i+1,j,k,l}^{33} - 2\varepsilon_{i,j,k,l}^{33} + \varepsilon_{i-1,j,k,l}^{33}}{h_1^2} \left. \right) + \\ & + \mu \left(\frac{\varepsilon_{i,j+1,k,l}^{11} - 2\varepsilon_{i,j,k,l}^{11} + \varepsilon_{i,j-1,k,l}^{11}}{h_2^2} + \right. \\ & + \frac{\varepsilon_{i,j,k+1,l}^{11} - 2\varepsilon_{i,j,k,l}^{11} + \varepsilon_{i,j,k-1,l}^{11}}{h_3^2} \left. \right) - \\ & - \gamma \frac{T_{i+1,j,k,l} - T_{i,j,k,l} + T_{i-1,j,k,l}}{h_1^2} = \\ & = \rho \frac{\varepsilon_{i,j,k,l+1}^{11} - 2\varepsilon_{i,j,k,l}^{11} + \varepsilon_{i,j,k,l-1}^{11}}{\tau^2}. \end{aligned} \quad (13)$$

Аналогичным образом найдём конечно-разностные уравнение для ε_{22} , ε_{33} , ε_{12} , ε_{13} , ε_{23} , T .

Эти разностные уравнения внутри области имеют второй порядок аппроксимации $O(h^2, \tau^2)$, и являются явными. Поэтому, разрешив эти разностные уравнения относительно ε_i^{l+1} и T_i^{l+1} соответственно, получим следующие рекуррентные соотношения т.е.

$$\begin{aligned} \varepsilon_{i,j,k,l+1}^{11} = & \frac{\tau^2}{\rho} \left((\lambda + 2\mu) \frac{\varepsilon_{i+1,j,k,l}^{11} - 2\varepsilon_{i,j,k,l}^{11} + \varepsilon_{i-1,j,k,l}^{11}}{h_1^2} + \right. \\ & + (\lambda + \mu) \left(\frac{\varepsilon_{i+1,j,k,l}^{22} - 2\varepsilon_{i,j,k,l}^{22} + \varepsilon_{i-1,j,k,l}^{22}}{h_1^2} + \right. \\ & + \frac{\varepsilon_{i+1,j,k,l}^{33} - 2\varepsilon_{i,j,k,l}^{33} + \varepsilon_{i-1,j,k,l}^{33}}{h_1^2} \left. \right) + \\ & + \mu \left(\frac{\varepsilon_{i,j+1,k,l}^{11} - 2\varepsilon_{i,j,k,l}^{11} + \varepsilon_{i,j-1,k,l}^{11}}{h_2^2} + \right. \\ & + \frac{\varepsilon_{i,j,k+1,l}^{11} - 2\varepsilon_{i,j,k,l}^{11} + \varepsilon_{i,j,k-1,l}^{11}}{h_3^2} \left. \right) - \\ & - \gamma \frac{T_{i+1,j,k,l} - T_{i,j,k,l} + T_{i-1,j,k,l}}{h_1^2} \left. \right) + \\ & + 2\varepsilon_{i,j,k,l}^{11} - \varepsilon_{i,j,k,l-1}^{11}. \end{aligned} \quad (14)$$

Аналогичным образом можно найти уравнения для остальных компонент тензора деформаций и температуры. Соотношения (14) позволяют найти значения искоемых функций $\varepsilon_{ii}(x, y, t)$ на слое t^{l+1} если известны значения этих функций на двух предыдущих слоях. Значения функции $\varepsilon_i(x, y, t)$ на двух начальных слоях $k=0$ и $k=1$ могут быть найдены из начальных условий. Можно построить разностные схемы без ограничительных условий для шагов сетки по X и t . Для чего в первых слагаемых уравнений (11) индекс l заменяем на $l+1$, тогда разностная схема становится неявной

$$\begin{aligned} & (\lambda + 2\mu) \frac{\varepsilon_{i+1,j,k,l+1}^{11} - 2\varepsilon_{i,j,k,l+1}^{11} + \varepsilon_{i-1,j,k,l+1}^{11}}{h_1^2} + \\ & + (\lambda + \mu) \left(\frac{\varepsilon_{i+1,j,k,l}^{22} - 2\varepsilon_{i,j,k,l}^{22} + \varepsilon_{i-1,j,k,l}^{22}}{h_1^2} + \right. \\ & + \frac{\varepsilon_{i+1,j,k,l}^{33} - 2\varepsilon_{i,j,k,l}^{33} + \varepsilon_{i-1,j,k,l}^{33}}{h_1^2} \left. \right) + \\ & + \mu \left(\frac{\varepsilon_{i,j+1,k,l}^{11} - 2\varepsilon_{i,j,k,l}^{11} + \varepsilon_{i,j-1,k,l}^{11}}{h_2^2} + \right. \\ & + \frac{\varepsilon_{i,j,k+1,l}^{11} - 2\varepsilon_{i,j,k,l}^{11} + \varepsilon_{i,j,k-1,l}^{11}}{h_3^2} \left. \right) - \\ & - \gamma \frac{T_{i+1,j,k,l} - T_{i,j,k,l} + T_{i-1,j,k,l}}{h_1^2} = \\ & = \rho \frac{\varepsilon_{i,j,k,l+1}^{11} - 2\varepsilon_{i,j,k,l}^{11} + \varepsilon_{i,j,k,l-1}^{11}}{\tau^2}. \end{aligned} \quad (15)$$

и, её можно привести к следующему трехдиагональному виду, решаемого методом прогонки

$$a\varepsilon_{i+1,j,k,l+1}^{11} + b\varepsilon_{i,j,k,l+1}^{11} + c\varepsilon_{i-1,j,k,l+1}^{11} = f_{ijkl}^{11} \quad (16)$$

где a, b, c, f_i^k – коэффициенты.

Аналогичным образом для остальных уравнений (11), могут быть приведены к трех диагональному виду, с различными коэффициентами т.е.

$$\begin{aligned} \ddot{a}\varepsilon_{i+1,j,k,l+1}^{22} + \ddot{b}\varepsilon_{i,j,k,l+1}^{22} + \ddot{c}\varepsilon_{i-1,j,k,l+1}^{22} &= f_{ijkl}^{22}, \\ \dot{a}\varepsilon_{i+1,j,k,l+1}^{33} + \dot{b}\varepsilon_{i,j,k,l+1}^{33} + \dot{c}\varepsilon_{i-1,j,k,l+1}^{33} &= f_{ijkl}^{33}, \\ \tilde{a}\varepsilon_{i+1,j,k,l+1}^{12} + \tilde{b}\varepsilon_{i,j,k,l+1}^{12} + \tilde{c}\varepsilon_{i-1,j,k,l+1}^{12} &= f_{ijkl}^{12}, \\ a\varepsilon_{i+1,j,k,l+1}^{13} + b\varepsilon_{i,j,k,l+1}^{13} + c\varepsilon_{i-1,j,k,l+1}^{13} &= f_{ijkl}^{13}, \\ \ddot{a}\varepsilon_{i+1,j,k,l+1}^{23} + \ddot{b}\varepsilon_{i,j,k,l+1}^{23} + \ddot{c}\varepsilon_{i-1,j,k,l+1}^{23} &= f_{ijkl}^{23}, \\ AT_{i+1,j,k,l+1} + BT_{i,j,k,l+1} + CT_{i-1,j,k,l+1} &= F_{ijkl}^T. \end{aligned} \quad (17)$$

Из уравнений (17) следует, что решение разностных уравнений последовательно четырехкратному применению метода прогонки по соответствующим координатным осям.

4. Численные результаты. Явная и неявная разностные схемы связанной задачи термоупругости в деформациях, решались рекуррентными соотношениями и методом прогонки, соответственно, при следующих начальных и граничных условиях:

$$T(x, y, z, t)|_{t=0} = T_0 \sin\left(\frac{\pi x_i}{l_1}\right) \sin\left(\frac{\pi y_j}{l_2}\right) \sin\left(\frac{\pi z_k}{l_3}\right), \quad (18)$$

$$\varepsilon_{ii}(x, y, z, t)|_{t=0} = 0, \quad \varepsilon_{ij}(x, y, z, t)|_{t=0} = 0,$$

$$\frac{\partial}{\partial t} \varepsilon_{ii}(x, y, z, t)|_{t=0} = 0, \quad \frac{\partial}{\partial t} \varepsilon_{ij}(x, y, z, t)|_{t=0} = 0.$$

$$\begin{aligned} \varepsilon_{ii}(x, y, z, t)|_{x=0} &= 0, \quad \varepsilon_{ii}(x, y, z, t)|_{x=l_1} = 0, \\ \varepsilon_{ij}(x, y, z, t)|_{x=0} &= 0, \quad \varepsilon_{ij}(x, y, z, t)|_{x=l_1} = 0, \\ T(x, y, z, t)|_{x=0} &= 0, \quad T(x, y, z, t)|_{x=l_1} = 0. \end{aligned} \quad (19)$$

и, исходных данных

$$\begin{aligned} T_0 &= 20, \quad \lambda = 0.78, \quad \lambda_0 = 0.06, \quad \alpha = 0.05, \quad \mu = 0.5, \\ \rho &= 0.86, \quad c_e = 3.5, \quad h_1 = h_2 = 0.1, \quad l_1 = l_2 = 1. \end{aligned}$$

Таблица 1. Значения функции $T(x, y, z, t)$ при $t=0.05, z=0.4, y=0.5$

	$x=0$	$x=0.1$	$x=0.2$	$x=0.3$	$x=0.4$	$x=0.5$
Явная схема	0.000	5.720	10.863	14.933	17.539	18.437
Неявная схема	0.000	5.720	10.864	14.933	17.541	18.438

Таблица 2. Значения функции $\varepsilon_{11}(x, y, z, t)$ при $t=0.05, z=0.5, y=0.5$

	$x=0$	$x=0.1$	$x=0.2$	$x=0.3$	$x=0.4$	$x=0.5$
Явная схема	0.000	0.014	0.027	0.038	0.044	0.046
Неявная схема	0.000	0.014	0.027	0.037	0.044	0.046

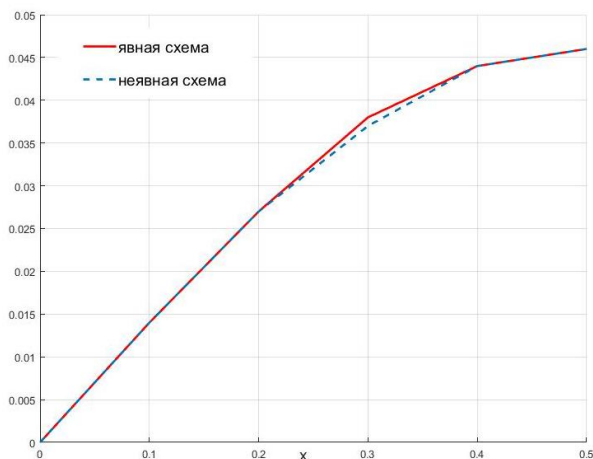

Рис 1. Сравнения распределения тензора деформаций при $t=0.05, y=0.5, z=0.5$

На рис. 1 сравнены кривые, показывающие изменение деформации по времени в срединной точке параллелепипеда, построенные по результатам полученных рекуррентным формулам (явная схема) и методом прогонки (неявная схема). Сравнение результатов по таблицам (таб. 1-2) и рисункам (рис. 1) показывают, что численные результаты, найденные по рекуррентным соотношениям и по методу прогонки достаточно близки, чем обеспечивается справедливость сформулированных краевых задач и достоверность полученных численных результатов.

5. **Заключение.** В рамках условий совместности Сен-Венан с помощью уравнений Ламе построены дифференциальные уравнения динамической термоупругости относительно деформаций. Сформулирована связанная краевая задача термоупругости в деформациях для параллелепипеда со свободной поверхностью находящегося в температурном поле куполообразной формы. Дискретные уравнения составлены конечно-разностным методом в виде явных и неявных схем. Решение явных схем приведены к рекуррентным соотношениям относительно компонентов деформаций и температуры. Неявные схемы решены по методу переменных направлений согласно методу прогонки по соответствующим направлениям.

Разработаны численные алгоритмы и соответствующее программное обеспечение для решения трехмерных термоупругих краевых задач. Исследовано влияние температурного поля на распределение деформаций и напряжений.

Литература

1. Andrianov I., Topol H. "Compatibility conditions: number of independent equations and boundary conditions," Mechanics and Physics of Structured Media, 2022, -P. 123-140. <https://doi.org/10.1016/b978-0-32-390543-5.00011-6>.
2. Pobedrya B.E., Sheshenin S.V. and T.Kholmatov, "Stress Problem," -Tashkent: «Fan», 1988, -P. 200.
3. Pobedrya B.E. "New formulation of the problem of mechanics of a deformable solid body in stresses," Report of the Academy of Sciences of the USSR, vol. 253, 2, 1980, -P. 295-297.
4. Pobedrya B.E. "Numerical methods in the theory of elasticity and plasticity," -M.: Publishing House of Moscow State University, 1996, -P.343.
5. Georgievski D.V., Pobedrya B.E. On the number of independent compatibility equations in the mechanics of a deformable solid. Prikl. Mat. Mekh. 68 (2004), no. 6, 1043–1048; translation in J. Appl. Math. Mech. 68 (2004), no. 6, 941–946 2005.
6. Samarski A.A., Nikolaev E.S. "Methods for solving grid equations." -Moscow: «Science», 1978, -P.592.
7. Borodachev N.M. "Three-dimensional problem of the theory of elasticity in strains," Strength of Materials, 1995, 27 (5-6), pp. 296–299. <https://doi.org/10.1007/bf02208501>
8. Borodachev N.M. "Stress Solutions to the Three-Dimensional Problem of Elasticity," International Applied Mechanics, 42 (2006), pp. 849–878. <https://doi.org/10.1007/s10778-006-0154-4>.
9. Li S., Gupta, A., Markenscoff X. "Conservation laws of linear elasticity in stress formulations," Proceedings of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences, 2005, 461 (2053), pp. 99–116. <https://doi.org/10.1098/rspa.2004.1347>
10. Ike C. "On Maxwell's stress functions for solving three-dimensional elasticity problems in the theory of elasticity," Journal of Computational Applied Mechanics, 2018, 49 (2), -P. 342–350. doi: <https://doi.org/10.22059/JCAMECH.2018.266787.330>

РЕЗЮМЕ. Мазкур иш деформациялардаги термоэластикнинг боғланган динамик масалаларини математик ва сонли моделлаштиришга бағишланган. Тегишли бошланғич ва чегаравий шартларга эга бўлган параллелепипед учун деформациялардаги термоэластикнинг сонли боғланган чегаравий масаласи тузилган ва сонли ечилган.

РЕЗЮМЕ. Настоящая работа посвящена математическому и численному моделированию термоупругости связанной динамической задачи в деформациях. Сформулирована и решена численно краевая задача термоупругости в деформациях для параллелепипеда с соответствующими начальными и краевыми условиями.

SUMMARY. This work is devoted to mathematical and numerical modeling of the coupled dynamic problem of thermoelasticity in deformations. A numerically related boundary value problem of thermoelasticity is formulated and solved in deformations for a parallel-epiped with the corresponding initial and boundary conditions

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA QISHLOQ XO'JALIGI MAHSULOTLARINI YETISHTIRISH VA TASHISHNING HOZIRGI HOLATI

B.Z.Ergashev – doktorant

Toshkent davlat transport universiteti

Tayanch soʻzlar: meva-sabzovot mahsulotlari, intermodal tashishlar, refrijerator konteyner.

Ключевые слова: фрукты и овощи, интермодальные перевозки, контейнер-рефрижератор.

Key words: fruit-vegetable products, intermodal transportation, refrigerator containers.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi, markaziy Osiyo mintaqasining markazida joylashgan bo'lib, qadimdan qishloq xo'jaligi sanotining rivojlanganligi bilan qo'shni davlatlardan farq qilib turadi. Bu soha mamlakat iqtisodiyotining asosiy tarmoqlaridan biri hisoblanadi va aholining katta qismi uchun asosiy daromad manbayi deb baholanadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish va ularni tash-

ish, O'zbekistonning iqtisodiy barqarorligi va rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega. Ushbu ilmiy maqola, O'zbekiston qishloq xo'jaligi sohasida so'nggi yillarda ro'y berayotgan o'zgarishlar, yangi yondashuvlar va ularning iqtisodiyotga ta'sirini tahlil qiladi. Shuningdek, mahsulotlarni yetishtirishdan tortib, ularni ichki va tashqi bozorlarga tashishgacha bo'lgan jarayonlar ko'rib chiqiladi.

O'zbekistonning turli mintaqalari turli xil qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish imkoniyatiga ega. Paxta, g'alla, meva-sabzavotlar va boshqa ko'plab mahsulotlar bu yerda keng ko'lamda yetishtiriladi. Biroq, so'nggi yillarda global iqlim o'zgarishi, suv resurslarining kamayishi, shuningdek, iqtisodiy va texnologik rivojlanish qishloq xo'jaligi amaliyotlariga ta'sir ko'rsatmoqda.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, qishloq xo'jaligi sohasidagi samaradorlikni oshirish va mahsulotlar sifatini yaxshilash, nafaqat mahalliy iqtisodiyot uchun, balki aholi-ning turmush darajasini ko'tarishda ham muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, ushbu tadqiqot O'zbekiston qishloq xo'jaligini rivojlantirishning hozirgi holatini va kelajakdagi istiqbollarini tahlil qilib, sohaga oid siyosiy qaror qabul qiluvchilar, fermerlar va boshqa manfaatdor tomonlar uchun foydali ma'lumotlar taqdim etishga qaratilgan.

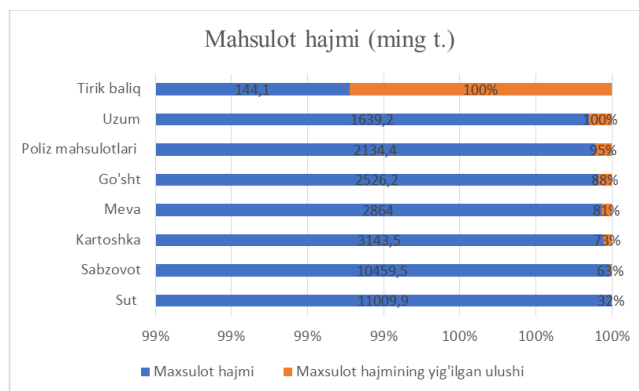
Adabiyotlar tahlili. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni, 2017-yil 6-noyabrda PQ-3377-son "Meva-sabzavot mahsulotlari, uzum, poliz, dukkakli ekinlar, shuningdek, quritilgan sabzavot va mevalarni mahalliy eksport qiluvchilarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi qarori, 2016-yil 18- sentyabrda PQ-2603-son "Meva-sabzavot, uzum va poliz mahsulotlarini eksport qilishni rag'batlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorida, shuningdek mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu tadqiqot muayyan darajada xizmat qiladi [1-3].

Refrijerator vagon va konteynerlarda poliz mahsulotlarini tashish bo'yicha jahondagi yirik tadqiqotchilar, jumladan M.N.Terterov, V.K.Mironenko, A.P.Dyubko, O.B.Malikov, N.G.Makarenko, Alejandro Martinez-Sala, D.Guerin, R.Montanari, E.Bischoff va boshqalar tomonidan ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan [4,5].

Yurtimizda bir qator olimlarning tadqiqotlari poliz mahsulotlarini tashish sharoitini va tashkillashtirishini takomillashtirish muammolariga bag'ishlangan. Tez buziluvchan yuklarni tashishni takomillashtirish masalalari bo'yicha izlanishlar iqtisod fanlari doktorlari G.A.Samatov, M.N.Irisbekova, N.N.Ibragimov, D.I.Ilesaliev, texnika fanlari nomzodlari N.S.Sarvirova, M.N.Jo'rayev, X.L.Korobko, I.S.Gafurov, Sh.Sh.Karabasovlar tomonidan olib borilgan [4-8].

Tabiiy iqlimning qulay sharoitlari O'zbekistonda yuqori sifatli poliz mahsulotlarini yetishtirish imkoniyatini beradi. Quyoshli kunlar davomiyligining, havo namligining, tuproqni o'ziga xosligining o'zaro uyg'unlashuvi natijasida, O'zbek tuprog'ida o'stirilgan poliz mahsulotlari vitamin va mikroelementlarga to'yinagan bo'lib, alohida ko'rsatkichlar bo'yicha esa Yevropaning navlaridan ham yuqori baholanadi. Shuning uchun, poliz mahsulotlarining ishlab chiqarilishini rivojlantirishda O'zbekiston raqobatdosh afzalliklarga ega ekanligini to'liq ishonch bilan aytish mumkin. Tabiiyki, ushbu mahsulotni yirik hajmlarda eksport qilish imkoniyatiga egadir. Ob-havo sharoitlari poliz mahsulotlarini minimal xarajatlar bilan uzoq vaqt davomida saqlashga imkoniyat beradi. Ushbu fakt yil davomida tashqi iste'molchilarning ta'minotini yo'lga qo'yishda obyektiv shart-sharoitni yaratadi.

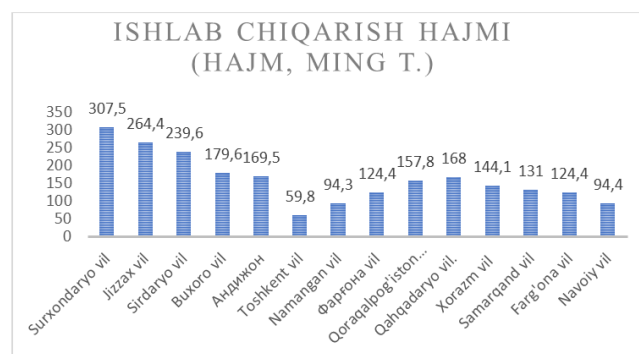
Ammo bugungi kunda qishloq xo'jaligining mavjud va boy imkoniyatlari yetkazib berishlar zanjirida to'laligicha foydalanilmasdan kelmoqda.

1-rasm. O'zbekistonda 2020-yil hisobiga ko'ra tez buziladigan yuklarni yetishtirish hajmi

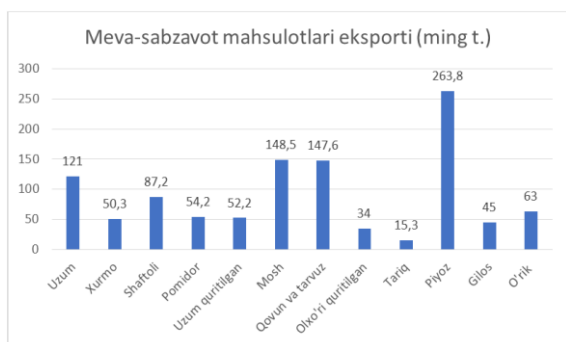
2020-yilning natijalari bo'yicha baliq va qishloq xo'jaligi 3,0% ga ijobiy o'sishini ko'rsatadi. Ushbu dinamikaning ijobiy ko'rsatkichlari o'simlik yetishtirishning 3,4% ga o'sishi (2019-yilda – 4,8% ga, 2018 yilda 4,2% ga) va chorvachilikning 2,1% ga o'sishi (2019-yilda – 1,6% ga, 2018 yilda – 5,7% ga) bilan izohlanadi.

Poliz mahsulotlari umumiy hajmining eng katta ulushi 14,4% Surxondaryo viloyatiga to'g'ri keladi. Shuningdek, eng katta ko'rsatkichlar Jizzax (12,4%), Sirdaryo (11,2%), Buxoro (8,4%) va Andijon (8,0%) viloyatlariga to'g'ri kelganligi qayd etildi. Poliz mahsulotlarining eng kichik ko'rsatkichlari Toshkent (2,8%) va Namangan (4,4%) viloyatlarida kuzatildi. 2020-yilda o'sishning yuqori ko'rsatkichlari Farg'ona (110,2%), Namangan (109,5 %), Qoraqalpog'iston Respublikasi (107,5%), Buxoro (104,6%) va Surxondaryo (104,2 %) viloyatlarida qayd etildi.

2-rasm. Mintaqalar kesimida poliz mahsulotlarini yetishtirish hajmi

Hukumat tomonidan qishloq xo'jaligi va bog'dorchilikni rivojlantirishga katta e'tibor qaratilayotgani bois eksport qilinayotgan mahsulotlar sifati va hajmi yildan-yilga ortib bormoqda. Jumladan, 2023-yil yanvar-noyabr oylarida 1 633,5 ming tonna meva va sabzavotlar eksporti amalga oshirilgan bo'lib, ushbu ko'rsatkich 2022-yilning mos davriga nisbatan 1,4 % ga yoki 23,1 ming tonnaga ko'paydi. Meva-sabzavot mahsulotlarining asosiy eksport bozorlari Rossiya (37,6 %), Pokiston (16,5 %), XXR (12,7 %) hamda Qozog'iston (10,4 %) davlatlari hissasiga to'g'ri kelgan. 2023- yil yanvar-noyabr oylarida oziq-ovqat mahsulotlarining asosiy qismi bo'lgan 1 091,5 mln. AQSH dollari qiymatidagi meva-sabzavot eksport qilindi. Bu ko'rsatkich 2022-yilning mos davriga nisbatan 5,0 % ga ko'paydi va jami eksportdagi ulushi 4,7 % ni tashkil etdi.

3-rasm. Meva-sabzavot mahsulotlari eksporti (2023- yil yanvar-noyabr, o'zgarish sur'atlari, qiymatga nisbatan)

4-rasm. Meva-sabzavot mahsulotlarining eksport geografiyasi (2023-yil yanvar-noyabr)

2023-yil yanvar-noyabr oylarida meva va sabzavotlar eksportining qiymat jihatidan eng katta hajmi Rossiyaga to'g'ri keldi (meva va sabzavotlar eksporti umumiy hajmining 37,6 % i), bu ko'rsatkich Pokistonga eksport hajmidan 2,3 barobar ko'p.

Poliz mahsulotlarining eksportini kengaytirish maqsadida, ularni bozorga yetkazishda barcha tashish qoidalariga rioya etish bilan bog'liq bo'lgan bir qator masalalarni yechish zarurdir. Bu esa o'z navbatida mahsulotning yuqori sifatini ta'minlaydi.

Poliz mahsulotlarini tashish masalalarining tadqiqi shuni ko'rsatadiki, ushbu mahsulotning asosiy qismi xususiy tadbirkorlar tomonidan boshqa davlatlarga avtomobil transporti yordamida olib chiqilmoqda. Ushbu jarayon asosan temir yo'l transportida amalga oshirilishiga qaramasdan, Novosibirsk, Vladivostok, Moskva, Sankt-Peterburg kabi uzoqdagi mintaqalarga ham mahsulotlarning olib chiqilishi avtomobil transportida bajariladi. Ushbu vaziyatning yuzaga kelishi sabablaridan biri, ushbu yuqorida keltirilgan mahsulotlarning aksariyat qismi fermerlik yoki dehqonchilik xo'jaliklarida ishlab chiqariladi. Bu esa o'z navbatida tashiladigan mahsulotning kichik guruhlarda bo'lishiga sabab bo'ladi.

Olingan hosilning tonnasi vagonga ortilishi zarur bo'lgan miqdordan sezilarli darajada kam bo'lganligi sababli, uncha katta bo'lmagan fermerlik va dehqonchilik xo'jaliklarida yetishtirilgan, jo'natishga tayyor bo'lgan poliz mahsulotlarining hajmi har doim ham vagonning sig'imiga muvofiq bo'lmaydi. Kichik tadbirkorlarga esa bir necha tonna poliz mahsulotlarini temir yo'l vagonida tashish daromad keltirmaydi. Shu sababli, jo'natuvchilarning aksariyat qismi ushbu tashishlar uchun avtomobil transportini tanlashadi. Ushbu holat, bozor iqtisodiyotidagi bunday raqobat xizmat ko'rsatishning turli sohalari uchun xosligini ko'rsatadi. Shuning uchun bugungi kunda, bunday yuk jo'natuvchilarni yo'qotmaslik uchun mijozlarga mayda jo'natmalarga mo'ljallangan harakatdagi tarkibni taqdim etish zarurdir. Ushbu maqsadda, ishchi parki refrijerator vagonlar qatorida, kichik hajmdagi yuklar uchun mo'ljallangan – refrijerator konteynerlarga ham ega bo'lish kerak.

SWOT tahlili. SWOT analizi – bu kuchli va zaif tomonlar, imkoniyatlar va tahdidlarni aniqlash orqali har qanday biznes strategiyasi yoki loyihani baholash usuli. Keling, poliz mahsulotlarini temir yo'l vagoni, avtomobil va refrijerator konteyneri orqali tashishning SWOT analizini ko'rib chiqamiz.

1-jadval. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini tashishda turli transport turlarini foydalanish yuzasidan SWOT tahlili.

Transport usuli	Kuchli tomonlar	Zaif tomonlar	Imkoniyatlar	Tahdidlar
Temir yo'l yagoni	- Katta hajmdagi yuklarni tashish imkoniyati	- Harakatlanish jadvalining aniqligi	- Katta miqdordagi mahsulotlarni bozorga yetkazish.	- Temir yo'l transporti infrastrukturasini o'zgarishi
	- Uzoq masofalarga arzon narxlarda yuk tashish	- Yuk tashish uchun oldindan rejalashtirish	- Ekologik toza transport sifatida rivojlanish	- Raqobatchi transport turlarining o'sishi
	- Atrof-muhitga kamroq zarar (past uglerod chiqindilari chiqarish)	- Har xil ob-havo sharoitlariga moslashuvchanlikning cheklanganligi		
Avtomobil	- Yuklash va tushirishning moslashuvchanligi.	- Kichik hajmdagi yuklarni tashish cheklanganligi	- Kichik va o'rta hajmdagi fermer xo'jaliklari bilan hamkorlik	- Yo'l-transport qoidalarining o'zgarishi
	- Turli ob-havo sharoitlariga moslashuvchan	- Yo'l-transport hodisalarini xavfi	- Tez yetkazib berish orqali mijozlar qoniqlashini oshirish	- Yog'in-sochin va yo'l sharoitlarining noqulayligi
	- Har xil yo'nalishlarda tez va samarali harakatlanish imkoniyati	- Katta masofalarga tashish narxi qimmat		
Refrijerator konteyneri	- Mahsulotlarning sifatini saqlash uchun sozlanishi mumkin bo'lgan haroratni ta'minlaydi	- Konteynerlarni ta'minlash va saqlash narxi	- Mahsulotlarni xalqaro bozorlarga eksport qilish	- Elektr ta'minoti uzilishlari
	- Uzoq masofalarga mahsulotlarni yangi holda yetkazib berish imkoniyati	- Elektr ta'minoti va texnik xizmat ko'rsatish talablari	- Muzlatilgan va yangi mahsulotlarni tashish bozorini kengaytirish	- Texnik nosozliklar va ta'mirlash xarajatlari
	- Har xil transport turlari (temir yo'l, avtomobil, dengiz) bilan moslashuvchanligi			

Bu jadval turli transport usullari uchun strategik rejalashtirishda asosiy omillarni hisobga olish imkonini beradi, ularning har birining afzalliklari va kamchiliklari, shuningdek, ularga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan tashqi omillar hisobga olinadi. Bu ma'lumotlar asosida transport kompaniyalari o'z operatsiyalarini optimallashtirish va kelajakdagi tahdidlarga qarshi chora-tadbirlar ishlab chiqishlari mumkin.

Xulosa. Temir yo'l vagonlari katta hajmdagi yuklarni uzoq masofalarga arzon va atrof-muhitga kam zarar yetkazgan holda tashish imkonini beradi. Biroq, ularning harakatlanish jadvalining qattiq nazorat qilinishi va har xil ob-havo sharoitlariga moslashuvchanlikning cheklanganligi kamchiliklardir. Temir yo'l transportining rivojlanishi ekologik toza transport sifatida bozorni kengaytirish imkoniyatlarini yaratadi, ammo infrastrukturaning o'zgarishi va raqobatning o'sishi tahdid soladi.

Avtomobillar yuklash va tushirishning moslashuvchanligi, turli ob-havo sharoitlariga moslashuvchanlik va turli yo'nalishlarda tez va samarali harakatlanish imkoniyatini taqdim etadi. Kichik hajmdagi yuklarni tashish cheklangan-

ligi, yo'l-transport hodisalari xavfi va katta masofalarga tashishning qimmatligi esa kamchiliklardir. Kichik va o'rta hajmdagi fermer xo'jaliklari bilan hamkorlik qilish va tez yetkazib berish orqali mijozlar qoniqishini oshirish imkoniyatlari mavjud, lekin yo'l-transport qoidalarining o'zgarishi va noqulay yo'l sharoitlari tahdid soladi.

Refrigerator konteynerlar mahsulotlarning sifatini saqlash uchun moslashuvchan haroratni ta'minlaydi va uzoq masofalarga mahsulotlarni yangi holda yetkazib berish imkoniyatiga ega. Biroq, konteynerlarni ta'minlash va saqlashning yuqori narxi, elektr ta'minoti va texnik xizmat ko'rsatish talablari zaif tomonlardir. Mahsulotlarni xalqaro bozorlarga eksport qilish va muzlatilgan hamda yangi mahsulotlarni tashish bozorini kengaytirish kabi imkoniyatlar mavjud, ammo elektr ta'minoti uzilishlari va texnik nosozliklar tahdid soladi.

Ushbu tahlil transport kompaniyalari uchun turli transport usullarini tanlashda qaror qabul qilish jarayonida muhim ma'lumotlar taqdim etadi, ularning strategik rejalashtirishlarida va kelajakdagi tahdidlarga qarshi chora-tadbirlar ishlab chiqishlarida yordam beradi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2017-yil 7-fevral PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasi yanada kengaytirilgan harakat strategiyasini e'lon qildi" farmoni.
2. 2017 yil 6 noyabrda PQ-3377-son "Meva-sabzavot mahsulotlari, uzum, poliz, dukkakli ekinlar, shuningdek, quritilgan sabzavot va mevalarni mahalliy eksport qiluvchilarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi qarori.
3. 2016-yil 18-sentyabrda PQ-2603-son "Meva-sabzavot, uzum va poliz mahsulotlarini eksport qilishni rag'batlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi qarori.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 12 апрелдаги 305-сон «Ўзбекистон Республикаси Транспорт вазирлиги ҳузуридаги Транспорт ва логистикани ривожлантириш муаммоларини ўрганиш маркази фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори.
5. Buriev K.C., Samatov G.A., Komilov Y.T., & Dehkanov S.D. 2002. Export of fruit and vegetable production in Uzbekistan: results achieved and perspectives of development. Collection of papers "Export of fruit and vegetable production in dehqan farms of Uzbekistan". –Tashkent: 137-142.
6. Илесалиев Д.И. Перевозка экспортно-импортных грузов в Республике Узбекистан. Д.И.Илесалиев, Е.К.Коровяковский, О.Б.Маликов. // Известия Петербургского университета путей сообщения. 2014. № 3 (39). -С. 11-17.
7. Ибрагимов Н.Н. Моделирование условий перевозок плодоовощной продукции. Н.Н.Ибрагимов, О.В.Мирянов, Д.Ю.Левин. // Вестник ВНИИЖТ, 1994. № 1. -С. 38-44.
8. Ибрагимов Н.Н. Комплексная система обеспечения сохранности свежих плод овощей при перевозке железнодорожным транспортом: Автореф. дис.... д-ра техн. наук (ВНИИЖТ МПС РФ), - М.: 1995 –С. 59.
9. **REZYUME.** Maqolada O'zbekiston Respublikasida yetishtirilayotgan meva va sabzavotlarni tashish jarayonlari, yetishtirish hududlari eksport geografiyasi tahlili qilingan bo'lib, hozirgi kunda meva va sabzavotlarni tashish jarayonlarida qanday to'siqlarga duch kelinayotganligi va shu mummolarni yechishda qanday usullar qo'llanilganligini bayon qiluvchi adabiyotlar tahlili o'rganilgan. Meva va sabzavotlarni tashishda, tashish texnologiyalari tahlili o'tkazilib kerakli xulosalar berilgan.
10. **РЕЗЮМЕ.** В статье проанализированы процессы транспортировки фруктов и овощей, выращиваемых в Республике Узбекистан, география экспорта регионов выращивания, изучен анализ литературы, описывающей, с какими препятствиями сталкиваются в настоящее время процесс транспортировки фруктов и овощей и какие методы используются для решения этих проблем. При транспортировке фруктов и овощей проводится анализ технологии транспортировки и делаются необходимые выводы.

SUMMARY. The article analyzes the processes of transportation of fruits and vegetables grown in the Republic of Uzbekistan, the geography of exports of growing regions, and analyzes the literature describing what obstacles the processes of transporting fruits and vegetables are currently facing and what methods are used to solve these problems. When transporting fruits and vegetables, an analysis of the transportation technology is carried out and the necessary conclusions are drawn.

CHIZIQLI EMAS ALGEBRAIK TENGLAMALARNI YECHISH USULLARI

S.M.Kalmuratova – assistent o'qituvchi

I.J.Tursimbekova – assistent o'qituvchi

J.K.Muxiyatdinov – assistent o'qituvchi

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so'zlar: algebraik tenglama, ko'phad, Lin usuli, Fridman usuli, yaqinlashish, eng so'ngidan oldingi qoldiq.

Ключевые слова: алгебраическое уравнение, полином, метод Лина, метод Фридмана, аппроксимация, предпоследний остаток.

Key words: algebraic equation, polynomial, Lin's method, Friedman's method, approximation, penultimate remainder.

Fizikaning, mexikaning, texnikaning, umuman olganda, tabiyatshunoslikning ko'p sonli sohalaridagi har xil obyektlarni (hodisalarni, jarayonlarni) ularning mexanik modellarini yasab tadqiq qilish masalalari n-darajali algebraik tenglamalarni va bunday tenglamalarning tizimlarini yechishga olib keladi [3:9].

Ushbu holatlarga bog'liq, chiziqli emas algebraik tenglamalarni va ularning tizimlarini yechish masalasi hisoblash matematikasining keng tarqalgan, eng muhim masalalarining biri bo'ladi [1:163].

Ushbu maqolada algebraik tenglamalarni yechishning hisoblash amaliyotida keng qo'llaniladigan, ko'phadlarni ko'paytuvchilarga ajratishning Lin Shinge va Fridman

usullari va ularning berilgan aniq tenglamalarni yechishga tatbiqlari bayon qilinadi.

Haqiqiy koeffitsientli

$$f_n(x) = \alpha_0 x^n + \alpha_1 x^{n-1} + \dots + \alpha_{n-1} x + \alpha_n \quad (1)$$

ko'phadini darajasi ikkidan yuqori bo'lmagan, haqiqiy koeffitsientli ko'phadlarning ko'paytmasi turida ko'rsatish mumkin [2:158]. Bu ko'paytuvchilarga ajratishda chiziqli ko'paytuvchilar

$$f_n(x) = \alpha_0 x^n + \alpha_1 x^{n-1} + \dots + \alpha_{n-1} x + \alpha_n = 0 \quad (2)$$

tenglamasining haqiqiy ildizariga, kvadrat ko'paytuvchilar - kompleks qo'shma ildizlarining juftlariga mos keladi.

Shunday qilib, (1) ko'phadini ko'paytuvchilarga ajratish usullarini bilgan holda, (2) tenglamasining ildizlarini topish masalasini juda oddiy tenglamalarni yechishga keltirish mumkin.

Berilgan (1) ko'phadini m - darajali $g_m(x)$ ko'paytuvchisini ajratishning Lin usulining, yoki eng so'nggidan oldingi qoldiq usulining mohiyati quyidagilardan iborat.

Izlanayotgan $g_m(x)$ ko'phadiga dastlabki yaqinlashish sifatida m - darajali

$$g_{m,1}(x) = x^m + b_1^{(1)}x^{m-1} + \dots + b_{m-1}^{(1)}x + b_m^{(1)} \quad (3)$$

ko'phadi tanlab olinib, $f_n(x)$ ko'phadini $g_{m,1}(x)$ ko'phadiga eng so'nggidan oldingi qoldiqda m - darajali ko'phad kelib chiqqunga qadar bo'linadi. Kelasi $g_{m,2}(x)$

yaqinlashishi hisobida bu qoldiqni x^m ning oldidagi koeffitsientga bo'lishdan kelib chiqqan ko'phad qabul qilinadi. So'nggi ko'phad so'nggidan oldin keltirilgan qoldiq deyiladi. Bundan so'ng, ko'rsatilgan jarayon takrorlanadi, ya'ni bunday usul bilan $g_m(x)$ ko'phadiga k-yaqinlashish bo'lgan

$$g_{m,k}(x) = x^m + b_1^{(k)}x^{m-1} + \dots + b_{m-1}^{(k)}x + b_m^{(k)} \quad (4)$$

ko'phadi topilgan bo'lsa, u holda kelasi $g_{m,k+1}(x)$ yaqinlashuvi $f_n(x)$ ko'phadini $g_{m,k}(x)$ ko'phadiga bo'lishdan kelib chiqqan, so'nggidan oldin keltirilgan qoldiq hisobida aniqlanadi. Bu jarayon $g_m(x)$ ko'phadiga ketma-ket kelgan ikkita yaqinlashishlarning koeffitsientlari oldindan berilgan aniqlik chegarasiga mos kelguncha davom ettiriladi. Agarda $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_m$ - izlanayotgan $g_m(x)$ ko'phadining yechimlari:

$P_{n-m}(x) = x^{n-m} + c_1x^{n-m-1} + \dots + c_{n-m-1}x + c_{n-m}$ esa $f_n(x)$ ko'phadini $g_m(x)$ ko'phadiga bo'lishdan kelib chiqqan bo'linma ko'phad, ya'ni:

$$f_n(x) = g_m(x)P_{n-m}(x)$$

bo'lsa, u holda

$$s_i = 1 - \frac{P_{n-m}(\alpha_i)}{c_{n-m}}, (i = 1, 2, \dots, m) \quad (5)$$

sonlari absolyut qiymati bo'yicha 1 dan kichik va boshlang'ich $g_{m,1}(x)$ yaqinlashuvi $g_m(x)$ ko'phadiga yetarlicha yaqin tanlab olinganda, Lin usuli yaqinlashuvchi bo'ladi. Agarda (5) sonlarining absolyut qiymati bo'yicha eng kattasi haqiqiy son bo'lsa, u holda $b_j^{(k+1)} - b_j^{(k)}$ farqi, maxraji shu songa teng bo'lgan geometrik progressiya tezligi bilan nolga yaqinlashuvchi bo'ladi. Lin usulini qo'llaganda ko'pincha (1) ko'phadining chiziqli va kvadratik ko'paytuvchilarini ajratish bilan cheklanadi. Buning sababi, ko'phadning bunday ko'paytuvchilarini oldindan yetarli aniqlik bilan aniqlash uchun qo'llanadi. Lekin faqat ko'phadning chiziqli ko'paytuvchilarini ajratgan holatda gina Lin usulining yaqinlashuvchi bo'lishining yetarli oddiy shartlarini aniqlash mumkin [5:332].

Bizdan (1) ko'phadining $x-\alpha$ ko'paytuvchisin ajratish talab qilinib, unga Lin usuli bilan topilgan k - yaqinlashish $(x-\alpha^{(k)})$ bo'lsin. Shunda quyidagi ayniyat o'rinli bo'ladi:

$$f_n(x) = x^n + \alpha_1x^{n-1} + \dots + \alpha_{n-1}x + \alpha_n = (x - \alpha^{(k)}) \cdot (x^{n-1} + c_1^{(k)}x^{n-2} + \dots + c_{n-2}^{(k)}x) + d_0^{(k)}(x - \alpha^{(k+1)}) \quad (6)$$

Bunda $x - \alpha^{(k+1)} - x - \alpha$ ga $(k+1)$ - yaqinlashish. Bu (6) ayniyatidan quyidagi natijaga kelamiz:

$$f_n(\alpha^{(k)}) = d_0^{(k)}(\alpha^{(k)} - \alpha^{(k+1)}), f_0(0) = -d_0^{(k)}\alpha^{(k+1)}$$

yoki

$$\frac{\alpha^{(k+1)} - \alpha^{(k)}}{\alpha^{(k+1)}} = \frac{f_n(\alpha^{(k)})}{f_n(0)}$$

Bundan:

$$\alpha^{(k+1)} = \frac{f_n(0)\alpha^{(k)}}{f_0(0) - f_n(\alpha^{(k)})}, (k = 0, 1, 2, \dots) \quad (7)$$

tengligiga kelamiz. Bu tenglikni

$$x = \varphi(x) = \frac{xf_n(0)}{f_n(0) - f_n(x)} \quad (8)$$

tenglamasining $x=\alpha$ ildizini topish uchun yasalgan oddiy iteratsiyalar usuli deb hisoblash mumkin. U holda:

$$\varphi'(\alpha) = 1 + \alpha \frac{f_n'(\alpha)}{f_n(0)} \quad (9)$$

bo'lganligi uchun, $|\varphi'(\alpha)| < 1$ sharti bajarilganda

$$|\varphi(x)| \leq K < 1$$

tengsizligi bajariladigan $x=\alpha$ ildizining bazi bir kishik atrofi bor bo'ladi va agarda $\alpha^{(1)}$ dastlabki yaqinlashuvi shu kishik atrofdan olingan bo'lsa, u holda (7) iteratsion jarayoni yaqinlashuvchi bo'ladi. Undan tashqari, (2) tenglamaning barcha ildizlari ishoralari bir xil haqiqiy sonlar va α - uning absolyut qiymati eng kishik ildizi bo'lsa, u holda $|\varphi'(\alpha)| < 1$ sharti bajariladi. Haqiqatda ham, bu holda (2) tenglamaning barcha ildizlarini ularning absolyut qiymatlarining o'sish tartibida joylashtirsak, ya'ni

$$|\alpha_1| < |\alpha_2| \leq \dots \leq |\alpha_n|$$

tengsizliklari bajarilsa, u holda

$$f_n(0) = (-1)^n \alpha_1 \alpha_2 \dots \alpha_n; f_n'(\alpha_1) = (-1)^{n-1} (\alpha_2 - \alpha_1)(\alpha_3 - \alpha_1) \dots (\alpha_n - \alpha_1)$$

va

$$\varphi'(\alpha_1) = 1 + \frac{\alpha_1 f_n'(\alpha_1)}{f_0(0)} = 1 - \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_2}\right) \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_3}\right) \dots \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_n}\right) \quad (10)$$

bo'ladi. Shu bilan birga, barcha $\frac{\alpha_1}{\alpha_i} (i = 2, 3, \dots, n)$ nisbatlari

musbat sonlar va 1 dan kishik bolganligi uchun

$$0 < 1 + \frac{\alpha_1 f_n'(\alpha_1)}{f_n(0)} < 1 \quad (11)$$

tengsizliklari bajariladi. Bu (7) iteratsion jarayonining yaqinlashuvchi bo'lishining yetarli shartining bajarilganligini dalillaydi.

Endi esa ko'phadlarni ko'paytuvchilarga ajratishning Fridman usulini ko'rib o'tamiz. Fridman usuli bilan berilgan $f_n(x)$ ko'phadining $g_m(x)$ ko'paytuvchisini ajratish, Lin usuli singari bir xil hisoblash algoritmiga ega bo'lmaydi. Bu usuda, agarda $g_{m,k}(x)$ izlanayotgan $g_m(x)$ ko'paytuvchisiga k - yaqinlashish bo'lsa, u holda kelasi $(k+1)$ - yaqinlashishi quyidagicha topiladi: Lin usulidagi singari, $f_n(x)$ ko'phadini $g_{m,k}(x)$ ko'phadiga bo'lamiz, lekin bo'lishni eng so'nggi qoldiq kelib chiqqungacha

davom etadi. Olingan bo‘linma ko‘phadni x ning o‘suvi darajalari bo‘yicha joylashtiradi va unga $f_n(x)$ ko‘phadini bo‘linmada m darajali ko‘phad kelib chiqquncha bo‘ladi. Bu bo‘linma ko‘phadni x^m ning oldidagi koeffitsientga bo‘lib, kelib chiqqan natijani $g_{m,k+1}(x)$ ko‘phadi uchun qabul qiladi. Agarda izlanayotgan $x-\alpha$ chiziqli ko‘paytuvchisiga k – yaqinlashish

$$g_{1,k}(x) = x - \alpha^{(k)} \quad (12)$$

ko‘rinishida bo‘lsa, u holda $f_n(x)$ ni $g_{1,k}(x)$ ga bo‘lib, quyidagi natijaga kelimiz:

$$\frac{f_n(x)}{x - \alpha^{(k)}} = x^{n-1} + b_1^{(k)}x^{n-2} + \dots + b_{n-2}^{(k)}x + b_{n-1}^{(k)} + \frac{r_0^{(k)}}{x - \alpha^{(k)}} \quad (13)$$

Bundan ketma-ket quyidagi tengliklar kelib chiqadi:

$$\left. \begin{aligned} r_0^{(k)} &= f_n(\alpha^{(k)}), b_{n-1}^{(k)} = \frac{f_n(\alpha^{(k)}) - f_n(0)}{\alpha^{(k)}}; \\ b_{n-2}^{(k)} &= \lim_{x \rightarrow \infty} \frac{f_n(x) - r_0^{(k)} - b_{n-1}^{(k)}(x - \alpha^{(k)})}{x(x - \alpha^{(k)})} = \\ &= \frac{b_{n-1}^{(k)} - f_n'(0)}{\alpha^{(k)}} = \frac{f_n(\alpha^{(k)}) - f_n(0) - \alpha^{(k)} f_n'(0)}{[\alpha^{(k)}]^2} \end{aligned} \right\} \quad (14)$$

Fridman usulining algoritmi bo‘yicha, x ning darajalarining o‘sib borishi tartibida joylashgan $f_n(x)$ ko‘phadini

$$q_k(k) = b_{n-1}^{(k)} + b_{n-2}^{(k)}x + \dots + b_1^{(k)}x^{n-2} + x^{n-1}$$

ko‘phadiga, bo‘linmada birinchi darajali ko‘phad kelib chiqqunga qadar bo‘lib, quyidagi natijaga ega bo‘lamiz:

$$\frac{\alpha_n}{b_{n-1}^{(k)}} + \frac{1}{b_{n-1}^{(k)}} \left(\alpha_{n-1} - \frac{\alpha_n b_{n-2}^{(k)}}{b_{n-1}^{(k)}} \right) x$$

Bu ko‘phadni x ning oldidagi koeffitsientga bo‘lsak, Fridman usulining $(k+1)$ – yaqinlashuvi kelib chiqadi:

$$g_{1,k+1}(x) = x - \alpha^{(k+1)} \equiv x - \frac{\alpha_n b_{n-1}^{(k)}}{\alpha_n b_{n-2}^{(k)} - \alpha_{n-1} b_{n-1}^{(k)}} \quad (15)$$

Bundan, quyidagi tenglikga kelimiz:

$$\alpha^{(k+1)} = \frac{f_n(0)[f_n(\alpha^{(k)}) - f_n(0)]\alpha^{(k)}}{f_n(0)[f_n(\alpha^{(k)}) - f_n(0)] - f_n'(0)f_n(\alpha^{(k)})\alpha^{(k)}} \quad (16)$$

Bu

$$x = \psi(x) = \frac{f_n(0)[f_n(x) - f_n(0)]}{f_n(0)[f_n(x) - f_n(0)] - f_n'(0)f_n(x)x} \quad (17)$$

tenglamasini yechish uchun yasalgan iteratsion usul bo‘ladi. O‘z navbatida, (16) iteratsion jarayoni $x=\alpha$ ildiziga yaqinlashuvchi bo‘lishi uchun uning bazibir kishik atrofida

$$|\psi'(x)| \leq K < 1 \quad (18)$$

tengsizligining bajarilishi va $\alpha^{(1)}$ ning shu atrofdan olinishi yetarli bo‘ladi. Lekin, (18) sharti

$$|\psi'(x)| = \left| 1 - \frac{f_n'(0)f_n(\alpha)\alpha^2}{f_n^2(0)} \right| < 1 \quad (19)$$

tengsizligi to‘g‘ri bo‘lganda gina bajariladi.

Agarda (2) tenglamaning barcha ildizlari haqiqiy, ularning ishoralari birxil va

$$|\alpha_1| < |\alpha_i|, (i = 2, 3, \dots, n) \quad (20)$$

bo‘lsa, u holda

$$\begin{aligned} \psi'(\alpha_1) &= 1 - \frac{f_n'(0)f_n(\alpha_1)\alpha_1^2}{f_n^2(0)} = \\ &= 1 - \left(1 + \frac{\alpha_1}{\alpha_2} + \frac{\alpha_1}{\alpha_3} + \dots + \frac{\alpha_1}{\alpha_n} \right) \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_2} \right) \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_3} \right) \dots \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_n} \right) \end{aligned} \quad (21)$$

bo‘ladi. Chunki

$$f_n(0) = (-1)^n \alpha_1 \alpha_2 \dots \alpha_n,$$

$$f_n'(0) = (-1)^{n-1} [\alpha_2 \alpha_3 \dots \alpha_n + \alpha_1 \alpha_3 \alpha_4 \dots \alpha_n + \dots + \alpha_1 \alpha_2 \dots \alpha_n],$$

$$f_n'(\alpha_1) = (-1)^{n-1} (\alpha_2 - \alpha_1)(\alpha_3 - \alpha_1) \dots (\alpha_n - \alpha_1)$$

matematik induksiya usuli bilan

$$0 < \left(1 + \frac{\alpha_1}{\alpha_2} + \frac{\alpha_1}{\alpha_3} + \dots + \frac{\alpha_1}{\alpha_n} \right) \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_2} \right) \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_3} \right) \dots \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_n} \right) < 1 \quad (22)$$

bo‘lishini isbotlaymiz. Haqiqatda ham, $i \geq 2$ uchun $0 < \frac{\alpha_1}{\alpha_i} < 1$ bo‘lganlikdan, $n=2$ bo‘lganda:

$$0 < \left(1 + \frac{\alpha_1}{\alpha_2} + \dots + \frac{\alpha_1}{\alpha_{m+1}} \right) \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_2} \right) \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_3} \right) \dots \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_{m+1}} \right) =$$

$$= \left[\left(1 + \frac{\alpha_1}{\alpha_2} + \dots + \frac{\alpha_1}{\alpha_m} \right) \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_2} \right) \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_3} \right) \dots \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_m} \right) \right] x.$$

$$x \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_{m+1}} \right) + \frac{\alpha_1}{\alpha_{m+1}} \left[\left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_2} \right) \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_3} \right) \dots \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_{m+1}} \right) \right] < 1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_{m+1}} + \frac{\alpha_1}{\alpha_{m+1}} = 1$$

bo‘ladi. Sababi, har bir kvadrat qavs musbat va 1 dan kichik. Shunday qilib, (22) tengsizligi barcha n uchun to‘g‘ri bo‘ladi. Shuning uchun (21) tengligidan va (22) tengsizligidan quyidagi natijaga kelimiz:

$$0 < \psi'(\alpha_1) = 1 - \left(1 + \frac{\alpha_1}{\alpha_2} + \frac{\alpha_1}{\alpha_3} + \dots + \frac{\alpha_1}{\alpha_n} \right) \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_2} \right) \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_3} \right) \dots \left(1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_n} \right) < 1 \quad (23)$$

Endi (10) va (23) ni taqqoslab, quyidagi tengsizliklarning to‘g‘riligiga ishonamiz:

$$0 < \psi'(\alpha_1) < \phi'(\alpha_1) < 1$$

Bu natija, ko‘rilayotgan holatda Fridman usuli Lin usuli bilan taqqoslaganda tezroq yaqinlashuvchi bo‘lishini bildiradi. Umumiy holda Fridman usuli bilan Lin usulining yaqinlashish sohalari mos kelmaydi.

Adabiyotlar

1. Березин И.С., Жидков Н.П. Методы вычислений, т.1. – М.: «Наука», 1966.
2. Демидович Б.П., Марон И.А. Основы вычислительной математики. – М.: «Наука», 1966.
3. Загускин В.Л. Справочник по численным методам решения алгебраических и трансцендентных уравнений. – М.: Физматгиз, 1960.
4. Крылов В.И., Бобков В.В., Монастырный П.И. Вычислительные методы высшей математики, т.1. – Минск: «Высшая школа», 1972.
5. Молчанов И.Н. Машинные методы решения прикладных задач. Алгебра, приближение функций. – Киев: «Наукова думка», 1987.

REZYUME. Ushbu maqolada algebraik tenglamalarni yechishning hisoblash amaliyotida keng qo‘llaniladigan, ko‘phadlarni ko‘paytuvchilarga ajratishning Lin Shinge va Fridman usullari va ularning berilgan aniq tenglamalarni yechishga tatbiqlari bayon qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье описаны методы Лин Шинге и Фридмана разложение многочленов на множители, широко используемые в вычислительной практике решения алгебраических уравнений, и их применение к решению заданных точных уравнений.

SUMMARY. This article describes the Lin Shinge and Friedman methods of prime factorization of polynomials, which are widely used in the computational practice of solving algebraic equations, and their application to the solution of given exact equations.

ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОЛНЕЧНОЙ ЭНЕРГИИ В ТЕПЛИЦАХ

Б.Э.Курбонов – ассистент преподаватель

Каришинский государственный педагогический университет

Таянч сўзлар: куёш иссиқхонаси, куёш радиацияси, тўпланиш, иссиқлик узатиш, иссиқлик ўтказувчанлик, иссиқлик узатиш коэффициентини.

Ключевые слова: гелиотеплица, солнечная радиация, аккумуляция, теплоотдача, теплопроводность, коэффициент теплопередачи.

Key words: solar greenhouse, solar radiation, accumulation, heat transfer, thermal conductivity, heat transfer coefficient.

Введение. Теплицы являются наиболее энергозатратными сооружениями. С повышением цен на углеводородные энергоносители, возрастает актуальность повышения их тепло-технологических показателей. Эффективность конструкции гелиотеплицы определяется её способностью аккумулировать тепло энергии солнечного излучения.

Определяющими энергетическими характеристиками солнечных теплиц являются следующие характеристики:

- 1) максимальное поступление солнечной радиации в теплицу,
- 2) минимальные тепловые потери,
- 3) максимальное аккумулирование тепла энергии солнечного излучения, прошедшего в теплицу.

Основная часть. Важнейшими геометрическими и энергетическими характеристиками гелиотеплиц являются коэффициенты ограждения K_o и аккумулирования K_a :

$$K_o = F_o / F_n; \quad K_a = \Sigma Q_{ak} / \Sigma Q_{np}; \quad (1)$$

где F_o – площадь поверхности ограждения гелиотеплицы;

F_n – площадь поверхности почвы теплицы;

ΣQ_{ak} – количество энергии солнечного излучения аккумулируемое в теплице;

ΣQ_{np} – количество энергии солнечного излучения, входящей в гелиотеплицу.

Задачей тепловой и геометрической оптимизации гелиотеплицы является максимально эффективное сопряжение параметров коэффициентов ограждения K_o и аккумулирования K_a .

Традиционно гелиотеплицы по длине располагаются в широтном направлении [1-3]. Поверхности воспринимающие солнечное излучение направлены на юг, северные стены и скаты теплоизолированные.

Высота теплицы от поверхности грунта до низа конструкций теплицы должна быть не менее $h=2,2$ м, ширина пролета не должна превышать $b=9$ м [4]. Угол наклона южных прозрачных скатов определяет количество солнечной радиации, поступающей в теплицу.

Суммарная солнечная радиация, поступающая в теплицу за период инсоляции:

$$\Sigma Q_{np} = \Sigma S_{np} + \Sigma D_{np}; \quad (2)$$

где ΣS_{np} , ΣD_{np} – сумма, прошедшей в теплицу, прямой и рассеянной солнечной радиации:

$$\Sigma S_{np} = \Sigma S_{\perp} B_s \cos i; \quad \Sigma D_{np} = \Sigma D B_d; \quad (3)$$

$S_{\perp}$, D – прямая и рассеянная радиация, падающая на прозрачную поверхность теплицы;

B_s , B_d – коэффициенты светопропускания прямой и рассеянной радиации.

Поступление рассеянной радиации D практически мало зависит от угла падения лучей на прозрачные поверхности, в основном зависит от площади поверхности прозрачного ограждения. Поэтому количество прошедшей радиации является функцией прямой радиации S_{np} , падающей на поверхность прозрачного ограждения, и угла их падения i :

$$\Sigma Q_{np} = f(S_{\perp}, i). \quad (4)$$

Угол наклона нижнего прозрачного ската принимается в пределах $\rho=45^\circ \dots 60^\circ$ [1-3]. Как показывают расчеты, при углах наклона до $\rho=60^\circ$ поступление солнечной радиации за отопительный сезон возрастает, при углах выше $\rho=65^\circ$ – падает (рис. 1).

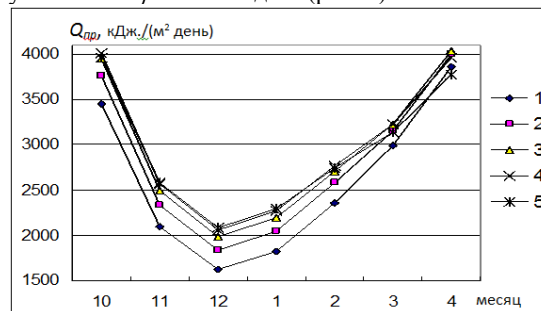

Рис. 1. Среднемесячная суммарная солнечная радиация, поступающая в теплицу на перпендикулярную лучам поверхность Q_{np} в зависимости от угла наклона южного ската ρ :

1 – $\rho=30^\circ$; 2 – $\rho=40^\circ$; 3 – $\rho=50^\circ$; 4 – $\rho=60^\circ$; 5 – $\rho=70^\circ$

Для условий Кашкадарьинской области наиболее оптимальным является $\rho=60^\circ$. Угол наклона верхнего южного ската принимается в пределах $\rho_1=25^\circ \dots 50^\circ$ [1-3].

Определим изменение коэффициента ограждения K_o в зависимости от геометрических параметров теплицы. Принимаем постоянные значения $h=2,2$ м; $\rho=60^\circ$, $\rho_1=30^\circ$. Переменные величины: ширина пролета $b=3 \dots 7$ м, длина теплицы $l=10 \dots 30$ м.

Коэффициент ограждения будет определяться по формуле:

$$K_o = \frac{(h + b / \cos \rho_1 + h / \sin \rho) \cdot l + 2hb + b^2 / (2 \operatorname{ctg} \rho_1) + h^2 \operatorname{ctg} \rho}{(b + h \cdot \operatorname{ctg} \rho) \cdot l} \quad (5)$$

где h , b , l – высота, ширина пролета и длина теплицы;

ρ , ρ_1 – углы наклона нижнего и верхнего южных прозрачных скатов.

Как видно из рис. 2, с увеличением ширины пролета теплицы в пределах $b=5 \dots 6$ м, коэффициент ограждения K_o резко падает. Увеличение длины теплицы более $l=26 \dots 28$ м мало изменяет значения K_o .

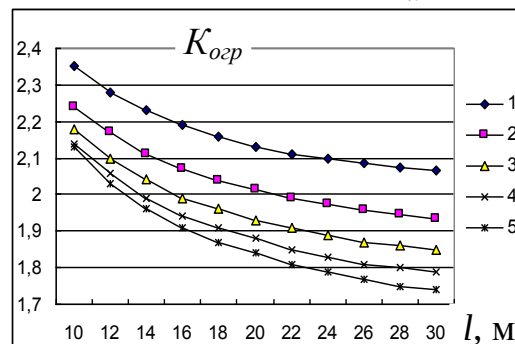

Рис. 2. Изменение коэффициента ограждения K_o в зависимости от ширины пролёта b и длины теплицы l : 1 – $b=3$ м; 2 – $b=4$ м; 3 – $b=5$ м; 4 – $b=6$ м; 5 – $b=7$ м

Таким образом, в первом приближении, можно рекомендовать ширину пролета $b \geq 6$ м, длину теплицы $l \geq 25$ м.

Определим изменение коэффициента ограждения K_o в зависимости от угла ρ_1 в пределах $\rho_1 = 25^\circ \dots 50^\circ$. Принимаем высоту скатов h_1 постоянной (не зависимо от угла ρ_1) при $\rho_1 = 30^\circ$, которая определяется по формуле:

$$h_1 = \frac{b}{2} \cdot \operatorname{tg} \rho_1 = \frac{b}{2} \cdot \operatorname{tg} 30^\circ = \frac{b}{2} \cdot 0,577. \quad (6)$$

В этом случае коэффициент ограждения:

$$K_o = \frac{(h + \sqrt{h_1^2 + (b - h_1 / \operatorname{tg} \rho_1)^2} + h / \cos \rho_1 + h / \cos \rho) \cdot l}{(b + h \cdot \operatorname{ctg} \rho) \cdot l} + \frac{2hb + h_1b + h^2 \operatorname{ctg} \rho}{(b + h \cdot \operatorname{ctg} \rho) \cdot l}. \quad (7)$$

Как видно из таб. 1, с изменением угла ρ_1 коэффициент ограждения K_o изменяется незначительно. Наименьшее значение K_o при $\rho_1 = 30^\circ$, наибольшее - при $\rho_1 = 50^\circ$.

Таблица 1. Изменение коэффициента ограждения K_o в зависимости от угла наклона ρ_1 при $b=6$ м, $l=25$ м

ρ_1 , град	25	30	35	40	45	50
K_o	1,827	1,822	1,825	1,831	1,84	1,85

Для полной геометрической и тепловой характеристики гелиотеплицы, рассмотрим влияние угла наклона ρ_1 верхнего южного ската на соотношение суммы прошедшей солнечной радиации ΣQ_{np} и тепловых потерь ΣQ_{mn} в теплице.

С увеличением угла наклона ρ_1 южного ската 1 поступление среднемесячной суммарной солнечной радиации Q_{np} падает пропорционально росту угла наклона ρ_1 (рис. 3).

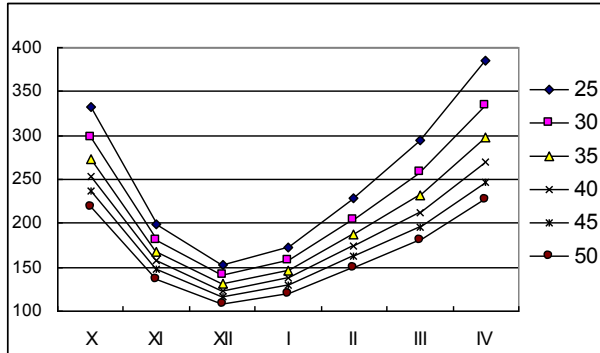

Рис. 3. Среднемесячная суммарная солнечная радиация Q_{np} , поступающая через южный скат 1 при $\rho_1 = 25 \dots 50^\circ$

Суммарные теплотери через верхние скаты определяются суммой теплотери через скаты 1 и 3:

$$\Sigma Q_{mn} = \Sigma Q_{m1} + \Sigma Q_{m3}; \quad (8)$$

Теплотери через скаты 1 и 3 определяются по формуле:

$$\Sigma Q_{mi} = K_i (t_g - t_n) F_i \tau; \quad (9)$$

где K – коэффициент теплопередачи;

F – площадь поверхности ската;

t_g, t_n – температура внутреннего и наружного воздуха;

τ – время; $i = 1$ и 3 скаты.

Коэффициент теплопередачи K через ограждения, температуры внутреннего t_g и наружного t_n воздуха не зависят от угла наклона ρ_1 ската 1. Стеклопакеты 1

имеют значительно больший коэффициент теплопередачи, чем непрозрачные скаты 3. Поэтому с увеличением ширины b_1 для ската 1 суммарные теплотери ΣQ_{mn} возрастают, с увеличением ширины b_3 для ската 3 – падают. Соотношение теплотери через скаты можно представить в следующем виде:

$$B_1 = \frac{K_1 \cdot b_1}{K_1 \cdot b_1 + K_3 \cdot b_3}; \quad B_3 = \frac{K_3 \cdot b_3}{K_1 \cdot b_1 + K_3 \cdot b_3}. \quad (10)$$

На рис. 4 показаны графики изменения доли теплотери B_1 и B_3 через верхние скаты в зависимости от угла наклона южного ската ρ_1 при средних коэффициентах теплопередачи $K_1 = 6,4$ Вт/(м² К) и $K_3 = 3 \dots 4$ Вт/(м² К).

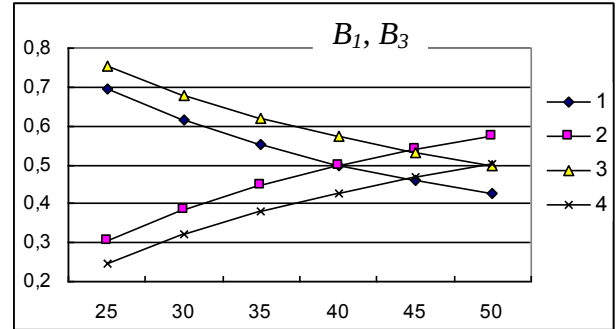

Рис. 4. Изменение доли теплотери B_1 и B_3 через верхние скаты в зависимости от угла наклона южного ската ρ_1 :

1–южный скат 1 и 2–северный скат 3 при $K_3 = 4$ Вт/(м² К);

3–южный скат 1 и 4–северный скат 3 при $K_3 = 3$ Вт/(м² К).

Доли теплотери B_1 и B_3 изменяются пропорционально увеличению угла наклона ρ_1 (B_1 – падает; B_3 – возрастает). С ростом коэффициента теплопередачи K_3 доля теплотери B_3 – падает. Функции B_1 (B_3) = $f(\rho_1)$ не имеют точек экстремумов.

Выводы. Таким образом, анализ полученных результатов позволяет сделать следующие выводы. В качестве оптимального варианта геометрии гелиотеплицы можно рекомендовать параметры (рис. 1): ширина пролета $b \geq 6$ м; длина теплицы $l \geq 25$ м; высота несущих конструкций $h = 2,2$ м; угол наклона нижнего южного ската $\rho = 60^\circ$; угол наклона верхнего южного ската $\rho_1 = 30^\circ$.

Количество тепла, аккумулируемого в конструкции теплицы:

$$\Sigma Q_{ак} = \Sigma Q_{np} - \Sigma Q_{mn}; \quad (11)$$

где ΣQ_{mn} – теплотери в теплице.

Тепло, аккумулированное в теплице, выражается следующей суммой

$$\Sigma Q_{ак} = \Sigma Q_{ка} + \Sigma Q_{ма}; \quad (12)$$

где $\Sigma Q_{ка}, \Sigma Q_{ма}$ – тепло аккумулируемое в конструкции теплицы и тепловом аккумуляторе.

Тепло аккумулируемое за период инсоляции в конструкции теплицы $\Sigma Q_{ка}$ определяется площадью поверхности грунта и наличием больших массивов в ограждении теплицы.

Количество тепла, аккумулируемое в тепловом аккумуляторе, определяется его теплоаккумулирующей эффективностью: материал, способность поглощения солнечной радиации, объем, место расположения.

В первом приближении требуемый суммарный объём теплоаккумулирующих элементов можно определить из соотношения [9]:

$$V_a = C_{ya} F_n / C_p ; \quad (9)$$

где C_{ya} – удельная теплоемкость теплового аккумулятора, отнесенная к 1 м² площади прозрачного ограждения, Дж/(м² К).

Для теплоаккумулирующих элементов V_a из емкостей с водой при удельной теплоёмкости воды $C_p=4186$ кДж/(м³ К) и $C_{ya}=620$ кДж/(м² К) [9], при площади поверхности прозрачного ограждения $F_n=150$

м², объем теплоаккумулирующих элементов составляет $V_a=22,2$ м³.

При достаточных значениях массы теплоаккумулирующих элементов вся или почти вся улавливаемая теплоаккумулирующими элементами солнечная энергия полезно используется, устраняется перегрев в теплице, суточные колебания температуры воздуха в теплице сглаживаются.

Литература

1. Твайделл Дж. Возобновляемые источники энергии. -М.: «Атом энерго издат», 1990.
2. Шпаков Л.И., Юнаш В.В. Водоснабжение, канализация и вентиляция на животноводческих фермах. -М.: ВО Агропромиздат. 1987. -С. 146.
3. Сканави А.Н. Отопление. -М.: Стройиздат. 1988. -С. 416.
4. Энергоактивные здания. -М.: Стройиздат, 1988. -С. 376.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қуёш энергияси таъсирида иссиқхонанинг тўсик коэффициентлари ва иссиқлик тўпланиш кўрсаткичларини геометрик параметрлар ва қуёш радиациясини қабул қилиш функцияси сифатида иситишнинг самарали боғлаш масалалари кўриб чиқилди.

РЕЗЮМЕ. В статье рассмотрены вопросы эффективного сопряжения показателей коэффициентов ограждения и теплового аккумуляирования гелиотеплицы, как функции геометрических параметров и поступления солнечной радиации.

SUMMARY. The article deals with the issues of effective connection of solar radiation heating barrier coefficients and heat accumulation indicators as a function of geometrical parameters and solar radiation reception.

UDK-519.816

ISHLAB CHIQRISH OBYEKTLARINI JOYLASHTIRISHINI KO'P MEZONLI OPTIMALLASH ASOSIDA BOSHQARUV QARORLARINI QABUL QILISH ALGORITMLARI

Yu.Q.Qutlimuratov – texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori

A.M.Risnazarov – katta o'qituvchi

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Nukus filiali

Tayanch so'zlar: mezonlar o'lchamsizligi, Pareto to'plami, Pareto-optimal yechim, alternativ yechimlar, diskretlash, ekspertli baholash.

Ключевые слова: безразмерность критериев, множество Парето, Парето-оптимальные решение, альтернативные решения, дискретизация, экспертные оценки.

Key words: dimensionless criteria, Pareto set, Pareto-optimal solution, alternative solutions, discretization, expert evaluation.

Kirish. Bugungi kunda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini joylashtirish va ixtisoslashtirish masalasini murakkab, ko'p qirrali va ilmiy to'mondan asoslangan uslubiyatlarni qo'llanishni talab etadigan dolzarb masalalardan sanaladi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini joylashtirish va ixtisoslashtirish masalasini ko'p mezonli ko'rinishda yechish bu masalada real holatlarni va unga ta'sir etuvchi omillarni hisobga olish bilan echichni takozta etadi.

Yechimning subyektivligida qaror qabul qiluvchi shaxsning huquqlarini tan olish ko'p mezonli qaror qabul qilish deb ataluvchi boshqa ilmiy yo'nalish uchun xos bo'lgan yangi paradigmaning paydo bo'lish alomatini bildiradi. Boshqa tomondan, ko'p mezonlar bo'yicha qaror qabul qilishda obyektiv tuzuvchi ham mavjud. Odatda bu tuzuvchi mumkin bo'lgan yechimga tashqi muhit tomonidan ustiga qo'yiluvchi cheklovlarini o'zida mujassam qiladi.

Qaror qabul qilish masalasining modelini tuzish uchun alternativlarni ishlab chiqish, ularni baholash va tanlash usullaridan foydalaniladi. Buning uchun boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ko'p mezonli optimallashtirish algoritmlarini qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Boshqarish tizimlarini matematik modelashtirishga chiziqli dasturlashning ko'p mezonli masalalarini qo'llashni amalga oshirish algoritmlari ushbu ishda ko'rib chiqiladi [1:211], [2:416]. Boshqarish tizimlarini optimallashtirishning ko'p mezonli yondashuvda bir mezonli yondashuvga nisbatan dinamik jarayonning ichki mohiyati adekvat ifodalanadi, chunki bunda uning rivojlanishining turli tomonlari hisobga olinadi. Bunday metodika quyidagi keltirilgan algoritmnining qadamlari bo'yicha bayon qilinadi va u qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini ixtisoslashtirish va joylashtirishni optimallashtirishda qo'llaniladi [3:211].

1-qadam. Ko'p mezonli masalaning qo'yilishi va tanlanishi. Quyidagi chiziqli dasturlashning ko'p mezonli masalasi berilgan bo'lsin:

$$F(x) \rightarrow \max_{x \in G}, \quad (1)$$

bu erda G – bo'sh bo'lmagan, cheklangan to'plam;

$$F(x) = (F_1(x), F_2(x), \dots, F_p(x)), \quad (2)$$

$F(x)$ – vektor-funktsiya, u o'lchamsiz, me'yorlangan skalyar funksiyalar

$$0 \leq F_R \leq 1, R=1,2,\dots,P, \quad (3)$$

o'zining chetki qiymatlariga G to'plamida erishadi.

Bunday masala, masalan, cheklovlar orasida o'zgaruvchilar bo'yicha ikki tomonlama cheklovlar $(a_i \leq x_i \leq b_i, i=1, n)$ mavjud bo'lganida, yuzaga keladi yoki

$$G = \{x \in X^n, Ax \leq b, x \geq 0\}, \quad (4)$$

bu yerda $A = (a_{ij})_i^m : (a_{ij})_j^n - a_{ij} \geq 0, t=1, m, j=1, n$ manfiy bo'lmagan elementlarga ega bo'lgan to'g'ri burchakli matritsa; $b = (b_1, b_2, \dots, b_n)$ – musbat elementli vektor.

2-qadam. Mezonlarni o'lchamsiz (me'yorlangan) skalyar funksiyalarga keltirish. Mezonlarning o'lchamlari turlicha bo'lgani hollarida $f_R(x) \rightarrow \max$ mezonlari quyidagi mezonlarga o'tkaziladi:

$$F(x) = \frac{f_R(x) - f_R^{\max}}{f_R^{\max} - f_R^{\min}},$$

bu yerda $f_R^{\max}$ va $f_R^{\min}$ - mos holda $f_R(x)$ funksiyaning G to'plamdagi maksimal va minimal qiymatlari, $f_R^{\max} = \max_{x \in G} f_R(x)$, $f_R^{\min} = \min_{x \in G} f_R(x)$ mezonlari uchun tegishli talab quyidagi shaklda bo'ladi:

$$F_r(x) = \frac{f_r(x) - f_r^{\max}}{f_r^{\max} - f_r^{\min}}.$$

3-qadam. Mezonlarning bitta mezonga keltirilishi. (1)-(4) chiziqli dasturlashning ko'p mezonli masalasini yechish uchun tavsiya qilinayotgan chiziqli mezonlar tugunchasi usuli yordamida bir mezonli chiziqli dasturlash masalasiga o'tkazishdan iborat bo'ladi:

$$\Phi(x, \alpha) \rightarrow \max_{x \in G} \quad (5),$$

bu yerda $\Phi(x, \alpha)$ – vektor mezonning skalyar yoyilmasi. ya'ni

$$\Phi(x, \alpha) = \alpha_1 F_1(x) + \alpha_2 F_2(x) + \dots + \alpha_p F_p(x),$$

$$\alpha_1 + \alpha_2 + \dots + \alpha_p = 1, \quad 0 \leq \alpha_r \leq 1, \quad R = \overline{1, p}.$$

4-qadam. Chiziqli dasturlashning ko'p mezonli masalasini diskretlash asosida Simpleks usuli yordamida yechish. $\Phi(x, \alpha) \rightarrow \max_{x \in G}$ masalasini diskretlashning kichik

qadami bo'yicha yechish natijalari bo'yicha yechimlari $x(\alpha) = \arg \max_{x \in G} \Phi(x, y)$ ko'rinishida ifodalanadi va [4:177], [5:104], [6:126] ishlardagi Pareto to'plamini tavsiflovchi $X(a)$ vektor-funksiyasi xossalari o'rganilib, kelgusi qadamga o'tiladi.

5-qadam. Ekspert axborotlarini qayta ishlash va tahlil qilish uchun Pareto to'plamining tuzilishi. (5) masala chiziqli dasturlashning parametrik optimallashtirish masalasi bo'lib, uning optimumiga ko'pyoqlining chetki nuqtalarda erishiladi. Optimum holatida $x^1(\alpha)$ uchlari etarlicha keng $G^1(\alpha)$ parametrlar $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_p$ ga ega bo'lishi aniq, bunda $x^1(\alpha)$ echimi o'zgarmasdan qoladi. Bu $(p-1)$ erkinlik darajasiga ega urinuvchi uchlarning gipertekislikka aylanishi) aniqlanish sohasini beradi.

Optimum holatida sezilarli kichik soha $G^2(\alpha)$ parametrlar $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_p$ – yoqlari $x^2(\alpha)$ ($p-2$ erkinlik darajasi, u urinuvchi uchlari gipertekisligining aylanishini) aniqlaydi. Yana ham kichik soha $G^3(\alpha)$ optimum vaziyatida - yoqlari $x^3(\alpha)$ ($p-3$ erkinlik darajasi) bir vaqtda ko'pyoqlini uchta uchiga urinuvchi gipertekislikka aylanishini aniqlaydi.

$\mu^1(\alpha), \mu^2(\alpha), \mu^3(\alpha), \dots$ o'lchovini $G^1(\alpha), G^2(\alpha), G^3(\alpha), \dots$ sohalariga mos tarzda aniqlaymiz. Ekspert $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_p$ skalyar mezonlar vaznlarini tanlab, shu bilan bir qatorda Pareto to'plamining konkret nuqtasini tanlaydi:

$$G(\alpha) = G^1(\alpha) \cup G^2(\alpha) \cup \dots \cup G^p(\alpha).$$

Ekspertga shuni ko'rsatish tabiiy bo'ladiki, avvalo, optimal uchlarni ularning $\mu^1(\alpha)$ o'lchovi bilan, so'ngra esa optimal qirralarini ularning $\mu^2(\alpha)$ o'lchovi bilan, optimal yoqlarni $\mu^3(\alpha)$ o'lchovi bilan va boshqalarning ko'rsatilishi zarur, ekspert ko'p mezonli masalaning echimi sifatida katta ehtimol bilan optimum-uchni tanlaydi.

Bu holda (2) vektor mezon qiymatlarining ko'rsatilishi tabiiy.

$\mu^1(\alpha)$ o'lchovlarini taqdim etish (ular bir nechta bo'lishi mumkin) ko'rgazmali bo'lishi uchun ularni koordinata o'qlarida grafik ko'rinishida tasvirlash qulay bo'ladi:

$$S^{p-1} = \left\{ \alpha_i \in \alpha, \alpha_i \geq 0, \sum_{i=1}^p \alpha_i = 1 \right\}.$$

Har bir nuqtaga bu to'plam $X(\alpha)$ yechimlaridan bittasi mos keladi. Har xil yechimlarni boshqa-boshqa ranglar bilan bo'yab, Pareto to'plami (aniqrog'i, uning faqat uchlari) ni $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n$ parametrlar koordinatalarida grafik tasviri olinadi.

6-qadam. Pareto to'plami samarali yechimlarini olish. Pareto to'plamining har bir nuqtasi bo'yicha $k = C_n^2$ soniga teng bo'lgan geometrik graflari $f_i \rightarrow \max, i = \overline{1, m}, f_j \rightarrow \min, j = \overline{1, n-m}$ funksiyalariga nisbatan qarama-qarshi yo'nalishda to'g'ri burchakli sohalar hosil qiladi va ularning birikmasidan hosil bo'lgan sohaning chetki nuqtalari tutashtiriladi. Bundan U_k^1 va U_k^2 ikkita sohaga ega bo'lamiz, kutilgan past samarali va samarali to'plamlar kelib chiqib, undan Pareto samaradorligi to'plami ajratib olinadi.

7-qadam. Pareto to'plamining yuqori samarali yechimlarini olish. [7:416], [8:591] ishlarda keltirilgan funktsionalni cheklashlar optimallashtirish obyekti faoliyatining to'g'riligini baholashda uning funktsional mohiyatidan kelib chiqqan holda muhim ahamiyatga ega bo'lishi hisobga olinadigan bo'lsa, unda Pareto to'plamining joylashtirilishi ishning bir qancha yengillashishiga olib keladi. Unda yuqori samarali to'plamni olishga erishiladi.

8-qadam. Ekspert axborotlarini qaror qabul qiluvchi shaxsga taqdim qilish. Olingan oxirgi yuqori samarali yechimlar ekspertga yoki QQQSh (qaror qabul qiluvchi shaxs)ga taqdim etiladi. Korxonalar QQQSh yechim qabul qilishida o'zlari erishishga intilayotgan maqsadlarni qo'llanma qilib oladi. Har bir maqsad, yuqorida qayd qilinganidek, shunday mezonlarga mos kelishi kerakki, ular yordamida maqsadga erishish darajasi baholanishi mumkin bo'lsin.

9-qadam. Ekspert axborotlarini qaror qabul qiluvchi shaxs tomonidan tanlash darajasining baholanishi. Qaror qabul qiluvchi shaxs uchun qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining maksimal darajasini ta'minlash asosiy maqsad hisoblanadi, u holda ishlab chiqarishning maksimal darajasi integral mezon rolini, ishlab chiqarishning funktsional imkoniyatlarini xarakterlovchi iqtisodiy, ekologik ko'rsatkichlar xususiy mezonlar rolini bajarishi mumkin.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uchun xususiy mezonlarning qiymatlarini oldindan baholab, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi maksimal darajasi haqida umuman katta ishonch bilan aytish mumkinligi tabiiy.

QQQSh yechim qabul qilishda ekspertizaning, maqsadlar tizimi ierarxik strukturasini aks ettiruvchi maqsadlar daraxti shaklida qabul qiladi, murakkab ob'ektlarning qandayligini ko'rib chiqadi.

Har bir maqsadga erishish darajasini baholash uchun esa unga mos keluvchi mezon qo'llaniladi, u holda obyektni baholash uchun, mo'ljallangan mezonlar tizimini ko'rsatish uchun ham ularning ierarxik mansubligining tuzilmasini aks ettiruvchi mezonlar daraxtini qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi.

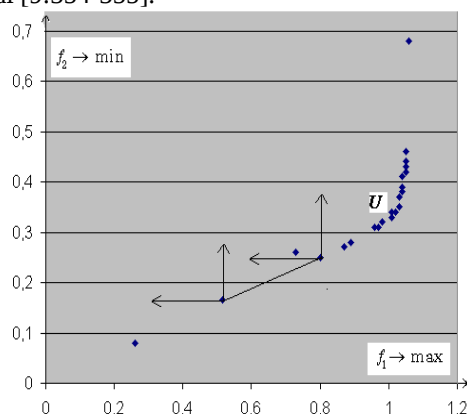
Agar yuqorida ko'rib o'tilgan masalaga qaytilsa, "Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish sifati" integral mezoni uchun mezonlar daraxtini sxematik tarzda quyidagicha tuzish mumkin.

Ekspert obyektlarini baholash uchun mo'ljallangan mezonlar to'plami uni o'zini oqlagan holda qo'llanilishini ta'minlaydigan qator xossalarga ega bo'lishi kerak. Ular boshqaruv qarorlarini qabul qilish bo'yicha adabiyotlarda ancha keng yoritilgan.

Korxona faoliyatini ancha ahamiyatli yo'nalishlarini aniqlashning ko'pchilik strategik masalalarini yechish, loyiha va ishlarni sonli echishga ko'p mezonli ustunligini belgilash, loyihalarni istiqboliligini baholash va boshqa ko'p mezonli ekspert baholash tizimini foydalanmasdan mumkin bo'lmaydi.

Chiziqli dasturlashning ko'p mezonli masalalarini yechishning yuqorida bayon qilingan algoritmik uslubiyatining ommabopligini ta'minlash uchun qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini ixtisoslashtirish va joylashtirishni rivojlantirishning ikki mezonli masalalari qo'llaniladi.

Natijalar. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini ixtisoslashtirish va joylashtirishni rivojlantirishning ikki mezonli masalasini sonli echishga ko'p mezonli qaror qabul qilishga ko'maklashuvchi algoritmlarni qo'llash uslubiyati qo'llaniladi. Bunda sonli yechish natijalari asosida teng kuchli yechimlardan bittasi va bir-biriga mos kelmaydigan yechimlar olinib quyidagi 1-rasmda keltirilgan uslubiyat qo'llanildi [9:354-355].

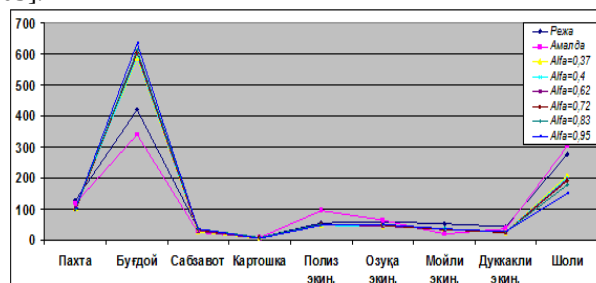

1-rasm. Sonli yechish natijalari bo'yicha Pareto to'plamining tuzilishi

1-rasmda keltirilgan uslubiyat asosida kuchli samarali yechimlar qoldiriladi va qaror qabul qilishning alternativ varianlari aniqlanadi. Bu olingan natijalarni tahlil qilish va qaror qabul qilishda samarali natijalar beradi.

Parametrik optimallashtirishni obyektining ekstremal baholarini topishni ko'p mezonli masalalar uchun chiziqli tuguncha usuli ekinlarni joylashtirishning qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini maksimallashtirish va suv iste'molini

minimallashtirish masalasining ikki mezonli ekologik-iqtisodiy modeliga qo'llanildi. Masalani matematik modellash jarayoni ko'rib chiqilib, unda mintaq bo'yicha qishloq xo'jaligi ekinlarining suvni eng kam iste'mol qilishi asosida maksimal ekin mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun foydalanadigan yer maydonlarining joylashtirilishi aniqlandi [10:1-3], [11:1441-1446]. Ushbu masalani yechishda ko'p mezonli masalalarni chiziqli tuguncha usuli yordamida yechishning muloqotli dasturiy vositasi asosida sonli yechilib natijalar olindi (2-rasm) [12:100-105].

2-rasm. Muloqotli dasturiy vositaning sonli natijalari oynasi

2-rasmdan ko'rinadiki, 6 ta alternativ yechimlar olinib, bu yechimlar qaror qabul qiluvchi shaxsga taqdim etiladi.

Xulosa. Ko'p mezonli parametrik optimallashtirish asosida boshqaruv qarorlarini qabul qilish masalasi uchun optimallashtirish obyektining ekstremal baholarini aniqlashda bosh mezon usuli, chiziqli tuguncha usuli, maksimin o'ram usullari qo'llanilishida quyidagi afzalliklarini keltirib o'tamiz:

- boshqarish qarorlarni qabul qilishda optimallashtirish usullarining qo'llanilishi murakkabligining hal qilinishi;
- ko'p mezonli masalalar uchun sonli echishda usullarni tanlash imkoniyatining borligi;
- sonli echimlarning samarali yechimlarini saralashga imkoniyat yaratilganligi;
- Pareto to'plamini tuzishga va uning optimallik holati bo'yicha alternativ variantlarni tanlash va qaror qabul qilish imkoniyatining yaratiladiganligi kabi, afzalliklariga ega.

Ushbu uslubiyat qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini ixtisoslashtirish va joylashtirishning ikki mezonli ekologik-iqtisodiy modelarini sonli yechishga qo'llanilib, samarali yechimlar olindi.

Adabiyotlar

1. Ляшенко И.Н., Михалевич М.В., Утеулиев Н.У. Методы эколого-экономического моделирования. – Н.: «Билим», 1994. – С. 211.
2. Чернорудский И.Г. Методы принятия решений. / Учеб. пособие. – С-Пб.: БХВ. –Петербург: 2005. –С. 416.
3. Ляшенко И.Н., Михалевич М.В., Утеулиев Н.У. Методы эколого-экономического моделирования. – Н.: «Билим», 1994. – С. 211.
4. Пленкина В.В., Осинская И.В., Ленкова О.В. Методы принятия управленческих решений. / Учебник. – Тюмень: ТИУ, 2017. – С. 177.
5. Ногин В.Д. Принятие решений при многих критериях / Учебно- методическое пособие. – С-Пб.: ИУТАС, 2007. – С. 104.
6. Чернорудский И.Г. Методы оптимизации и принятия решений / Учеб. пособие. – С-Пб.: Лань, 2001. – С. 126.
7. Чернорудский И.Г. Методы принятия решений / Учеб. пособие. – С-Пб.: БХВ-Петербург, 2005. – С. 416.
8. Ногин В.Д. Принцип Эджворта-Парето в терминах нечеткой функции выбора // Журнал вычислительной математики и математической физики. 2006. Т. 46, № 4. - С. 582-591.
9. Утеулиев Н.У., Кожаметов А.Т., Кутлымуратов Ю.К. Об одном алгоритме нахождения эффективных решений двухкритериальной эколого-экономической задачи размещения и специализации сельскохозяйственного производства // XIX International Conference «Dynamical system modeling and stability investigation»: Proceedings of conference reports. 22-24 may. – Kyiv: 2019. – С. 353-354.
10. Uteuliev N.U., Qutlimuratov Yu.Q., Yadgarov Sh.A. Using the methods and optimizing criteria in making the managing decisions of agricultural production // International conference on information science and communications technologies applications, trends and opportunities, 4-6 November. – Tashkent: 2019. – <https://ieeexplore.ieee.org/document/9011907>.
11. Qutlimuratov Yu.Q., Orinbaev A.O., Aimbetova G.N., Abdinasirova N.A. Algorithm for the implementation of management decision support in agricultural production. Turkish Journal of Computer and Mathematics Education. Vol. 12 no. 9 (2021). – P. 1441-1446.
12. Кутлымуратов Ю. Экологик-иктисодий масалаларни ечиш ва карорлар кабул кишида дастурий мажмуанинг ишлаш жараёни тахлили // Вестник ТУИТ. – Ташкент: 2017. № 2. – С. 100-105.

REZYUME. Maqolada qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini joylashtirish va ixtisoslashtirish masalasini ko'p mezonli ko'rinishda sonli yechish algoritmlari tadqiq qilinadi. Ko'p mezonli optimallashtirish masalalarini yechishda Pareto to'plamini ishlab chiqish uslubiyati qaralgan.

РЕЗЮМЕ. В статье исследованы численные алгоритмы решения задачи размещения и специализации сельскохозяйственного производства в многокритериальном виде. Рассмотрена методология разработки множества Парето для решения задач многокритериальной оптимизации.

SUMMARY. The article examines numerical algorithms for solving the problem of location and specialization of agricultural production in a multicriteria form. The methodology for developing a Pareto set for solving multicriteria optimization problems is considered.

UO'K 622.274.4

KOVULDI OLTIN KONI UCHUN TEZ QOTUVCHI MONOLIT TO'LG'AZMA MATERIALLARNI TAYYORLASH METODIKASI

I.T.Mislibayev – *texnika fanlari doktori, professor*
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti

Sh.M.Alimov – *katta o'qituvchi*
Toshkent davlat texnika universiteti

Tayanch so'zlar: monolit to'lg'azma, qizil qum, fraksiya o'lchamlari, transportabellik (kameragacha yetkazib kelish), kamera, qazib olish tizimi, sement, marmar qumi.

Ключевые слова: монолитная закладка, красный песок, размеры фракций, транспортабельность (доставка в камеру), камера, система разработки, цемент, мраморный песок.

Key words: monolithic backfill, red sand, fraction sizes, transportability (delivery to the chamber), chamber, development system, cement, marble sand.

Kirish. Mahalliy va xorijiy tajribalarga ko'ra qalin va o'rta qalinlikdagi ruda yotqiziqlarini nimqavat hamda kamerali qazish tizimlari bilan qazib olinganda hosil bo'lgan bo'shliqni to'lg'azma materiallari bilan to'ldirib qazib olish tizimi ishlab chiqarish hajmining o'sishiga nisbatan barqaror tendensiyaning ko'rsatmoqda [1, 9]. Kon qazish ishlarining pasayishi to'ldiriladigan massivlarning mustahkamligiga bo'lgan talablarning oshishiga, bu esa qattiqlashuvchi to'lg'azmadan foydalanishga olib keladi, uning xarajatlari ishlab chiqarish tannarxining 30-40 %i gacha yetadi. Ko'pgina tadqiqotlar to'ldirish ishlarining narxini nafaqat to'ldirish aralashmasining arzonroq komponentlaridan foydalanish orqali yanada pasayishini, balki har xil mustahkam va kam mustahkam to'lg'azmalarni kengroq qo'llashni joriy etishni ko'rsatmoqda.

Monolit to'lg'azma bilan to'ldirish usulida to'ldiruvchi aralashmani qumdan iborat tarkibiga birlashtiruvchi sifatida suv (1 m^3 aralashma uchun **300-400 l**) va mayda zarrachalar qo'shiladi [10]. Aralashmaning tarkibi shunday tanlanadi, to'lg'azmaning zaruriy mustahkamligi, statik bosim yoki siqilgan havo energiyasidan foydalanish tufayli gorizontal masofada quvurlar bo'ylab oqim bilan tashish samaradorligi va tejamlilikini ta'minlashi kerak.

To'ldirish aralashmasining tarkibi uning maqsadi va xizmat ko'rsatish shartlaridan kelib chiqqan holda to'lg'azma materialiga qo'yiladigan talablar belgilanib, monolit qotishmali aralashma qo'llaniladigan kon korxonasi xomashyo bazasi aniqlanib, xom ashyoning xususiyatlari o'rganilgandan keyin tanlanadi. Keyin, dastlabki tarkiblar hisoblash yo'li bilan aniqlanadi, so'ngra eksperimental ravishda tuzatiladi va tatbiq etiladi.

Monolit to'lg'azmaning maqsadga muvofiq tarkibi sun'iy massivning talab qilinadigan mustahkamligiga, to'ldirish aralashmasini yetkazib berish usuliga, to'ldirish massivini joylashtirish texnologiyasiga, birlashtiruvchining qotish intensivligi va samaradorligiga qarab tanlanishi kerak.

Qotuvchi to'lg'azmaning tarkibi hosil qilingan sun'iy massivning kerakli qattiq va mustahkamligiga, aralashmani yetkazib berishning qabul qilingan usuliga, to'lg'azma massivini qurish texnologiyasiga, birikish va jipslashish intensivligiga hamda yotqizish ishlarining iqtisodiy ko'rsatkichlariga qarab tanlanishi kerak.

Qotuvchi to'lg'azma bilan to'ldirib qazib olish tizimining afzalliklari:

➤ minimal yo'qotishlar bilan murakkab ruda tanalarini qazib olishga imkon beradigan moslashuvchanlik;

➤ yo'qotilish va sifatsizlanishni 3-4% ga kamaytirishi;

➤ noturg'un va beqaror rudalarni o'zlashtirish jarayonida xavfsiz ish sharoitlarini yaratilishi;

➤ ruda tanasini to'liq o'zlashtirishning imkoniyatini oshirish, yo'qotilish va sifatsizlanishni (odatda 3-4 marta) kamaytirish.

Kovuldi koni 2002-yil "Uzalmazzolota" davlat korxonasidan chiqib, "Olmaliq KMK" AJ tarkibiga qo'shilganidan so'ng 2003 yildan boshlab kul o'rniga 2 km shimoliy g'arbda joylashgan Marmar konida hosil bo'ladigan marmar qumi (kroshkasi)dan foydalanib to'lg'azma aralashmasini tayyorlab kelmoqda. 2018-va 2019- yillarda "Olmaliq KMK" AJ ga qarashli Sharhiya karyeridan qazib olinadigan qizil qumdan foydalanildi, doimiy bir hil ta'minlab berish imkoni bo'lmagani uchun Sharhiya karyeridan qazib olinadigan qizil qumdan voz kechildi [3, 6]. 2019-yil 4-choragidan boshlab shu kungacha Marmar koni qumidan foydalanib kelinmoqda.

Kovuldi oltin konida qotuvchi to'lg'azma bilan to'ldirib qazib olish tizimidan foydalanishning bir qator kamchiliklari mavjud:

- qotuvchi to'lg'azmalar majmuasi (kompleksi) dagi eskirgan uskunalar;

- ko'p miqdordagi sement sarfi;

- qotuvchi to'lg'azma massivini yaratishning va to'siq barpo qilishning murakkabligi va mehnat talabligi;

- qovushqoqligini oshiruvchi quruq ko'mir sanoati kulinining tanqisligi;

- to'lg'azma quviri liniyasining yer yuzasida joylashgan qismida qotuvchi to'lg'azma qorishmasining qish mavsumida muzlashi va to'xtalishlar yuzaga kelishi;

- uzoq masofalarga yotqizish quvuri orqali tashish paytida beton aralashmaning tabaqalashtirish zarurati, yoki fraksiyasiga ko'ra tabiiy tabaqalanishi;

- kon lahimining to'liq shipigacha to'ldirish imkoniyati cheklanganligi.

Ushbu kamchiliklarning barchasi ruda qazib olish tannarxining oshishiga olib keladi.

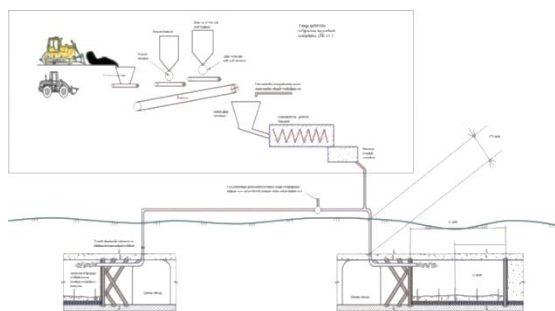
Kovuldi oltin konini o'zlashtirish jarayonida quyidagi asosiy muammolar yuzaga kelmoqda:

- Qotuvchi to'lg'azmaning mustahkamligi past, sababi qum fraksiyasining zichligi yuqori, natijada tayyorlangan beton qorishmasidan sement yuvilib ketishi yuzaga kelmoqda;

- To'ldiriladigan tozalovchi kameralardagi to'siqlar masofasini kattaligi sababli to'lg'azma yotqiziladigan kamera tubida va to'siq atrofida to'lg'azma shipgacha to'lmasligi, natijada to'lg'azma va ship orasida bo'shliq yuzaga kelishi kuzatilmoqda;

- To'lg'azma quvurlarida tiqilib qolish holatlari tez-tez yuzaga kelmoqda, kameraga smenalik hajmdagi qotuvchi to'lg'azma yotqizilgandan so'ng, quvur ichida qolgan qorishmani chiqarib tashlash uchun suvning o'zini quvur ichidan yurg'iziladi, natijada kameradagi sement yuvilib ketadi, yoki to'siq tashqarisida amalga oshirilsa gorizontalda 20 – 30 sm sathli suvga to'lishi yuzaga kelmoqda.

Kovuldi oltin koniga qotuvchi to'lg'azma tayyorlash uchun M-400 va M-500 markadagi sement, bo'sh tog' jinslarini maydalashdan hosil bo'lgan qumdan foydalanilishi hamda tayyorlashning texnologik xarakteristikalarini 1-rasmda ko'rsatilgan [4].

1-rasm. Kovuldi oltin konida qotuvchi to'lg'azmani tayyorlash texnologiyasi va transport qilish sxemasi.

2023-yil uchun tasdiqlangan kon ishlari rejasi asosida shaxtaning yillik ma'dan qazib olish unumdorligi 100 ming tonna, to'lg'azma ishlari yillik hajmi 25 ming m³ ni tashkil qiladi [2].

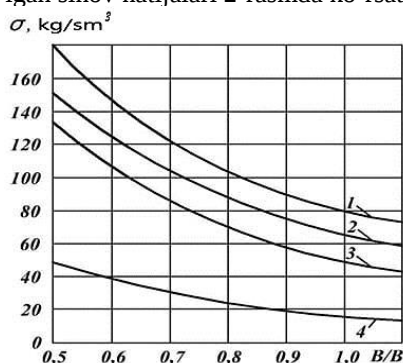
To'lg'azma materialini tayyorlash uchun biriktiruvchi moddalarning faolligini, shuningdek, 1:3 plastik konsistensiya (suv-bog'lovchi nisbati 0,5 %) tarkibiga ega bo'lgan namunalarning mustahkamligini aniqlash laboratoriyada tekshirib ko'rish orqali amalga oshiriladi. Birlashtiruvchi moddalarning faolligi va suv-biriktiruvchi nisbati 0,7 % bo'lgan turli xil tarkibli to'lg'azmaning mustahkamligi 1-jadvalda keltirilgan.

Jadval 1

Biriktiruvchi modda	Birlashtiruvchining faolligi, kG/sm ²	Har xil to'ldirgichli (tarkibi 1:3, B/B = 0,7) to'lg'azmaning siqish mustahkamligining chegarasi					
		qum		karbonatli shlam		ag'darma jinslari	
		R ₃ , kG/sm ²	R _B /R ₃	R ₃ , kG/sm ²	R _B /R ₃	R ₃ , kG/sm ²	R _B /R ₃
Birinchi navli maydalangan shlaklari:							
portland-sementsiz	130	87	1,5	62	2,1	110	1,18
1% portland-sement qo'shilgan.....	150	107	1,4	75	2	140	1,07
Ikkinchi navli maydalangan shlaklari:							
portland-sementsiz	80	53	1,5	-	-	74	1,07
1% portland-sement qo'shilgan.....	90	65	1,4	-	-	80	1,12
Maydalangan qozon shlaki:							
birinchi navli.....	155	97	1,6	55	2,72	130	1,15
ikkinchi navli 3% portland-sement qo'shilgan	45	32	1,4	12,5	2,6	38	1,18
Og'irlik nisbati 1:1 bo'lgan tuproq (loy) bilan sulfatlangan shlakli sement:.....	180	120	1,5	78	2,3	167	1,16
Og'irlik nisbati 1:1 bo'lgan tuproq (loy) bilan shlak-rotland-sement.....	134	83	1,6	43	3	106	1,23

To'ldiruvchi materiallarning tarkiblari biriktiruvchilarning faolligini aniqlash uchun nazorat namunalaridan faqat ortiqcha suv-biriktiruvchi nisbati bilan farq qiladi [5, 7].

Shunga o'xshash aralashmalarining sinov natijalari, lekin suv ko'p sarflangan, suv bilan birikish nisbati (B/B) 0,8; 0,9 va 1 % bo'lgan sinov natijalari 2-rasmda ko'rsatilgan.

2-rasm. Suv-biriktiruvchi nisbatining to'lg'azma materialining mustahkamligiga ta'siri:

1 – sulfatlangan sement tuproq (loy) aralashmasi bilan; 2 – birinchi navli domen shlaklari 1% portland-sement qo'shilgan aralashma; 3 – shlak-portland-sement tuproq (loy) aralashmasi bilan; 4 – 3% qozon shlaki 3% portland-sement qo'shilgan aralashma.

Sinov natijalarini tahlil qilish bizga qattiqlashtiruvchi to'lg'azma tarkibini aniqlash uchun quyidagi hisoblash formulalarini tavsiya qilish imkonini beradi.

100 dan 200 kg/sm² gacha bo'lgan faollikdagi biriktiruvchilar uchun aralashmaning qumli to'lg'azmadagi mustahkamligi quyidagicha aniqlanadi

$$R_z = k R_{SM} \left(\frac{B+D}{W} - 0,2 \right), \quad (1)$$

bu yerda k – to'lg'azmaning sifatini hisobga oluvchi koeffitsient (qum uchun 0,55, karbonat shlam uchun 0,4, maydalangan jinslar uchun 0,6);

R_z – 90 kunlik to'lg'azmaning talab etiladigan mustahkamligi, kG/sm²;

R_{SM} – biriktiruvchi faolligi (shlak, sement tuproq aralashmasi), kG/sm²;

$\frac{B+D}{W}$ – biriktiruvchi va qo'shimchalarning aralashmadagi suv miqdorini og'irliklariga nisbati.

Faolligi 30 dan 100 kg/sm² gacha bo'lgan biriktiruvchilar uchun qum to'ldirgichli to'lg'azmaning mustahkamligi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi

$$R_3 = k R_{cm} \left(\frac{B+D}{W} - 0,35 \right), \quad (2)$$

Bunda k koeffitsienti quyidagicha qabul qilinadi: qum uchun 0,6 maydalangan jins uchun 0,7.

To'lgazmaning mustahkamligini o'n kundan uch oygacha bo'lgan har qanday muddat uchun taxminan aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin

$$R_n = R_{90} \frac{\ln N}{\ln 90}, \quad (3)$$

bu yerda R_n – N kunlik to'lg'azma mustahkamligi, kG/sm²;

N – to'lg'azmaning normal sharoitda qotish muddati, kun;

R_{90} – 90 kunlik to'lg'azma mustahkamligi, kG/sm²

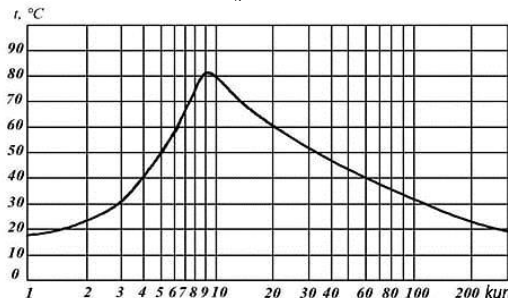
Eng keng tarqalgan tarkib aralashmalarining namunalari uchun qotish vaqtlari (suv-biriktiruvchi nisbati 0,7 %) 2-jadvalda keltirilgan.

Жадвал 2

Аралашма	Қотиш вақти, с-дақ	
	бoshi	oxiri
Сулфатланган сeмент ва қум (1:3).....	1 – 00	16 – 00
Шлак-портланд-сeмент ва қум (1:3)...	1 – 00	12 – 00
Сулфатланган сeмент, tuppoқ ва қум (1:1:6).....	5 – 40	32 – 00
Шлак-портланд-сeмент, tuppoқ ва қум (1:1:6).....	5 – 50	31 – 00
Портланд-сeментнинг 1% қо‘шилган биринчи навли домeн шлак ва қум (1: 3)...	6 – 00	32 – 00
Портланд-сeментнинг 3% қо‘шилган тез соvутилган қозон шлакi ва қум.....	6 – 00	32 – 00
Филтрланган yoқилг‘и шлакi ва қум (1:3).....	1 – 30	14 – 30

Паст сифатли шлакли сeментлар билан тайyorланган еритманing қотиш jarayoni juda тез ya‘ni аралашмани сув билан аралаштиргандан кейин 1 соат о‘tgач қотиш jarayoni бoshланadi. Shu сабабли, қаттиqlашувчи то‘lg‘азма uchun ода-тиy турдагi сeментлар кам қо‘llанiladi [8]. Бироқ, tuppoқ материалларини қо‘шиб, сeмент еритмаларини флегматизация қилш yordamida 4-5 соатгача қотиш jarayonini секин-лаштiriш мумкин. То‘ldiriш қурилмасining ишлaшida узoқpoқ то‘xtашлар бо‘лса, қувурни аралашмадан тозалаш керак.

Ҳajми 1000 м³ дан ортiқ бо‘лган то‘lg‘азма массивинing ҳароратини о‘zгариш интенсивлиги 3-расмда ко‘рсатилган. То‘lg‘азма массивинing марказий қисмида енг yуқори 80 °C ҳарорат u joyлаштирилгандан 8-10 кун о‘tgач кyзатиldи va бир неча ой мобайнида u нормал ҳароратгача (20 °C) тushди. Кон ишлари натижасида yузaga келган то‘lg‘азма yузaларидaгi ҳарорат 35 °C дан ошмаслиги керак. Sun‘iy массивning секин соvиши то‘lg‘азма материалining паст ис-сиқлик о‘tkazyвчанлиги билан изохланadi. Shu сабабли, ода-тагi шамоллатиш вақтида қазиш joyларидaгi иқлим шароит-ига сезиларли та‘сир ко‘рсатmayди.

3-расм. Ҳajми 1000 м³ дан ортiқ бо‘лган то‘lg‘азма массивида ҳарорат o‘zгаришининг интенсивлиги

То‘ldiriш аралашмасining қаттиqlашиши ҳajмнинг о‘zгариши билан биргаликда содиp бо‘ladi. Қазилган joyни то‘ldiriш jarayonida қаттиqlаштиpувчи еритма о‘z og‘irligi та‘сирida va дренаж натижасида зичланadi. Қотмаган аралашманинг чо‘kishi 5% ga yetishi мумкин va еритма қотгандан кейин то‘xtayди. Қаттиqlаштирилган то‘ldiriш массиви амалда чо‘kmayди. Бетон иншоотларни hisobлашда чо‘kish коэффициенти одатда 0,00015 ga teng, ya‘ni бетон иншоатнинг 1 м узунлиги uchun чо‘kish 0,15 мм ni ташkil қилadi.

Ко‘tarилган ҳарорат та‘сирida то‘ldiriш массиви кенга-yaди, va бу кенгаyиш миқдори бо‘yича чо‘kishдан оshиб кетadi va камералараро селикларга қо‘шимча распор ҳосил қилadi, va ularning бир o‘qli сиқилишга mustahkamлигини oshiradi [11]. Сувнинг бир қисмининг yo‘qotилиши (дренаж, сув буг‘ланиш), shuningdek екзотермия тufayли то‘ldiriш массиви аралашмасining (о‘z og‘irligi ostida) зичланиши натижасида, то‘ldiriш намуналарининг mustahkamлиги нормал шароитда қотган назорат намуналарига қараганда 60-70% yуқори бо‘ldи. Sun‘iy массивning mustahkamlik xususiyatlari doimo yaxshilanib borilmoqda hamda mustahkamlik ko‘rsatgichi 1,8 baravarga oshadi.

Монолит то‘lg‘азма таркибларини тайyorлаш uchun сув сарфи аnча yуқори (280-400 л). Бу yуқори ҳаракатчанликни olish зарурати билан изохланadi. Қазиб oлинган бо‘shлиқни тайyorланган аралашма билан то‘ldirilгандa сувнинг тахми-нан 10 % ni сақловчи jинсларга ажралиб чиқadi. Bundan ташқари o‘rtacha 15-20% сув биpиктиpувчи моддаларни гидpолизлаш va гидратация қилш uchun сарflanadi. Сувнинг қолган қисми то‘ldiriш массивида қолadi, dastlab сув буг‘ini va буг‘langандан кейин havo буг‘ini ҳосил қилadi.

Маҳаллий корxоналарда то‘g‘азма аралашмаларини тайyorлаш uchun сeмент, табиий қум va mayдаланган jинслар, marmарни қayта ишлaш чиқиндилари асосий материал-лар hisobланadi. Chet el конларида сeмент, инертли то‘lg‘азма, сув va турли xил кимyовий қо‘шимчалар кенг қо‘llанiladi.

То‘ldiriш материалining ҳajмли og‘irligi shuningdek un-инг таркибий қисмлари асосан то‘lg‘азма аралашмасining миқдори va солиштиpма og‘irlигига bog‘liқ ҳолатда ekan-лигини ко‘рсatди.

Адабиётлар

- Бердиева Д.Х. «Совершенствования закладочных работ в системе разработки месторождения Каулди», Экономика и социум. 2020. -С. 509-513.
- Бердиева Д.Х., Субанова З.А. «К вопросу снижения себестоимости закладочных работ при система разработки горизонтальными слоями с закладкой». Ориентал Ренессанс. 2021. -С. 674-679.
- Бердиева Д.Х. Косимов М.О. «Выбор оптимального варианта системы разработки на руднике Каулди» Ориентал Ренессанс, 2021. -С. 235-240.
- Каплунов Д.Р., Рыльникова М.В., Радченко Д.Н. и др. Передвижные закладочные комплексы в системах разработки рудных месторождений с закладкой выработанных пространств. // Горный журнал, № 2. 2013. -С. 101-104.
- Вертячих К.С. Аспекты применения закладки в зарубежной и отечественной практике подземной разработке руд /К.С. Вертячих, А.М. Хакуре. //Горный информационно - аналитический бюллетень №7. - М.: МГТУ, 2002. -С. 88-92.
- Медведев В.В. Повышение эффективности закладочных работ при камерных системах разработки // Забайкалье. Сборник научных трудов. Отдельный выпуск Горного информационно-аналитического бюллетеня. - М.: МГТУ, Вып. 4. 2007. - С. 80-84.
- Бакиновский И.И., Иванов В.М. Опыт и перспективы применения твердеющей закладки. // Горный журнал, № 3. 1994. - С. 16-19.
- Каплунов Д.Р., Рыльникова М.В., Радченко Д.Н., Арсентьев В.А., Квитка В.В., Маннанов Р.Ш. Новая технология и оборудование для высокопроизводительной закладки выработанного пространства при подземной отработке месторождений. // Горный журнал, 2012. -С. 41-43.
- Вяткин А.П., Вяткин А.П., Горбачев В.Г., Рубцов В.А. Твердеющая закладка на рудниках. - М.: «Недра», 1983. -С. 320.
- Каплунов Д.Р., Рыльникова М.В., Радченко Д.Н., Корнеев Ю.В. Передвижные закладочные комплексы в системах разработки рудных месторождений с закладкой выработанных пространств. // Горный журнал, 2013. -С. 41-43.
- Бакиров Г. Х. Распределение напряжений вокруг выработанного пространства. // Экономика и социум. 2021. №. 12-1 (91). - С. 827-832.

REZYUME. Maqolada “Olmaliq kon-metallurgiya kombinati” aksiyadorlik jamiyatiga qarashli Kovuldi oltin konida qo‘llanilayotgan qazib olish tizimi ya’ni qazib olingan bo‘shliqni to‘ldirib qazib olishda to‘lg‘azma materiallarining tarkibini tanlash metodologiyasi yordamida qazib olingan bo‘shliqni to‘ldirish ishlari hamda texnik jihatdan tatbiq qilish imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается система разработки, применяемая на золоторудном руднике Ковульди, принадлежащем акционерному обществу «Алмалыкского горно-металлургического комбината», т.е. закладка выработанного пространства с использованием методики подбора состава закладочных материалов при закладочных горных работах и возможности технического применения.

SUMMARY. The article discusses the development system used at the Kovuldi gold mine, owned by the Almalyk Mining and Metallurgical Combine joint-stock company, i.e. backfilling of mined-out space using a methodology for selecting the composition of backfill materials during backfill mining operations and the possibility of technical application were considered.

УДК 539.37:624.131.551

ИННОВАЦИОН ЁНДАШУВ НЕГИЗИДА МУХАНДИСЛИК ОБЪЕКТЛАРИНИ ЛОЙИХАЛАШ ВА КОНСТРУКЦИЯЛАШ (ВАЛЛАРНИ МУСТАХКАМЛИК ВА БИКРЛИККА ҚИЁСИЙ ҲИСОБЛАШ МИСОЛИДА)

А.Н.Набиев – педагогика фанлари доктори, профессор

Д.Ш.Саидова – катта ўқитувчи

Тошкент кимё-технология институти

Таянч сўзлар: лойиҳалаш, конструкциялаш, малака, компетенция, интерфаол таълим технологияси, мустаҳкамлик, бикрлик.

Ключевые слова: проектирование, конструирование, квалификация, компетентность, интерактивная образовательная технология, прочность и жесткость.

Key words: design, construction, qualification, competence, interactive educational technology, strength and rigidity.

Глобаллашув – юксак технология, ялпи ахборотлашув, иктисодиётнинг реал тармоқларида рақамлаштириш даврида муҳандислик амалиётида қўлланилаётган барча объектларни яратиш ёки янги турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришдан аввал, ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдирадиган мураккаб жараёнлар ҳисобланувчи лойиҳалаш ва конструкциялаш ишларини амалга ошириш ечимини кутаётган долзарб муаммолардан биридир.

Аслида лойиҳалаш ва конструкциялаш ишлари кенг қўламли ва мустақил ижодий жараёнлардан бири бўлиб, таълим берувчилардан катта маҳорат ва юксак компетентликни, таълим олувчилардан эса компютер саводхонлиги, назарий-амалий уйғунлик ва яхлитликдаги билимлар, амалий қўникма-малакаларни талаб этади. Лойиҳалаш ва конструкциялаш жараёнларининг асосий мақсади муҳандислик амалиётида қўлланилаётган ёки ҳали ишлаб чиқилмаган, лекин ўзига хос геометрик ўлчамлар, физик-механик ва технологик параметрларга эга бўлган ўхшаш шакллардаги янги объектлар ёки уларнинг таркибий қисмларини ҳамда инсон эҳтиёжи учун зарур бўлган маҳсулотлар тўпламини яратишдир [1].

Лойиҳалаш-конструкциялаш деганда, асосан шахснинг интеллектуал-инновацион фаолият турларидан бири тушунилади, унинг онги-шуърида муайян аниқ тасвирлар ёки ҳодиса-жараёнларни шакллантира оладиган аклий ўзгаришларга дуч келадиган инновацион техник-технологик ечимлар мажмуаси акс этади. Одатда, мазкур фаолият ҳар томонлама адолатли, ҳолисона ва шаффоф баҳоланишни, жараёни оптималлаштиришни, пировардида якуний, техникавий жihatдан асосланган кафолатли натижаларга эришиш лозимлигини талаб этади.

Масалан, червякли редукторни лойиҳалаш жараёни уни ўрнатиш, йиғиш, таркибий қисмлари ва тизимларини шакллантиришда намоён бўлади, конструкцион қўриниши эса лойиҳа усуллари амалда қўллаш баробарида аникланади (1-расм).

Лойиҳалаш жараёнини, хусусан, машинасозлик ва автомобилсозлик саноати, нефт ва газ ускуналари объектларига нисбатан қўлласак, бу курилмаларнинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда уларни ўрнатиш қисмлари ёки элементларининг ўзаро боғлиқлигини таъминлаш, конструкцияларни улаиш усуллари, қисмларнинг ўзаро таъсирини белгилай билиш, материалларни иктисодиёт талабларига мувофиқ, тўғри ва оптимал танлай олиш муҳимлиги, шак-шубҳасиздир. Ўз навбатида, замонавий инновация талабларига кўра, илмий асосланган, техник-технологик жihatлардан қулай ва иктисодий самарали муҳандислик ечимларини олишга йўналтирилган лойиҳалаш ишлари қўлами табиийки, олдиндан қабул қилинган конструкциялаш вариантлари билан ҳамоҳанг амалга оширилиши лозим.

Лойиҳалаш жараёни пировардида объектнинг ўзига хос, аниқ конструкцияси яратилади. Бунда энг аввало, объект ёки маҳсулотлар ва уларнинг қисмларига нисбатан техник-технологик талабларни шакллантириш; моделлар, тасвирлар, маҳсулот турларини яратиш; рухсат этилган механик-технологик параметрлар асосида конструктив ўлчамлар мажмуасини аниқ ҳисоблаш; техник талабнома ҳужжатларини яратиш муҳимдир [2, 3].

Инновацион метод ёки услубларга таяниб, бирор объектни яратиш ёки муайян маҳсулотлар мажмуасини ишлаб чиқаришда, табиийки, уларга ўзгарувчан замонавий бозор талаблари доирасида қисқа вақт давомида таннархи анча паст, лекин юқори сифат-самарадорликка эга бўлган яратувчанлик талаблари қўйилади. Бундай зиддиятли талабларни эски ёндашувлар билан ҳал этиб бўлмайди. Шу боис, САД/САЕ/САМ технологияларини кенг микёсда қўллаш долзарблиги келиб чиқади.

Айниқса, мамлакатимизнинг реал иктисодиёт тармоқларининг машинасозлик, автомобилсозлик сингари етакчи соҳаларида автоматик лойиҳалаш тизимига ўтиш кечиктириб бўлмайдиган жараёнлардан бири ҳисобланади. САД/САЕ/САМ тизимларига ўтишда, албатта компютер технологиялари ёрдамида лойиҳалаш, махсус стендларда синов-тажрибалар ўтказиш, ишлаб чиқариш ва муҳандислик маълумотларини бошқариш каби масалаларини амалга оширувчи дастурлар тўпламини яратиш ғоят муҳимдир.

Конструкциялаш жараёни аслида лойиҳалашнинг натижаларига таянилади, қайсики лойиҳалаш жараёни муҳандислик объектларини яратиш ёки муайян маҳсулотлар мажмуасини ишлаб чиқаришда бошлангич босқич бўлгани ҳолда, ўз навбатида илмий-тадқиқий, ҳисобий (бунда қўпинча мустаҳкамлик, бикрлик,

устуворлик ва толиқиш жараёнлари талаблари ёки шартлари доирасида янги инновацион ечимлар олиш кўзда тутилади), конструкторлик кўринишдаги кенг камровли фаолиятларни ўз ичига олади.

Таълим-тарбия жараёнларида бўлгани сингари ўқув-ишлаб чиқариш амалиётлари даврларида ҳам талабалар билими, кўникма ва малакаларини бевосита машина деталлари бирикмаларини мустаҳкамлик, бикрлик ва устуворликка ҳисоблаш, турли узатмаларни лойиҳа ва текширув ҳисобларини MathCAD дастурида амалга ошириш, вал ва ўқларнинг таянч реакцияларни аниқлаб, ички зўриқишларнинг эпюраларини тўғри қуриш, хавфли кесимни топиш, подшпикникларни танлаш, фанлараро узвийлик ва узликсизликда детал-узелларни конструкциялаш давр талабидир [4, 5, 6, 7, 8].

Фанлараро билимлар, амалий кўникма, малака ва компетенцияларни босқичма-босқич шакллантириш механизми психологик-педагогик асосларга эга бўлган ва инновацион таълим-тарбия жараёнларининг ажралмас қисми ҳисобланувчи таълим тамойиллари, методологияси ва таълим воситаларининг яхлит, мажмуавий тизими билан тавсифланувчи, дидактик билимлар, амалий кўникма-малакалар ва компетентлик аломатлари шакллана боришининг мустақил соҳасидир. Хусусан, муҳандислик амалиётида брус (тўсин, стержень, вал)ларни бир вақтда мустаҳкамлик ва бикрликка текшириб, аниқ конструктив ечимлар олиш жараёни “Материаллар қаршилиги” ва “Техника механикаси” фанларининг энг асосий мақсади ҳисобланади. Шу сабабли ушбу фанларга ҳам эгилувчанлик тамойили асосида таълим мазмуни ва сифати-самарадорлигини оширишга йўналтирилган инновацион педагогик технологияларни қўллаш ўта долзарб ҳисобланади.

Кучланиш-деформацияланиш ҳолатларидаги конструкция қисмларининг хавфли кесимини олдиндан билиш мақсадида ички зўриқиш ва кучланишларнинг эпюраларини қуриш, универсал формулани эгилишдан бошқа деформацияларга ҳам қўллаш, масаланинг чегаравий шартидан фойдаланиб, ҳатто статиканинг мувозанат тенгламаларини тузмасданок таянчлардаги реакцияларни ҳисоблаш ва уларнинг тўғрилигини асослаш, стержень, вал ва тўсинларни мустаҳкамлик-бикрликка текшириш каби жараёнларни қўлда эмас, балки интерфаол усуллардан фойдаланиб, компьютерда бажаришнинг даври аллақачон етиб келган. Ваҳоланки, янги авлод дарслик-қўлланмаларида ҳам, таълим жараёнларида ҳам ханузгача бу борада эски ёндашувлар сақланиб қолмоқда [9].

Техник адабиётлар таҳлили шуни тасдиқлайдики, аксарият “Материаллар қаршилиги” ёки “Техника механикаси” дарсликлари ёки ўқув қўлланмаларида “Бошланғич параметрлар методи” фақат тўсинларнинг эгилиши жараёнига татбиқ этилган, холос. Таъкидлаш лозимки, мазкур методнинг асосини универсал формулалар ташкил этганлигини назарда тутсак, ундан фақатгина тўсинларнигина эмас, балки стержен ва валларни ҳам бир вақтда мустаҳкамлик ва бикрликка текшириб, катъий техник ечимлар олиш мумкинлиги илмий асосланган [10].

Мазкур метод асосида амалга ошириладиган ҳисоб-китоб ишларида MathCad дастуридан фойдаланиш таълимда анча юқори самара беришини инобатга олиниб, универсал формула муаллифлар томонидан буралиш жараёнига мосланиб, қуйидаги универсал формула келтириб чиқарилган:

$$\varphi(z) = \varphi_0 + \frac{1}{GJ_\rho} T_0 z + \frac{1}{GJ_\rho} \sum_{i=1}^n T_i(z) - a_i \frac{1}{2GJ_\rho} \sum_{i=1}^n t_i(z - b_i)^2 - \frac{1}{2GJ_\rho} \sum_{i=1}^n t_i(z - c_i)^2$$

Бу ерда, T_0 – координата бошидаги момент; a, b, c – координата бошидан текширилаётган участканинг бошланишигача бўлган масофа; φ_0 – координата бошидаги кўчиш бўлиб, чегаравий шартлардан топилади.

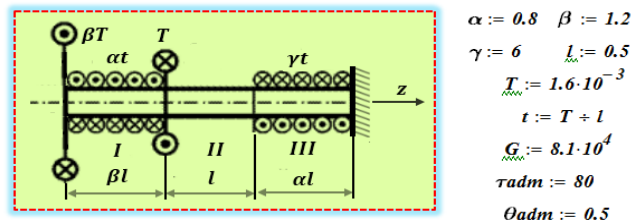
Универсал формуладан амалда фойдаланишда қуйидаги методик кетма-кетликка катъий риоя этиш кўзда тутилган:

- координата боши доимо валнинг чап учидан танланади;
- фикран кесиш усулида қирқимнинг чап томони учун зўриқиш, механик кучланиш, кўчиш ёки деформацияларнинг ифодалари тузилади;
- масалани ечиш жараёни чапдан ўнгга томон давом эттирилаётганда, агар текис ёйилган момент валнинг охиригича учига етмаган бўлса, у «сунъий» равишда давом эттирилади. Аммо валнинг дастлабки мувозанатини бузмаслик мақсадида унга тескари йўналишдаги момент тегишли участкага қўйилади.

Мазкур метод ёрдамида валнинг буралишини текшираемиз.

Муаммонинг қўйилиши: айтайлик, пўлат материалидан тайёрланган валга ёйилган ва тўпланган моментлар таъсир этаётган бўлсин (2-расм).

Изох: тўпланган момент $MN \cdot m$, ёйилган момент M/m , кучланиш ва эластиклик модули MPa , геометрик ўлчамлар m ларда ўлчанади.

2-расм

Талаб этилади: MathCad дастуридан фойдаланиб, буровчи момент ва эластик кўчишларнинг эпюраларини қуриш ва натижаларни таҳлил этиш.

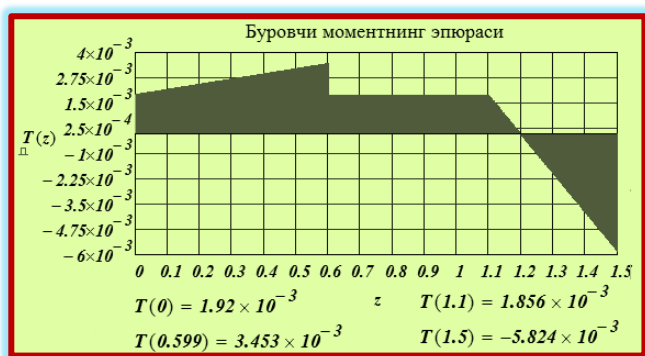
Муаммони ҳал этиш методикаси

1. Статик ёндошув ва таҳлил. “Кесиш усули”ни қўллаб, учта оралиқ учун буровчи моментнинг ифодаларини тузамиз:

$$T(z) := \begin{cases} \beta \cdot T + \alpha \cdot z & \text{if } 0 \leq z \leq \beta \cdot l \\ \beta \cdot T + \alpha \cdot \beta \cdot l - T & \text{if } \beta \cdot l \leq z \leq (l + \beta \cdot l) \\ \beta \cdot T + \alpha \cdot \beta \cdot l - T - \gamma \cdot t \cdot [z - (l + \beta \cdot l)] & \text{if } (l + \beta \cdot l) \leq z \leq L \end{cases} \quad L := \beta \cdot l + l + \alpha \cdot l$$

$$\text{Масштаб танлаймиз: } z := 0, \frac{(\beta \cdot l + l + \alpha \cdot l)}{777} \dots (\beta \cdot l + l + \alpha \cdot l)$$

GRAPF менюси асосида буровчи моментнинг эпюрасини курамиз (3-расм) ва хавфли кесимдаги $T_{max} = 5.824 \cdot 10^{-3}$ ни аниқланади.

3-расм

Мустаҳкамлик ва бикрлик шартларидан валнинг диаметри аниқланади: Эслатма: текширилаётган валнинг диаметри 72 мм га тенг бўлганда унинг мустаҳкамлиги таъминланади. Лекин, бикрлик таъминланиши учун диаметри тахминан 25 фоизга ошириш зарур. Бундан валнинг диаметри $d_0 = 96 \text{ mm}$ дан кам бўлмаганда бир пайтда мустаҳкамлик ва бикрлик шартлари қаноатлантирилиши келиб чиқади.

$$\begin{aligned} dmus &:= 5 & dmus &:= \text{root} \left(T_{max} - \tau_{adm} \cdot \frac{\pi \cdot dmus^3}{16}, dmus \right) \\ dbikr &:= 2 & dbikr &:= \text{root} \left(T_{max} - \sigma_{adm} \cdot G \cdot \frac{\pi \cdot dbikr^4}{32} \cdot \frac{\pi}{180}, dbikr \right) \\ dmus &= 0.072 & dbikr &= 0.096 & dval &:= 0.096 \\ \delta farq &:= \frac{(dbikr - dmus)}{dbikr} \cdot 100 = 24.942 \end{aligned}$$

2. Деформацион ёндашув ва таҳлил.

Эластик кўчишни аниқлаш учун универсал формулани шакллантирамыз. Бошланғич параметрлар куйидагича: $T_0 = \beta \cdot T$, $\varphi_0 \neq 0$.

Given $\varphi_0 := 55$

$$\begin{aligned} \text{биринчи кесим} \quad T_0 &:= \beta \cdot T & t_0 &:= \alpha \cdot t \\ \text{иккинчи кесим} \quad T_i &:= -T & t_i &:= -\alpha \cdot t & b_i &:= \beta \cdot l & c_i &:= \beta \cdot l \\ \text{учинчи кесим} \quad t_i &:= -\gamma \cdot t & c_i &:= \beta \cdot l + l \end{aligned}$$

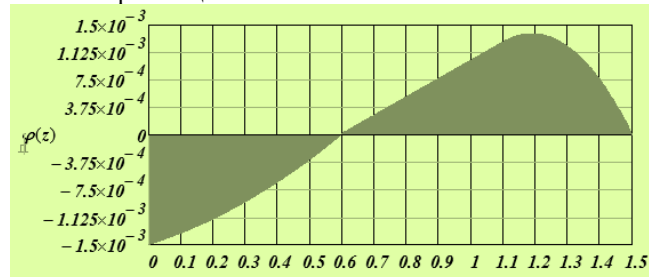
Натижада куйидагиларга эга бўламыз:

$$\begin{aligned} Jp &:= \frac{\pi (d_0)^4}{32} = 8.338 \times 10^{-6} & k &:= \frac{1}{2G \cdot Jp} \\ \varphi_1(z) &:= \varphi_0 + 2 \cdot k \cdot \beta \cdot T \cdot z + k \cdot \alpha \cdot t \cdot z^2 & k &= 0.74 \\ \varphi_2(z) &:= \varphi_1(z) - 2 \cdot k \cdot T \cdot (z - \beta \cdot l) - k \cdot \alpha \cdot t \cdot (z - \beta \cdot l)^2 \\ \varphi_3(z) &:= \varphi_2(z) - k \cdot \gamma \cdot t \cdot [z - (\beta \cdot l + l)]^2 \end{aligned}$$

$$\varphi(z) := \begin{cases} \varphi_1(z) & \text{if } 0 \leq z \leq \beta \cdot l \\ \varphi_2(z) & \text{if } \beta \cdot l \leq z \leq (1 + \beta \cdot l) \\ \varphi_3(z) & \text{if } (1 + \beta \cdot l) \leq z \leq \beta \cdot l + l + \alpha \cdot l \end{cases}$$

3. График ва сонли таҳлил.

“Grapp” менюсидан фойдаланиб, буралиш бурчагининг эпюрасини курамыз (4-расм) ва натижаларни таҳлил этамыз:

4-расм

Хулосалар:

1. Автоматик лойиҳалаш ва конструкциялаш жараёнларида САД/САЕ/САМ тизимларига ўтиш ҳамда компьютер технологиялари ёрдамида лойиҳалаш; дастурлари тўпламини яратиш долзарблиги асосланган.

2. Фанлараро билим, амалий кўникма-малакалар ва компетенцияларни босқичли шакллантиришда дидактик-таълимий талабларнинг психологик-педагогик асосларга эгаллиги ва инновацион таълим тарбия жараёнларини ташкил этишдаги ўрни кўрсатилган:

3. Mathcad дастурини қўллаб, масалалар ечишда:

- талабалар қисқа вақт давомида масалаларни жуда тез еча олишлари;
- эпюраларни тез, катта аниқликда хатосиз қуриш мумкинлиги;
- масалаларни ечиш жараёнида талабаларнинг назарий билими ва амалий кўникма-малакалари уйғунлашиб бориши;
- лойиҳавий ҳисоблаш ва конструкциялаш ишлари қоғозда эмас, балки электрон версияда бажариш баробарида тегишли параметрларга ўзгартириш киритиш йўли билан битта масалани бир зумда бир неча вариантларда таҳлил этиш имкониятлари яратилиши, параллел равишда мустаҳкамлик ва бикрликка ҳисоблаш ҳамда натижаларни таққослаш имконияти кенгайиши, пировардида талабалар оптимал ечимни танлаб, хулосалаш жараёнида қатъий қарор қабул қилишлари сингари таълим сифати-самарадорлиги кўрсаткичлари илмий-педагогик жихатдан асосланмоқда.

Адабиётлар

1. Набиев А.Н., Саидова Д.Ш., Сангиров А.Т. Муҳандислик объектларини лойиҳалаш ва конструкциялашда инновацион ёндашувнинг долзарблиги // “Ҳозирги замон техника тараққиёти тенденциялари, илмий ишларда ва ишлаб чиқаришда инновациялар” мавзусидаги Республика илмий-услубий анжумани. Чирчик ОТҚМБЮ. -Чирчик: 2023.17-октябрь, 4-б.
2. Саидова Д.Ш. Инженерная графика. Учебник. –Т.: “Donishmand ziyosi”. 2022. –С. 240.
3. Umirzaqov R.R. Саидова Д.Ш. va boshqalar Muhandislik chizmasi va eskiz // O‘quv qo‘llanma, -Т.: “Barkamol fayz media”, 2018. 236-б.
4. Набиев А. Янги авлод ўқув адабиётларида назария ва амалиёт уйғунлиги (“Материаллар қаршилиги” фани мисолида) // Монография, ТКТИ Илмий Кенгаши қарори. –Т.: “Калеон пресс”, 2023. 243-б.
5. Набиев А. и др. Сопротивление материалов (теории и практика) // Учебник для Вузов, –Т.: “Grand inter media”, 2023. –С. 436.
6. Nabiyev A. et al. Calculation of a bar for strength and rigidity based on principle of harmonization of traditional and personally-oriented education methods (on the example of the subject "Resistance of Materials") // European Journal of Life safety and Stability (EJLSS), Special Issue on «New Horizons of Sustainable development: Science, Technology, Innovations», ISSN 2660-9630 SJIF 2021 = 5.63, www. Ejlss. Indexedresearch.org, Dekember, 2021. –P.143-150.
7. Nabiyev A., Bayzakov A. Qurilis mashinalari hám úskeneleri. // Oqi w qollanba. –Nókis: "Bilim", Qaraqalpaqsha awdarmasi. 2006. 226-б.
8. Gere J.M., Goodno B.J. Mechanics of Materials. 8 th_Edition. –Canada by Nelson Education Ltd, 2013. –P.1098.
9. Набиев А. Замонавий дарсликларда компьютерлаштирилган таълим технологиясини қўллаш (“Материаллар қаршилиги” ва “Техник механика” фанлари мисолида) // PEDAGOGIKA jurnali. –Т.: №1. 2019. 82-89-б.
10. Набиев А. Валларни мустаҳкамлик ва бикрликка ҳисоблашда интерфаол таълим технологиясини қўллашнинг долзарблиги (“Материаллар қаршилиги” фани мисолида) // Kasb-hunar ta'limi jurnali. –Т.: №4, 2021.11-17- б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада САД/САЕ/САМ инновацион технологиялари асосида лойиҳалаш-конструкциялаш жараёнларининг узвийлиги ҳамда валларни мустаҳкамлик ва бикрикка ҳисоблаш-лойиҳалашда MathCad дастуридан фойдаланишнинг таълимида юқори самара бериши асосланган.

РЕЗЮМЕ. В статье обоснована целостность процессов проектирования и конструирования на основе инновационных технологий САД/САЕ/САМ и высокая эффективность использования программного обеспечения MathCad при расчете и проектировании валов на прочность и жесткость.

SUMMARY. The article substantiates the integrity of the design and construction processes based on innovative CAD/CAE/CAM technologies and the high efficiency of using MathCad software in the calculation and design of shafts for strength and stiffness.

ENSURING ELECTRICAL SAFETY IN NETWORKS WITH RESISTIVE NEUTRAL GROUNDING

F.M.Raximov – assistant teacher

Navoi state university of mining and technology

Tayanch soʻzlar: elektr xavfsizligi, taqsimlash qurilmalari, past qarshilikli rezistorli yerga ulash, rele himoyasi, tarmo, tok, izolyatsiya.

Ключевые слова: электробезопасности, распределительное устройство, низкоомном резистивном заземлении, релейная защита, линия, ток, изоляция.

Key words: electrical safety, switchgear, low resistance resistive grounding, relay protection, line, current, insulation.

Introduction. Electrical safety is a key aspect in the field of electric power industry. Proper operation of power grids with neutral resistive grounding is crucial to ensure the safety of both personnel and equipment. Let's look at this aspect in more detail. Neutral resistive grounding is used to limit the magnitude of a short circuit in the system and reduce the likelihood of a phase earth fault. This directly affects the security of the system as a whole. However, in order to ensure effective electrical safety, it is necessary to take into account such aspects as the correct selection of resistive grounding parameters, its connection to protective devices, monitoring of the grounding condition and other technical features [1].

An important aspect of ensuring electrical safety is the training of personnel and the development of clear rules for working with neutral resistive grounding. All employees working in such conditions should be aware of the possible risks and know how to safely handle the equipment.

Regular monitoring and maintenance of grounding components play an important role in ensuring the smooth operation of the system. This includes checking the condition of the resistors, the operability of the grounding and identifying potential problems that may affect the safety of the system. An analysis of world experience shows that proper electrical safety in systems with neutral resistive grounding helps to reduce production risks, losses, as the probability of downtime and damage to equipment is minimized, which directly affects the efficiency and profitability of enterprises [2].

Formulation of the problem. There are standardized requirements for electrical safety of electrical installations using various methods of neutral grounding [1, 2]. The norm for ensuring electrical safety is the permissible values of the contact voltage, the value of which depends on the duration of the voltage exposure. Standardization of the resistances of grounding devices of electrical installations ensures acceptable levels of contact voltage.

In networks with isolated or compensated neutral, zero-sequence current protection is often activated based on a signal, which implies the possible existence of a single-phase earth fault (SPEF) for up to two hours. In such cases, the fault current passing through the grounding device generates a prolonged voltage increase, and the corresponding resistance can be adjusted in accordance with the recommendations set out in the source [2], contributing to a deeper understanding and optimization of electrical solutions in this area.

The requirements for the parameters of grounding devices for networks with low-resistance resistive neutral grounding, i.e. with a relatively large (up to 1000 A) earth fault current, are not regulated in Uzbekistan. Meeting the

requirements for the resistance of grounding devices according to [1], as $250/I_{SPEF}$ (but not more than 10 Ohms in the absence of a distribution point and a connection point with a grounding device for 0.4 kV electrical installations) and $125/I_{SPEF}$ (but not more than 4 Ohms in the presence of such a connection), for $I_R = 1000$ A gives the values of 0.25 and 0.125 ohms for the first and second cases, respectively, which is 2-4 times lower than the permissible [1] resistances for 110 kV and higher substations with a dead ground-neutral, which is difficult to achieve.

Since 110-220/20 kV substations must have a low-resistance resistive neutral grounding, it follows that the resistance of the grounding mechanism of the electrical installation must be determined using the specifications for the permissible contact voltage.

Relay protection is used in the urban electric network with a voltage of 20 kV to ensure prompt disconnection of short circuits on feeders. The operation occurs within a time delay of 0.7 to 1.7 seconds, depending on the network topology, demonstrating the importance of using relay protection in terms of ensuring the safety and stability of urban electric networks.

The use of the regulatory requirements for electrical safety set out in work 80, intended for networks with a voltage above 1000 V, can also be applied in networks with a voltage of 20 kV. This is possible by reducing the exposure time of industrial frequency current to humans, which contributes to improving safety and ensuring compliance of electrical systems with standards and recommendations in this field.

In the case of a blind grounding of the neutral, the same response time of single-phase short circuits is explained both in 110 kV networks and in higher-level networks. This is due to the specifics of the operation of systems in the absence of a zero sequence, which is important for evaluating and developing effective methods for protecting and stabilizing the operation of high-voltage networks.

The choice of parameters of resistors in a 20 kV network under the condition of electrical safety significantly depends on the resistance of the grounding device to the connecting point and the 20 kV transformer substation. Taking the values of the maximum permissible contact voltage from [2], the required resistances of grounding devices in a 20 kV network (Table 3.1) are estimated by the ratio:

$$R_g = \frac{U_p}{I_R} \quad (1)$$

where R_g -is the resistance of the grounding device, Ohms; U_p -is the maximum permissible contact voltage; I_R -is the rated current of the resistor.

Table 1. The values of the permissible resistances of grounding devices in a 20 kV network.

Short circuit shutdown time, s	Permissible contact voltage, V	Permissible resistance of the grounding device, Ohms**			
		$I_R=1000A^{**}$	$I_R=800A$	$I_R=600A$	$I_R=400A$
up to 0.1	500	0,490	0,606	0,790	1,118
0,2	400	0,392	0,485	0,632	0,894
0,5	200	0,196	0,242	0,316	0,447
0,7	130	0,127	0,158	0,205	0,291
1	100	0,098	0,121	0,158	0,224
1,0-5,0	70	0,069	0,085	0,112	0,156

* According to [29], tightening the requirements for the resistance of grounding devices at a distribution point (junction point, transformer substation) to values not exceeding 0.5 ohms is not justified. This is possible only in the case of special designs and for distribution points that stand alone and are not connected to the grounding devices of other electrical installations - even combined protective grounding and neutral conductors of 0.4 kV cables for auxiliary needs.

** The resistance of the grounding devices was evaluated at a capacitive short-circuit current of 200 A. $I=(1,12,...,1,20)I_R$ is the highest calculated value of the total short-circuit current for a given current.

Results. When considering the results of Table 1, it should be borne in mind that more than 80% of the short-circuit current passes through the cable sheaths [3], which are grounded on both sides and connected to the primary grounding circuits at supply centers of 110 kV and above with a resistance of up to 0.5 ohms.

Up to 20% of the short-circuit current is distributed through the combined protective grounding and neutral conductors of the 0.4 kV network with low-resistance resistive grounding of the neutral of the medium voltage network, and up to 85% of this current is distributed through the cable sheaths of 10-20 kV. The grounding device of a 20 kV electrical installation directly accounts for no more than 2-3% of the short-circuit current of the medium voltage network. Under such conditions, the step and touch voltages with a probability of 0.95 do not exceed 5 V/kA relative to the short circuit current, and the highest values reach 20-30 V/kA, according to field measurements in urban distribution cable networks with resistance currents of 950 - 1400 A. Therefore, when using a resistor with a current of 400-700 A in the cable network, the probability that the expected values of the touch and step voltage exceed 12.5 V is only 0.05; the highest values can reach 40-75 V, which is not dangerous with a quick shutdown of damage [4].

Therefore, it is essential to consider the inclusion of additional metal connections, such as copper cable shields with cross-linked polyethylene insulation, between all substations (including transformer substations) and the grounding devices of the 110-220/20 kV power supply center when evaluating the electrical safety parameters within a specific 20 kV network. This proactive approach is pivotal in ensuring comprehensive safety measures and protecting the integrity of the electrical infrastructure, especially in high-voltage environments.

Deep grounding devices are used to achieve the required value of equivalent grounding resistance in the absence of shunt connections. Electrical safety is achieved with an equivalent resistance of grounding devices to the power center, distribution point, connecting point and transformer substation in the range of 0.1-0.2 Ohms by reducing the fault current in the network using a resistor to 400-600 A (Table 1).

The natural parallel connection of the main grounding circuits of the power supply center, as well as the distribution point, the connecting point and the transformer substation using copper shields grounded on both sides of cables with cross-linked polyethylene insulation with a linear re-

sistance of 0.17-0.37 ohms/km per circuit, relatively successfully solves the problem of electrical safety in a 20 kV network with a low-resistance resistor at $I_R=400-600$ A. In this regard, before the introduction of one-way screen separation on single-core 20 kV cables, a feasibility study should be carried out to eliminate induced currents and losses. The issue of potential transfer to the enclosures of electrical equipment in a 0.4 kV network connected to a grounding device with transformer substations of 20/0.4 kV becomes relevant with a large number of such substations. Depending on the maximum short-circuit time (t_{max}) in a high-voltage network [5] in the document, restrictions on the permissible value of the voltage U_{perm} for phase isolation of equipment in electrical installations with a voltage of up to 1 kv are shown in Table 2.

Table 2

t_{max} , s	0,2*	0,4**	0,7	1,3	1,7
U_{perm} , V	560	300	140	90	80

* disconnection during this time is possible if an assembly with a fuse is used as a complete switchgear (switchgear) complete 0.4 kV switchgear is used as an assembly with fuses;

** disconnection during this time is possible if a switchgear with circuit breakers is used as a 0.4 kV switchgear.

These values correspond to the European electrical safety standards [6] adopted in Denmark, Poland, Germany, Belgium, Great Britain and other countries. With a response duration of 1.7 seconds or more, the maximum permissible voltage at the contacts is 80 V (Fig. 1).

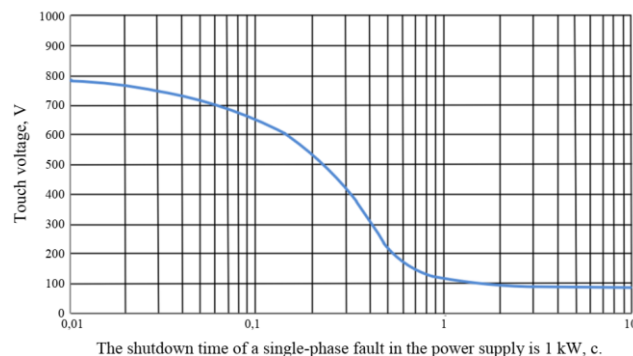

Figure 1. Permissible voltage on equipment housings up to 1 kV

To prevent the transmission of high potential to a 20/0.4 kV substation and a 0.4 kV network with two-way grounding of 20 kV cable lines, it is fair to use the separation of grounding elements of the high-voltage and low-voltage parts of the substation, described in [7]. An additional measure that guarantees safety conditions in case of possible dismantling is to reduce the current of the resistor in the neutral of the 20 kV network by 40-50% compared to the value of 1000 A [6, 7].

Conclusion. Taken together, global experience not only confirms the importance of a feasibility study for converting 6-10 kV networks into 20 kV networks to ensure electrical safety, but also provides unique ideas and best practices that are key to the development of concepts and strategies in the field of electrical safety. areas of electrical safe-

ty. Electrical safety in a 20 kV network with a low-resistance resistor in the neutral should be assessed by the normalized values of the contact voltage. Taking into account the fact that at 110-220 kV supply substations more than 80% of single-phase earth fault currents are distributed

through the shells of cables grounded on both sides and connected to the main grounding circuits, at 110-220 kV supply substations, the contact voltage on the 20 kV side with a single-phase short circuit current of up to 400-700 A with a probability of 0.95 will not exceed 12.5 V.

References

1. The state all-Union standard 12.1.038 - 82. Electrical safety. The maximum permissible values of touch voltages and currents.
2. Verification of earthing global systems. L.Fickert, E.Schmautzer, C. Raunig, M.J.Lindinger. // Proceedings on 22nd International Conference on Electricity Distribution CIGRE 2013. - Stockholm: 10 - 13 June 2013. - Pap. 0035.
3. Calculation of potential on grounding devices of substations in urban cable networks during single-phase ground faults. / M.S.Artemyev, A.S.Brilinsky, O.I.Grunina, G.A.Evdokunin. // Energy expert. 2015. №1, -P. 26-32.
4. The state all-Union standard R 50571-4-44-2011. Security requirements. Protection against voltage deviations and electromagnetic interference.
5. European Standard EN 50522 - 2011. Earthing of power installations exceeding 1 kV a.c.
6. Mayorov A.V., Chelaznov A.A. Transient processes during switching in a 20 kV network // ELECTRIC ENERGY. Transmission and distribution. 2016. № 3. - P. 60-65.
7. Weinstein R.A., Kolomiets N.V., Shestakova V.V. Neutral grounding modes in electrical systems. Tomsk: TPU Publishing House, 2006. -P. 119.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada energetika sohasi xodimlari va jihozlarning xavfsizligini ta'minlashda neytralni rezistorli yerga ulashning muhim roli ta'kidlanadi. Bunda rezistorli yerga ulash parametrlarini tanlash, ularni himoya qurilmalariga ulash va ularning holatini kuzatish bilan yagona xavfsizlik standartlariga rioya qilish muammosi ko'rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ. В этой статье основное внимание уделяется важной роли заземления нейтрального резистором в обеспечении безопасности персонала и оборудования в энергетическом секторе. В данном случае рассматривается проблема соблюдения единых норм безопасности с выбором параметров заземления резисторов, подключением их к устройствам защиты и контролем их состояния.

SUMMARY. This article focuses on the important role of neutral resistor grounding in ensuring the safety of personnel and equipment in the energy sector. The considers the problem of compliance with uniform safety standards with the choice of grounding parameters of resistors, connecting them to protection devices and monitoring their condition.

Biologiya. Zoologiya. Ekologiya

QARAQALPAQSTAN SHARAYATIDA SHIGIS KATRANI (CRAMBE ORIENTALIS L.)NIN BIO-EKOLOGIYALIQ OZGESHELIKLARI

M.T.Baltabaev – biologiya ilmlerinin kandidati, docent

A.T.Ismamutova – talaba

Ajiniyaz atindagi Nokis mamleketlik pedagogikalik instituti

Tayanch so'zlar: ontogenez, ko'p yillik o'simlik, tirichilik tsikli, tuxum, tuxum ulushi, poya, pobeg, barg, gul, ildiz sisteması, meva, onalik, yem-xashak o'simlik, gulqorgani, tuxum ko'karuvchangligi, haqiqiy barg, o'q ildiz.

Ключевые слова: онтогенез, многолетнее растение, жизненный цикл, семена, семядольные листья, стебель, лист, побег, цветок, корневая система, плод, пестик, кормовой растение, околоцветник, всхожесть семян, настоящих листьев, стержневой корень.

Key words: ontogeny, perennial plant, life cycle, seeds, cotyledon leaves, stem, leaf, shoot, flower, root system, fruit, pistil, food plant, perianth, germination of seeds, true leaves, tap root.

Shigiskatran - (*Crambe orientalis* L.) – atanaq gulliler (*Brassicaceae*) tuqimlasına kiretuğın qımbat bahalı ot-jemlik hám pal beriwshi ósimlik sıpatında áyyemgi zamanlardan berli jergilikli xalıqlar tárepinen paydalanıp kelingén. Bul ósimlik anıq gúllegen waqtında onnan jağımlı, xoshpal iyisi tarqaladı. Shıgıs katrani ayrıqsha túr sıpatında ajıralıwına shekem onı kóbinshe Respublikamızda keń tarqalgán Kochikatrani – *Crambe kotschyana* Boiss sıpatında úyrenilip kelingén [6].

Botanikalıq ádebiyatlarda ósimlik túrinin ataması boyınsha túrlı qarama-qarsı pikirler bar. A.Ya. Butkov hám Z.A.Maylun onı *Crambe amabilis* dep esaplasa [4], bul tuqımlastı jaqsı biletuğın belgili alım B.P. Bochantsev, bul *Crambe orientalis* L., sonın ushın *Crambe amabilis*-tı *Crambe orientalis*L.-tıñ sinonimi dep qabıl etiw kerek degen pikirdi aytadı [3].

Bizler óz izertlewimizde S.K.Cherepanov hám B.P.Bochantsevlardıń pikirine tolıq qosılamız [5].

Joqarıdağılarga tiykarlanıp, Ozbekstan aymağında shıgıs katrani- *Crambe orientalis* L., ósedi dep juwmaq shıgarıwğa boladı.

Shıgıskatrani gúllegen waqıtta S. kocchiana-ğa júdá usaydı. Ol keyingiden óziniń sızgısh tárizli tilkimlengen-pár sıyaqlı hám mayda gulleri hám miyweleri menen jaqsı parq qıladı (1-súwret).

Crambeorientalis L.-tıñ gúli túwrı, gúl qorganı quramalı. Ol 4 jasıl reńli gúl kese japrıağı hám gúl japrıağınan, sonday-aq, gúltajı da 4 diagonal jaylasqan aq gúl japrıağınan turadı. Atalıgı altı, sonnan ekewi kelte jip penen sırtqı qatar, al tórtewi iri olar ishki qatar, jaylasqan. Analıq qarınsha otırmalı, kelte analıq moyını

hám awızshadan ibarat. Gúl formulası $*\frac{1}{2}Ca_{2+2}Co_4A_{2+4}G_1$.

1-súwret. *Crambeorientalis* L.-tıñ ultıwma kórinis

Uzın atalıqlar joqarı tárepinde tısshege iye, geyde tısshe bolmaydı. Shańlıq analıq awzınan alısłağanday, tısshe analıq awzına burılğan boladı. Joqargı pal bezsheleriri, ápiwayı yamasa müyeshli-bağanalı bolıp, hár bir jup atalıqtıń aldında birewden jaylasadı. Tómenge pal bezsheler mayda, prizmalı, olar kelte atalıqtıń ishki tárepinde jaylasadı. Analıq, shetleri birigip, bir uyalı analıq qarınshanı dúzetetuğın kimiywe japrıaqtan turadı. Analıq qarınsha otırmalı.Onıń ishinde eki tuqım búrtik, onnan tek joqargı tuqım rawajlanadı. Moyını kelte, otırmalı analıq awzınan turadı.

Crambe orientalis L.-tıñ bioekologiyalıq ózgesheliklerin úyreniw hám onı Qaraqalpaqstan sharayatı ushın keleshegi bar ot-jemlik ósimlik sıpatında mádeniylestiriw boyınsha ilimiy izertlewler bir tájiriye uchastkasında alıp barıldı. Ol Ajiniyaz atındağı Nokis mamleketlik pedagogikalıq institutınıń «Grachevaya rosha»da Botanika bağında jaylasqan. Jumista tájiriye uchastkanıń ıqlım hám agroximiyalıq sıpatlaması tolıq úyrenilgen.

Izertlew jumisları ulıwma qabıl etilgen metodlar tiykarında alıp barıldı.

Laboratoriya sharayatında tuqımlardıń óniwi hám ósiwin úyreniw M.K.Firso hám M.G.Nikolaeva [1] lardıń metodikalıq kórsetpelerine hám introducentler tuqıngershilik boyınsha metodikalıq kórsetpelerge [1] tiykarlanıp alıp barıldı. Introdukciya qılınǵan ósimliklerdiń ritmi hám rawajlanıwı boyınsha fenologiyalıq baqlawlar I.N.Beydeman [1] metodikalıq boyınsha alıp barıldı. Tamir sisteması transheya metodı Taranovskaya [1], boyınsha úyrenildi. Güllew biologiyası hám tuqım ónimdarlıǵı A.N.Ponomarev, I.V.Vaynagiy [1] metodikaları boyınsha analiz qılındı. Vegetativ hám generativ organlardı morfologiyalıq sıpatlaw I.G.Serebryakov, Al.A.Fedorov hám basqalardıń [1], metodikaları arqalı bejerildi. Dala hám laboratoriya tájiriýbelerinen alınǵan sanlı maǵlıwmatlar statistikalıq analiz qılındı (Ploxinskiy, Zaycev, [1]. Ximiyalıq zatlar (protein, karotin, uglevodlar, kletchatka, may hám b.) A.I.Ermakov [1] metodı menen anıqlandı.

1. *Tuqımınń laboratoriyalıq kógeriwshenligi.* Egislik materialınıń sapasına tiykarınan tuxımınń tazalıǵı, kógeriwshenligi hám klassaları jatadı. Laboratoriyalıq kógeriwshenlik-bul tekserilip atırǵan tuqımınń normal ósip shıqqan sannıń procent esabında kórsetiliwi. Kógeriwshenlik bul egislik materialınıń eń tiykarǵı kórsetkishi bolıp, tuqımlardıń ónimdarlıǵınıń sapasın, olardıń biologiyalıq hám xalıq-xojalıqtaǵı áhmiyetin anıqlaydı. Egiske tazalanǵan tuqım paydalanıladı. Laboratoriyalıq kógeriwshenligi komnata temperaturasında (16-18⁰S) chashka Petrida anıqlandı, chashka Perige suw uslaǵış (filtrualny bumaga) qaǵazı salınıp, oǵan suw tamızıldı, keyin 100 tuqım, sanap salındı, úsh qaytalawda (úsh mártebe qaytalanǵanda) alıp barıldı. Hár kúni baqlaw júrgizilip, tuqım 5 kúnde kógerip shıqtı. Laboratoriyalıq kógeriwshenligi 78 % ti quradı.

2. *Crambe orientalis L – tiń dalada kógeriwshenligi.* Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti botanika baǵında *Crambe orientalis L* – tiń dala jaǵdayında kógeriwshenligi arnawlı uchastkada anıqlandı. Bul ushın atız gúzde 25-30 sm tereńlikte súrilip, keyin tırma, mala basılıp tayarlanıp qoyıldı. 2009-jılı razmeri 5-15 m² jerge tuqım egildi, bul tuqım ózimizdiń tájiriýbe uchastkada jetistirildi. Egistiń optimal múddetin anıqlaw maqsetinde tuqım eki múddette, yaǵnıy noyabr, mart aylarında egildi. (1-keste)

1-keste. *Crambe orientalis L* – tiń dala jaǵdayında kógeriwshenligi (M.T.Baltabaev, 2010)

Egis múddeti	Egis tereńligi, sm	1 m ² jerge egilgen tuqımlar sanı	Egilgen tuqımınń kógeriwshenligi %
20.X.2009	1.5-2	100	41.2
20.XII.2009	1.5-2	100	44,6
20.III.2010	1.5-2	100	8,6

Atız jaǵdayında kógeriwshenlik egiw normalarınıń shamasına qaray ózgerip baradı, egiw normasınıń kóbeyiwi menen olardıń atız jaǵdayında kógeriwshenligi artıp baradı. Atız jaǵdayında kógeriwshenliktiń, laboratoriyalıq kógeriwshenlikke salıstırǵanda tómén bolıwınıń sebebi tuqımınń ósiw jaǵdayınıń birden ózgeriwi bolıp esaplanadı. Laboratoriyalıq kógeriwshenlikti anıqlaǵanda, oǵan barlıq sharayatlar jaratıladı. Solay etip, atız kógeriwshenligi, báhár waqtındaǵı hawarayı jaǵdaylarına, topıraq qunarlıǵınıń ózgesheligine, agroteknikaǵa sonday-aq, topıraqtıń fizikalıq hám mexikalıq qásiyetlerine tikkeley baylanıslı boladı.

3. *Shıǵıs katranınıń ósiwi hám rawajlanıwı.* Katran ósimliginiń ósip rawajlanıwın, onıń kógerip shıqqan waqtınan baslap finologiyalıq baqlaw júrgizip úyrendik. Katran ósimliginiń tuqımı aprel ayınıń basında jer betine kógerip shıǵadı. Tuqım kógerip shıqqannan 14-16 kún keyin birinshi haqıyqıy japıraq aradan 5-6 kún ótkennen keyin 2

hám 3 shi haqıyqıy japıraq payda boladı. Bul waqıtları tuqım úlesi óziniń maksimal dárejesine jetedi (2-súwret).

Ekinshi jılı japıraqtıń ósiwi mart ayınıń baslarına tuwra keledi. Birinshi japıraq ósip shıqqannan keyin japıraq sabaǵınıń qoyınan 2 shi japıraq payda boladı. Jańadan payda bolǵan japıraq aqshıl-fiolet reńde boladı, aradan 3-4 kún ótkennen keyin jasil reńge enedi.

Ekinshi jılı katran generativ fazaǵa ótedi [2].

Reproduktiv ósimliklerde dáslep tamir qasındaǵı bir qansha japıraqlar keyin paqal payda boladı, paqaldıń ushın da top gúl jaylasadı. Tuqımı iyun ayında pisedi (2-keste).

2-súwret. Aprel ayınıń aqırına kelgende *Crambe orientalis L* – tiń japıraqlarınıń ósiwi

Shıǵıs katranı-*Crambe orientalis L* – tiń ekinshi jıl vegetaciya dáwirinde generativ túrinde aprel ayında 7-12 tamir qaptalı japıraqlar payda boladı. Vegetaciya dáwiriniń aqırında paxal biyikligi 118 sm ge jetedi.

2-keste. (*Crambe orientalis L*) – tiń tiykarǵı rawajlanıw fazaları

Rawajlanıw fazaları	Jıllar	
	2022	2023
Tuqımınń ónip shıǵıwı	3.04.22 j.	30.03.23 j.
Haqıyqıy japıraq payda bolıwı	16.04.22 j.	10.04.23 j.
Gumshalaw	30.04.22 j.	25.04.23 j.
Güllew	20.05.22 j.	15.05.23 j.
Tuqımınń pisiwi	23.06.22 j.	12.06.23 j.

4. *Katranınıń tamir sisteması.* Ósimliktiń biologiyalıq mádeniy jaǵdayda úyrengende onıń ósiwi hám rawajlanıwı menen qatar, tamir sisteması úlken áhmiyetke iye. Katran (*Crambe orientalis L.*) nıń tamir sistemasınıń rawajlanıwın biz mádeniy jaǵdayda úyrendik. Katran ósimliginiń tamiri oq tamir tipine kiredi. Shıǵıs Katranı (*Crambe orientalis L.*) da birinshi haqıyqıy japıraq payda bolǵan waqıtta, onıń oq tamiri 8-10 sm ge jetip, 3 qaptal tamirǵa iye boladı, 3-4 haqıyqıy japıraq payda bolıw fazasında bas tamir 12-16 sm tereńlikke ósedı. May ayınıń ekinshi yarımında (16.05.2006) 4-5 haqıyqıy japıraq payda bolıp 7- dáwirinde, katrandı kúshli rawajlanıw baqlandı, tamir uzunlıǵı 35-42 sm, gorizontál ketken tamir uzunlıǵı 18-22 sm ge teń boldı.

Katran (*Crambe orientalis L.*) da birinshi jılı vegetaciya dáwiriniń aqırında kúshli tamir qalıplesedi, gorizontál hám vertikal baǵıtta rawajlangan qaptal tamirlar boladı. Birinshi yarustaǵı qaptal tamirlar joqarǵı qaptalda (10-12 sm) jaylasqan. Ekinshi shaqalanıw bas tamirǵa parallel ótip 25-40 sm tereńlikke jetedi [1].

Biz úyrengen Shıǵıs katranı vegetaciya dáwiriniń úshinshi jılında kúshli rawajlanıp, onıń tıp japıraqlarınıń sanı 30 ǵa shekem jetedi, japıraq uzunlıǵı 30-45 sm, paqalı iri jayılıp shaqalaǵan, boyı 130-160 sm. Tamir sisteması jaqsı rawajlangan, bas tamir 3.0 metrge jetedi. Vegetaciya dáwiri 208-227 kún [1].

Juwmaqlap aytqanda Qaraqalpaqstan shárayatında shıǵıs katranı tirishilik ciklin tolıq ótedi hám tuqım arqalı kóbeyip ónim beredi.

Ádebiyatlar

1. Балтабаев М.Т. Био-экологические особенности *Crambeorientalis* L. в условиях Южного Приаралья.: Автореф. канд. ... док. биол. наук. – Ташкент: 2010. – С. 23.
2. Балтабаев М.Т., Юлдашев А.С. К вопросу антропоэкологии катран приятного в условиях Южного Приаралья. // ДАН. Тошкент: 2007. № 1.- С.76-77.
3. Бочанцев В.Н. Что такое *Crambeamabilis* Butk et Mailun. //Новости систематики высших растений. Ленинград: Наука, 1977. - С. 95-96
4. Бутков А.Я., Майлун З.А. Новый вид катран из западного Тянь-Шаня. //Ботанические матер. гербария инс-та Ботаники АН УзССР. Вып. XVII. -Ташкент: 1962.- С. 3-5.
5. Камалов С8., Балтабаев М.Т. О полиморфизме *Crambeorientalis*L. // ДАН. –Тошкент: 2008. № 2. -С. 86-88.
6. Шомуродов Х.Ф. Биологические особенности кормовых растений на Северо-Западных адырах Туркестанского хребта.: Автореф. дис. ... канд. биол. наук. – Ташкент: 1997. – С. 29

REZYUME. Maqolada Qoraqalpog'iston sharoitidagi sharq katrani (*crambe orientalis* l.)ning madaniy sharoitdagi bioekologik o'ziga xosligi o'rganilmoqda.

РЕЗЮМЕ. В статье в культурных условиях изучена биоэкологическая специфика катры восточной (*crambe orientalis* l.) в условиях Каракалпакстана.

SUMMARY. In the article, the bio-ecological specificity of the eastern katra (*crambe orientalis* l.) in the conditions of Karakalpakstan is studied in the cultural conditions.

УДК: 631.481; 626.87

ЗАРАФШОН ҲАВЗАСИ СУҒОРИЛАДИГАН ТАКИР- ЎТЛОҚИ ТУПРОҚЛАРНИНГ ЭКОЛОГИК-МЕЛИОРАТИВ ТАВСИФИ

Ш.М.Бобомуродов – биология фанлари доктори, профессор
Тупроқшунослик ва агрокимёвий тадқиқотлар институти

А.Ж.Кушаков – биология фанлари номзоди, доцент

М.Ғ.Бўрибоева – магистрант

Навоий давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: мелиорация, тупроқ, геоморфология, шўрланиш, гумус, фосфор, ўтлоқи, литология, аллювиал, пролювиал, агротехник, ҳавза.

Ключевые слова: мелиорация, почва, геоморфология, засоленность, гумус, фосфор, луговые, литология, аллювиальная, пролювиальная, агротехническая, водохранилище.

Key words: land reclamation, soil, geomorphology, salinity, humus, phosphorus, meadow, lithology, alluvial, proluvial, agrotechnical, reservoir.

Кириш. Ўзбекистон Республикасида бугунги кунда барча соҳаларда, жумладан, ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш, уларни сақлаш, тупроқ унумдорлигини ошириш ва қишлоқ хўжалик экинларидан юқори ҳосил олиш бўйича ишлар тизимли амалга ошириб келинмоқда. Бу борада республиканинг “Олтин Ер фонди” дея аталадиган суғориладиган тупроқлар мелиоратив ҳолатининг ҳозирги кундаги таҳлилий ҳолати, уларни яхшилаш бўйича регионал, индивидуал ёндашилган мелиоратив тадбирлар ишлаб чиқишни талаб этади.

Бугунги кунда, Навоий вилоятининг жами 96,8 га суғорма деҳқончилик ривожланган ҳудудларида шўрланган тупроқлар майдони 62,4 минг га (64,5%) турли даражада шўрланиш жараёнларига чалинган (Ўзбекистон Республикаси суғориладиган ерларининг мелиоратив ҳолати ва уларни яхшилаш. Тошкент, “Университет” нашриёти, 2018) [1].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 10 июндаги ПҚ- 277- сон “Ерлар деградациясига қарши курашнинг самарали тизимини яратиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорида суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш, суғориладиган қишлоқ хўжалик ерларида шўрланган тупроқларни ўрганиш ва шўрланишнинг олдини олиш бўйича тизимли амалий тадбирларни қўллаш зарурлиги белгиланган [2].

Тупроқларда шўрланиш жараёнлари, об-ҳавонинг иссиқлиги, сизот сувларининг буғланиши ва улар таркибидаги осон эрувчан тузларнинг тупроқ юза қатламларида тўпланиши натижасида пайдо бўлишини бир қанча тадқиқотларда асосий омиллар сифатида тавсифланади. Айни шу жараёнлар Зарафшон ҳавзасида тарқалган тақир ўтлоқи тупроқларда табиий антропоген омиллар таъсирида сизот сувларнинг сатҳи ер юзасига яқинлашиб (1-3 м), уларнинг минераллашганлик даражасининг 3-5 г/л дан ортиши натижасида тупроқлар таркибидаги эрувчан тузлар тупроқлар профилининг устки ва ўрта қисмларида

йиғилиб иккиламчи шўрланиш жараёнларини пайдо қилмоқда.

Мазкур тадқиқот натижалари чўл минтақаси ҳудудларидаги тупроқларнинг мелиоратив ҳолати ҳамда унумдорлигини яхшилаш борасида олиб борилаётган Давлат ер кадастри ва мониторингини амалда бажариш учун муҳим аҳамият касб этади.

Ушбу тадқиқотдан кўзда тутилган асосий мақсад – ҳудуддан олинган тупроқ намуналари таҳлил қилиш асосида суғориладиган тупроқларининг шўрланганлик даражаси ва шўрланишнинг тупроқ унумдорлиги кўрсатадиган салбий таъсирини аниқлаш ва шўрланишининг олдини олиш бўйича илмий асосланган тавсиялар ишлаб чиқишдир.

Тадқиқот жойи ва бажариш услублари

Зарафшон ҳавзаси ўрта қисмида жойлашган, Навоий вилояти Қизилтепа тумани суғориладиган тақир ўтлоқи тупроқлари тадқиқот объекти сифатида танланди.

Тадқиқотлар Ўзбекистон Республикасида “Давлат ер кадастрини юритиш учун тупроқ тадқиқотларини бажариш ва тупроқ карталарини тузиш бўйича йўриқнома” (2013) шунингдек, қиёсий-геоқимёвий ва лаборатория-аналитик таҳлил услублари асосида бажарилди [3].

Тадқиқот натижалари ва муҳокама

Зарафшон ҳавзасидаги Қизилтепа туманининг умумий суғориладиган ер майдони 24459,1 гектарни ташкил этади. Қизилтепа тумани ўзининг географик жойлашиш ўрнига кўра, Ўрта Осиёнинг қуруқ континентал климат области (провинцияси)га қиради ва тоғ олди ярим чўл зонасига мансуб ўзига хос хусусиятлар билан ажралиб туради. Ҳудуднинг умумий иқлим шароити икки омил: чўл иқлими ва тоғ олди чала чўллари иқлими таъсирида шаклланади. Иқлимнинг текислик ва тоғ олди ҳудудларида кескин континентал қуруқлиги, гипсометрик тоғ олди ерларида ҳаво ҳароратининг пасайиши, қуёш радиацияси, кунлик, ойлик, йиллик ва фаслларда ҳароратнинг катта оралиқда тебраниб туриши ва атмосфера ёғинларининг йил давомида нотекис тақсимланишида ўз аксини топади.

Худуд тўлкисимон кенг текисликлардан ташкил топган бўлиб, Геоморфологик нуқтаи назардан Нурота тоғ тизмаларининг жанубий ёнбағирларидан лёссимон ва аллювиал-пролювиал ётқизиклари ҳамда шарқда Зиёвуддин зрабулок тоғ тизмаси пролювиал ётқизикларидан ҳосил бўлган тоғ олди қия текисликларида жанубга томон пасайиб боради. Худуд ерлари денгиз сатҳидан 400-550 м баландликда жойлашган. Худудда тақир ўтлоқи тупроқлар турли литологик, гидрогеологик шароитларида шаклланган [4].

Суғориладиган тақир-ўтлоқи тупроқлар энг қуйи аллювиал ва пролювиал текисликларда ривожланган бўлиб, Кармана ва Қизилтепа туманларининг қисман суғориладиган худудларини эгаллайди. Бу тупроқларнинг эволюцияси зарафшон дарёси фаолияти билан боғлиқ. Бу тупроқлар текс худудларда дарё келтирилмалари (лойқалар)нинг тўпланиши-чўқиши

(1-жадвал). *Ўрганилган худуд тупроқлари механик таркиби кўрсаткичлари, %*

Чуқурлик, см	Фракциялар микдори % да, заррачалар ўлчами мм. да							Физик лой ($<0,01\text{мм}$)
	Йирик кўм	Ўрта кўм	Майда кўм	Йирик чанг	Ўрта чанг	Майда чанг	Июль	
	$>0,25$	$0,25-0,1$	$0,1-0,05$	$0,05-0,01$	$0,01-0,005$	$0,005-0,001$	$<0,001$	
4- АК. Кесма. Суғориладиган тақир- ўтлоқи тупроқлар. Қизилтепа тумани, Ғардиён массиви.								
0-35	0,9	1,7	10,5	34,5	15,4	17,8	19,2	52,5
35-46	0,3	1,2	6,3	42,7	15,5	16,0	19,3	46,8
46-90	0,9	9,6	25,1	41,1	10,0	6,1	19,5	23,3
90-135	1,9	2,5	14,0	34,5	18,7	14,2	33,2	77,1

Олиб борилган тадқиқотларга қараганда, мазкур тупроқларда ҳам ўрта ва кучли шўрланиш жараёнлари кузатилади. Бу тупроқлар олдинги тадқиқотларда Н.И.Фелициант (1984) суғориладиган оч тусли бўз тупроқлар шўрланиш жараёнларига чалинмаган ёки кам чалинганлиги тўғрисида маълумот берган [6]. Аммо кейинги 30-40 йил ичида бу тупроқлар гуруҳида ер ости сувларининг сатҳи мавсумий тебраниш амплитудаси 1,0-1,5 метрни ташкил этиши турли шўрланиш жараёнларининг ривожланишига олиб келган. Юқоридаги қайд қилинган таҳлиллардан худуднинг тупроқлари учун умумий характерли хусусият аниқланди. Таҳлилларда қайд қилинган механик таркиб заррачаларининг тақсимланишига кўра, маълум бир қонуниятга бўйсунити кузатилади. Масалан, максимал кўрсаткичлари бўйича тупроқ профилининг ҳайдалма ва ҳайдалма ости қатламида ўрта чанг (0,01-0,005 мм) ва иль (0,001) заррачалари худуднинг жанубий-ғарбдан, шимолий-шарққа томон яъни баландликдан пастга, дарё оқимида мос ҳолатда ортиб бораётганлиги қонунияти кузатилади. Бунда вертикаллик қонуниятига мос ҳолда, тупроқлар кесмасида у ёки бу чуқурликда ил заррачаларининг ошиши, шу билан бирга, тупроқ кесмасининг маълум чуқурлигигача берчланиш жараёнининг мавжудлиги кузатилади. Бу суғориш натижасида тупроқ кесмасида намлигининг турғун ҳолатда бўлиши ҳамда юқори ҳаво ҳароратининг таъсири туфайли шўрланиш жараёнларининг ривожланишига олиб келади.

Тупроқнинг устки ҳайдалма қатламидаги гумус микдори ўртача 0,35 -0,94% ни, ҳаракатчан фосфор ўртача- 18,6-33,7мг/кг ва алмашинувчи калий – 203,0-220,0 мг/кг ни ташкил этади. Мазкур тақир- ўтлоқи

(2-жадвал). *Зарафшон ҳавзаси Навоий вилояти худудидagi асосий тупроқ типларидаги тузлар миқдори (%-ҳисобида)*

Чукур- лик, см	Куруқ қолдиқ	Хлор тузлари бўйича шўрланиш даражаси			Сульфат тузлари бўйича шўрланиш даражаси		
		Меъёр бўйича %	Лаборатория таҳлили бўйича	Шўрланиш ҳолати	Меъёр бўйича %	Лаборатория таҳлили бўйича	Шўрланиш ҳолати
4 АК – кесма Қизилтепа тумани Фардиён массиви Суғориладиган тақир- ўтлоқи тупроқлар							
0-30	2,123	0,01-0,035	0,0888	кучли	0,08	0,0024	шўрланмаган
30-60	1,115	0,035-0,070	0,0568	ўртача	0,08	0,0038	шўрланмаган
60-90	1,112	0,035-0,070	0,0568	ўртача	0,08	0,0024	шўрланмаган
90-120	1,060	0,01-0,035	0,0568	ўртача	0,08	0,0024	шўрланмаган

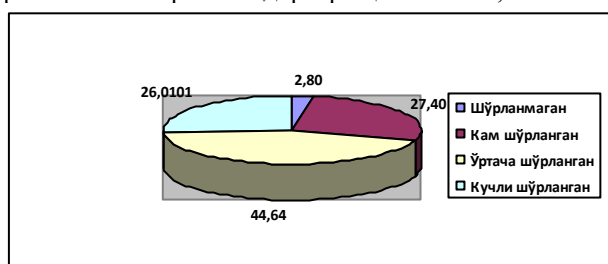
ҳамда худуднинг куруқ иклими таъсирида ўзининг эволюцияси, генетик қатламларини шакллантиради. Бунда механик таркиб оғир қумоқ, енгил қумоқ, соз,қумлоқ, қат-қатли лойқа, қумдан иборат. Тупроқ профилида ҳар хил қатталикдаги механик заррачаларнинг турлича микдорда бўлиши кузатилади. Бунда механик таркиб оғир қумоқ, айниқса соз бўлса, бунда унинг таркибида майда чанг (0,005-0,001мм) ва ил (0,001мм) устунлик қилади. Механик таркиб енгиллашган сари уни ташкил қилувчи заррачалардан қум (1-0,05мм) ва йирик чанг (0,05-0,01мм) устунлик қилади. Тақир- ўтлоқи тупроқлар табиатдан оғир механик таркибли бўлганлиги сабабли улардаги сув-озика, иссиқлик ва ҳаво режимлари бошқачароқ хусусиятга эга бўлади. Бу ўринда асосий эътиборни тупроқнинг агрегатлик таркибини яхшилашга қаратиш лозим(1-жадвал).

тупроқларининг ўзига хос хусусиятлари – гумус қатламининг қисқалиги бўлиб, айрим тупроқ айирмаларини ҳисобга олмаганда ҳаракатчан фосфор ва калий микдорига кўра камбағал. Мазкур тупроқлар суғориш таъсирида, морфологик тузилиши, хусусан АВ₁ гумусли, В₂ ўтувчи горизонтларининг белгилари анча ўзгарган.

Суғориш таъсирида бу тупроқлар остида сизот сувларининг сатҳи ер юзасидан 2,0-3,0 м гача кўтарилади. Сизот сувларининг ер юзасига яқинлашиши ҳамда уларнинг баҳорги, ёзги ва кузги даврларда берчланган қатламларда ювилиш кам бўлганлиги боис буғланиши натижасида хлорли шўрланиш жараёнига чалинган.

Унинг устки горизонтларида куруқ қолдиқ микдори 0-30 см ли қатламларида 2,123%, 30-60 см ли қатламида 1,115% ни ташкил қилади. Хлорли тузлар бирикмаси 0-30 см ли қатламида 0,0888% кучли даражада пастки қатламларда эса бир хил микдорда 0,0568 % тақсимланиб ўртача даражада шўрланишни пайдо қилади. Бу тупроқларда сульфатли шўрланиш кузатилмайди. Бу кўрсаткичлар бўйича юқори қисмида кучли бўлса, пастки горизонтларида ўртача даражада бир хил шўрланиш микдорларини ҳосил қилади. Тупроқ профилида тузларнинг бундай тақсимланиши ёки ривожланиши худуда доимий куруқ иқлим ва ер ости сувларининг ҳаракати, тупроқ механик таркиби билан бевосита боғлиқдир. Тақир-ўтлоқи тупроқларнинг юза қатламида сувнинг тез парланиши натижасида юқори қатламларда тузларнинг кўпроқ йиғилиб кучли шўрланишнинг ривожланиши кузатилади (2-жадвал).

Худудининг гидрогеологик шароитларининг йил давомида динамик ўзгариб туриши ва суғориш билан боғлиқ тадбирлар натижасида, турли даражада шўрланиш жараёнлари вужудга келиб, худудда мавжуд 24459,1 гектар кишлок хўжалик суғориладиган ер майдонларида, шўрланмаган тупроқлар 697, гектарини ташкил этиб, бу суғориладиган ерларнинг 2,85 % ни , кам шўрланган ерлар майдони 6480,1 гектар умумий майдоннинг 26,01 % ини, ўртача шўрланган ерлар майдони 10919,3 гектар бу эса умумий майдонининг 44,64 % ини, кучли шўрланган ер-майдонлари 6362,1 гектарни ёки умумий суғориладиган ерларнинг 26,01% ини ташкил этади. Бундан кўринадики, туман бўйича тупроқларнинг мелиоратив ҳолати яхши эмас, яъни худуд тупроқларини ўрганишга шўрни ювишга ва тизимли мелиоратив тадбирлар олиб боришга муҳтож ҳисобланилади. Шўрланиш генезиси ва тузлар миграциясининг боришида суғориладиган худудлар учун шўрланган тупроқларни тавсифловчи муҳим ва осон қиёсланувчи кўрсаткич – бу тупроқнинг 0-1 метрлик қатламидаги тузлар миқдорининг (заҳираси) ўртача солиштира миқдорлари ҳисобланиб,

1-расм Қизилтепа тумани суғориладиган ерларининг шўрланиш даражаси бўйича ер майдонлари (% ҳисобида).

бу миқдорий кўрсаткич, масалан, тупроқдан шўр ювиш ишларида чиқариб юборилиши зарур бўлган тузларнинг умумий миқдори тўғрисида тасаввур беради [5].

Ўрганилган худуд тақир-ўтлоқи тупроқларининг устки 0-1 метрлик қатламидаги тузлар заҳираси хўжаликларнинг табиий шароитлари билан бир қаторда

антропоген омиллар ва деҳқончилик маданиятига боғлиқ ҳолда шаклланган. Шўрланиш химизмига кўра хлоридли шўрланиш типларидан иборат. Кучли шўрланган тупроқларнинг устки 0-1 метрли қатламидаги тузларнинг умумий миқдори кескин ортганлиги туманинг “Ғардиён”, “Зарафшон”, “Маликчўл”, “Меҳнатроҳат”, “Навоий”, “Тавоис”, “Тошрабат” номли массивларида таҳлил натижаларида аниқланди.

Хулоса. Зарафшон ҳавзаси ўрта қисмида қизилтепа тумани қарашли суғориладиган ерлари турли даражада шўрланган, турли механик таркиб ва шўрланиш типларидан иборат бўлиб, тупроқ-мелиоратив ҳолати бошқа бошқа худудлардан фарқланиб туради. Худуднинг тупроқ унумдорлигини ошириш, тупроқ шўрланиш жараёнларига қарши-кураш бўйича тизимли чора-тадбирларини ишлаб чиқиш, мақсадида қуйидаги вазифаларни амалга оширишни таққоза этади:

1) Ўрганилган худуддаги асосий тупроқ типларининг морфологик тузилиши, белгилари, физикавий ва кимёвий хосса-хусусиятларини антропоген омиллар таъсирида ўзгаришини ўрганиш;

2) Тупроқ кесмасидаги пулугости қатламнинг берчлашишини инобатга олиб, тизимли агротехник тадбирларни қўллаш.

3) Тупроқ шароитини инобатга олиб, кишлок хўжалик экинларини жойлаштириш.

4) Амалдаги коллектор-зовур тармоқлари тизимини ишлашини таъминлаш, тупроқларидаги шўр тўпланиш шакллари ҳисобга олган ҳолда гидроморф сув режимини (грунт сувлари 1,5-2,5 м да), ярим гидроморф сув режимига (2,5-3,0 м га) ўтказиш,

5) Ер ости грунт сувларининг сатҳини “критик чуқурлик”дан (2,5-3,0 м) пастда ушлаб турилиши;

6) Худуддаги нишаб тўлқинсимон аллювиал-пролювиал, текисликларда ривожланган, турли туз миқдори ва шаклига эга бўлган шўр тупроқларнинг она жинсига, механик таркибига, сизот сувларининг чуқурлиги ва минераллашиш даражасига қараб, шўр ювиш ишларининг муддат ва меъёрларини аниқлаш бўйича илмий-тадқиқот ва амалий тадбирларни кучайтириш мақсадга мувофиқдир.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон суғориладиган ерларининг мелиоратив ҳолати ва уларни яхшилаш. –Тошкент: “Университет” нашриёти, 2018. 89-б .
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 10 июндаги ПҚ- 277- сон “ Ерлар деградациясига қарши курашнинг самарали тизимини яратиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
3. Давлат ер кадастрини юритиш учун тупроқ тадқиқотларини бажариш ва тупроқ карталарини тузиш бўйича йўриқнома.- Тошкент: 2013.
4. Кушаков А.Ж. Маликчўл тоғ олди текисликларининг суғориладиган сур тусли қўнғир тупроқларидаги шўрланиш жараёнлари ва шакллари. Б.ф.н. дисс. автореферати. – Тошкент: ТАИТДИ, 2007. 28-30-б .
5. Кушаков А.Ж. Ўзбекистон Республикаси чўл зонаси сур тусли қўнғир тупроқларининг шўрланиш жараёнлари ва шакллари. Монография. -Навоий: НДПИ: 2017. 131-136-б.
6. Фелициант Н.И., Конбеева Г.М., Горбунов Б.В., Абдуллаев М.А. Почвы Узбекистана (Бухарская и Навоийская области). – Ташкент: «Фан» УзССР, 1984. –С. 150-152.

РЕЗЮМЕ. Зарафшон ҳавзаси суғориладиган тақир ўтлоқи тупроқларда олиб борилган тадқиқотлар натижалари баён этилган. Бунда 1983 йилларда Кармана ва Қизилтепа туманларидаги суғориладиган тақир ўтлоқи тупроқларда шўрланиш ва деградация жараёнлари жуда кам урганилган ёки кузатилмаган. Аммо 2021 йил таҳлиларида тупроқларда турли табиий омиллар таъсирида шўрланиш жараёнларига Қизилтепа туманида 97,3%, Кармана туманида 93% учраганлиги ва шўрланишнинг асосий типлари, ҳамда тузлар миқдори, уларни пайдо қилувчи асосий омиллар тадқиқот изланишларимизда қайд этилди.

РЕЗЮМЕ. Описаны результаты исследований, проведенных на легких слежавшихся-луговых, орошаемых Зеравшанским водохранилищем. В 1983 году в тақырно-луговых Карманинского и Кизилтепинского районов процессы засоления и деградации не наблюдались. Однако при анализе 2021 года в Кизилтепинском районе 97,3% и в Карманинском районе 93% наблюдались процессы засоления почв под воздействием различных природных факторов, причем основные виды засоления, а также количество солей, основные факторы которые их вызывают, были отмечены в наших исследованиях.

SUMMARY. The results of studies conducted on the lungs of the pached-soil-meadow, irrigated by the Zeravshan reservoir are described. In 1983, salinization and degradation processes were not observed in the takyrmeadow of the Khatyrchinsky and Karmaninsky districts. However, in the analysis of 2021, in the Khatyrchinsky district 23% and in the Karmaninsky district 93%, soil salinization processes were observed under the influence of various natural factors, and the main types of salinization, as well as the amount of salts, the main factors that cause them, were noted in our studies.

УДК 595.797

**JANUBIY OROLBO'YI QAZUVCHI ARILARI (SPHECIDAE, CRABRONIDAE)
IMAGOLARINING FENOLOGIK XUSUSIYATLARI**

M.A.Embergenov – doktorant

M.J.Medetov – biologiya fanlari doktori

O'zR FA Zoologiya instituti

Q.A.Saparov – mustaqil tadqiqotchi

A.D.Saparov – biologiya fanlari doktori (DSc)

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

J.D.Tajibayeva – mustaqil tadqiqotchi

Berdaq nomidagi Qoraqalpog' davlat universiteti

Tayanch so'zlar: qazuvchi aril, Sphecidae, Crabronidae, Janbiy Orol bo'yi, biotop.

Ключевые слова: роющие осы, Sphecidae, Crabronidae, Южного Приаралья, фенология.

Key words: digger wasp, Sphecidae, Crabronidae, South Aral Region, phenology.

Kirish. Tabiatdagi deyarli barcha organizmlar yilning barcha mavsumi davomida tiriklikning qaysidur fazasida hayotiy shaklini davom ettiradi. Bunga albatda ekologik omillardan abiotik, biotik omillarning ta'siri sezilardi darajada bo'ladi. Pardaqaqotlilarning mavsumiy faolligi – ular tarqalgan hududlarning geografik joylashuvi shunga muvofiq iqlimiga bog'liq hodisa hisoblanadi. Pardaqaqotlilar ko'p jihatdan mavsumiy ekologik o'zgarishlarga moslashadi. Ekologik omillardan abiotik omil – iqlim (harorat, havo namligi va yorug'lik) pardaqaqotlilarning hayotiy tarzi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Yil davomida haroratning keskin o'zgarishi – ba'zi turlar uchun noqulay sharoit tug'dirsa, ba'zilari moslashuv hosil qilib, yashab qolishda davom etadi.

Uzoq vaqt davomida qazuvchi arilar Sfesid – Sphecidae bitta oila (yoki bosh oila Sphecoidea) deb o'rganilib kelingan. Hozirgi kunda bular 4 ta (Ampulicidae, Heterogynidae, Crabronidae va Sphecidae) oilalarga ajratilgan [5]. Janubiy Orolbo'yida tarqalgan qazuvchi arilarning fenologik xususiyatlari to'liqligicha o'rganilmagan.

Bu maqoladagi maqsadimiz Sphecidae, Crabronidae oilalarining Janubiy Orolbo'yi hududida fenologik xususiyatlarini batafsil o'rganish hisoblanadi.

Material va metodika. Dala tajiriba ishlari asosan, 2021-2023-yillar Qoraqalpog'iston Respublikasi: Janubiy Orol bo'yining Orol dengizi atrofi, Quyi Amudaryo biosfera rezervati, Nukus shahri, Nukus tumani, Taxtakopir, Chimboy, Mo'ynoq, Shumanay, Qanliko'l, Amudaryo, Beruniy, To'rtko'l tumani va Xorazm viloyati: Urganch Xiva, Yangiariq, tumanlarining cho'l, yarimcho'l, to'qay, past tepaliklar, agroseno, aholi yashash punkti va ko'l atroflaridan – bahor, yoz va kuz fasllarida biomateriallar yig'ildi.

Materiallarni yig'ishda Golub [1], Merik sariq plastik idishi [6] va ana'naviy uslub entomologik tutqich (Sachok), 15 mm plastmassa idish, pinset, fotoapparat va boshqalardan foydalanildi. Yig'ilgan materiallar 96 % spitrda 15 mm plastmassa idishlarda saqlandi. Kazenas [2-4], Nemkov [7-9] va boshqalar maqolalaridan foydalanigan holda hudud faunasi navbatdagi fenologik aspektlarga ajraladi.

1. Bahorgi aspektga kiruvchi turlar

2. Bahorgi-yozgi aspektga kiruvchi turlar.

3. Yozgi aspektga kiruvchi turlar.

4. Politsiklik aspektga kiruvchi turlar.

Olingan natijalar. Janubiy Orolbo'yida 2021-2023-yillar davomida olib borilgan dala tadqiqotlar davomida qazuvchi arilarning (Sphecidae, Crabronidae) 61 turi aniqlanib, ushbu turlar imagosining mavsumiy uchish bilan bog'liq faollik jihatlarni tahlil qilishda adabiyotlarda keltirilgan fasllari, aniqlanish vaqtlari manbalariga hamda o'z tadqiqotlarimiz davomida kuzatuvlarimiz natijasiga tayandik. Har bir tur uchun har oyning har bir 10 kunligida mavsumiy faollik diagrammasi tuzildi (1-jadval).

Baxorgi aspektga kiruvchi turlar. Ushbu aspektga kiruvchi qazuvchi arilar imagolari, mart oyidan boshlab may oyining oxirigacha faol bo'lishadi. Bular *Ammophila elongata*, *Bembix rostrata* turlari kiradi.

Bahorgi-yozgi aspektga kiruvchi turlar. Bu aspektga kiruvchi turlar bahorning mart oyining oxiridan avgust oyining oxirigacha uchraydigan turlar. Ushbu aspektga *Chalybion turanicum*, *Sceliphron destillatorium*, *Palmodes orientalis*, *Ammophila campestris*, *Eremochares dives*, *Podalonia affinis*, *Podalonia ebenina*, *Podalonia hirsuta*, *Podalonia tydei*, *Psenulus laevis*, *Pemphredon lethifer*, *Pemphredon tridentata*, *Larra anathema*, *Liris niger*, *Tachysphex consocius*, *Tachysphex costae*, *Tachysphex desertorum*, *Tachysphex erythropus*, *Tachysphex fulvitaris*, *Trypoxylon scutatum*, *Bembix oculata*, *Bembix planifrons*, *Bembix portschinskii*, *Bembix transcaspica*, *Stizus annulatus*, *Stizus koenigi*, *Stizus ruficornis*, *Philanthus venustus*, *Philanthus variegatus*, *Cerceris arenaria*, *Cerceris bupresticida*, *Cerceris deserticola*, *Cerceris argentosa*, *Cerceris straminea* turlari kirishi kuzatildi.

Yozgi aspektga kiruvchi turlar. Bu aspektga mansub qazuvchi arilar fenologik davri qisqa bo'lib – iyun oyining boshidan imago paydo bo'ladi, avgust oyining oxirigacha faol harakatlanadi. Ushbu aspektga *Palmodes melanarius*, *Prionyx radoszkowskyi*, *Spheg funerarius*, *Ammophila terminata*, *Tachysphex julliani*, *Tachysphex panzeri*, *Tachysphex persa*, *Palarus variegatus*, *Palarus sp*, *Oxybelus lamellatus*, *Stizus handlirschi*, *Stizus fasciatus*, *Stizus rufiventris*, *Stizoides tridentatus* turlari kiradi.

Politsiklik aspektga kiruvchi turlar. Bu aspektga 11 tur kiradi. *Sceliphron madraspatanum*, *Prionyx niveatus*, *Prionyx nudatus*, *Prionyx viduatus*, *Ammophila gracillima*, *Ammophila heydeni*, *Ammophila sabulosa*, *Astata boops*, *Astata kashmirensis*, *Astata minor*, *Philanthus triangulum*. Ushbu turlarning imagosining uchishi bahor, yoz va kuzgi mavsumlarida uchraydi.

1- Janubiy Orolbo'yi qazuvchi arilar (Sphecidae, Crabronidae) imagolarining mavsumiy fenologik aspekti

Fasl	Bahor									Yoz									Kuz								
	Mart			Aprel			May			Iyun			Iyul			Avgust			Sentyabr			Oktabr			Noyabr		
Tur nomi	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
<i>Chalybion turanicum</i>																											
<i>Sceliphron destillatorium</i>																											
<i>Sceliphron madraspatanum</i>																											

32

Qazuvchi arilarning imagosining mavsumiy uchishi hududning iqlimi bilan bog'liq bo'ladi. Bunda turlarning faolligi bahorning kech kelishi turlarning fenologik spektorining ham 15 kungacha kechikishiga olib kelishi mumkun. Janubiy Orolbo'yi qazuvchi ari turlarining bahorgi aspektga kiruvchi turlar va bahorgi-yozgi aspektga kiruvchi turlari Qizilqum cho'li turlari hisobiga turlari son jihatdan ustun bo'ladi. Yozgi aspektga kiruvchi turlarni agrotsenoz turlari tashkil qiladi. Politsiklik aspektga kiru-	vchi turlar esa barcha landschaftlarda uchraydigan turlar hisoblanadi. Janubiy Orolbo'yida olib borilgan dala tadqiqot natijalariga ko'ra qazuvchi arilarning 61 turi aniqlandi. Janubiy Orolbo'yi qazuvchi arilar (Sphecidae, Crabronidae) imagolarining mavsumiy uchishi – 4 ta fenofolik aspektga ajratilgan bo'lib, bahorgi turlar guruhi 2 ta turlar (3.3 %), bahorgi-yozgi turlar 34 (55.7%), tur yozgi 14 tur (22.9%), Politsiklik 11 turni (18%) tashkil etishi qayd etildi.
--	---

1. Golub V.B. Collections of insects: collection, processing and storage of material. // Association of Scientific Publications KMK. -P. 339. 2012.

- SUMMARY.** This article describes 61 species of digger wasps (Sphecidae, Crabronidae), common in the Southern Aral region, and provides information on the phenological aspect of the adults of these species. Digger wasps common in this area are divided into spring, spring-summer, summer and polycyclic species.

UDK: 911.2: 912.43: 631.4: 504.453: 504.53

SANGZOR VODIYSI TUPROQ QOPLAMINI ILMIY-AMALIY JIHATDAN TAHLIL QILISH

M.G'ʻdalov – dotsent

N.Qosimov – tayanch doktorant

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Tayanch soʻzlar: Sangzor havzasi, tuproqning ona-jinsi, prolyuvial tekislik, unumdorlik, mexanik tarkib, kartalashtirish.

Ключевые слова: Сангзорская котловина, почвообразующая порода, пролювиальная равнина, продуктивность, механический состав, картографирование.

Key words: Sangzor basin, soil parent rock, proluvial plain, productivity, mechanical composition, mapping.

Tuproq unumdorlik xususiyatiga ega boʻlgan tabiiy hosiladir. Daryo boʻylarida tarqalgan tuproqlar qadimdan eng unumdor tuproq sifatida oʻzlashtirilib, qadrlanib kelingan. Tuproq qatlamining roli juda katta va koʻp funktsiyalidir. Tuproq-yer ekotizimining tarkibiy qismlaridan biri boʻlib, uning boshqa tarkibiy qismlariga majmualiy taʼsir koʻrsatadi. Odam isteʼmol qiladigan barcha oziq-ovqat mahsulotlarining 98,5 % qismi tuproqning takrorlanmas, faqat ungagina xos boʻlgan qismi unumdorlik hissasidan olinadi.

Hozirgi kunda hududlarda tarqalgan tuproq turlarini oʻrganish, tahlil qilishda zamonaviy axborot texnologiyalarining oʻrni va ahamiyati katta. Shunday ekan, Sangzor havzasi hududida tarqalgan tuproq turlarini geoaxborot texnologiyalaridan (GAT) va maʼlumotlar bazasidan (MB) foydalangan holda oʻrganish hamda kartasini yaratish muhim ahamiyatga ega.

Shu oʻrinda GAT texnologiyalari tarixi haqida toʻxtaladigan boʻlsak, geoinformatika va GAT fan sohasining qaror topishi Kanada geografik axborot tizimining (CGIS – Canada Geographic Information System) ishlab chiqilishi bilan bogʻliq hisoblanadi. 1960-yillarda yaratilgan ushbu yirik koʻlamdagi GAT hozirgi kunga qadar takomillashtirilib kelinmoqda [4: 9-10].

GAT texnologiyalarining afzalliklari shundaki bunda birona hududda tarqalgan tuproq turlarini joylarga chiqmagan holda yaʼni, "kassa oldidan ketmay turib hisoblab chiqish" imkonini beradi.

Bunda hududning raster va vektor maʼlumotlar bazasi olinib, ular qayta ishlanadi, atributlarini hosil qilish orqali tadqiqotlar olib boriladi. Bu esa tadqiqotning nazariy va amaliy ahamiyatini yanada oshirish imkonini beradi. Quyida Sangzor havzasida tarqalgan tuproq turlari hudud haqidagi turli nazariy manbalar va kartalardan foydalangan holda geoaxborot tizimlari va maʼlumotlar bazalari asosida tahlil qilindi.

Sangzor havzasi tabiiy geografik nuqtayi nazardan Mirzachoʻl tabiiy geografik oʻlkasi hududida joylashgan boʻlsa, maʼmuriy jihatdan toʻliq Jizzax viloyati hududiga qaraydi. Havzaning umumiy maydoni 2598,0 km² ni tashkil qilib, bu esa viloyat umumiy maydoning 12,4 foizga yaqin qismi degani.

Havzada tuproq turlarining shakllanishiga yer yuzasining relyef tuzilishi, hududning nisbatan balandda joylashganligi, yer yuzasining nihoyatda parchalanganligi, tuproq hosil qiluvchi jinslarning har xilligi, iqlim sharoiti, oʻsimlik qoplamini va insonning xoʻjalik faoliyati taʼsir qilgan.

Sangzor havzasining tuproq qoplamining shakllanishi va tarqalishi geomorfologik yaruslarga boʻysunadi va tabiiy-geografik sharoiti, ayniqsa relyef xarakteri bilan bogʻliq. Havzadagi tuproqlarning ona jinsi xilma-xildir. Yirik dastlabki hosil boʻlgan nurash materiallaridan tortib, toʻrtlamchi davrning mayda, loyqa mahsulotlarigacha ularning kimyoviy tarkibi ham bir xil emas. Tuproq hosil boʻlishning biologik jarayonlari ham mutloq balandlikka, relyefning shakllariga, yonbagʻirlarning tikligi va qaysi tomonga qaraganligiga bogʻliq.

Togʻ massivlarida tuproqning ona jinsi boʻlib, poleazoy ohaktoshlar, slaneslar, qumtoshlar baʼzan esa granitlarning nurash mahsulotlari boʻlgan ellyuvial va delyuvial yotqiziqlardir. Elyuvial-delyuvial yotqiziqlarining yupqa qatlami, koʻpincha tub togʻ jinslarining yer yuzasiga chiqib qolishi bilan xarakterlanadi. Togʻ oldi prolyuvial tekisliklarning asosiy tuproq hosil qiluvchi ona jinsi boʻlib, qalinligi bir necha oʻn metrga yetadigan lyoss va lyossimon

suglinak qoplamlaridir. Bu togʻ jinslari boʻz tuproq tiplarining tuproq hosil qiluvchi ona jinsi boʻlib, oʻzining koʻpgina xususiyatlari bilan lyoss va lyossimon togʻ jinslarining oʻziga xos xarakterlari bilan belgilanadi.

Sangzor havzasi alyuvial terrasalar shaklida tekisliklarning tuproq ona jinsi boʻlib, litalogik tarkibi bir xil boʻlmagan alyuvial yotqiziqlar xizmat qiladi. Sangzor daryosi havzasining pastki terrasalarining tuproqlari koʻproq grunt suvlarning taʼsirida shakllanadi. Togʻ massivlarining tuproq hosil qiluvchi ona jinsi yonbagʻirlarning qaysi tomonga (shimol yoki janub) qaraganligi, yonbagʻirlarning tikligi bilan bevosita bogʻliq. Yana shuni aytib oʻtish kerakki, akademik Gʻ.A.Mavlyanov (1958) maʼlumoti boʻyicha, lyoss va lyossimon togʻ jinslari juda ham karbonatlarga boy. Masalan, Turkiston tizmasining togʻ oldi tekisliklaridagi lyoss va lyossimon togʻ jinslarining karbonatliligi 20 – 22 % ga yetadi.

Sangzor havzasi tuproq turlarini balandlik mintaqalari shi boʻyicha tahlil qilinganda havzaning dengiz sathidan 500 metrgacha boʻlgan qismi Sangzor daryosining Amur Temur darvozasidan oqib oʻtgan joyda joylashgan Qorasoy aholi punktidan daryoning Qili nomini olishigacha boʻlgan hududlarida shakllangan tuproq turlari kiradi. Havzaning 1-2 terrasalarida asosan, alyuvial tuproqlar keng tarqalgan. Bu tuproqlarning xarakterli xususiyatlari gumus gorizontalining yaxshi ifodalanishi bilan farq qilib turadi. Alyuvial tuproqlar gumus, azot va fosforiga boy boʻlib, yuqori 0-7 sm qavatda gumusning miqdori 4,28 % boʻlib, tipik boʻz tuproqlardagi gumus miqdoridan ikki baravarga kam.

Keyingi terrasalaridagi tuproqlar esa koʻproq gurunt suvlarning taʼsirida shakllangan. Bu hududlarda quyidagi tuproq turlarini uchratish mumkin: qadimdan sugʻoriladigan tipik boʻz tuproqlar, talqon tuproq-skeletli och tusli boʻz tuproqlar va eskidan sugʻoriladigan boʻz-oʻtloqi tuproq turlari uchraydi. Bu tuproq turlariga qarab ularning chirindili qatlamning qalinligi va chirindi miqdori ham turlicha. Masalan, shu hududda katta maydonni egallagan tipik boʻz tuproqning ustki qatlamida chirindi miqdori 1,5 dan 2,5 % gacha, ayrim (oʻtlar qalin oʻsadigan) joylarda 2,88 % gacha yetadi. Buning ustki gumus saqlovchi qatlami qalin boʻlib, 60-70 sm. gacha, ayrim joylarda 90-100 sm. chuqurlik qismlarigacha ham uchraydi. Tipik boʻz tuproqlarning koʻp qismidan sugʻorilib dehqonchilik qilishda foydalaniladi (1-rasmga qarang).

Sangzor daryo havzasi maydonining asosiy qismi 500 dan 1500 metrgacha boʻlgan hududlarni tashkil etadi. Bu umumiy havza maydonining 47 foizini egallaydi. Ushbu balandlik mintaqasida bir qancha tuproq turlari hosil boʻlgan. Xususan, Sangzor daryosiga yaqin joylashgan hududlarda qadimdan sugʻoriladigan boʻz-oʻtloqi tuproqlar katta maydonni egallaydi. Bunday tuproqlarning tarkibidagi chirindi 1-1,3 % ni tashkil etadi. Bundan tashqari kuchli skeletli lalmi toʻq tusli boʻz tuproqlar, lalmi tipik boʻz tuproqlar, dagʻal skeletli tipik boʻz tuproqlar, oʻrtacha qumoqli lalmi tipik boʻz tuproqlar, oʻrta qumoqli lalmi tipik boʻz tuproqlar, yengil qumoqli lalmi tipik boʻz tuproqlar, boʻz-oʻtloqi tuproqlar turlarini uchratish mumkin [7:20-21]. Bu tuproqlar ichida eng keng tarqalganlari tipik boʻz va boʻz-oʻtloqi tuproq turlari. Tipik boʻz tuproqlar dengiz sathidan 700-800 m balandlikdagi togʻ etaklaridagi nishabliklarni egallaydi. Bu tuproqlarning asosiy maydoni fizik-kimyoviy sharoitlari kabi relyef boʻyicha kam qulay toifaga kiradi. Shu sababli lalmi dehqonchilikda keng foydalaniladi [6:25-26].

Havzaning 1500-2000 metrgacha bo'lgan hududlarda bo'z tuproqning bir qancha turlarini uchratish mumkin. Bu hududlarga Chumqor tog'ining shimoliy yonbag'ri va Molguzar tog'ining janubiy yonbag'ridagi hududlarni o'z ichiga oladi. Bu hududda tuproq hosil qiluvchi ona jinsi bo'lib, poleazoy ohaktoshlar, slaneslar, qumtoshlar ba'zan esa granitlarning nurash mahsulotlari bo'lgan ellyuvial va delyuvial yotqiziqlardir. Elyuviy va delyuviy yotqiziqlarning yupqa qatlam, ko'pincha tub tog' jinslarining yer yuzasiga chiqib qolishi bilan xarakterlanadi [1:166-168].

Sangzor daryosining o'rta oqimlarida ikkinchi-uchinchi terrassalarida to'q tusli bo'z tuproqlar katta maydonlarni egallaydi. Daryoning o'rta oqimida o'ng va chap sohillarda kuchsiz va o'rtacha yuvilgan, talqon tuproq-skeletli, bo'z-o'tloqi va o'tloqi tuproqli maydonlari bo'lgan tipik bo'z tuproqlar, kuchsiz yuvilgan, o'rtacha va og'ir qumoqli hamda loyli (qo'riq, ba'zi joylarda lalmi) kuchsiz karbonatlashgan jigarrang va havzaning shimoliy va sharqiy chekka hududlaridagi joylarda tub jinslar va surilmalar ochilib qolgan, o'rtacha va kuchli yuvilgan, dag'al skeletli tipik va kuchsiz karbonatlashgan jigarrang tuproqlar uchraydi. Hozirgi kunda bu tuproqlardan sug'orma dehqonchilikda va lalmi dehqonchilikda keng foydalaniladi.

Chumqor tog'ining shimoliy va Molguzar tog'ining janubiy dengiz sathidan 2000-2500 m dan yuqori bo'lgan hududlarida tipik jigarrang tuproqlar tarqalgan. Bu hududlarda tipik jigarrang tuproqlarning shakllanishida hududning o'rmon bevosita qoplanganligiga bog'liqdir.

1-rasm. Ushbu karta O'zbekiston Respublikasi tuproq qoplamlari atlas (2010 y.)dagi ma'lumotlardan foydalangan holda QGIS dasturida muallif tomonidan yaratildi.

Havza hududining eng baland qismlari (3000 m dan yuqorida) och tusli qo'ng'ir tuproqlar tarqalgan. Och tusli qo'ng'ir tuproqlar tarqalgan joylar tog'larning eng baland qismlarida joylashganligi uchun tuproq uncha qalin emas, chunki tarkibi delyuvial jinslar negizida vujudga kelgan. Relyefi qulay, namgarchilik yuqori, o'simlik qalin o'sgan tog'larning shimoli-g'arbiy yonbag'rilarida bu tuproq turi nisbatan keng tarqalgan bo'lib, tarkibida gumus miqdori 5-7 % gacha, gumus saqlovchi qatlam esa 30-60 sm ga yetadi. Aksincha tog'larning quyoshga qaragan janubiy yonbag'rilarida tuproq yaxshi rivojlanmasdan ko'p joylarda tub ona jinslar yer betiga chiqib, qoyalar ochilib, ko'p qismini shag'al va qumlar ishg'ol qilgan. Bunday hududlarga Molguzar tog'larining janubiy yonbag'rilarida yaqqol misol bo'ladi. Bu hududlarda mavjud bo'lgan och tusli qo'ng'ir tuproqlar qatlami yupqa tarkibida chirindi miqdori kam bo'lib 2-3 % ni tashkil qiladi [5: 40].

Xulosa. Sangzor havzasida tarqalgan tuproqlarni o'rganish va tahlil qilish asosida quyidagi xulosalar hosil bo'ldi:

- ✓ Havzada tarqalgan tuproqlarning ona jinsi, asosan ellyuvial va delyuvial yotqiziqlardan tashkil topganligi aniqlandi;
- ✓ Tarqalgan tuproqlarning turlari balandlik tomon o'zgarib borishi tahlil qilindi;
- ✓ Sangzor daryo havzasida bo'z tuproqlarning tipik, och va to'q bo'z tuproqlar katta maydonlarda tarqalganligi aniqlandi;
- ✓ Havza bo'yicha tarqalgan tuproqlarni o'rganish asosida QGIS dasturlaridan foydalangan holda yirik masshtabli xaritasi ishlab chiqildi.

Sangzor daryo havzasida tarqalgan tuproq turlari va xillarining o'rganish, tahlil qilish va kartalashtirish tuproq xususiyatlariga qarab qishloq xo'jaligi ekinlarini ekish hamda sug'orish tizimlarini to'g'ri tashkil qilish masalalarida ma'lum ma'noda xizmat qiladi.

Ushbu maqolada havzada tarqalgan tuproqlar balandlik mintaqalanishi bo'yicha tahlil qilinishi asosida bir qancha tuproq turlari ularning ona jinsi, mexanik tarkibi, chirindi miqdori kabi xususiyatlari o'rganildi va kartasi ishlab chiqildi. Kartalashtirishda nazariy manbalar, O'zbekiston Respublikasi tuproq qoplami atlas ma'lumotlaridan va boshqa kartalardan foydalanildi.

Adabiyotlar

1. Алибеков Л.А., Нишинов С.А. Природные условия и ресурсы Джизакской области. – Ташкент: «Узбекистан», 1978. – С.152.
2. Xoliqulov Sh., Uzaqov P., Boboxo'jayev I. Tuproqshunoslik. -Toshkent: «N.Doba» XT matbaa, 2011. 35-b.
3. Xakimov K.A. Baxmal tumani tabiatidan foydalanishda landshaft rejalashtirishni qo'llash. Geografiya fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya avtoreferati. O'zbekiston Milliy universiteti. –Toshkent: 2022.
4. Gafurov L.A., Alyabina I.O., Nabiyeva G.M., Djalilova G.T., Mamatzarov B.S. "Tuproqshunoslikda GAT texnologiyalar". – Toshkent: 2019. 9- b.
5. Xakimov Q.M., Adilova O.A. Jizzax viloyati geografiyasi. O'quv qo'llanma. -Toshkent: "Fan va texnologiya", 2015. 40-b.
6. Sindorov M.E. Jizzax viloyati Baxmal tumanida joylashgan tuproq va o'simlik olami. Oriental Journal of Geography jurnali. 2022. 24-28-b.
7. Qo'ziyev R.Q., Sektimenko V.Y., Ismonov A.J. O'zbekiston Respublikasi tuproq qoplami Atlas. –Toshkent: "Yergeodezka-dastr" Davlat qo'mitasi. 2010. 20-21-b.
8. Qosimov N.D., Zikirov I.Y. Sangzor daryo havzasi tabiiy geografik o'rningi GAT tahlili. "Экономика и социум" №8 (111) 2023. 193-198- b.
9. Ковальчик Н.В., Жуковская Н.В. Гис-картографирование и геохимический анализ ландшафтов. Практикум по геохимии ландшафтов. – Минск: 2019.
10. www.en.wikipedia.org/wiki/Landscape_planning
11. <https://uz.geofumadas.com/global-mapper-in-se-va-mal/>

REZYUME. Ushbu maqolada tuproqlarning ahamiyati, xususan, Sangzor daryosi havzasida keng tarqalgan tuproq turlari, tog'li va tog' oldi prolyuvial tekisliklarida uchraydigan tuproq ona jinslari, tuproqning balandliklar tomon o'zgarishi tahlil qilingan va GAT asosidagi xarita yaratilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассмотрено значение почв, в частности, типов почв, распространенных в бассейне реки Сангзор, материнских пород почв, встречающихся на горных и предгорных пролювиальных равнинах, изменения почв в сторону были проанализированы высоты и создана карта на основе GAT.

SUMMARY. In this article, the importance of soils its analyzed, in particular, soil types common in the Sangzor river basin, parent soil rocks found in mountainous and sub-montane proluvial plains, changes of soil towards elevations, and a map based on GAT were.

**QO‘QON VOHASI SUG‘ORILADIGAN MAYDONLARIDA
SUVDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI**

F.S.Meliboyeva – *katta o‘qituvchi*

Qo‘qon davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: olingan suv, sarflangan suv, tuproqdagi namlik, yog‘in miqdori, suv sarfi.

Ключевые слова: поступившая вода, отработанная вода, влажность почвы, количество осадков, водопотребление.

Key words: received water, spent water, soil moisture, amount of rain, water consumption.

Yerlarni sug‘orish qadimiy davrlardan boshlab issiq mintaqalarda, ya‘ni sug‘ormasdan hosil olib bo‘lmaydigan hududlarda, keyinchalik esa yog‘in notekis yog‘adigan hududlarda va qishloq xo‘jaligi ekinlaridan yaxshi hosil olinmaydigan zonalarda rivojlangan. O‘rta Osiyoda, jumladan O‘zbekistonda yerlarni sug‘orish qadimiy tarixga ega bo‘lib, Surxondaryo vohasi, Farg‘ona vodiysi, Amudaryo deltasi, Zarafshon daryosi havzasida yerlarni sug‘orish 2-ming yillikda taraqqiy etgan. XIX asr oxiriga kelib O‘rta Osiyo va O‘zbekistonda sug‘oriladigan yerlarning keskin kengayishi kuzatildi. Masalan, O‘zbekistonda 1914-yilda sug‘oriladigan yerlar maydoni 1,8 mln gektarni tashkil etgan bo‘lsa, 2001-yilga kelib ushbu ko‘rsatgich salkam 2,5 barobarga ya‘ni 4,3 mln gektarga teng bo‘ldi [3].

Ma‘lumki sug‘oriladigan maydonlar kengayishi natijasida yerlarni sug‘orish uchun suv yetishmasligi hududlarda dolzarb muammolardan biriga aylanmoqda. So‘nggi yillarda mamlakatimizda sug‘oriladigan maydonlarda yerlarni sug‘orish uchun suvni tejaydigan texnologiyalarni qo‘llashga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Qishloq xo‘jaligida suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etishni yanada takomillashtirish to‘g‘risida” gi qarorida ham suvni tejaydigan texnologiyalarni sug‘oriladigan maydonlarga joriy etish hamda ularning ko‘rsatgichlarini bosqichma- bosqich oshirib borish nazarda tutilgan. Bundan tashqari 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi Prezident qarorida ham suv xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030- yillarga mo‘ljallangan konsepsiyasida suv ta‘minoti darajasi past bo‘lgan sug‘oriladigan maydonlar kamaytirilishi, suvni tejaydigan sug‘orish texnologiyalarini joriy qilish hamda ularning ko‘lamini oshirish, jumladan tomchilatib sug‘orish texnologiyasini ko‘proq maydonlarga joriy etish, sho‘rlangan maydonlarni qisqartirish, yer osti suv sathi muammoli holatda (0-2 metr) bo‘lgan sug‘oriladigan yer maydonlarini kamaytirilishi, qishloq xo‘jaligida foydalanishdan chiqib ketgan sug‘oriladigan yer maydonlarini qayta foydalanishga kiritilishi va boshqalar to‘g‘risida to‘xtalib o‘tilgan [1].

Hozirgi kunda O‘zbekistonda iami 4.3 mln gektar sug‘oriladigan ver mavdoni maviud bo‘lib. ushbu ko‘rsatgich respublika umumiy maydonini 9,7 foizini tashkil etadi. Farg‘ona viloyatida esa sug‘oriladigan yerlar 2022-yil ma‘lumotiga ko‘ra 368589 ga ni tashkil etib, respublikadagi jami sug‘oriladigan maydonlarni 8,5 foizini tashkil etadi. Qo‘qon vohasida ushbu ko‘rsatgich 170972 ga teng bo‘lib, viloyatdagi jami sug‘oriladigan maydonlarni 46 foizini, respublikadagi sug‘oriladigan maydonlarni esa 3,9 foizini tashkil etadi.

Qo‘qon vohasida sug‘oriladigan maydonlarni sug‘orish uchun olingan suv miqdori va uning sarfi to‘g‘risidagi ma‘lumotlar izohlangan. Unda daryolardan sug‘orishga olingan suv hajmi (mln m³), zovur- kollektorlar orqali daryolarga qaytgan suv hajmi va ular orasidagi farq, ya‘ni sug‘orishga sarf bo‘lgan suv miqdori berilgan. Bu suv miqdori 2013-yilda 1686,5 mln m³ bo‘lib, 2018-yilda 1712,4 mln m³ ni tashkil etgan. Keyingi yillarda kamayib borib, 2022-yilda esa 1218,7 mln m³ ga tushgan. Bu har bir gektar maydonga hisoblaganda 2013-yilda 9932 m³, tuproqdagi namlik va yog‘in miqdorini qo‘shib hisoblaganda 12 926 m³ ni tashkil etadi. Sug‘orishga eng ko‘p suv sarflangan 2018-yilda bu qiymatlar mos ravishda 10019 m³, 12987, eng kam suv sarflangan 2022-yilda esa -7128 m³ va 10222

m³ ga teng bo‘lgan. Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, daryolardan sug‘orish uchun olingan suv miqdori faqat sug‘orish uchungina sarf bo‘lgan suv miqdoridan ancha katta.

Ular asosida quyidagilarni qayd etish lozim:

1. Qo‘qon vohasida 2013-2022-yillarda sug‘orishga olingan suv miqdori o‘zgaruvchan bo‘lgan. Ya‘ni 2013-yilda ushbu ko‘rsatgich 1686,5 mln m³, 2018 yilda 1712,4 mln m³ ni tashkil etgan bo‘lsa, 2022-yilga kelib sug‘orishga olingan suv miqdori keskin kamayib 1218,7 mln m³ ga teng bo‘lgan. Lekin ushbu yillarda sug‘oriladigan yerlar maydoni bir-biridan keskin farq qilmagan.

2. Olingan suvning 64-91 foizi kollektor –drenaj tizimi orqali daryolarga qaytadi. Faqat 2014-yilda 56 foizi, 2019-yilda 48 foizi, 2022-yilda esa, olingan suvning 49 foizi qaytgan.

3. Qo‘qon vohasida 2013-2022- yillarda olingan suv miqdori va qaytgan suv orasidagi farq, ya‘ni sug‘orishga sarflangan suv miqdori asosan, 414,3-817,3 mln m³ oralig‘ida bo‘lib, faqat 2017-yilda 271,0 mln m³, 2020-yilda 221,7 mln m³ hamda 2021- yilda 130,1 mln m³ ga teng bo‘lgan.

4. Sug‘orishga ishlatilgan suv gektariga hisoblaganda, 2018- yildan tashqari 2013-2019-yillarda 9226-9950 m³/ga orasida bo‘lgan. Faqatgina 2018-yilda bu ko‘rsatgich 10019 m³/ga ni tashkil etgan. So‘ngi uch yilda esa, ya‘ni 2020-yilda 8705 m³/ga, 2021-yilda 8179 m³/ga, 2022-yilda esa 7128 m³/ga bo‘lgan. 1 gektar sug‘oriladigan maydonga to‘g‘ri keladigan suv sarfi miqdori to‘liq hajmli aniqlash uchun yuqorida keltirilgan raqamlarga ya‘ni sug‘orishga ishlatilgan suv miqdoriga 1 aprel holatiga tuproqlarda yig‘ilgan namlik hamda aprel-sentyabr oylaridagi yoqqan yog‘in miqdorini qo‘shib chiqdik. Ular Qo‘qon meteorologik stansiyasi ma‘lumotlari asosida tayyorlangan bo‘lib 1- jadvalda keltirilgan. Ushbu ko‘rsatgich yiliga 2114-3107 m³/ga ga teng.

5. Yuqoridagilarni qo‘shib hisoblaganda 2013-2022-yillarda sug‘orishga yo‘llangan suv miqdori gektariga 10222-12987 m³ ni tashkil etgan. Uning faqat sug‘orishga sarflangan qismi 48-91 foizi behuda sarflangan. Agar 1 kub metr suvni dalaga yetkazib berish uchun 200 so‘m sarflansa, vohada 2022-yilda 558,3 mln m³x200=111,6 mlrd so‘m, 2017-yilda esa 1429,7x200=285,9 mlrd so‘m ortiqcha sarflanganligini ko‘ramiz.

Qo‘qon vohasida sug‘orishga olingan suvning eng yuqori ko‘rsatgichi 1712,4 mln m³, 2018-yilda kuzatilgan bo‘lib, ushbu ma‘lumotlar 1-jadval berilgan. Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, bu yilda jami sug‘oriladigan yerlar maydoni 170908 gektarga teng bo‘lib, tumanlar chegarasiga olingan suv miqdori esa 10019 m³/ga ni tashkil etadi. Tumanlarda olingan suv miqdorini eng yuqori ko‘rsatgichi Uchko‘prik tumaniga- 11920 m³/ga, eng past ko‘rsatgichi esa Beshariq tumaniga-9314 m³/ga ga tog‘ri kelgan. Ushbu yilda sug‘orishga olingan suv miqdori yuqori bo‘lishi bilan birga, kollektor-drenaj tarmoqlaridan qaytgan suv miqdori ham yuqori bo‘lganligini ko‘rishimiz mumkin. Ya‘ni sug‘orishga olingan suvning 76 foizi (1298,1 mln m³) kollektor-drenaj tarmoqlari orqali qaytgan. Vohaning Uchko‘prik va O‘zbekiston tumanlarida hudud chegarasiga olingan suv miqdori kollektor-drenaj tarmoqlaridan chiqqan jami suv miqdoriga nisbatan 3-4 barobar ko‘p. Buvayda hamda Beshariq tumanlarida esa ularning hududiga kirib kelgan suv miqdori kollektor-drenaj tarmoqlaridan chiqqan jami suv miqdoriga deyarli teng. Go‘yoki ushbu tumanlarda ekin maydonlarini sug‘orish uchun suv sarflanmayapti. Dang‘ara, Bog‘dod, Furqat tumanlarida esa aksincha

kollektor-drenaj tarmoqlaridan qaytgan suv miqdori, tumanlar chegarasiga olingan suv miqdoridan ko'proq. Ushbu tumanlarning kollektor-drenaj tarmoqlaridan chiqqan suvning katta qismi yuqori tumanlardan kelayotgan yer osti suvlari hisobiga yuzaga keladi. Dang'ara tumanida irrigatsiya tarmoqlaridan hudud chegarasiga olingan suv miqdori 253,46 mln m³ ni tashkil etgan holda, kollektor-drenaj tarmoqlaridan tuman hududiga chiqqan suv 273,46

mln m³ ga teng bo'lgan. Bog'dod tumanida irrigatsiya tarmoqlaridan hudud chegarasiga olingan suv 259,66 mln m³ bo'lgani holda, kollektor-drenaj tarmoqlaridan tuman hududiga chiqqan suv 305,42 mln m³ ni tashkil etgan. Furqat tumanida esa irrigatsiya tarmoqlaridan hudud chegarasiga olingan suv miqdori 167,98 mln m³ ni tashkil etgan holda, kollektor-drenaj tarmoqlaridan tuman hududiga chiqqan suv 191,16 mln m³ ga teng bo'lgan.

1-jadval. Qo'qon vohasi tumanlarida suv resurslaridan foydalanish ko'rsatkichlari (2018-yil)

Tumanlar	Umumiy sug'oriladigan maydon, Ga	Tumanlar chegarasiga olingan suv miqdori		Kollektor- drenaj tarmoqlaridan qaytgan jami suv miqdori mln, m ³	Tumanda sug'orishga sarflangan suv miqdori	
		mln, m ³	m ³ /ga		mln, m ³	m ³ /ga
Vohada	170908	1712,4	10019	1298,1	414,3	2424
Dang'ara	26815	253,46	9452	273,46	-20	-746
Uchko'rik	21378	254,84	11920	77,66	177,18	8287
Buvayda	21027	221,5	10534	182,24	39,26	1867
Bog'dod	25946	259,66	10007	305,42	-45,76	-1764
O'zbekiston	26339	259,66	9858	58,68	200,98	7630
Furqat	17695	167,98	9493	191,16	-23,18	-1309
Beshariq	31708	295,33	9314	209,48	85,85	2707

Qo'qon vohasida sug'orishga olingan suvning eng kam ko'rsatkichi 2022- yilda kuzatilgan bo'lib, 1218,7 mln m³ ni tashkil etgan (2-jadval). Voha tumanlari bo'yicha tumanlar chegarasiga olingan suv miqdori eng yuqori ko'rsatkichi Beshariq tumani hissasiga to'g'ri kelgan. Tumanlar chegarasiga olingan suv miqdorining 1 gektar yerga to'g'ri keladigan eng yuqori ko'rsatkichi esa 8060 mln m³ ga teng bo'lib, Buvayda tumaniga to'g'ri kelganligini ko'rishimiz mumkin. Ushbu holatni tumanda voha tumanlariga qaraganda nisbatan ko'proq sholi yetishtirilishi bilan izohlashimiz mumkin. Qisman adir mintaqasida joylashgan O'zbekiston tumanida esa 2022-yilda tumanlar chegarasiga olingan suv miqdori eng kam ko'rsatkichga teng bo'lib, gektariga 6099 mln m³ ni tashkil etgan. Ushbu yilda Qo'qon vohasida 560,3 mln m³, ya'ni tumanlar chegarasiga olingan suv miqdorining 46 foizi kollektor-drenaj tarmoqlaridan qaytganligini ko'rishimiz mumkin. Bu ko'rsatkich voha tumanlari bo'yicha turlicha bo'lib, tumanlar chegarasiga olingan suv miqdorining O'zbekiston tumanida 21 foizi, Dang'ara va Beshariq tumanlarida 36 foizi, Uchko'prik va Buvayda tumanlarida 51-55 foizi, Bog'dod va Furqat tumanlarida esa 63-67 foizi kollektor drenaj tarmoqlari orqali qaytgan.

2-jadval. Qo'qon vohasi tumanlarida suv resurslaridan foydalanish ko'rsatkichlari (2022-yil)

Tumanlar	Umumiy sug'oriladigan maydon, Ga	Tumanlar chegarasiga olingan suv miqdori		Kollektor- drenaj tarmoqlaridan qaytgan jami suv miqdori mln, m ³	Tumanda sug'orishga sarflangan suv miqdori	
		mln. m ³	m ³ /ga		mln, m ³	m ³ /ga
Vohada	170972	1218,7	7128	560,3	658,4	3850
Dang'ara	26799	183,5	6847	65,43	118,07	4405
Uchko'prik	21345	154,74	7249	78,89	75,85	3553
Buvayda	21009	169,34	8060	92,75	76,59	3645
Bog'dod	25946	192,18	7406	121,94	70,24	2707
O'zbekiston	26327	160,58	6099	33,95	126,63	4809
Furqat	17838	127,26	7134	85,59	41,67	2336
Beshariq	31708	225,15	7100	81,75	143,4	4522

Yuqoridagi fikrlarni voha tumanlari bo'yicha ko'rib chiqish natijalari 4- jadvalda keltirilgan. Bu ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, tumanlarda ba'zan sug'orishga olingan suvdan qaytgan suv miqdori ko'p. Bunday holat Beshariq, Uchko'prik va O'zbekiston tumanlarida uchramaydi. Buning sababi ularning tog'oldi hududlarda joylashganligi bo'lishi mumkin. Qolgan tumanlarda ba'zi yillari sug'orishga olingan suvdan qaytgan suvning ko'p bo'lishi holatlari kuzatiladi. Bunday holat Dang'ara va Buvayda tumanlarida 3 yil, Furqat tumanida 4 yil, Bog'dod tumanida 5 yil kuzatilgan. Ushbu tumanlar Farg'ona viloyatini janubi-g'arbiy quyi qismida joylashganligi bilan izohlanadi. Umrzoqova ma'lumotlariga qaraganda, Namangan viloyatining Mingbuloq va Norin tumanlarida ularning daryo bo'yida joylashganligi sababli qaytgan suvning sug'orishga olingan suvdan ko'pligi har yili kuzatiladi.

Ushbu jadvaldan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston, Buvayda tumanlarida hudud chegarasiga olingan suv mi-

qdori kollektor-drenaj tarmoqlaridan chiqqan jami suv miqdoriga nisbatan 2-3 barobar ko'p. Dang'ara, Uchko'prik, Buvayda, Furqat hamda Beshariq tumanlarida ham tumanlar chegarasiga olingan suv miqdori kollektor-drenaj tarmoqlaridan chiqqan jami suv miqdoriga nisbatan oshiqroq. Lekin Bog'dod tumanida esa aksincha tumanlar chegarasiga olingan suv miqdoridan kollektor-drenaj tarmoqlaridan chiqqan jami suv miqdori yuqori ekanligini ko'rishimiz mumkin [2].

2022-yilga kelib esa ushbu ko'rsatkichlar ancha o'zgarganligini ko'rishimiz mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Qo'qon vohasida sug'orishga olingan suvning kattagina qismi kollektor-drenaj tizimlari orqali daryolarga qaytadi. Bu esa juda katta miqdorda ortiqcha sarf xarajatlarga sabab bo'ladi. Buni yoqotish uchun sug'orish uchun daryodan olingan suvning dalagacha bo'lgan sarfini va daladagi shimilish va bug'lanishni yo'qotish chora tadbirlarini ko'rish kerak.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>
2. Камолов Б.А., Умурзакова У.Н. Наманган вилояти ер ва сув ресурсларидан фойдаланишни оптималлаштириш имкониятлари. Монография. -Т.: "BOOKMANY PRINT" 2003.
3. Farg'ona viloyati Sirdaryo-So'x irrigatsiya bosh boshqarmasining 2013-2022 yillardagi statistik ma'lumotlari.
4. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8 том. -Т.: "Давлат илмий нашриёти" 2004.

REZYUME. Maqolada Qo‘qon vohasi sug‘oriladigan maydonlarida suvdan foydalanish samaradorligi masalalari tadqiq qilingan. Olib borilgan tadqiqotlarda Qo‘qon vohasidagi sug‘oriladigan maydonlar va uning respublikadagi ulushi, vohada sug‘orishga olingan suv miqdori hamda 1 gektar maydonga sarflangan suv miqdori tahlil qilingan. 2013-2022-yillarda Qo‘qon vohasi tumanlarida suv resurslaridan foydalanish ko‘rsatkichlari va samaradorligi tadqiq qilingan.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена вопросам эффективности использования воды на орошаемых территориях Кокандского оазиса. В проведенных исследованиях были проанализированы орошаемые площади Кокандского оазиса и их доля в республике, количество поступающей на орошение воды в оазисе и количество потребляемой воды на гектар. В 2013-2022 годах изучены показатели и эффективность использования водных ресурсов в районах Кокандского оазиса.

SUMMARY. The article is devoted to the issues of water use efficiency in the irrigated areas of the Kokand oasis. The irrigated areas of the Kokand oasis and its share in the republic, the amount of water received for irrigation in the oasis and the amount of water consumed per hectare were analyzed in the conducted researches. In 2013-2022, indicators and efficiency of water resources use were studied in the districts of Kokand oasis.

TABIAT-JAMIYAT TIZIMI VA UNING EKOLOGIK JIHATLARI

M.Ya.Radjabov – *katta o‘qituvchi*

G.Eshpanova – *talaba*

T.R.Matmuratov – *talaba*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: tabiat, jamiyat, hayot sifati, sifat va miqdor o‘zgarishlar, tabiatda modda va energiya almashinuvi, degradatsiya, rekreatsiya, geotizim.

Ключевые слова: природа, общество, качество жизни, качественные и количественные изменения, обмен веществ и энергии в природе, деградация, рекреация, геосистема.

Key words: nature, society, quality of life, qualitative and quantitative changes, metabolism and energy in nature, degradation, recreation, geosystem.

Tabiat bilan jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar juda murakkab jarayon bo‘lib, makon va zamonda tez o‘zgaruvchan bolganligidan uni tadqiq qilish mushkuldir. Inson tabiatga ongli munosabatda bo‘lsa, uning boyliklaridan ehtiyojga yarasha tejamkorona foydalanisa, boyliklar o‘rnini toldira borishga etiborli bo‘lsa, tabiat butun borlig‘ini insondan ayamaydi. Aks holda, ikki tomon ham bundan ko‘p talofat ko‘rish mumkin. Inson tomonidan tabiatda sodir etiladigan har qanday o‘zgarishlar bevosita yoki bilvosita yo‘llar orqali jamiyatda o‘z aksini topadi, aniqrogi, insonning tabiatga ta‘sirining kuchayishi uning javob reaksiyasini oshiradi (bumerang tamoyili).

Jamiyat rivojlanishi maxsus ichki qonuniyatlar asosida ro‘y bersada, ammo tabiiy muhit bilan chambarchas bog‘langan. Chunki jamiyat o‘z taraqqiyotida va ishlab chiqarishning rivojlanishida zarur bo‘lgan barcha resurslarni tabiatdan oladi. Jamiyat rivojlangan sari tabiiy resurslarga bo‘lgan ehtiyoj ham orta boradi. Demak, jamiyat (insoniyat) ma‘lum ma‘noda tabiatga tobedir. Hozirgi zamon sanoat rivojlanishini ma‘lum tabiiy resurslarsiz tasavvur etib bolmaydi. Masalan, neft manba‘larining tugashi hozirgi davr iqtisodiyoti uchun halokatli hol ekanligi barchaga ayon.

Tabiiy sharoit jamiyat taraqqiyotining turli jabhalariga o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi. Turli loyihalarining amalga oshirilishi, qurilishlar, ularning barqarorligi, mamlakat va hududlarning ixtisoslashuvi, kishilarning faoliyat turlari, hatto urf-odat, milliy an‘analari ham ko‘p hollarda joylardagi mavjud tabiiy sharoit bilan uzviy bog‘langan.

Jamiyat tabiat (yoki biosfera) bilan doimo o‘zaro ta‘sirida bo‘lib, o‘ziga xos geosotsioekotizim (T.Andreeva, 2005.) hosil qiladi. Geo, eko va sotsiotizimlar o‘zaro ta‘sirdagi komponentlar mexanizmlari orqali bir-biriga bog‘langan. Shulardan oxirgisi (sotsiotizim) tabiiy ekotizimlarsiz faoliyat ko‘rsata olmaydi, biosfera (tabiat) yoki aynan geotizimlar inson tomonidan bunyod etilgan tizimlarsiz ham erkin faoliyat ko‘rsata oladi.

Mutaxassislar “tabiat-jamiyat” tizimining quyidagi asosiy qonuniyatlarini ajratadilar:

1) tizim ikkita kichik tizimdan iborat – iqtisodiy va ekologik, qaysiki jamiyat va tabiatning o‘zaro ta‘sirining ikki shakliga mos keladi – foydalanish va tabiiy muhitni muhofaza qilish;

2) tizimda inson bir yo‘la muhitga ta‘sir etuvchi subyekt hamda tabiatning qarshi ta‘sirini o‘zida sinovchi obyekt ham hisoblanadi;

3) tizimning sotsial-vazifaviy yo‘naltirilganligi, ya‘ni insonning hayot sifatini ta‘minlash.

“Tabiat-jamiyat” tizimining rivojlanish va faoliyati qonunlari (T.Andreeva, 2005.) quyidagilar:

1) dialektik – tabiiy muhitning bir butunligi va o‘zaro aloqadorligi, miqdoriy o‘zgarishlarning tub sifat o‘zgarishlariga aylanish qonuni; yagonalik va qarama-qarshiliklar kurashi qonuni; inkorni-inkor qilish qonuni;

2) tabiiy-ijtimoiy – tabiiy tizimlarning atrof-muhitni moddiy-energetik va axborot resurslari hisobiga rivojlanishi; tabiatni o‘zgartirishni amalga oshirilishi oqibatlarining noaniqligi; tabiiy jarayonlarni boshqarishga asoslanganligi; nisbatan yaxshilana borish mumkinligi.

“Tabiat – jamiyat” tizimida jamiyat faol tomon hisoblanadi. Jamiyat tabiiy resurslardan foydalanish jarayonida geografik muhitning o‘zgarishiga, tabiatda modda va energiya almashinuvi jarayonlariga sezilarli darajada ta‘sir ko‘rsatadi. Eng qadimgi odamzod avlodlaridan to hozirgi kompyuter asrigacha o‘tgan davr mobaynida kishilar o‘zlari yashagan tabiiy muhit holatini kuchli darajada o‘zgartirdi.

Hozirda inson xo‘jalik faoliyati ta‘sirida tabiiy muhitning buzilishi va degradatsiyasi jarayonlarini quyidagicha baholash mumkin (H.Лукьянчиков, И.Потравный, 2000):

– kuniga atmosferaga sanoat va transport faoliyati mahsuli sifatida 60 mln. t “issiqxona” gazlari (SO₂) chiqarilmoqda;

– kuniga 55 ming gektar tropik o‘rmonlar payhon qilinmoqda va yo‘qotilmoqda;

– kuniga dunyo okeanining ifloslanishi oqibatida 220 ming t baliqlar o‘lmoqda;

– kuniga 220 ming gektar yer cholg‘a aylanmoqda;

– kuniga 10-20 hayvon va o‘simlik olami turlari yo‘qolmoqda.

“Tabiat – jamiyat” tizimidagi o‘zaro munosabatlar ziddiyatlashuvining asosiy sabablari turlicha bo‘lib, ular ham o‘zaro bir-biri bilan bog‘liq tarzda ro‘y beradi. Ulardan asosiysi Yer shari aholisining tez sur‘atlarda ko‘payishidir. 1790-yil ma‘lumoti bo‘yicha, sayyora aholisi soni 1,9 mlrd. kishi bo‘lgan. 1890-1990-yillar oralig‘ida dunyo aholisining soni 1,49 dan 5,32 mlrd. kishiga ko‘paydi. 1999-yil 12-oktabrda sayyoramiz aholisi soni 6 mlrd. ga yetdi, 2012-yilga kelib 7 mlrd. ga yetgani holda, 2022-yil 8 mlrd. li pog‘ona zabt etildi.

Aholi sonining bunday – muntazam tarzda, tezkorlik bilan o‘sishi sanoat va qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishning o‘sishi, transport, urbanizatsiya, rekreatsiya va boshqa sohalarini ham jadal rivojlantirishga olib keldi. Taraqqiyotning keyingi bosqichlarida insonning tabiatga

nisbtan “zo‘ravn”ligi orta borib, “tabiat – jamiyat” tizimidagi o‘zaro munosabatlarga putur yeta boshladi.

“Tabiat – jamiyat” tizimidagi ziddiyatlar barcha geotizim (ekotizim)larda ekologik vaziyatlarni tubdan o‘zgarishiga olib kela boshladi. Atmosfera havosi, Dunyo okeani va boshqa suv havzalarining ifloslanishi, Yer sayyorasi haroratining o‘zgarishi, ozon qatlamining yemirilishi, ko‘plab hayvon va o‘simlik turlarining yo‘qolishi, o‘rmonlarning betartib kesilishi “tabiat – jamiyat” tizimidagi avvalgi barqaror ekologik muvozanatning qo‘pol tarzda buzilganligidan dalolatdir. Pirovard natijada vujudga kelgan ekologik muammolar nafaqat Yer sharining ayrim mintaq va geotizimlari (o‘rmon, dasht, o‘tloq, tog‘ va h.k.), balki sayyora (global), xususan biosfera miqyosida ham namoyon bo‘lmoqda. Ushbu vujudga kelgan keskin ekologik vaziyatlar Yerdagi hayot tarzi (ritmi)ning o‘zgarishiga, kishilarning jismonan va ruhan toliqishiga, ularda turli surunkali xastaliklarni kelib chiqishi, o‘lim ko‘rsatkichlarining ortishi bilan birga, juda katta miqdorda ijtimoiy-iqtisodiy zararlar ham sabab bo‘lmoqda.

Tabiiy resurslarni o‘ylamasdan iste‘mol qilish tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga to‘liq va qavtarib bo‘lmaydigan tarzda o‘rni bosishi kerak. Turli tarixiy davrlarda geografik muhit har xil bo‘lgan, lekin u doimo aholi havoti va faoliyati uchun zarur bo‘lgan resurslar manbai bo‘lib kelgan va shunday bo‘lib qoladi. Inson aiddolari tomonidan qit‘alarga joylashish qadimgi davrlarda boshlangan. Eng muhim manba - bu har qanday etnik guruh vakillari yashagan va hozirda ularning uzoq avlodlari yashaydigan hudud. Turar joy uchun afzal qilingan hududlar – qutb va qutb kengliklaridan tashqari barcha iqlim zonalarida tekislik va qirg‘oq pasttekisligi.

Tabiat va jamiyatning umumiy belgilari bilan bir qatorda o‘ziga xos tomonlari ham bor. Butun ijtimoiy hayot, ishlab chiqarish, inson va ongi tabiat qonunlariga bo‘ysunadilar. Bu borada jamiyat tabiatning bir qismi, uning sotsial mohiyatini aks ettiradi. Jamiyat va tabiat turli yo‘nalishlarda doim muloqotda bo‘ladi. Tabiiy muhitisiz jamiyat yashay olmaydi. Hayot insonni tabiat bilan bog‘laydi. Insonni yashashi uchun zarur bo‘lgan barcha narsalar – ozuqa, kiyim, qurilish materiallari va boshqalar tabiatdan olinadi. Jamiyatda foydalaniladigan barcha narsalar ikki element: tabiat mahsuloti va mehnat natijasida hosil bo‘ladi.

Jamiyat rivojlanishining turli bosqichlarida uning tabiatga bo‘lgan munosabati o‘zgarib borgan. Ibtidoiy jamoa tuzumida insoniyat tabiatga sezilarli ta‘sir o‘tkazmagan. Quldorlik tuzumida dehqonchilik va chorvachilikning vujudga kelishi tabiatga ta‘sirning keskin kuchayishiga olib keldi. Feodalizm tuzumida mehnat vositalarining takomillashuvi, aholi sonining ortib borishi natijasida insonning

ta‘sir doirasi va sur‘ati o‘shirib brogan. Kapitalistik ijtimoiy-iqtisodiy tuzum qaror topishi bilan fan va texnika rivoji, sanoat, transportning vujudga kelishi, tabiiy boyliklarning tezkor o‘zlashtirilishi tabiatga ta‘sirning yuqori darajasiga yetkazdi. Atrof muhitning zararli chiqindilar bilan ifloslanishi muammosi kelib chiqdi. Tabiat va jamiyat o‘rtasida o‘ziga xos antripogen moddda va energiya almashinuvi, ya‘ni xom-ashyolarni tabiatdan ortig‘i bilan olinishi va zararli chiqindi holiday atrof muhitga tashlanishi tabiat va jamiyat o‘rtasidagi azaliy muvozanatning buzilishiga olib keldi. Tabiat va jamiyat munosabatlarining roviylanishida biogen, antropogen va texnogen bosqichlar airtatiladi.

Toshqinlarga vordam berish, butun xalqlarni oziq-ovqatsiz qoldiradigan qurg‘ochilikdan qutqarish, texnogen falokatlarining oldini olish – bular hal etilishi kerak bo‘lgan masalalarning bir qismi, xolos. Asosivsi, tabiatning jamiyatga ta‘siri katta insoniy vo‘qotishlarga va tabiiy ofatlardan kevin tiklanish uchun katta moddiy xarajatlarga olib kelmaydi.

Tabiatning jamiyatga ta‘siri tabiiy fanlarning: fizika, kimyo, biologivaning paydo bo‘lishi va rivojlanishi jarayonini ko‘rsatadi. Atrof-muhitni o‘rganishga bo‘lgan qiziqish Uvg‘onish davrida va Yangi asrning boshida ayniqsa kuchaygan. XVII-asr ingliz faylasufi F.Bekon tabiatni bilish orqali jamiyat o‘ziga zarur bo‘lgan farovonlikka erishadi, deb ta‘kidlagan. Geografik muhit haqidagi bilimlarni to‘plash va ulardan foydalanishning turli shakllari paydo bo‘ldi.

Afsuski, ko‘pincha fan oldiga maqsad qo‘vilgan - tabiatni inson irodasi va aqli bilan zabt etish. XX asrning o‘rtalariga kelib atrof-muhitdagi o‘zgarishlar shu qadar keng ko‘lamli bo‘ldiki. “Inson tabiat podshohi” aforizmi, kevinroq unga “Podshoh emas, balki kasallik” degan izoh paydo bo‘ldi. Ilmiy va texnologik taraqqiyot uchun atrof-muhitning alohida elementlari talab qilinadi va uning vutuqlari ko‘pincha butun geografik qobiqda, masalan, issiqxona gazlari yoki iqlimiy qurilmalarning ta‘sirida aks etadi.

Shu bois 1992-yil Rio-de-Janeyro shahrida bo‘lib o‘tgan BMTning “Atrof-muhit va rivojlanish”ga bag‘ishlangan xalqaro anjumanida quyidagicha yakuniy qarorga kelingan: “Agarda bizning sivilizatsiyamizning taraqqiyot xarakteri o‘zgartirilmasa, uni halokat kutmoqda”. Anjumanda qabul qilingan “XXI asr kun tartibi” nomli hujjatda shunday jumlar mavjud: 1) atrof-muhitni muhofaza qilishda iqtisodiy taraqqiyotga e‘tibor bermaslik qashshoqlikka olib keladi; 2) atrof-muhitga e‘tibor bermagan iqtisodiy rivojlanish sayyoramizni cho‘lga aylantiradi; 3) ijtimoiy adolatsiz dunyoda ekologik xavfsizlikni ta‘minlab bo‘lmaydi. Garchand shunday ekan tabiatda amalga oshirilayotgan barcha o‘zgarishlar chuqur ilmiy asosga ega bo‘lmog‘i lozim.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasida atrof-muhit holati va tabiiy resurslardan oydalanish to‘g‘risida Milliy ma‘ruza. –T.: Chinnor ENK, 2002, 2006, 2008, 2012.
2. O‘zbekiston ekologik harakati dasturi. –T.: 2009.
3. Xodjimatrov A.N., Alimqulov N.R., Xolmurodov Sh.A., Djurayev M.E. Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish. –T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi» - 2020.
4. Baratrov P.Tabiatni muhofaza qilish. –T.: «O‘zbekiston», 1998.

REZYUME. Maqolada tabiat bilan jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar, uning murakkabligi, insonning tabiatga ongli munosabati haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается взаимодействие природы и общества, его сложность, сознательное отношение человека к природе.

SUMMARY. The article examines the interaction of nature and society, its complexity, and man’s conscious attitude to nature.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФЛОРИСТИЧЕСКИХ КОМПОНЕНТОВ МЕЖДУ ОСТРОВОМ "ВОЗРОЖДЕНИЕ" И ПРИЛЕГАЮЩИМИ ТЕРРИТОРИЯМИ

А.Т.Султамуратов – магистрант

Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека

Ш.Б.Тамамбетова – доктор философии биологических наук

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Б.А.Адилов – доктор биологических наук (DSc)

Ф.И.Полвонов – докторант

В.К.Шарипова – доктор философии биологических наук

Институт ботаники АН РУз

Таянч сўзлар: флора, Жаккард, Возрождения ороли, Борса-келмас ороли, Устюрт платоси, Шимолий Фарбий Қизилқум.

Ключевые слова: флора, Жаккард, остров Возрождения, остров Барсакельмес, плато Устюрт, Северо-Западные Кызылкумы.

Key words: flora, Jaccard, Vozrozhdeniya island, Barsa-kelmes island, Ustyurt Plateau, Northern Western Kyzyl Kum.

Остров Возрождения, расположенный на границе между Узбекистаном и Казахстаном, был одним из крупнейших островов Аральского моря. В начале 1960-х годов его площадь составляла около 216 квадратных километров. Постепенное снижение уровня моря привело к полному слиянию острова с материком. На сегодняшний день территория острова увеличивается, и в результате остров граничит с пустыней Кызыл-Кум на юге и юго-востоке и с плато Устюрт (через огромные засоленные и песчаные почвы) (Рисунок 1) на западе [1:97]. Этот процесс обусловлен уменьшением воды в море, и усыхание сопровождается автогенной сукцессией на высохшем дне Аральского моря. Текущая территория острова Возрождения включает в себя помимо острова "Возрождение", в южной части Аральского моря (Большой Арал) несколько островов, в том числе крупные – "Беллинсгаузена" и "Лазарева" и более мелкие – "Константина" [2:39].

Остров "Возрождения" – малоизученная территория в Узбекистане. Помимо исследования Х.Ф. Шомуродова и Б.А. Адилова, нет никаких публикаций, описывающих флору и растительность данного острова. В ходе данного исследования было обнаружено 123 вида, принадлежащих к 90 родам и 31 семейству. Ими отмечено, что к семейству с максимальным обилием видов относятся *Chenopodiaceae*, *Asteraceae*, *Fabaceae* и *Poaceae*.

По данным наших исследований, проведенных в 2023 году, флора острова Возрождения представляет собой характерный образец пустынных растительных сообществ и флоры. На нынешней территории острова Возрождения зарегистрировано 135 видов сосудистых растений, принадлежащих к 30 семействам и 86 родам. В доминирующем спектре семейств преобладают представители маревых (*Chenopodiaceae*), сложноцветных (*Asteraceae*), бобовых (*Fabaceae*), злаковых (*Poaceae*), гречишных (*Polygonaceae*) и крестоцветных (*Brassicaceae*), которые являются типичными для пустынных экосистем. Среди наиболее ведущих родов на острове выделяются *Artemisia* (9 видов), *Astragalus* (7 видов), *Calligonum* (5 видов), *Atriplex* (4 вида), *Caroxylon* (4 вида), *Ephedra* (4 вида) и *Tamarix* (4 вида).

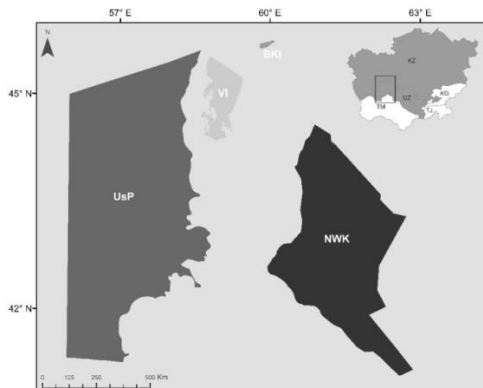

Рисунок 1. Территория исследования (VI = остров Возрождения; BKI = остров Барсакельмес; UsP = Плато Устюрт (Каракалпакская часть); NWK = Северо-западный Кызылкум).

Целью данного исследования является сравнение флоры острова Возрождения с флорой соседних экосистем, таких как остров Барсакельмес, плато Устюрт (Каракалпакская часть) и северо-западные Кызылкумы. В результате определено аспект формирования флоры острова Возрождения.

Обработка данных ДЗЗ осуществлялась в специализированных программных пакетах ArcGIS 10.8.1. Пакет "vegan" в программной среде R версии 4.0.1 был использован для анализа различий между участками отбора проб. Эти различия были оценены с применением индекса Брэя-Кертиса (Bray-Curtis index) и подтверждены с помощью классического иерархического кластерного анализа (Classical Hierarchical Cluster Analysis). Для кластеризации использовался индекс сходства Жаккарда (Jaccard) и алгоритм "Невзвешенный метод парных групп со средним арифметическим" (UPGMA) [3:148-159].

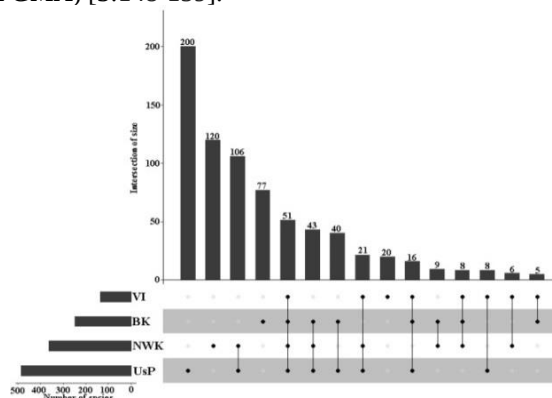

Рисунок 2. Распространение видов между островом Возрождения и прилегающими территориями.

Для оценки сходства флоры текущей территории острова Возрождения с растительностью соседних регионов и выявления их уникальных особенностей проведен анализ, аналогичный изучению флоры близлежащих ботанико-географических областей. Флора, присущая территории, географически близкой к исследуемой, была сопоставлена с растительностью хорошо исследованных регионов. Среди сопоставимых территорий выделяются Каракалпакское плато Устюрт, Северо-Западный Кызылкум и бывший остров Барсакельмес, которые характеризуются пустынными и полупустынными экосистемами.

Для 4 видов флоры типичны 714 видов растений: флора Каракалпакского плато Устюрта составляет 484 вида [4:50], флора Северо-Западных Кызылкумов – 367 видов [5:629], флора острова Барсакельмес – 248 видов [6:19-32], а флора острова Возрождения – 135 видов. На рассматриваемых регионах присутствуют виды, которые обладают уникальностью для каждой флоры и встречаются исключительно на территории данной области. Например, на острове Возрождения выделено 20 уникальных видов (*Ephedra przewalskii*, *Atriplex fominii*, *Tragopogon porrifolius*, *Nitraria sibirica*, *Artemisia*

vulgaris и др.), на острове Барсакельмес – 77 видов (*Carthamus gypsicola*, *Clematis orientalis*, *Barbarea vulgaris*, *Petrosimonia triandra*, *Zannichellia palustris*, *Calamagrostis canadensis*, *C. epigeios*, *Artemisia tomentella*, *Astragalus brachypus*, *Allium schubertii*, *Atriplex oblongifolia*, *A. ornata*, *A. pungens*, *Corispermum hyssopifolium*, *Ferula canescens*, *F. nuda*, *Tragopogon ruber* и др.), на Северо-Западном Кызылкуме – 120 видов (*Delphinium inopinatum*, *Adonis scrobiculata*, *Centropodia forskalii*, *Cyperus hamulosus*, *Euphorbia inaequilatera*, *Cynanchum thesioides*, *Strigosella turkestanica*, *Cistanche flava*, *Ferula foetida*, *Halocharis hispida*, *Plantago lachnantha*, *Suaeda microphylla*, *Tulipa lehmanniana*, *Atraphaxis replicata*, *Epilasia acrolasia*, *Caroxylon turkestanicum*, *C. vermiculatum*, *Ephedra equisetina*, *Tulipa sogdiana*, *Allium stephanophorum*, *Astragalus subbiugus*, *Halimocnemis longifolia*, *Iris longiscapa*, *Rhaponiticum nitidum*, *Xylosalsola paletziana*, *Zygophyllum simplex* и др.), а на Каракалпакском плато Устюрт – целых 200 (*Artemisia tournefortiana*, *A. kemrudica*, *Allium caeruleum*, *Asparagus inderiensis*, *Astragalus brachylobus*, *Gypsophila diffusa*, *Puccinellia dolicholepis*, *Stipa korshinskyi*, *S. caucasica*, *Zygophyllum turcomanicum*, *Lepidium draba*, *Camphorosma monspeliaca*, *Limonium gmelinii*, *Elymus repens*, *Polygonum aviculare*, *Medicago sativa*, *Thinopyrum intermedium*, *Alyssum szovitsianum*, *Astragalus turbinatus*, *Atriplex flabellum*, *Caroxylon micrantherum*, *Heteroderis pusilla*, *Poa annua*, *Tripidium ravennae*, *Leymus angustus*, *Sphaerophysa salsula*, *Cynoglossum viridiflorum*, *Xylosalsola chiwensis*, *Climacoptera ptiloptera*, *Zygophyllum fabago*, *Crambe edentula*, *Cousinia astracanic*, *Ferula dubjanskyi*, *Leymus karelinii*, *Euphorbia schizacantha* и др.) видов. Эти виды являются характерными компонентами только для соответствующих территорий. Общее количество видов во всей флоре составляет 51. Однако среди разнообразия флоры есть виды, общие для островов Возрождения и Барсакельмеса (5 видов), Северо-Западных Кызылкумов (6 видов) и Каракалпакского плато Устюрт (8 видов) (Рисунок 2).

Для уточнения сравнительного анализа четыре региона сравнивались с использованием индекса Жаккара. Результаты анализа свидетельствуют о высоком коэффициенте схожести (0,714) флоры острова Возрождения с флорой острова Барсакельмес, что подчеркивает их близость как с точки зрения ботанико-географических характеристик, так и геологических особенностей. Эти два острова, расположенные в одном и том же экологическом диапазоне, обладают схожими условиями обитания, что объясняет относительное сходство компонентов их флоры. С другой стороны, общий коэффициент сходства флоры в четырех регионах составляет 0,777. Столь высокое сходство может быть обусловлено общими экологическими и геологическими характеристиками территорий, расположен-

ных в провинции Туран. Подобные условия способствуют схожести компонентов флоры и обмену видами между регионами (Рисунок 3).

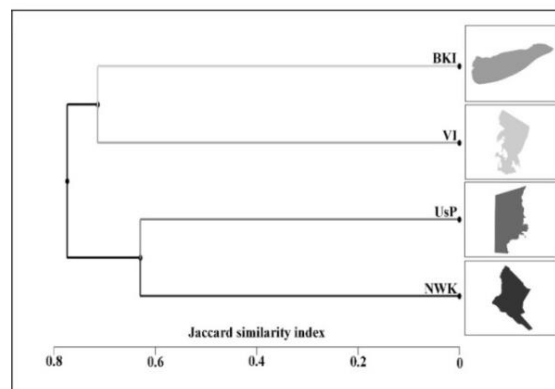

Рисунок 3. Иерархический кластерный анализ (Hierarchical Cluster Analysis), основанный на индексе Жаккарда с использованием алгоритма “Метод невзвешенных парных групп со средним арифметическим” (UPGMA) и показывающий сходство между островом Возрождения и прилегающими территориями (кофенетическая корреляция: 0,774). VI = остров Возрождения; BKI = остров Барсакельмес; USP = Плато Устюрт (Каракалпакская часть); NWK = Северо-Западный Кызылкум.

Во флоре выявлено 135 видов из 30 семейств 86 родов. Наиболее богаты видами семейства *Chenopodiaceae*, *Asteraceae*, *Fabaceae*, *Poaceae*, *Polygonaceae* и *Brassicaceae*. Такое распределение семейств является общим для флор регионов Ирано-Туранской подобласти Сахаро-Гобийской пустынной области. Это подтверждается работами таких исследователей, как Е.П. Коровин [7:452], Е.Н. Лавренко [8:168] и Л.Е. Родин [9: Т. 1-31].

В настоящее время остров Возрождения требует проведения эмпирического исследования с целью выяснения аспектов формирования растительности на высохшем дне Аральского моря. Благодаря не только географическому положению острова Возрождение, но и тому, что вследствие длительного времени его изоляции от материка, возможно сохранение данного острова без изменения флористической структуры.

Благодарность.

Работа выполнена по государственной программе «Оценка современного состояния растительности и пастбищных ресурсов Республики Каракалпакстан» (ПФИ-5) и прикладному проекту «Формирование современного списка флоры на основе углубленного изучения растительности высохшего дна Аральского моря, создания цифровой базы данных и коллекции их генофонда» (AL-6322041306).

Литература

- Shomurodov K.F. & Adilov B.A. 2019. Current state of the flora of Vozrozhdeniya Island (Uzbekistan). *Arid Ecosystems*, 9. P. 97-103.
- Gel'dveva. G.V., Siegmar-Walter Breckle, and B.V. Gel'dvev. "Geography and geomorphological and lithological characteristics of the Aralkum." *Aralkum-a Man-Made Desert: The Desiccated Floor of the Aral Sea (Central Asia)* (2012): 37-48.
- Chao A. et al. A new statistical approach for assessing similarity of species composition with incidence and abundance data // *Ecology letters*. 2005. T. 8. № 2. – P. 148-159.
- Адилов Б.А. Трансформация растительности Каракалпакского Устюрта: теоретические и прикладные аспекты: диссер... DSc биол. наук. – Ташкент: 2022. – С. 228-291.
- Отчёт государственной программы на тему: "Оценка современного состояния растительности и пастбищных ресурсов Республики Каракалпакстан: Северо-Западный Кызылкум". – Ташкент: Институт ботаники. 2023.
- Димеева Л.А., Алимбетова З.Ж. Анализ флоры заповедника «Барсакельмес». // *Труды Барсакельмесского государственного природного заповедника* 2 (2007) 10-34.
- Коровин Е.П. Растительность Средней Азии и Южного Казахстана. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1961. Т.1. –С. 452.
- Лавренко Е.М. Основные черты ботанической географии пустынь Евразии и Северной Африки. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – С.168.
- Родин Л.Е. Растительность пустынь Западной Туркмении. – М.-Л.: 1963.

РЕЗЮМЕ. Маколада Орол денгизининг Жанубий қисмида жойлашган Возрождения оролининг флораси ўрганилган ва тадқиқот натижасида Орол флораси чўл ўсимликлари жамоалари ва флорасининг ўзига хос намунаси эканлиги аниқланган.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены исследования о флоре острова Возрождения, расположенного в южной части Аральского моря. В результате исследования было установлено, что флора острова представляет собой характерный образец пустынных растительных сообществ и флоры.

SUMMARY. The article examines the flora of Vozrozhdeniya Island, located in the southern part of the Aral Sea. As a result of the study, it was found that the flora of the island is a characteristic example of desert plant communities and flora.

Geografiya

ТОПОНИМЛАРНИ ГЕОГРАФИК ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ МАНБАЛАРИ ВА УСУЛЛАРИ

О.О.Балтабаев – докторант (DSc)

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: топоним, тадқиқот усули, картографик, статистик, тарихий таҳлил.

Ключевые слова: топоним, метод исследования, картографический, статистический, исторический анализ.

Key words: toponym, research method, cartographic, statistical, historical analysis.

Географик ном, баъзан жой номи ёки топоним деб ҳам аталади. Топонимлар ер юзасидаги барча табиий ва сунъий объектларнинг номларини ўз ичига олади. Географик номлар бутун дунёда учрайди. Улар одатда, маълум бир тилда пайдо бўлади ва шу тилда сўзлашувчи халқларнинг лингвистик ва маданий меросининг бир қисмидир. Одамлар ўзларининг маҳаллий географик номлари билан фахрланишади, чунки бу номлар уларнинг тарихини, миллий характерини ва қиёфасини ўзида акс эттиради. Инсониятнинг ишлаб чиқариш, иқтисодий ва ижтимоий фаолияти ўз номларига эга бўлган кўплаб объектлардан ташкил топган географик муҳит доирасида амалга оширилиши сабабли, географик объектларнинг номлари ҳамиша бир хил яъни манзил вазифасини бажаради, географик номларсиз ҳеч қандай ижтимоий-иқтисодий шаклланиш бўлмаган. Географик номлар тарихнинг бевосита нишони сифатида у ерда асрлар давомида яшаб келган халқларнинг турмуш тарзи туфайли доимий равишда тўлдирилиб, қайта номланиб, янгиланиб жамиятнинг турли эҳтиёжларига хизмат қилади. Географик номлар ва топонимика фани ҳақида таниқли топонимист географ олим Э.М.Мурзаев: «Газета ўқиганда ҳам, радио тинглаганда ҳам воқеа ва ҳодисаларни кўпинча географик номларга боғлаб ўқиш оламиз. Ҳозирги замон жамиятини географик номларсиз тасаввур этолмаймиз» [6:3], деб ёзган эди. Ҳақиқатдан ҳам топонимлар инсонларнинг ҳаётида жуда катта аҳамиятга эга. Улар инсоннинг туғилишидан ҳаётининг сўнгги кунларига қадар ҳамроҳлик қилади ва улардан кейин ҳам яшайди. Топонимларда ҳудудларнинг маълум этник гуруҳлар томонидан ўзлаштириш вақти, табиий-географик хусусиятлари, номларнинг пайдо бўлиш сабаблари ва бошқа кўплаб қимматли тарихий ва маданий маълумотлар мавжуд. Шу сабабли ҳам географик номларни илмий-тадқиқ қилишимиз ва улардан натижаларни фойдаланишимиз зарур аҳамиятга эгадир. Ушбу мақоламизда асосан жой номларини географик тадқиқ қилишда фойдаланиладиган манбалар ва тадқиқот усуллари ҳақида батафсил маълумот берамиз.

Ҳар бир фан ва тадқиқот ишида тадқиқот манбалари муҳим аҳамият касб этади. Топонимлар ҳам шаклланиши, эволюцияси, этимологиясини тадқиқ қилишда географик, тарихий, филологик лугатлар, тарихий солномалар, географик хариталар, маъмурий-статистик маълумотномалар, археологик ва этнографик манбалар ёрдамида ўрганилади [2:15]. Бу манбалар топонимнинг пайдо бўлишидан тортиб ҳозирги кунга қадар бўлган ўзгаришларини аниқ ва илмий таҳлил қилиш учун жуда аҳамиятли ва фойдали ҳисобланади.

Топонимиканинг ўзига хос тадқиқот усуллари мавжуд бўлиб, улардан стационар, дала ва камерал шароитларда фойдаланилади [7:70-77]. Стационар шароитда жой номларини ўрганаётган тадқиқотчи изланишларини турғун тарзда, яъни кутубхона, архив,

музейларда, тадқиқот муассасаларида, бошқа мутахассислар билан боғланган ҳолда амалга оширади. Ушбу босқич мобайнида танланган ҳудуднинг табиий географик шароити, тарихи, этнографик ҳолати ўрганилиши билан биргаликда асосий эътибор топонимик жиҳатларига қаратилади. Бунда дастлаб танланган ҳудуд учун топонимларнинг махсус рўйхати тузилиб, уларнинг этимологик мазмуни, шаклланиш шарт-шароитлари ёзиб борилади. Айрим мазмун-моҳияти номаълум, ўзак тузилиши ғализ бўлган топонимлар эса алоҳида тарзда қайд этилади. Мазмунан ноаниқ ўзакка эга бўлган жой номларининг этимологик таҳлилини топонимикага оид махсус лугатлар, монографик асарлар, баъзан илмий-оммабоп адабиётлар ёрдамида амалга ошириш мумкин.

Дала шароитида олиб бориладиган тадқиқотлар топонимларни тадқиқ этишда янада муҳим рол ўйнайди. Чунки топонимист ушбу даврда ўрганилаётган ҳудуд билан айнан танишади, жойнинг табиий географик шароитини, топонимнинг мазмун-моҳияти билан солиштириб кўриш имкониятига эга бўлади. Ушбу жараёни тадқиқотчи ўрганилиши лозим бўлган нуктага етиб борган информатор танлашдан бошламоғи лозим. Информатор деганда, ўрганилиши лозим бўлган географик нукта хусусида нисбатан кўпроқ, мукамалроқ тушунчага эга бўлган шахс тушунилади. Ушбу шахс хизмат вазифаси (ўқитувчи, чўпон, овчи, ўрмон қоровули, нафақадаги кекса киши ва ҳоказо) дан қатъий назар, маҳаллий аҳоли вакили сифатида ўрганилиши лозим бўлган нукта (кишлоқ, тоғ, кўл, тепалик ва ҳоказоларнинг номи) хусусида атрофлича тушунча, ахборотга эга бўлиши лозим. Шундагина у тадқиқотчиға топоним ва унинг келиб чиқиш тарихи, этимологик мазмуни хусусида тўғри ахборот бера олади. Шу билан бирга, маҳаллий матери-аллар объектнинг номи, хусусиятлари ўртасидаги боғлиқликни янада ишончли аниқлашга ва топоним-ларнинг мавжудлигини, географик жойлашиш хусуси-ятларини амалда кўришга ёрдам беради.

Кейинги камерал босқич деб аталади. Яъни, стационар ва дала ишлари мобайнида тўпланган барча илмий далилларни қайта ишлаш, тўлдириш, тартиб бериш босқичидир. Бу ишлар дала кидирув ишлари тугагандан сўнг, илмий муассаса, ижодхонада турғун тарзда кечади. Камерал босқич даврида ҳам тадқиқотчи кутубхоналар хизматида фойдаланган ҳолда, лозим бўл-са тажрибали мутахассислар маслаҳати асосида иш юритиши мумкин. Далада тўпланган маълумотлар матн, жадвал, харита, диаграмма ва ҳоказолар тарзида тартибга келтирилгач, уларни янада ихчамлаштириш, соддалаштириш, илмий ҳолга келтириш учун топо-нимлар кадастрини тузиш мақсадга мувофиқдир.

Географик номларни ўрганишда қиёсий-географик усулнинг аҳамияти ҳам катта. Қиёсий-географик усул жой номларининг вақт билан боғлиқ белгиларини, динамикасини, топоним шаклланиши билан боғлиқ тил

хусусиятларини аниқлаш мақсадида қўлланилади. Ю.А.Карпенко таққослашлар яратишни топонимикада синхрон нуктаи назардан асослаб берган [5]. Топонимик тадқиқотлардаги тадқиқот объекти маълум бир ҳудуддаги географик номлар гуруҳи ёки топонимлар мажмуи эканлигини ҳисобга олиб, таққослаш шу объектлар бўйича олиб борилади. Географик номлар гуруҳини таққослашда энг аввало, урта қоидага амал қилиш керак [4:69-70]. Биринчидан, муайян умумий хусусиятларга эга бўлган объектларни солиштириш керак. У алоҳида географик номлар гуруҳининг (гидронимлар, оронимлар ва бошқа) ҳар хил ландшафт тузилишига эга ҳудудларда кўринишини қиёслаш учун ишлатилади. Иккинчидан, таққослаш топонимик тизимларнинг муҳим белгилари бўйича амалга оширилиши керак. Бу усулда, асосан икки ҳудуд топонимиясидаги табиий географик ёки иқтисодий географик объектлар номлари гуруҳларининг лексик-семантик таркиби бўйича таққослаш мумкин. Учинчидан, таққослаш синхрон (бир вақтнинг ўзида фаолият кўрсатувчи топонимик тизимларни солиштириш) ёки диахрон (маълум бир ҳудуддаги топонимик тизимларни турли даврлар учун солиштириш) шаклида амалга оширилиши мумкин.

Ҳаммамизга маълумки, ҳар бир даврнинг талаб ва қоидалари бўлгани каби географик объектларга ном қўйишда ҳам тарихий таҳлил усулининг ўрни катта. Тарихий таҳлил усулидан фойдаланиб топонимни пайдо бўлган даври, унинг эволюцияси ва трансформацияси ҳамда янги географик номнинг пайдо бўлишига асос бўлган ижтимоий муҳитни аниқлаш мумкин. Шу сабабдан ҳар қандай топонимик фактни тадқиқ қилишда, аниқ тарихий воқеликни ҳисобга олиб иш кўриш, улардан самарали фойдаланиш яхши натижа беради. Кўпинча географик номларнинг семантикаси ўзига хос хусусиятларга эга, улар узок тарихий давр давомида шаклланган бўлиб, инсоннинг табиатга бўлган муносабатини акс эттиради.

Ном доимо ижтимоий эҳтиёж туфайли пайдо бўлганлиги боис, ҳаттоки, табиий-географик терминлар ҳам топонимияда географик объектнинг иқтисодий-ижтимоий аҳамиятини белгилайди. Ҳар бир географик ном бу тил орқали ифодаланган ихчам тарих, унинг асоси муайян тарихий даврда яратилган. Тарихий усул ёрдамида тадқиқотчи жой номининг географик аломатларига яна ҳам жиддий эътибор бериши мумкин. Топонимик тадқиқотларда тарихий усулни қўллаш тарафдори бўлган А.И.Попов ўзининг тадқиқотларида аниқ тарихий шароит ва тарихий манбалардан хабардор бўлмасдан туриб, географик номнинг келиб чиқиши ҳақида тўғри фикр билдириш мумкин эмаслигини бир неча бор таъкидлаган [8]. Топонимлар аниқ бир тарихий шароитда пайдо бўлади ва келиб чиқиши жамият ҳаёти, ҳудудда яшаётган ёки қачонлардир яшаган халқлар тили билан чамбарчас боғлиқ.

Географик номларни ҳудудий тадқиқ этиш ва формантларга бўлиб ўрганишда олимлар томонидан лингвистик усуллар (топоформантлар асосида, этимологик, грамматик тузилиши) кенг қўлланилади. Номларнинг лисоний таркиби, сўз ва қўшимчалари, уларнинг маънолари ва бирикуви, номланишга асос бўлган ижтимоий-лисоний омиллар ўша давр воқелиги билан баҳоланиши, изоҳланиши ва тадқиқ қилиниши лозим [10:28]. Ҳудудий топонимияни топоформантлар ёрдамида, яъни номлар таркибида тез-тез такрорланадиган олд ёки охириги қўшимчаларнинг ўхшашлигига қараб ҳам тадқиқ қилиш мумкин. Топонимлашув жараёнида топоформантлар топоасосларга қўшилиб янги ном ясаydi. Топонимларни топоформантлар ёрдамида ўрганиш кейинги чорак асрда катта аҳамият касб этди.

Топонимик тадқиқотлар натижасида қўлга киритилган маълумотларни қайта ишлашда статистик

усулдан фойдаланиб яхши натижаларга эришиш мумкин. Бу усул ёрдамида маълум ҳудуддаги географик номларнинг сонини аниқлаш, уларни бошқа ҳудуддаги номлар билан таққослаш, келиб чиқиши, қайси тилга мансублигини фоиз нисбатларини ўрганиш имконияти мавжуд. Статистик маълумотлар тадқиқотчини минтақа топонимлари ҳақидаги тасаввурини конкретлаштиради ва аниқ хулоса чиқаришига кўмаклашади. Топонимикага оид картографик маълумотларни таҳлил этишда статистик усулни қўллаш яхши самара беради.

Ҳар қандай географик тадқиқотни районлаштириш усулисиз тасаввур қилиш қийин. Район – бу ҳудуд (геотория) ўзини шакллантирувчи элементларнинг йиғиндисиди бўйича бошқа ҳудудлардан бир хиллиги, таркибий элементларнинг ўзаро алоқадорлиги, бир бутунлиги билан яққол намоён бўладиган ҳудуд (геотория), бунда бирлик – бу ҳудуд ривожланишининг объектив шарт ва қонуний натижасидир [1:67]. Топонимик районлар табиий-географик ва иқтисодий-географик районлар каби табиатда айнан такрорланмайдиган муайян бир ҳудудда жойлашади ва алоҳида географик номга эга бўлади. Шу билан бирга, топонимик районларнинг бир-бирларига ўхшашлик жиҳатлари ҳам мавжуд бўлиши табиий, аммо улар ўзларининг асосий муҳим хусусиятлари билан фарқланиб туради. Таниқли топонимист, географ олим В.А.Жучкевич «топонимиянинг ҳудудий хусусиятини аниқлашда биринчи навбатда, районлаштириш тамойиллари масалалари пайдо бўлади» [3:109] – деб ёзган эди. Топонимик районлаштиришнинг ўзига хос тамойиллари мавжуд бўлиб, улар ажратиладиган районларнинг объектив ҳудудий асосда бўлинишига амал қилишдан иборатдир. Топонимик районлаштириш асосан ҳудудийлик, тарихий-генетик, комплекслилик, нисбий бир хиллик тамойиллари асосида олиб борилади.

Картографик усул ҳам топонимик тадқиқотларда кенг қўлланилади. Топонимик хариталар тузиш, улардан фойдаланиш, умуман картографик усулнинг имкониятларини рус олими Е.М.Поспелов илмий жиҳатдан ҳар томонлама ўрганган [9]. Унинг бошқа усуллардан фарқи ва афзаллиги шундаки, номларнинг ўрганилганлик даражаси, табиий, ижтимоий, иқтисодий ҳодиса ва объектлар билан алоқадорлиги, такрорийлиги ва зичлигини майдон бирлигига аниқ кўрсатиш имконини беради. Топонимик маълумотларни аниқлаш турли картографик манбалардан фойдаланишни талаб қилади. Турли даврдаги хариталар ёрдамида табиий ҳодиса ва жараёнларнинг ривожланиш босқичларини топонимия маълумотлари асосида кузатиш ва аниқлаш мумкин. Картографик усул топонимистдан ўрганилган умумий материаллардан аниқ хулоса чиқаришни талаб қилади. Шу сабабдан харитадаги маълумотлар матнга нисбатан яққол ва аниқ кўзга ташланади ҳамда топонимик ҳодиса ва қонуниятларни тушуниш имконини беради. Умуман, географик объектнинг жойлашиши ва бошқа объектларга нисбатан узок ёки яқинлиги ушбу усулда аниқ кўзга ташланади. Шу билан бирга, замонавий ахборот ва ГАТ-технологияларни қўллаган ҳолда топонимик маълумотларни ўзида жамлаган хариталарни тузиш ва улардан самарали фойдаланиш, географик номларнинг электрон базасини яратишда ва янги топонимик хариталарни тузишда катта натижа беради.

Умуман олганда, топонимик тадқиқотларни олиб боришда юқоридаги келтирилган қўллаб тадқиқот манбалари ва усуллари самарали фойдаланилади. Бу манбалар ва тадқиқот усуллари орқали биз географик номларнинг пайдо бўлиши, ўзгариши, тарихи, миграцияси, тарқалиш ареаллари ва энг асосийси этимологияси ҳақида аниқ маълумотларни билишга эришамиз.

Адабиётлар

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно – терминологический словарь. – М.: «Мысль», 1983. –С. 290.
2. Балтабаев О.О. Қорақалпоғистон Республикаси ойконимларининг ижтимоий-географик таҳлили. География фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Самарқанд: 2022. 217-б.
3. Жучкевич В.А. Общая топонимика. – Минск: «Высшая школа», 1968. –С. 432.
4. Каймулдинова К.Д. Топонимика: Оқулық. – Алматы: “Дәуір”, 2011. 336-б.
5. Карпенко Ю.А. О синхронической топонимике. // Принципы топонимики. – М.: «Наука», 1964. – С. 45-57.
6. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – М.: «Мысль», 1974. –С. 382.
7. Низомов А., Рахимова Г., Расулова Н. Топонимика. - Т.: “Шарқ”, 2013. 120-б.
8. Попов А.И. Основные принципы топонимического исследования. // Принципы топонимики. – М.: «Наука», 1964. – С. 34-44.
9. Поспелов Е.М. Картографическая топонимика в исторической картографии. // Вопросы географии. Сб. 110. – М.: «Мысль», 1979. – С. 143-149.
10. Hakimov Q. Toponimika. – Т.: “Mumtoz so‘z”, 2016. 368-б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада географик номларни тадқиқ этишнинг манбалари ва усуллари ёритиб берилган. Мақолада топонимларни географик жиҳатдан тадқиқ қилган МДХ ва маҳаллий олимларнинг илмий-тадқиқот ишлари таҳлилга тортилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются источники и методы исследования географических названий. В статью анализируются научные работы ученых стран СНГ и местных, занимавшихся географическими исследованиями топонимов.

SUMMARY. This article covers sources and methods for researching geographic names. The article analyzes the research works of CIS and local scientists who geographically researched toponyms.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MA’MURIY-HUDUDIIY TUZILISHINING TARIXIY-GEOGRAFIK TAHLILI

Sh.B.Qurbonov – *geografiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent*

O‘zbekiston milliy universiteti

J.B.Pirnazarov – *tayanch doktorant*

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Tayanch so‘zlar: ma’muriy-hududiy tuzilish, qishloq ma’muriy tumani, viloyat, respublika, qishloq aholi punktlari, ma’muriy birlik, boshqaruv.

Ключевые слова: административно-территориальное деление, сельский административный район, област, республика, сельские поселения, административная единица, управление.

Key words: administrative-territorial division, rural administrative district, region, republic, rural settlements, administrative unit, management.

Har qanday mamlakatning ma’muriy – hududiy tuzilmasi siyosiy geografik obyekt sifatida o‘ta murakkab tizim hisoblanib, uning shakllanishi tarixiy, siyosiy iqtisodiy, geografik va boshqa omillarga bog‘liq. Ushbu tuzilmaning eng asosiy funksiyasi (vazifasi) turli darajadagi hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni – u davlat va ijtimoiy tashkilotlari, moliya, soliq, kabi qator tizimlar faoliyatini amalga oshirish, ijtimoiy-iqtisodiy aloqalarni hududlar doirasida ijobiy tarzda rivojlantirish masalalarini to‘g‘ri hal etishda ham katta o‘rin tutadi.

O‘zbekistonning ma’muriy-hududiy tuzilishi mustaqillik yillarida sifat jihatidan yangi – bozor munosabatlariga muvofiq keladigan bosqichga qadam qo‘ydi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi “Ma’muriy-hududiy va davlat tuzilishi” deb nomlangan to‘rtinchi bo‘lim “O‘zbekiston Respublikasining ma’muriy-hududiy tuzilishi” – XVI bobi 83-moddasida O‘zbekiston Respublikasi viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullar, shuningdek Qoraqalpog‘iston Respublikasidan iboratligi ko‘rsatib o‘tilgan. Shuningdek, 84-moddasida Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahrining chegaralarini o‘zgartirish, viloyatlar, shaharlar, tumanlar tashkil qilish va ularni tugatish O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining roziligi bilan amalga oshirilishi belgilangan [1].

Ta’kidlash lozimki, iqtisodiy va ijtimoiy (siyosiy) geografiya fani nuqtai nazaridan ham ushbu ma’muriy bo‘linishlar muhim mazmun kasb etadi. Chunki, ular doirasida statistik ma’lumotlar to‘plash, boshqaruv tizimini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish hamda mamlakatning mintaqaviy siyosatini belgilash imkoniyatlari mavjud. Shu jihatdan olganda, ma’muriy-hududiy birliklar ma’lum darajada, mumkin qadar barqaror, optimal bo‘lgani maqsadga muvofiq. Binobarin, ma’muriy birliklarni har tomonlama, “ichkaridan” o‘rganish iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanida muhim ahamiyat kasb etadi. Sababi, har qanday mamlakatning umumiy iqtisodiy, siyosiy, geografik xususiyatlari aynan yirik masshtabli tadqiqotlar asosida aniqlanadi [8].

Odatda, ma’muriy-hududiy birliklar qanchalik yiriklashtirilsa, boshqaruv tizimining markazlashuviga olib

keladi. Biroq, bu borada muayyan optimallik talab etiladi, chunki ularning haddan tashqari kattalashishi ham, kichraytirilishi ham maqbul emas. Fan nuqtai nazaridan yondashganda, ma’muriy hudud kichraygan sari ularning ijtimoiy (sotsial) funksiyasi oshib boradi.

O‘zbekiston Respublikasi ma’muriy-hududiy bo‘linishining tarixiy – geografik jihatlarini, ma’muriy-hududiy birliklarning shakllanishi va o‘zgarishi bilan bog‘liq geografik jarayonlarni o‘rganish ishning maqsadi hisoblanadi. Qo‘yilgan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: ma’muriy-hududiy bo‘linish tizimlari: funksiyalari, shakllari va o‘zgarish jarayonlarini o‘rganish; O‘zbekiston Respublikasi ma’muriy-hududiy bo‘linishining huquqiy asoslarini o‘rganish; ma’muriy-hududiy bo‘linishning yuqori bo‘g‘inidagi islohotlarni o‘rganish; respublika ma’muriy-hududiy bo‘linish tizimida qishloq tumanlari to‘ridagi o‘zgarishlarni tahlil qilish; O‘zbekiston shaharlari va shahar tumanlari tarkibidagi ma’muriy-hududiy o‘zgarishlarni tahlil qilish.

Hozirgi O‘zbekiston hududida turli tarixiy davrlarda ma’muriy-hududiy bo‘linish har xil bo‘lgan. Masalan, XVI-XVIII-asrlarda Xiva xonligi, Buxoro amirligida ularning ma’muriy-hududiy tarkibi turlicha nomlangan. Xiva xonligining ma’muriy bo‘linishi “viloyat” deb atalgan bo‘lsa, XVIII-asrdan boshlab “bekliklar” tushunchasi qo‘llanilgan. Eng kichik ma’muriy bo‘linish esa “machitqo‘m” deb yuritilgan. Dastlab xonlikda 16-viloyat, 2-noiblik, keyinchalik viloyatlar soni 22 taga yetgan. Ularni xon tomonidan tayinlangan hokim va noiblar boshqargan [4; 10].

XX-asr boshlariga kelib mamlakatimiz ma’muriy-hududiy bo‘linishida qator o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Bu davrda O‘zbekiston ma’muriy jihatdan Turkiston general-gubernatorligi va Rossiya qaram bo‘lgan Buxoro amirligi hamda Xiva xonligiga bo‘lingan. Turkiston general-gubernatorligida asosiy ma’muriy-hududiy birliklar viloyat (oblast), uezd, volost, uchastka va oqsoqolliklardan iborat bo‘lgan. Ushbu siyosiy - geografik hudud Sirdaryo, Samarqand, Farg‘ona, Yettisuv, Zakaspiy viloyatlari va Amudaryo bo‘limiga ajratilgan.

Buxoro amirligi hududi 29 ta viloyatga, viloyatlar esa amloqlarga, amloqlar qishloqlarga ajratilgan. Buxoro shahri

va uning atrofidagi 11 ta tuman (hozirgi Buxoro viloyati) alohida ma'muriy birliklar hisoblangan. Bu davrda Xiva xonligida 20 ta beklik, 2 ta noiblik va Xiva shahriga bo'lingan. Beklik va noibliklar, o'z navbatida, aminlik va masjid-qavmlardan iborat bo'lgan [10].

Xonlik va amirliklar tugatilganidan so'ng ma'muriy-hududiy bo'linishda ham bir qancha o'zgarishlar ro'y berdi. Jumladan, 1920-yil 8-oktabrda Buxoro va Xorazm Xalq Sovet Respublikalari rasman e'lon qilinadi. Shu yili kuz oyida ma'muriy-hududiy bo'linish o'tkazilib, u viloyatlar, tumanlar, kentlar, amloqlar va qishloqlarga bo'lindi. 1923-yilda Buxoro ma'muriy-hududiy bo'linishga tuzatishlar kiritilib, 8 ta viloyat (Buxoro, Karmana, Nurota, Chorjo'y, Qarshi, Shahrisabz, Sherobod, Karki), 28 ta tuman va Sharqiy Buxoroga aylantirilgan.

Xorazm Xalq Sovet Respublikasi hududi 28 ta tumanga ajratilgan, 1924-yilda esa uning tarkibida uch viloyat (Qozoq-Qoraqalpog', Yangi Urganch, Toshhovuz) va Xiva tumani tashkil etiladi. Ushbu yilda O'rta Osiyoning milliy-hududiy chegaralanishi natijasida O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzildi. Uning tarkibida dastlab 7 ta viloyat (Samarqand, Toshkent, Farg'ona, Zarafshon, Surxondaryo, Qashqadaryo, Xorazm), Konimex avtonom rayoni va Tojikiston ASSR bo'lgan. 7 viloyat o'z navbatida 23 uezd, 240 volostga va 1163 qishloq sovetlariga bo'lingan [3].

Ma'muriy-iqtisodiy rayonlashtirishning amalga oshirishi munosabati bilan 1926-yil 29-sentabrda 1924-yilda tashkil etilgan ma'muriy-hududiy bo'linish tugatilib, ularning o'rniga 10 okrug (Xorazm, Qashqadaryo, Surxondaryo, Toshkent, Andijon, Qo'qon, Xo'jand, Buxoro, O'rta Zarafshon, Samarqand), 1 avtonom respublika (Tojikiston ASSR), 87 tuman va 1746 ta qishloq fuqorolar yig'ini tashkil etilgan. Biroq, 1930-yilda okruglarga bo'linishlar ham bekor qilinadi va ularning o'rniga 9 shahar, 84 ta tuman, 1696 ta qishloq sho'rosidan iborat bo'lgan ma'muriy bo'linish tashkil etiladi.

Markaz ko'rsatmasi bilan 1929-yilda O'zbekiston tarkibida bo'lgan Tojikiston muxtor respublikasi sobiq SSSR tarkibidagi Ittifoqdosh respublikaga aylantirildi. Respublikamizda ma'muriy-hududiy bo'linish 1937-yilgi Konstitutsiyada rasmiylashtirildi. Bu vaqtga kelib, uning tarkibida bir Muxtor respublika, 3 okrug, 109 tuman, 22 shahar, 16 shaharcha va 1392 qishloq sho'rosi bo'lgan [10].

1938-yil 15-yanvardan boshlab mamlakatimiz hududidagi hozirgi viloyatlar qayta shakllana boshladi. Shu yili Buxoro, Samarqand, Toshkent, Farg'ona va Xorazm viloyatlari tashkil qilinadi. 1941-yilning 6 martida Andijon, Namangan, Surxondaryo, oradan ikki yil o'tgach esa Qashqadaryo viloyati ajratiladi.

1957-1961-yillar mobaynida sobiq Ittifoqda olib borilgan ma'muriy-hududiy birliklarni yiriklashtirish siyosati ("Sovnarxozlar" tashkil etilishi) natijasida respublika ma'muriy-hududiy birliklarida ham bir qator o'zgarishlar ro'y berdi. Jumladan, Namangan viloyati Andijon va Farg'ona viloyatlariga, Qashqadaryo esa Surxondaryo viloyatiga qo'shib yuborildi. Shu bilan birga mavjud 117 ta qishloq tumanlaridan 56 tasi tugatildi [6]. Biroq, respublika ma'muriy-hududiy bo'linishida amalga oshirilgan islohotlarning xo'jalik-amaliy va ilmiy nuqtai nazardan asoslanmaganligi qisqa muddatda namoyon bo'ldi. O'tkazilgan o'zgarishlarning kamchiliklarini bartaraf etish maqsadida 1962-1964-yillarda Andijon, Toshkent, Samarqand va Farg'ona viloyatlarida boshqarish tizimida sanoat va qishloq xo'jalik kengashlari va ularning ijroiya qo'mitalari tashkil qilindi. Davlat organlarining *ishlab chiqarish prinsipi* bo'yicha bo'linganligi munosabati bilan ushbu viloyatlarida shahar kengashlariga bo'ysunuvchi shahar va shaharchalardan iborat bo'lgan sanoat zonalariga barpo etildi. Lekin shuning natijasida yuqorida sanab o'tilgan mintaqalarda boshqarish tizimining yagonaligi yo'qotilib, faoliyatining samaradorligi sezilarli tarzda pasayib qoldi. Ro'y

bergan muammolarni bartaraf etishni ko'zlab, 1964-yil noyabr oyida sanoat va qishloq xo'jalik boshqarish organlari ("Sovnarxozlar") tugatildi va yagona hokimiyat tizimi qayta tiklandi [5:10].

Respublika hududidagi yangi yerlar va tabiiy resurslarning o'zlashtirilish jarayoni uning yangidan ma'muriy-hududiy bo'linishiga birmuncha asos yaratib berdi. Chunonchi, Qarshi cho'lining o'zlashtirilishi 1964-yil 7-fevralda Qashqadaryo viloyatining qayta tiklanishiga, Mirzacho'lining o'zlashtirilishi Sirdaryo viloyatining tashkil topishiga, Farg'ona vodiysida ishlab chiqarish kuchlarining jadal rivojlantirilishi Namangan viloyatining qayta tiklanishiga, Jizzax cho'llarining o'zlashtirilishi Jizzax viloyatining tashkil bo'lishiga sabab bo'ldi.

Mamlakatimizda kon-metallurgiya sanoatini rivojlantirish maqsadida 1982-yil 20-aprelda Buxoro va Samarqand viloyatlari tarkibidan ayrim tumanlar ajratilib, yangi - Navoiy viloyati tashkil etilgan. Biroq, u olti yildan so'ng, ma'muriy birlik sifatida tugatildi, lekin 1992-yilda sobiq chegaralari doirasida alohida viloyat maqomida qayta tiklandi [8].

O'zbekiston Respublikasi hozirda – Qoraqalpog'iston Respublikasi, 12 ta viloyat va Toshkent shahridan iborat. O'z navbatida, Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlar tarkibiga shaharlar, qishloq tumanlari, shaharcha, qishloqlar va ovullar kiradi.

Mamlakatimiz ma'muriy – hududiy bo'linmalarini ularning huquqiy maqomiga ko'ra, quyidagi 3 asosiy toifaga ajratish mumkin.

Yuqori toifadagi subyektlar – Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahridan tashkil topadi. O'rta toifadagi qismlar-qishloq va shahar tumanlari, viloyatga bo'ysunuvchi shaharlardan iborat. Quyi toifada esa tumanga bo'ysunuvchi shaharlar, shaharchalar, qishloq va ovullarning fuqarolar yig'inlari o'rin oladi.

O'rta Osiyoning milliy davlat chegaralanishi doirasida 1925-yil 16-fevral kuni Qozog'iston tarkibida Qoraqalpog'iston muxtor viloyati tuzildi. Keyinchalik, 1930-yilda u bevosita Rossiya (RSFSR) bo'ysunuviga o'tkazildi. Qoraqalpog'istonning siyosiy-ma'muriy maqomi 1932-yilda muxtor respublikaga o'zgartirildi, 1936-yilda esa Qoraqalpog'iston O'zbekiston tarkibiga kirdi. 9-yanvar 1992-yildan buyon Qoraqalpog'iston Respublikasi O'zbekiston Respublikasi tarkibidagi suveren respublika maqomiga ega.

Qoraqalpog'iston Respublikasining poytaxti – Nukus shahri. Maydoni 166,59 ming km.kv, aholisi 1976,2 ming kishi (1.01.2023-y.). Maydoni O'zbekiston Respublikasiga nisbatan olganda, 37,1 foizni tashkil qiladi. Ma'muriy-hududiy jihatdan 16 ta qishloq tumanlari, 12 ta shahar, 26 ta shaharcha, 145 ta qishloq fuqarolar yig'inlari va 1126 ta qishloq aholi punktlaridan iborat. Poytaxti Nukus shahri Respublikaga bo'ysunuvchi shahar hisoblanadi [9].

Viloyatlar ham yuqori toifadagi qismlardan sanalib, mamlakatning mintaqaviy siyosatini amalga oshirishda muhim ob'ekt sifatida xizmat qiladi. Ularda ijtimoiy ishlab chiqarish jarayoni to'liq qamrovli bo'lib, ayni vaqtda, ular boshqaruv sub'ekti ham hisoblanadi.

"Viloyat" atamasi "oblast" so'zining sinonimi, oblastga qaraganda ma'muriy-hududiy tuzilishning aynan ma'nosini beradi. Chunki "oblast" nafaqat ma'muriy birlikka, balki tabiiy, iqtisodiy, harbiy birliklarga ham ishlatiladi. Viloyatlar ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning xususiyatlari, transport va kommunikatsiyalarning rivojlanishi, joylardagi boshqaruv tizimining tashkiliy tuzilishini o'zida aks ettiradi [5].

Hozirda respublikamizda 12 viloyat mavjud bo'lib, umuman olganda, so'nggi yillarda ularning soni barqaror saqlanib qolmoqda.

Hozirgi mamlakatimiz geosiyosiy tuzilmasida Toshkent shahri o'zining iqtisodiy salohiyati, fan va madaniyat o'chog'i ekanligi, shuningdek, davlat va boshqaruv

organlarining deyarli barchasi joylashganli sababli poytaxt shahar yuqori toifadagi bo'g'inga mos keladi.

Toshkent ma'muriy-hududiy jihatdan 12 ta shahar tumanidan iborat. Shuningdek, 1 ta shaharcha – Ulug'bek shaharchasi Toshkent shahar hokimiyatiga bo'ysunadi. Toshkent shahri respublikamiz iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlarida alohida o'ringa ega. 2022-yilda respublika yalpi ichki mahsulotining 16,6 %, sanoat mahsulotining 19,7 %, pullik xizmatlarning 39,4 % Toshkent shahri hissasiga to'g'ri kelgan. Shuningdek, investisiyalarning 21,0 %, qurilish ishlarining 21,1 % va tashqi savdoning 39,1 % poytaxt hissasiga tegishli bo'lgan.

“Tuman” Temuriylar davrida qo'llanilgan ibora bo'lib, 10 ming va undan ortiq askar yetkazib bera olish imkoniyatiga ega bo'lgan ma'muriy-hududiy birliklar ma'nosida ishlatilgan [6]. Hozirda tumanlar joylardagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy masalalarni hal qiluvchi asosiy bo'g'inlardan hisoblanadi.

Hozirgi kunda mamlakatimizda 161 ta qishloq ma'muriy tumanlari mavjud bo'lib, ular turli davrlarda shakllangan.

Respublikamizdagi ma'muriy-hududiy yangiliklar, avvalambor, tumanlar chegarasining o'zgarishi bilan amalga oshiriladi. Mamlakat hududi bir xil turgan sharoitda ma'muriy birliklar sonidagi davriy o'zgarishlar (ko'payish yoki kamayish) ijtimoiy-siyosiy, ma'muriy islohatlar, yangi yerlarni o'zlashtirish, iqtisodiyotning hududiy tarkibi, aholi yulashuvi kabi sabablar ta'sirida yuz beradi.

“O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy tuzilishi to'g'risida” gi qonunning 3-moddasiga ko'ra viloyat bo'ysunuvidagi shaharlar (Qoraqalpog'iston Respublikasi bo'ysunuvidagi shaharlar) – aholisining soni, qoida tariqasida, kamida o'ttiz ming kishi bo'lgan, muhim ma'muriy ahamiyatga, rivojlangan infratuzilmaga ega, shuningdek istiqbolli iqtisodiy va madaniy markazlar bo'lgan aholi punktlari kiritilishi belgilangan [2].

2023-yil 1-yanvar holatiga Respublika va viloyatga bo'ysunuvchi shaharlar soni 32 tani tashkil etgan. Shulardan 7 tasi Toshkent viloyatiga, 4 tasi Farg'ona viloyatiga, Sirdaryo va Navoiy viloyatlariga 3 tadan, Andijon, Buxoro, Xorazm, Qashqadaryo va Samarqand viloyatlariga

2 ta, qolgan viloyatlarga bittadan to'g'ri keladi. E'tirof etish kerakki, yuqoridagi qoidalariga mos kelmaydigan aksariyat oldingi viloyatga bo'ysunuvchi shaharlar tumanga bo'ysunuvchi shaharlar toifasiga o'tkazilgan. Bunday shaharlar qatoridan Andijon viloyatining Shahrixon va Qorasuv, Buxoro viloyatining G'ijduvon, Jizzax viloyatining Dashtobod, Navoiy viloyatining Uchquduq, Namangan viloyatining Kosonsoy, Uchqo'rg'on, Chortoq, Chust, Haqqulobod, Samarqand viloyatining Oqtosh va Urgut, Sirdaryo viloyatining Baxt va Sirdaryo, Surxondaryo viloyatining Denov shahri, Toshkent viloyatining Yangiobod, Farg'ona viloyatining Quva, Xorazm viloyatining Pitnak shaharlari joy egallagan.

Tuman bo'ysunuvidagi shaharlar toifasiga aholisining soni, qoida tariqasida, kamida yetti ming kishi bo'lgan, sanoat korxonalariga va rivojlangan infratuzilmaga ega bo'lgan aholi punktlari kiritiladi.

Shaharchalar – aholisining soni, qoida tariqasida, kamida ikki ming kishi bo'lgan, sanoat korxonalari, temir yo'l stansiyalari va boshqa muhim obyektlar yaqinida joylashgan, fuqarolar yig'inlaridan (mahallalardan) iborat bo'lgan aholi punktlaridan iborat. Mamlakatimizda ularning soni 1-yanvar 2023-yil holatiga 1058 tani tashkil etadi.

Qishloqlar va ovullar – tumanlar hududida joylashgan, fuqarolar yig'inlaridan (mahallalardan) iborat bo'lgan aholi punktlaridan iborat. Ularning soni 10990 ta. Mazkur ma'muriy birliklarning eng ko'p soni Samarqand va Buxoro viloyatlariga tegishli.

Shunday qilib, Respublikamiz ma'muriy-hududiy tuzilishi zamon va makon nuqtai nazaridan o'zgarib borgan va o'sha davrning siyosiy - ijtimoiy tuzimi, qo'yilgan vazifalar, ishlab chiqarishni hududiy tashkil etilishi, boshqaruv tizimini takomillashtirish kabi omillar bilan bog'liq bo'lgan.

Shuningdek, ma'muriy birliklarning son va tarkib jihatdan tez-tez o'zgarib turishi, har xil “geografik o'yinlar” ilmiy tadqiqotlarni olib borishda, xususan, statistik ma'lumotlarni to'plash, ularni tegishli hududlar doirasida tadrijiy o'zgarishini qiyosiy tahlil qilishda ham qator qiyinchiliklarni vujudga keltiradi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023 y., 03/23/837/0241-son).
2. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 28-avgustdagi “O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi to'g'risida”gi O'RQ-635-sonli Qonuni (Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 19-mayda qabul qilingan, Senat tomonidan 2020-yil 7-avgustda tasdiqlangan).
3. Абдуразаков С.К. Административно-территориальное устройство Узбекистана. – Т.: «Узбекистан», 1987. –С. 102.
4. Murtazayeva R. H. O'zbekiston tarixi. – T.: «Sharq», 2003.
5. O'zbekiston SSR ma'muriy – territorial bo'linishi. – Toshkent: «O'qituvchi» 1981. 335-b.
6. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o'rganish – T.: «Mumtoz so'z», 2001, 263-b.
7. Ro'ziyev A., Abirulov Q. O'zbekiston iqtisodiy geografiyasi. – T.: «Sharq», 2001. 144-b.
8. Qubonov Sh.B. Kichik hududlar ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi. – T.: «Mumtoz so'z», 2013, 162-b.
9. Qurbonov Sh.B., Fedorko V.N. O'zbekiston geografiyasi (II-qism. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi). – Toshkent: “Yangi Chirchiq prints”, 2024. 384-b.
10. Eshov B. O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruvi tarixi. – T.: «Fan», 2012.

РЕЗЮМЕ. Maqolada O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy bo'linishining tarixiy-geografik jihatlari ochib berilgan. Mamlakat ma'muriy birliklarining shakllanishi, ularning sonining o'zgarishi va bu o'zgarishlarga ta'sir ko'rsatgan omillarning xususiyatlari keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье раскрываются историко-географические аспекты административно-территориального деления Республики Узбекистан. Дается характеристика формирования административных единиц страны, изменения их числа и факторов, повлиявших на эти изменения.

SUMMARY. The article reveals the historical and geographical aspects of the administrative-territorial division of the Republic of Uzbekistan. Characteristics are given of the formation of administrative units of the country, changes in their number and factors that influenced these changes.

TOSHKENT VILOYATI OILALARIDA AJRALISH JARAYONI VA UNING GEODEMOGRAFIK JIHLTLARI

M.Sh.Sabirova – katta o'qituvchi

Alfraganus University

Tayanch so'zlar: oila, ajralish, umumiy koeffitsenti, shahar aholisi, qishloq aholisi, milliy-etnik tarkib, omillar, mutlaq balandlik.

Ключевые слова: семья, развод, общий коэффициент, городское население, сельское население, национально-этнический состав, факторы, абсолютный рост.

Key words: family, divorce, general coefficient, urban population, rural population, national-ethnic composition, factors, absolute height.

Ajralish jarayoni murakkab ijtimoiy-demografik jarayon tadqiq etish dolzarb masalalardir. Toshkent viloyati bo'lib, uning ijtimoiy-demografik va geografik omillarini aholisining qishloq va shaharlari bo'yicha ajralish

jarayonini bir-biridan hududiy farq qilishi va unga ta'sir ko'rsatuvchi omillarning o'ziga xosligi bilan ajralib turadi.

Jahonning har qaysi burchagiga bormaylik, aholining oilaviy tarkibi jamiyatning asosiy bo'g'ini sifatida namoyon bo'ladi. Oila muhim komponent bo'lib, u inson va jamiyat ijtimoiy kapitalining rivojlanishini o'z-o'zidan belgilab beradi. Bularning isboti sifatida Oilalarning Yettinchi Butunjahon kongressida (Sidney, 2013-yil, may) "Oila sog'lom iqtisodiyotning shakllanishi mamlakatni ravnaq topishi"[11] sifatida ko'rib chiqilgan.

Ajralish jarayoni juda ko'p olimlar tomonidan doimo o'rganib kelingan. Oilada ajralish jarayoniga ijtimoiy-iqtisodiy va demografik jarayonlarning o'zaro aloqadorlik masalalari esa J.Xajnal, G.Bekker, Xoffman va Duncan, Oppenxeymer kabi olimlar ishlarida ham o'z aksini topgan. Ajralish jarayonini iqtisodiy nuqtayi-nazardan birinchi bo'lib, XX asrning ikkinchi yarmida "Oila iqtisodiyoti" nazariyasining asoschisi hisoblangan G.Bekker oilaviy hayotning turli jihatlarini iqtisodiy yondoshuv doirasida talqin qilgan [1]. Ayollarning daromadi va ish bilan bandligining ajrashishga ta'sirini keng o'rgangan iqtisodchilardan Xoffman va Duncan erkak kishi daromadi yuqoriroq bo'lgan oilalarda ajrashish xavfi kamayishi [2]. Oppenxeymer esa ayollar mustaqilligi ortgan sari ajrashish xavfi ortishini aniqlashgan [3]. Aynan ushbu holatlar zamonaviy oila institutini bugungi kunda ham belgilashga xizmat qilmoqda. J.Xajnal esa Yevropada 19-asr oxirida oilaviy tarkibda nikoh va ajralishlarning demografik xususiyatlariga ko'ra, ikki turini ajratgan. Unga ko'ra, geosiyosiy zonalar sifatida Sharqiy va G'arbiy Yevropaga ajratgan [4]. A.G.Xarchev "Nikoh va ajralish" nomli monografiyasida aholining oilaviy tarkibida nikoh va ajralish jarayonlarni keng o'rgangan va tahlil qilgan. Uning o'rganishlariga ko'ra, "nikoh jarayoni va oilaga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni retrospektiv va perespektiv turlarga" [5] bo'lgan.

Respublika hududlari aholisi oilalarida ajralish jarayoni bo'yicha tadqiqotlar aholishunos olimlardan M.Qoraxonov, I.Mullajonov, R.Ubaydullayeva, O.Ata-Mirzayev, Z.Tojiyeva ishlarida aks etgan. Shuningdek, sof oila demografiyasi, nikoh va ajralish jarayonlarini tadqiq etish bo'yicha M.Bo'riyeva, D.Egamova, X.Mamadaliyeva kabi olimlar shug'ullanishgan. Yuqoridagi ishlarda ajralish jarayoni va uning geodemografik muammolariga bag'ishlangan ishlar ko'p bo'lishiga qaramay, aholi soni tez ko'payayotgan va uning asosini oilalar tashkil etayotgan O'zbekiston Respublikasi va uning alohida hududlari doirasida ajralish jarayonini ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar bilan bog'liq holda o'rganish yetarli emas.

Tahlillar va natijalar. Toshkent viloyati aholisi oilalarida ajrimlar soni biroz oshmoqda. Toshkent viloyati oilalarida yildan - yilga ajrimlar sonining ortishi hududiy tarkibida bir-biridan farqlanadi. Binobarin, Toshkent viloyatida shahar va qishloq aholisida ajralishlar 2010-2022-yillarda 1,8-1,4 foizni, qishloq aholisida esa 0,9-1 foizni tashkil etgan. Toshkent viloyati tumanlarida 2010-2022-yillarda ajralish umumiy koeffitsiyenti Qibray, Bo'stonliq, Chinoz, Quyichirchiq va Parkent tumanlarida (2%) yuqoridir. Bunda bevosita aholining yashash tarzi va milliy tarkibi asosiy rol o'ynaydi. Aynan mana shu tumanlar aholisining milliy tarkibi o'rganilganda, asosan o'zbek, rus, qozoq, tatar va tojik millatiga mansub aholining salmog'i balanddir. Toshkent viloyatidagi o'ziga xos urf-odatlariga ega bo'lgan Parkent tumanida va shahrida ajralish ko'rsatkichining yuqoriligi kuzatiladi. Bu tuman o'zining tub joy aholisi salmog'i yuqoriligi va qishloq joylariga xos bo'lgan turmush-tarzi bilan boshqa hududlardan ajralib turar edi.

Sanoat va turizmi shaharlari bilan respublikada o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan, keng imkoniyatlar maskani hisoblanmish bu viloyatda oilalardagi bu holatlar biroz tashvishlidir.

Eng ko'p ajrim holatlari 2015-2021-yillar kesimida Olmaliq va Chirchiq shahrida qayd etilgan. Chirchiq shahri Toshkent shahriga ya'ni poytaxt shaharga yaqin bo'lganligi va milliy-etnik tarkibining xilma-xilligi bilan ajralib turuvchi shahardir. Aynan mana shu turli millat vakillarida ajralish jarayoni oddiy jarayondek qaraladi. O'ziga xos yana bir tomoni borki, bu millat vakillarining qarashlari hozirgi kunga kelib, o'zbek millatiga mansub aholiga ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

Toshkent viloyati nafaqat o'zining ixtisoslashuvi va geografik o'rni bilan balki aholisining demografik jarayonlardagi o'ziga xos o'zgaruvchanligi bilan ham ajralib turadi. Toshkent viloyati tumanlari kesimida ajrashgan erkaklar va ayollar milliy tarkibini tahlil qilish davomida 2010-2021- yillarda o'zbek millatiga mansub eng ko'p ajrashganlar Bekobod shahrida qayd etilgan. Joriy yilda rus millatiga mansub ajrashgan erkaklar va ayollar ulushi Olmaliq shahri, Chirchiq shahri va Bo'stonliq tumanida baland. Ajrashgan erkaklar va ayollar miqdorida esa Chirchiq va Yuqorichirchiq shahrida qozoq millatli boshqa shaharlarga nisbatan ko'p. Bundan ko'rinib turibdiki, o'zbek millatiga mansub aholi bilan birgalikda boshqa millat vakillarida ham ajralish jarayoni yuqori.

Chirchiq shahri eng yirik sanoat shahri bo'lishi bilan birgalikda, bu joyning milliy tarkibi bevosita yoshlarning demografik qarashlarida o'z aksini topgan. Aholining qanchalik sanoatlashgan shaharlarda istiqomat qilishi va shaharlashish jarayonlarining jadal kechishi, o'z navbatida aholi o'rtasidagi ajralish jarayoniga ham ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, aynan mana shu hududlardagi mahalliy millat vakillarning salmog'i va boshqa millat vakillarining ulushi bilan bog'liqdir. Shu sababli ham bu hudud ajralish jarayonining oshib borayotganligi bilan ajralib turadi.

Bekobod shahrida esa migratsiya jarayonida aholining faolligi bevosita ajrimlar sonining ortishiga olib kelyapti, desak mubolag'a bo'lmaydi. Toshkent iqtisodiy rayoni yuqorida ta'kidlanganidek umumiy aholi ichida yoshlar salmog'ining yuqoriligi bilan ajralib turadi. Iqtisodiy rayonda aholining yosh- jins tarkibiga ko'ra ajrimlar sonida 2010- yilda erkaklarda 25-29 yoshdagilar o'rtasida ajrimlar soni 1411 tani tashkil etgan bo'lsa, 2022-yilda bu ko'rsatkich 534 taga ko'paygan. Ayollar va erkaklar 30-34 yoshdagilar o'rtasida ajrimlar soni 2010-yilga nisbatan 2022-yilda oshgan ya'ni, 2693 tani tashkil etgan.

1-jadval. Toshkent viloyatida ajrashgan ayol va erkaklarning yosh va jinsi bo'yicha taqsimlanishi (2010-2022 yy, foiz hisobida)

Yosh guruhlari	2010-yil	2015-yil	2022-yil
25 yoshgacha	$\frac{8}{25}$	$\frac{5}{20}$	$\frac{3}{19}$
25-29	$\frac{29}{30}$	$\frac{26}{27}$	$\frac{22}{25}$
30-34	$\frac{24}{18}$	$\frac{24}{18}$	$\frac{27}{19}$
35-39	$\frac{16}{11}$	$\frac{14}{9}$	$\frac{15}{11}$
40-44	$\frac{9}{6}$	$\frac{8}{6}$	$\frac{9}{6}$
45-49	$\frac{5}{5}$	$\frac{5}{4}$	$\frac{5}{3}$
50-54	$\frac{4}{2}$	$\frac{3}{2}$	$\frac{3}{2}$
55-59	$\frac{2}{1}$	$\frac{2}{2}$	$\frac{2}{1}$
60 va undan yuqori	$\frac{3}{1}$	$\frac{5}{5}$	$\frac{3}{2}$
jami	$\frac{100}{100}$	$\frac{100}{100}$	$\frac{100}{100}$

Izoh: Kasr sur'atida-erkaklar salmog'i, maxrajida-ayollar salmog'i. Jadval O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan hisoblandi.

Ajrimlar soni aynan mana shu yosh oralig'idagi erkaklar o'rtasida nisbatan yuqori bo'lishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar ichida ishsizlik darajasining yuqoriligi, uy-joy muammosi va yoshlarning oilaga nisbatan qarashlarining tobora o'zgarib borayotganligidir.

Ajralish jarayoni tadqiq etilganda, albatta aholining yosh tarkibi o'rganiladi. Masalan, Toshkent viloyati oilalarida 25 yoshgacha ajrashgan ayol va erkaklar ulushi 2010-2022-yillar davomida 5 foizga kamaygan. Buning asosiy sababi nikoh yoshi ko'tarilganligidir. Ikki jins vakillarida 25-29 yosh oralig'ida ajrashganlar miqdorida 2010-yilga nisbatan 2022-yilda 7 foizga kamayishi kuzatildi. Viloyat aholisining 30-34 yosh guruhlarida esa ajrashganlar biroz ko'paygan, ya'ni 2015-yilda ular ulushi (24 %) ni tashkil etgan bo'lsa, 5 yil ichida bu raqamlar (3 %) ga ortganini ko'rish mumkin. Yosh guruhidagi 2022 yilda ajrashgan erkak va ayollar ulushida eng yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan hududlarga, Ohangaron shahri (31 %), Bekobod shahri (29%), Pskent tumani (35%) kiradi. Bo'stonliq va Ohangaron hududlarida ham aynan mana shu

yoshdagilarda ajrashganlar ulushi yuqoridir.

Ajralish jarayonini ilmiy amaliy jihatdan o'rganishda unga ta'sir ko'rsatuvchi omillardan bir hisoblangan farzandsizlik omilini tahlil qilish muhimdir. O'zbek va boshqa mahalliy millatlarda ajralish jarayonining nisbatan kamroqligiga urf-odatlar va qadriyatlarining o'ziga xosligi bilan birgalikda, musulmon xalqlariga mansub oilalarning serfarzandiligidir. Iqtisodiy rayonning ayrim tuman va shaharlari oilalarida oilaning buzilishiga asosiy sabab farzandsizlik hisoblanadi.

Toshkent viloyati oilalari buzilishida aynan mana shu omilning ta'siri geografik hududlar bo'yicha turlicha namoyon bo'ladi. Chirchiq shahrida 2010-2021-yillarda farzandsizlik oqibatida ajrashganlar soni ko'p bo'lsa, aksincha Ohangaron shahrida esa nisbatan kamdir. Bitta farzandi bilan 2010-2015-yillar davrida ajrashgan oilalar soni bo'yicha yetakchi bo'lgan hududlarga Olmaliq shahri, tumanlardan Zangiota va O'rtachirchiq tumanlari kirgan. Qibray va Chirchiq shaharlarida 2021-yilga kelib esa mazkur ko'rsatkich yuqori bo'ldi.

Aynan mana shu yillarda ikki va undan ortiq farzandi bilan eng kam ajrimlar qayd etilgan hududlar Pskent va Ohangaron tumanlaridir.

2-jadval. Toshkent viloyati oilalarida nikohdan ajralishlarning umumiy farzandlar soni bo'yicha taqsimlanishi (foiz hisobida)

Ma'muriy-hududiy birliklar	2010-yil			2015-yil			2022-yil		
	Farzand sizlar	Bitta farzandi bilan	Ikki va undan ortiq	Farzand sizlar	Bitta farzandi bilan	Ikki va undan ortiq	Farzand sizlar	Bitta farzandi bilan	Ikki va undan ortiq
Toshkent viloyati	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Nurafshon sh							2	1	2
Olmaliq sh	8	12	7	8	11	8	6	7	6
Angren sh			4	8	8	8	6	5	7
Bekobod sh	6	8	5	6	3	4	4	6	5
Ohangaron sh	0	0	0	0	0	0	2	1	2
Chirchiq sh	9	2	1	8	9	8	7	10	10
Yangiyo'l sh							4	2	1
Oqqo'rg'on	3	4	5	3	3	4	3	4	3
Ohangaron	4	3	3	5	4	3	2	2	2
Bekobod	3	4	3	4	4	3	4	5	4
Bo'stonliq	5	2	1	5	6	6	4	6	5
Bo'ka	2	2	3	4	1	2	5	2	2
Quyichirchiq	5	5	6	3	5	6	5	3	3
Zangiota	14	16	21	10	12	16	6	3	9
Yuqorichirchiq	5	2	0	3	5	5	7	6	5
Qibray	7	3	2	8	9	9	8	11	12
Parkent	4	1	0	4	3	2	5	4	4
Pskent	2	3	5	2	2	2	2	2	1
O'rtachirchiq	6	13	12	5	7	5	3	5	4
Chinoz	3	6	5	3	4	4	5	4	3
Yangiyo'l	9	12	17	10	7	6	7	6	8
Toshkent							3	6	5

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan hisoblandi.

Mana shu hududlarda ajrashgan er-xotining millati tahlil qilinganida, aynan o'zbek va qozoq millati vakillarida ajrim holati yuqori bo'lganligini ko'rish mumkin.

Milliy urf-odatlar va oila muqaddasligi qadrlanadigan o'zbek millati vakillarida ham hozirgi globallashuv jarayonida ajralish jarayonining yildan-yilga ko'payib borishi yechimini kutayotgan muammolardandir.

Ajralish jarayoni o'rganilganda albatta nikoh davomiyligi, uning uzunligi muhim o'rin tutadi. Jumladan, Toshkent viloyatida 2010-2022-yillarda 0-4 yilgacha yashagan oilalarda ajrimlar soni nisbatan yuqori bo'lgan holda, umumiy viloyat aholisida ajrashganlar 43 % ni tashkil etmoqda. Shuningdek, 10-14 yilgacha oila qurgan oilalarda ajrimlar 2022-yilda 2015-yilga nisbatan (3 %) oshgan. Yana bir e'tiborli tomoni, 20 yildan ortiq yashagan

oilalarda ajrashganlar borligi va uning ko'payganligi kuzatiladi. Odatda yosh oilalarda bu hodisani tushunishimiz oson, lekin 20-yil birga yashab turib ajrashayotgan oilalarning borligi muammoni naqadar keskinligini ifodalaydi.

Toshkent viloyati shahar va tumanlar kesimida ushbu muammoni tadqiq etilganda 2010-2022-yillarda 0-4 yilgacha yashaganlar orasida ajrimlar sonida Chirchiq shahri yetakchilik qilmoqda. Angren va Bekobod shaharlari aholisida 10-14-yil birga yashab ajrashganlar nisbatan yuqoridir. Oilalar orasida 20-yil birga yashab keyin ajrashgan oilalar soni 2010-2015-yillarda Chirchiq shahrida yuqori bo'lgan bo'lsa, 2022-yilga kelib Ohangaron shahri ham bularga qo'shilgan.

Balandlik mintaqalari bo'yicha oilalar tarkibi, undagi ajralishlarning Toshkent iqtisodiy rayoni misolida yaqqol kuzatildi. Aholi sonining qanchalik zich bo'lishi bevosita ajrimlar sonining ko'p bo'lishiga, aholining tog' va tekislik hududlariga nisbatan aynan tog'oldi hududlarida ajrimlar sonining yuqori bo'lishi balandlik mintaqalari bo'yicha demografik jarayonlarni bir-biridan farq qilishini isbotladi.

Tuman qishloqlarida oilalar o'zining milliy urf odatlari qadrlanib kelayotgan, tub joy aholisi bir-birini juda yaxshi taniydigan qishloqlardir. Ajralish umumiy koeffitsiyenti Bo'stonliq va Parkent tumanlari biroz baland ekanligi tog'li tumanlarda yashovchi aholining ham oilaga munosabati qay holatda ekanligini bildirmoqda. Tog'oldi hududlarda umumiy ajrimlar soni 2694 tani tashkil etib, ajralish umumiy koeffitsiyenti 15,5 promillega teng bo'lib, viloyat aholisining aynan 53 % aholisida ajrimlar kuzatilgan. Tog'oldi hududlarga kiruvchi shaharlar va tumanlarda ham

hozirgi kunga kelib ajrimlar soni ortib bormoqda. Aynan mana shu tog'oldi hududga kiruvchi shaharlarda yashovchi oilalarda ajrimlar soni ortishi, o'z navbatida, noto'liq oilalarning oshishiga, farzandlarning psixologik rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatishi ko'paymoqda.

Toshkent viloyatining balandlik mintaqalari bo'yicha ajratilishi bilan aholi zichligining o'zgarib borishi bevosita nikoh va ajralish jarayoniga ta'sir etishi o'rganildi. Hududdagi shahar va tumanlar aholisi oilalarining ajralish jarayoni bevosita geografik joylashgan o'rniga bog'liq ekanligi ko'rib chiqildi. Shahar aholisi oilalari kabi qishloq aholisi oilalarida ham tobora ajralish jarayonining ko'tarilib borayotganligi Ohangaron, Piskent, Yuqorichirchiq kabi tumanlarda aniqlandi. Ajralish jarayonining biroz oshib borayotganligi tog'li hududga kiruvchi Parkent tumanida kuzatilyotganligi bu muammoni chuqurroq o'rganib, tegishli taklif va tavsiyalar berish kerak ekanligini bildiradi.

Adabiyotlar

1. Becker G.S. A Theory of Marriage: Part I. Journal of Political Economy, University of Chicago Press, 1973. vol.81(4), -P. 813-46.
2. Hoffman S. Duncan G. The effect of Incomes, Wages and Benefits on Marital Disruption. Journal of Human Resources 30, 1997. -P.1141-187.
3. Oppenheimer V. Women's Employment and the Gain to Marriage: The Specialization and Trading Model," Annual Review of Sociology, 1997. 23, -P.431-453.
4. Дж.Хаджнал. Европейский тип брачности в ретроспективе. Брачность, рождаемость, семья за три века. -М.: «Статистика», 1997. 75-б.
5. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. -М.: «Мысль», -С. 66.
6. Чуйко В.Л. Брак и развод. - М.: "Статистика", 1975.
7. Тожиева З.Н. Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши ва жойланиши (1989-2009 йй.) Монография. - Т.: «Fan va texnologiya», 2010. 156-б.
8. Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. -T.: «Noshir» 2019. 183-b.
9. Tojiyeva Z.N. Aholishunoslik siyosati. O'quv qo'llanma. - T.: "Innovatsiya-Ziyo" 2022. 176- b.
10. Tojiyeva Z.N., Do'smonov F.A., Demografiya. O'quv qo'llanma. -T.: «Innavatsion rivojlanish nashriyoti-matbaa uyi», 2020. 424-b.
11. <http://rusk.ru/newsdata>.

REZYUME. Ushbu maqolada Toshkent viloyati aholisi oilalaridagi ajralish jarayoni uning ijtimoiy-demografik va geografik omillari hamda viloyat aholisining qishloq va shaharlari bo'yicha ajralish jarayonini bir-biridan hududiy farq qilishi haqida so'z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о процессе развода в семьях жителей Ташкентской области, его социально-демографических и географических факторах, а также территориальных различиях в процессе развода жителей региона по селам и городам.

SUMMARY. This article talks about the process of divorce in the families of residents of the Tashkent region, its socio-demographic and geographical factors, and the territorial differences in the process of divorce of the residents of the region by villages and cities.

TOPONIMLERDİN KLASSIFIKACIYASI HAQQIDA

K.M.Seytniyazov – geografiya ilimleriniń kandidati, docent

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: toponim, geografik nomlar, tasnif, etimologiyasi, oronimlar, geografik obyektlar, geografik nomenklatura.

Ключевые слова: топоним, географические названия, классификация, этимология, оронимы, географические объекты, географическая номенклатура.

Key words: toponymy, geographical names, classification etymology, oronyms, oikonyms, ethnography, geographical nomenclature.

Bizdi qorshap turgan haqiqatliqtin har bir obyekti oz atı yamasa atamasına iye. Atamalar tildegi sózlerdin kop bólegin quraydı. Sózler zat (kitap, stol, stul, televizor), janzat (qus, adam, qasqır), abstrakt túsinikler (dem, gózzalıq, shadlıq), sapa ham ayırıqshalıqlar (jaqsı, úlken, tereń, miynetkesh) ham basqalardı belgileydi. Bul sózlerdin belgili bir anıq predmetine emes, balki birdey obyektlardin pútkil klasına tiyisli. Bular ulıwma atlar yamasa apelıyaciýalar bolıp tabıladı. Lekin, tilde tek bir predmet yamasa predmetke belgi etiwshi, ayırıqsha zat ham janzatları ataytuǵın sózler de bar. Bul tuwrı atlar. Bular gápıne jay atları yamasa toponimler (grekshe topos - "jay" ham onomo - "atama", yaǵnıy jay atamaları) kiredi.

Geografıyalıq atamalar álemi júdá túrme-túr ham qızıqlı. Tuwılǵanımızdan baslap biz bul quramalı ham sheksiz dúnyada jasaymız. Bizin planetamız túrli dáwirler ham tillerge tiyisli geografıyalıq atamaların óz ara

baylanısıwınan toqılǵan. Har kúni biz olardı radioda esitemiz, gazetalarda o'qiymız, televizor ekranları ham kompyuter monitorlarında kóremiz. Olarsız geografıyalıq karta yamasa atlası oyda sawlelendiriwge bolmaydı. Biz turmısımızdaǵı kóplegen hádiýselerdi geografıyalıq atlar arqalı qabıl etemiz. Biraq, biz usı yamasa basqa belgili geografıyalıq at neni ańlatıwın kóbinese kemnen-kem oylaymız [4:304].

Zamanagóy civilizaciyanı geografıyalıq atamalarsız oyda sawlelendiriw mumkin emes. Toponimler jámiyet ham pútkil insaniyat rawajlanıwın ajıralmaytuǵın elementi bolıp tabıladı. Olardıń belgili bir aymaq sheńberindegi ulıwmalığı kóp ásirlik xalıq ámelıy kórkem óneri, geografıyalıq atamaların jaratılıwı nátiýjesi bolıp tabıladı. Geografıyalıq atamalar mámleket, qala yamasa tábiǵıy obyektenen tanısıwdı baslaytuǵın sapar qaǵazı bolıp tabıladı.

Toponimlerde túsinıw, olardıń qanday payda bolıwı, rawajlanıwı, ózgeriwı, bul processke ne járdem beriwın hám álбетте, neni ańlatıwın ańıqlaw tábiyǵıy kórinedi. Bul sorawlardıń barlıǵı arnawlı pán - toponimikanıń qızıǵıwshılıqları salasında jatadı. Geografiyalıq atamalarǵı úyreniw zárúrshiligi bir qatar ilimiy tarawlar ushın toponimlerdeń zárúrli ilimiy hám ámeliy áhmiyeti menen baylanıslı.

Toponimika - geografiyalıq atamalarǵı, olardıń kelip shıǵıwın úyrenetuǵın ilimiy pán. Bul termin toponimiya túsinigi menen ańıqlanbaslıǵı kerek - bul málim bir aymaqtıń geografiyalıq atamaları kompleksi. Geografiyalıq nomenklatura (latinsha nomenklatura — «isimler dizimi»), taponikon túsinikleri toponimikalıqqa termininiń uqsawı esaplanadı. Sonday eken, toponikon toponimikanıń izertlew obyektı esaplanadı.

Túrli ilimpazlar tárepinen toponimikalıq maǵlıwmatlarǵa túrlishe jandasıwlar, toponimlerdeń túrli klassifikaciýalarınıń bar ekenligine alıp keldi. Ilimiy toponimikalıq klassifikaciýalardıń birinshi urınısları 19 - asırge tuwra keledi, olar túrli morfologiyalıq gruppalar hám semantikalıq tiplerge tiyisiligi kórsetilgen.

1924-jılǵa alım - geograf V.P.Semenov - Tyan-Shanskiy atamalarǵı 7 taypaǵa ajratqan: shaxs ısımleri hám laqaplarınan; shirkew bayramlarınan; tariyxıy atlardan; áyyemgi qawimlerden; túrli hádiyseler hám shaxslar húrmetine tayınlangan; aymaqtıń tippologiyalıq geografiyalıq landshaftın quraytuǵın obyektlerden.

A.M.Selishchev (1939) russha atamalarǵı 7 taypaǵa ajratı: adamlardıń ısımleri hám laqaplarınan alınǵanlar; kásibine kóre adamlardıń ısımlerinen; social hám mülkshilik tiykarda; administraciya menen baylanıslı; xalıqtıń etnik ózgesheligin sáwlelendiriwshi; landshaftın qásiyetlerin hám elatlı punktleriniń rawajlanıw qásiyetlerin sáwlelendiriwshi; abstrakt mániske iye.

Polsha alımı tárepinen islep shıǵılǵan onomastikalıq klassifikaciya C. Tashickiy XX ásir ortalarında toponimlerdeń topografikalıq, materiallıq, iyelik hám kishreytiriwge ajratqan [5:512].

“Lingvistik” dep atalıwshı klassifikaciya toponimlerdeń belgili bir tilge múnasábetine kóre málim: málim bir tildiń jergilikli atları, olardıń mánisi pútkilley anıq; málim bir xalıqtıń tilinen kelip shıqqan, lekin ózgeritilgen hám hátte qayta kórip shıǵılǵan atlar; ataqlar; basqa tillerden miyraslar bolıp, zamanagóy dominant tilge uyqas túrde ózgeritilgen; maǵlıwmatlar ushın shet el til atları. Kórinip turıptı, olda, toponimdi bul klassifikaciyaǵa kóre ol yamasa bul túrge beriw júdá qıyın.

Toponimlerdeń morfologiyalıq belgilerine qaray ápiwayı toponimler hám quramalı toponimlerde ajratıwǵa háreket etilgen. Ekinshisi, óz gezeginde, 6 kishi túrge bólinedi: at + at; sapa + at; nomer + at; sóz dizbekleri; qısqartpalar; basqa tálim.

Toponimlerdeń etimologiyalıq klassifikaciyası qızıq: pútkilley anıq semantikalıq mániske iye toponimler (etimologiyalıq tárepten anıq); etimologiyalıq analiz nátiyjesinde mánisi ashılǵan toponimler (etimologiyalıq ashıq); mánisin ashıp bolmaytuǵın toponimler (etimologiyalıq uǵımsız). Biraq, waqt ótiwi menen toponimler bir gruppadan ekinshi gruppaga ótiwi múmkin. Tariyxıy (stratigrafiyalıq) klassifikaciya geografiyalıq atlardıń waqtınshalıq shaqırǵına hám olardıń jasqa qaray toponimikalıq qatlamlarǵa bóliniwine tiykarlanadı.

Amerikalıq toponimist J.R.Styuart XX ásirdeń 70-jıllarında ol geografiyalıq atamalarǵı tómendegi klassifikaciyanı usınıs etti: xarakteristikalaytuǵın; associativ; hádiyseler menen baylanıslı; iyelik etiwshi; estelik; xalıq etimologiyalıq; jasalma; másalahát; naduris [2:200].

Toponimikalıq nominaciya obyektleri boyınsha klassifikaciýalaw usınıs etildi: oronimler; gidronimler; fitotoponimler; oykonimler; urbanonimler.

Semantikalıq klassifikaciyası tómendegishe: tábiyǵıy sharayat hám processlerdeń sáwlelendiriwshi atamalar (oronimler; gidronimler; fitotoponimler; topıraq - jer toponimleri; hawa rayı - ıqlım toponimleri; zootoponimler); antropotoponimler; sanaat toponimleri; sawda - transport; elatlı punktleri túrleri; etnotoponimler; memorial toponimler; diniy toponimler; migrantlar toponimleri; basqa toponimler (túsindiriw yamasa qandayda bir gruppaga baylanıslı múmkin emes). Házirgi waqıtta semantikalıq klassifikaciya kóbinese qanıgeler tárepinen qollanıladı.

Joqarıdaǵı klassifikaciýalardıń kóplegen strukturalıq bólimleriniń bahsliligi hám saykes emesligi júdá anıq. Olardıń hár birinde sayanıń unamlı hám unamsız tárepleri bar. Hár qanday ilimiy klassifikaciyanı jaratıw máseleleri júdá quramalı. Hár bir sxema izertlewdeń maqset hám wazıypalarına baylanıslı. Filologlar morfologiyalıq hám lingvistikalıq klassifikaciýalarǵa jaqınlaw, tariyxshılar stratigrafiyalıq (toponimlerdeń jasına qaray), geograflar semantikaga jaqınlaw.

Sózlerine qaray, professor V.A.Juchkevich, ideal formada birlestirilgen klassifikaciya ush tiykarǵı sorawǵa juwap beriw kerek: ne dep ataladı, qanday obyektler; qanday atalıwı, qaysı tilde hám tildiń qanday quralları menen; ne ushın solay ataladı, ısımlerdeń mánisi qanday. Bul toponimiykaning pán retinde pútinligin sáwlelendiredi - birinshi sorawǵa juwap geografiyaǵa, ekinshisine - filologiyaǵa, úshinshisine - toponimiykaǵa tiyisli. Biraq sonı aytıwımız kerek, ilimpazlar tárepinen birden-bir universal klassifikaciya sxemasın jaratıw keleshek máselesi bolıp tabıladı [3:288].

Oronimikalıq toponimler. Geografiyalıq atlardıń bul toparı relyeftiń ayırıqsha qásiyetlerin sáwlelendiredi. Taw dizbeklerdeń hám shıńlardıń kóplegen ataqlı atları (Kordilyera, Serra Madre, Himolay, Montblan, Kilimanjaro hám basqalar) releftiń ayırıqsha qásiyetleri menen baylanıslı.

Toponimikalıq Ullı Britaniyada oronimikalıq atamalar keń tarqalǵan. Skandinaviya hám irland kelip shıǵıwı armagh, ardglass, auchtermuchty, auchterarder toponimları ar, ard, auchter - "biyiklik, tóbe" sózlerinen kelip shıqqan.

Skandinaviya bólekleri ben, beinn, beann - "taw", baraban - "dizbe", kreyg, krag, kreg - "tas" ben nevis, ben kraachan, kraigavon, creag meagaidh, pen y graig, ardcrag, drumchapel, drumnacany, drumnadrochit, dunderum, min drum sıyaqlı oikonimler tiykarında "tas" jatadı.

Áyyemgi ingliz atamaları. Abingdon, bredon, Willesden "dán, den" - tóbelik, túsiw sıyaqlı relyef atamaların saqlap qalǵan. Norvegiya kelip shıǵıwı toponimlerinde "hou" bóleksheleri ámeldegi - tóbelik, tóbelik hám qalıplestiriwshi xau, Norfolk, hou, arqa Yorkshire.

Toponimika jer maydanınıń túrli qásiyetleri menen baylanıslı kóplegen atamalarǵı sáwlelendiredi: tawlar, oypatlıqlar, otlaqlar, tegislikler hám basqalar.

Turkiy tillerdegi alataw (ráń-bären tawlar) hám qarataw (qara tawlar) toponimleri qızıq - Aziyanıń kóplegen dizbeleriniń atamaları (Ili, Jungriya, Kuznetsk Alataw; Tyan-Shandaǵı Qarataw dizbeleri, Mańǵışlaq yarım atawında, Kazaxstan hám basqalar). Bul atamalar tuwrıdan-tuwrı reń belgisine iye emes.

"Alataw" terminini jazıq tawlardı ańlatardı, olardıń janbawırlarında aq qar daqları almasıladı, taslı taslardıń qara jayları hám alp otlaqları. Qarataw bolsa shól, yarım shól hám sahra ósimlikleri bolǵan tómén taw dizbeleri bolıp, qar oramı tolıq joq [5:512].

Aktaw, Aqtóbe, Kókshetaw, Kentaw, Taldıqorg'an, Úst-Kamenogorsk, Arqalıq, Kapshaǵay toponimlerinde tawlar, ádirler, dizbeler hám basqalardı xarakteristikalaytuǵın elementler de bar.

Hawa rayı - ıqlım toponimleri. Arnawlı bir aymaqtıń meteorologiyalıq hám ıqlım sharayatın sáwlelendiriwshi toponimlerdeń bar ekenligi májburiy emes. Toponimikada bul atamalar toparı eń kem ushraytuǵın atlardan biri bolıp tabıladı. Meteorologiyalıq terminologiya sezilerli

toponimikaliq aktivlikke iye emes. Bul tábiyiy processlerdiń ózleriniń dinamikligi menen baylanıslı bolıp, olar bul sózlik penen ańlatpalanadı hám ańqlanadı. Olardıń toponimler arqalı ańqlanıwı ushın xalıqtı talay uzaq, uzaq hám turaqlı baqlawlar yamasa turaqlı hádiyse hám processlerdiń bar ekenligi zárúr.

Gidronimikaliq atamalar. Planeta toponimikasında suw hawızleri tiykarında berilgen atamalar júda keń tarqalğan. Jerdiń suwı - aǵar hám turaqlı, kól hám bulaqlar, dáryalar hám saylar - fizikalıq-geografıyalıq, ximiyalıq hám basqa qásiyetlerine kóre júda túrme-túr bolıp tabıladı. Hidronimikaliq toponimlerde suwdıń aǵımı, reńi, dámi, iyisi, kanal hám tegisliktiń tábiyatı ashıp beriledi.

Til hám qawimlerdiń túrli-tumanlıǵı menen baylanıslı halda Ullı Britaniyanıń gidronimleri. Bul aymaqta affiks jasaytuǵın toponimler kóp. Sonday eken, "aber" bóleksı -

keltlardan kelip shıqqan (dárya awızı, qosıw, suwdıń gezlesiwi) hám aberistvit, aberdifı, aberdin, abergavenni, aberutvenni payda etedi; "Inver, ishki" bóleksheniń skandinaviya kelip shıǵıwı - dáryanıń awızı, dáryalardıń inverness qosılıwı.

Tillerdiń morfologiyalıq klassifikaciyası. Geografıyalıq atamalardıń lingvistikaliq tiyisliligi toponimiykanıń tiykarǵı máselelerinen biri bolıp tabıladı. Toponimniń qaysı tilge (házirgi yamasa joǵalǵan) tiyisli ekenligin bilmesten turıp, onıń mánisin aydinlastırıp bolmaydı. Toponimlerdi analiz qılıwda tildiń dinamikaliq ekenligin, onıń sóz baylıǵı ózgeriwin esapqa alıw kerek. Tillerdiń aymaqlıq bólistiriwi ózgeriwsiz qalmaydı. Sonday eken, toponimlerdiń tarawları tariyxıy hám basqa sebeplerge kóre tildiń óziniń tarqalıw shegarasınan talay keń yamasa tar bolıwı múmkin.

Adebiyatlar

1. Караев С. Топонимика. -Т.: Изд-во Национального общества философов Узбекистана, 2006. –С. 320.
2. Басик С.Н. Общая топонимика: Учебное пособие для студентов географического факультета. - Мн.: БГУ, 2006. –С. 200.
3. Жучкевич В.А. Общая топонимика. –Минск: «Высшая школа», 1980. –С. 288.
4. Мурзаев Э.М. Топонимика и география. –М.: “Мысль”, 1995. –С. 304
5. Пospelов Е.М. Географические названия мира: Топонимический словарь: около 5000 единиц. // Отв.ред. Р.А.Агеева. - М.: ООО “Изд.АСТ”, 2001. –С. 512.
6. Суперанская А.В. Что такое топонимика? -М.: «Наука», 1985. –С. 176.
7. Hakimov Q.M. Toponimika: Darslik. –Т.: «Mumtoz so‘z», 2016. 368-b.

REZYUME. Maqolada Geografik nomlar olami juda xilma-xil va qiziqarli ekanligi izohlanadi. Ismlar tildagi so'zlarning ko'p qismini tashkil qiladi. Olimlarning turli talqinlari toponimlarning tasniflanishiga olib keldi. Toponimlarning lingvistik tasnifi lisoniy munosabatlarga, geografik nomlarning tarixiy tasnifi esa toponimik qatlamlarning yoshiga qarab amalga oshiriladi.

РЕЗЮМЕ. Мир географических названий очень разнообразен и интересен. Названия образуют большую часть языковых единиц. Разные толкования со стороны учёных, привело к классификации топонимов. Лингвистическая классификация топонимов является языковым явлением, а историческое классификация географических названий основывается на возрасте топонимических слоев.

SUMMARY. The world of geographical names is very diverse and interesting. Names consists the majority of language words. Different interpretations by scientists led to the classification of toponyms. Linguistic classification of toponyms is based on linguistic issues, and historical classification of geographical names is based on the age of toponymic layers.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw

QORAQALPOQ XALQINING ZAMONAVIY NIKOH TO'YI MAROSIMLARINING TARIXIY-ETNOGRAFIK TAHLILI

B.K.Bekjanova – *tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: nikoh, oila, to'y, urf-odat, marosim, vorisiylik, zamonaviylik, transformatsiyalashuv.

Ключевые слова: брак, семья, обычаи и обряды, традиции, свадьба, приемственность, современность, трансформация.

Key words: marriage, family, customs and rituals, traditions, wedding, succession, modernity, transformation.

Nikoh to'ylari oilaviy turmush va ma'naviy madaniyatining tarkibiy qismi bo'lib, uning ishtirokchilari tomonidan murakkab urf-odat va marosimlar bajarilgan. Oila qurish davomida o'tkaziladigan urf-odat va marosimlarning ko'pligi va turli ko'rinishga egaligi, ushbu marosimlarning xalq tasavvurida qanchalik muhim o'rin egallaganligini ko'rsatib beradi. Nikoh to'yi inson hayotidagi bir yosh initsiatsiyasidan ikkinchi yosh initsiatsiyasiga, yangi ijtimoiy statusga o'tganligini va oila kabi muqaddas dargohni barpo bo'lishi bilan bog'liq muhim voqelikni nishonlash bilan bog'liq xursandchilik va shodiyonalik bo'libgina qolmasdan, qoraqalpoq xalqining asrlar davomida shakllangan hayotiy tajribalari, turmush ko'nikmalari, ishonch-e'tiqodlari va falsafiy qarashlarini o'zida mujassam etgan bo'lib, milliy ma'naviyatning ajralmas qismiga aylangan. Ularning aksariyati o'z kelib chiqishiga ko'ra, ibtidoiy diniy qarashlar bilan bog'langan va tarixiy ildizlarga ega hamda ko'plab ijtimoiy-tarixiy qatlamlardan iborat.

Umumbashariy taraqqiyot zanjirining uzviy qismi sifatida umuminsoniy va milliy xususiyatlarga ega bo'lib, o'zining rang-barangligi, etnografik manbalarining boyligi, madaniy, estetik jihatlari, ma'naviy-tarbiyaviy ahamiyati hamda jamiyat hayotida bajaradigan muhim ijtimoiy vazifalari bilan ajralib turadi.

Bugungi kunda globallashuv jarayonlari natijasida etnik madaniyatlarining umumlashuvi va jamiyat taraqqiyotini harakatga keltiruvchi umuminsoniy qadriyatlar tizimi shakllanmoqda. Shu bilan bir qatorda, mazkur jarayonlar madaniyatlarda o'zlikni anglash, ularning rang-barangligi, xususan, milliy madaniyatning asosini tashkil etuvchi oila va nikoh institutiga ziddiyatli ta'sir o'tkazmoqda. Bu esa bir tomondan, oila va nikohga insoniyat sivilizatsiyasini turli xil inqirozlardan saqlab qoluvchi asosiy omil sifatida qaralayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, "ommaviy madaniyat" ko'rinishlari oila va nikoh munosabatlarining asl mohiyatiga salbiy ta'sir o'tkazib, degradatsiyalashuviga sabab bo'lmoqda.

Shuningdek, bugungi kunda mamlakatimizda oila va nikoh bilan bog'liq qadriyatlarining jamiyat taraqqiyoti barqarorligini ta'minlovchi beruvchi mexanizm sifatida tutgan o'rniga katta e'tibor qaratilmoqda. Shundan kelib chiqqan holda, oila asoslarini yanada mustahkamlash, oilalarda tinchlik-xotirjamlik, ahillik va o'zaro hurmat muhitini yaratish, ma'naviy-ma'rifiy ishlarni aniq mazmun bilan to'ldirish muhim vazifalardan biri etib belgilangan [1].

Nikoh va oila ham jahonda keng ommalashgan ijtimoiy institutlardan biri bo'lib, uning shakli turli madaniyatda bir-biridan jiddiy farq qilgani bilan dunyo jamiyatlarini birlashtiruvchi asosiy omil va ijtimoiy muammolardan hisoblanadi. Shu bois, hozirgi kunda dunyoning barcha davlatlari va xalqlarida nikoh to'yi marosimlarining turli etnoslar, sotsium hamda jamoalar madaniyatida tutgan o'zni, madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy hamda etnik aspektlarini etnografik, etnofolkloristik, etnosotsiologik va ijtimoiy antropologik nuqtayi nazardan tadqiq etilmoqda. Shu bilan bir qatorda so'nggi yillarda dunyoda kechayotgan "madaniy unifikatsiyalash" – (birlashtirish) va etnomadaniy o'zlikni anglash kabi jarayonlar insoniyat madaniy merosining asosiy fenomeni bo'lgan oila va an'anaviy nikoh bilan

bog'liq urf-odat, an'ana hamda qadriyatlarni saqlab qolish va tarixiy vorisiylikni ta'minlash muhim vazifalardan hisoblanadi.

Totalitar sovet tuzumi davrida boshqa milliy ma'naviy meroslarimiz qatorida milliy to'yi bilan bog'liq ba'zi urf-odat va marosimlarimiz ham eskilik sarqiti sifatida taqiqlanib, ularning o'rniga "Gulyanka", "Komsomol to'yi" kabi udumlar paydo bo'ldi. "Komsomol to'yi"ni hozirgi kunda "jaslar to'yi" ya'ni yoshlar to'yi deb ataydi. Umumiy olganda, "Gulyanka", "Jaslar to'yi" kerakmi? "Gulyanka" degan udum boshqa xalqlarda bormi va u qanday o'tkaziladi? Masalan, dunyo xalqlari orasida eng yaxshi jamiyatni barpo etgan Koreyada yoshlar nikohdan o'tgandan keyin, 2-3 ta do'stlari bilan shaharning go'zal joylarini, bog'larni sayr qilib, tabiat go'zalliklaridan bahramand bo'lib, rasmga tushib hayotidagi muhim voqealikni oddiy va zavqli tarzda belgilaydilar.

O'zbekiston xalqi o'z mustaqilligini qo'lga kiritganidan keyin, birinchi navbatda milliy qadriyatlarimizni jumladan, urf-odat, an'analarimizni qayta tiklash, vorisiylikni ta'minlash, ularni qadrlash tamoyillarini takomillashtirish, ijobiy urf-odat va marosimlarimizni asrab-avaylash, ulardan yosh avlod tarbiyasida, sog'lom hayot tarzini shakllantirida va mustahkam oila qurishda muhim ma'naviy-tarbiyaviy omil sifatida samarali foydalanish davlat va jamiyat oldida turgan muhim vazifalardan biri sifatida belgilandi. Sababi milliy ma'naviy qadriyatlar jumladan, urf-odat, an'analar orqali millat o'zligini anglab va saqlab turadi.

Nikoh to'yi bilan bog'liq urf-odat va marosimlarning qayta tiklanishi borasida erishilgan yutuqlar ancha bo'lsa ham ba'zi muommolar bor. Masalan, qiz tomon "Qiz uzatiw" to'yida "håwjar" aytilgan. To'y marosimining o'ziga xos urfi sifatida "håwjar"ni kelinning uyni tark etish va kuyov uyiga kuzatuv vaqtida kuylangan [2]. Qo'shiq asosida kelinning boshqa ovulga ko'chib o'tishi bilan bog'liq g'amgin holati bilan birgalikda bo'lajak kuyov va uning qarindoshlari bilan yaxshi munosabatlar o'rnatishi hamda baxtli va sevikli yor bo'lishiga qaratilgan umid, ezgu niyatlar mujassamlangan. Qizning dugonalari qaynona uyi uning o'z uyining o'rnini bosishi, uning ostonalari tillodan yasalganini qo'shiq qilib aytib uni ovutishga harakat qilgan. "Håwjar" ikki guruhga bo'lingan holda, kuyov guruhi va kelin guruhi alohida-alohida "juwap-aytis" shaklida ham ijro etilgan. "Håwjar" qo'shiqlarini kelin va kuyov o'rtasidagi "juwap-aytis" shaklida ham ijro etilgan. Kuyov tomon qaynona va qaynota, kuyov va uning atrofidagilarning yaxshi xulq-atvori va oilaviy an'analarni maqtab borgan. Kelin tomon ham o'z navbatida, kelin otasonasi, qarindoshlarining ochiq ko'ngilligi va mehribonligini, dugonalarning go'zalligini maqtab borgan. Xalq orasida kelinni kuzatish to'yida "håwjar" qo'shiqlarini maxsus tarzda ijro etuvchi ayollar bo'lib ularga "håwjar pazlar" deb aytilgan [2]. Unutilib ketilgan ushbu qadimiy udum mustaqillik yillarida qaytadan tiklanib, professional qo'shiqchilar tomonidan ijro etilib kelinayapti. Ularning ijro etgan "håwjar" qo'shiqlari ta'sirida qalbingizda betakror hissiyotlar paydo bo'lib, bir dunyo estetik zavq olasiz. Tarbiyaviy ahamiyatini esa alohida bir mavzu. Lekin, "håwjar paz" qo'shiqchining to'rtta "håwjar" qo'shig'ini ijro etishi bir million turadi. Unga qo'shimcha

“toy pay” ham beriladi. To‘rt qo‘shiq taxminan 25-30 daqiqa bo‘lishi mumkin. Fan doktori professorning 40 daqiqa darsi 100-150 ming. Professorning darsida esa qancha bilim, tajriba, uzoq yillik mehnat va izlanishlar mujassamlangan. O‘qituvchi 80 daqiqa darsini o‘tishga qancha jismoniy va ma‘naviy kuch sarflaydi. Mehnatga haq to‘lash masalasida nega buncha farq bor. Buni kim belgilaydi?

Bolalik paytimda qishloq to‘ylarini eslayman. Bu 1974-1975-yillar edi. To‘ylar baxshi, jirovlarsiz o‘tmasdi. To‘y mehmondorchiligidan so‘ng odatga ko‘ra, kuyovning barcha yaqin kishilari, qarindosh-urug‘lar, qo‘ni-qo‘shnilar va barcha to‘yga tashrif buyurgan mehmonlarni “Betashar” marosimiga taklif qilinadi. “Betashar” marosimidan so‘ng to‘yga kelgan mehmonlar, “qishloq odamlari uylariga tarqalib, kechgacha” mol-hollarini joylab bo‘lgandan so‘ng yana to‘yxonaga qaytib kelishardi. Ungacha ovulning qamishdan bel bog‘lab to‘y xizmatida yurgan yigitlari “qur” yasab (Yerni bel bilan tekislab, aylantirib somon to‘shab, o‘rtaga gulxan yoqish uchun o‘tin to‘plab) qo‘yadi. Kech bo‘lganda o‘rtaga gulxan yoqilib, to‘y tomoshasi boshlanadi. Oldin o‘rtada jirov aytadi. Undan so‘ng qurni aylanib yurib baxshilar dutor bilan qo‘shiq aytardi. Yig‘ilgan odamlar o‘rtaga “baqsi pul” tashlar edi. Shunda to‘ydan keyin kattalarning “Jirov va baxshi o‘rtaga tushgan “baqsi pulni” olar edi. To‘y egasiga esa “kewlinnen shiqqanin beregoy” der ekan dep aytganlari esimda qolgan. Bugungi kunda qo‘shiqchilarning to‘yga kelib xizmat qilishi uch yarim, to‘rt milliongacha boradi.

Xalqimizda to‘y mehmondorchiligi hamkorlikda va birgalikda o‘tkaziladi. Uzoq-yaqindan kelgan mehmonlar to‘y egasidan tashqari yana o‘nlab xonadonlarga joylashtiriladi. Ushbu qadimiy odat turkiylarda “qo‘noq”, boshqa etnoslarda esa “qo‘niq” deb atalgan.

“Keñes toy” kuni mehmonlarning qaysi qishloqdan kelgani, nechta mehmon kimning xonadoniga tushishi, qo‘ni-qo‘noq bo‘lishi belgilangandan so‘ng uy egalari bunga hozirlik ko‘radi. “Qo‘niq” kiradigan xonadonlarga mehmondorchilik uchun to‘yxonadan masalliqlar va nozu-ne‘matlar tarqatiladi. Qo‘noqxona sohibi ham bunga qo‘shimcha borini dastuxonga qo‘yishga harakat qiladi. Taomlarni tayyorlash, pishirish, non, choy tarqatish, umuman dasturxonga javobgar hisoblanadi. Buning uchun xonadon sohibi va sohibasi bola-chaqalari bilan birgalikda qamishdan bel bog‘lab, mehmonlar xizmatini qilib, ko‘nglini olishga harakat qilishadi. Chunki, bir xonadondan bir qo‘noq vakili to‘ydan ranjib, norozi bo‘lib ketadigan bo‘lsa, qo‘noqxona va to‘y egasi uchungina emas, balki butun jamoa va qishloq ahli uchun katta isnod hisoblanadi.

Bugungi kunda esa to‘ylar, asosan, shahar markazlaridagi zamonaviy to‘yxonalarda o‘tkaziladi. Hattoki, qishloq aholisi ham to‘ylarni shahardagi to‘yxonalarda o‘tkazishga odatlanishgan. Bir tomondan bu yaxshi, oldingidek to‘y xizmati bilan mashg‘ul bo‘lib, ikki kun davlat ishidan qolib yurmaysiz. Pulini to‘lasangiz hamma narsani tayyor qilib beradi. Masalan, to‘yxonadagi bir o‘rin-stul 35 ming, bir dasturxon-stol eng kamida 100-150 mingni tashkil etadi. Zamonaviy va sifatli to‘y xizmatlarini tashkil etish yaxshi, albatta. Lekin bu ba‘zilar uchun daromad manbayi bo‘lsa, ba‘zilar uchun bo‘yinga tushgan og‘ir yuk. To‘ydagi sarf-xarajatlar tufayli ko‘pchilik odamlar, oilalar qarzga botib qoladi. Qizga beriladigan qalin puli esa 30 milliongacha boradi. Ha, bozor iqtisodiyoti davrida xalqning moddiy ahvoli yaxshilandi, boy-badavlat puldor odamlar ko‘paydi. Dabdabali to‘ylar qilyapti. Qolganlar ham ulardan qolmaslikka harakat qilib kredit olib bo‘lsa ham yaxshilab to‘y qilishga harakat qilishadi. Urf-odat marosimlar mavzusiga uzoq yillardan beri qiziqib o‘rganib kelaman. Bizlardek to‘y beradigan xalqlar kam uchraydi. Rivojlangan jamiyatlarda va Yevropa xalqlarida to‘y marosimlar nari borsa 50-60 odam eng yaqin odamlar, do‘stlari davrasida o‘tkaziladi. Bizlarda

go‘yoki “to‘y qilsam” degan niyat jamiyatning asosiy g‘oyasiga aylanib qolganek. Haqiqatdan ham, xalqimiz yuz yillardan beri shu g‘oya bilan yashaydi.

Har qanday jamiyatda, ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyatda narx-navo ma‘lum bir me‘yorlar asosida shakllangan bo‘ladi. To‘ylar va to‘ylarda xizmat ko‘rsatishga haq to‘lashning ham jamiyatning iqtisodiy sharoitidan, davlat sektorida xizmatchilariga to‘lanadigan ish haqi miqdoridan kelib chiqqan holda xizmat haqi belgilashning qandaydir bir tizimi joriy etilishi kerak.

To‘y-marakalarni tartibga solish bo‘yicha bugungi kungacha ko‘p ishlar bajarilgan. Lekin bu ishlar kutilgan natijalarni berishi, to‘ylarga sarflanayotgan keraksiz xarajatlar ezgu maqsadlarga, xayrli ishlarga, farzandlarining bilim olishiga, ma‘lum bir kasbni egallab, bir sohaning yetuk mutaxassisi bo‘lishi uchun sarflashga odatlanishi uchun odamlarning to‘y-marakalar haqidagi qarashlarini o‘zgartirish zarur. Bu esa, oila va nikoh munosabatlari bilan bog‘liq urf-odat hamda an‘analarning asl mazmun-mohiyati va ahamiyatini keng jamoatchilikka muntazam yetkazish, an‘anaviy oila-nikoh qadriyatlariga haqidagi bilimlarni ommalashtirish; yoshlarda oila va nikoh bilan bog‘liq qadriyatlarga nisbatan hurmat hissini shakllantirish, oilaning oliy qadriyat hamda nikohning muqaddasligi, mustahkam va o‘z navbatida farovon oila qurish haqidagi sog‘lom dunyoqarashni shakllantirishga qaratilgan targ‘ibot-tashviqot ishlarini yanada takomillashtirish; oila va nikoh bilan bog‘liq qadriyatlarga nisbatan hurmatsizlik omillarini bartaraf qilish, nikoh marosimlarini ixcham, xalqning ijtimoiy-iqtisodiy turmush darajasiga mos, milliy qadriyatlar asosida o‘tkazilishini ta‘minlash; bugungi o‘zgaruvchan zamonda oila va nikoh bilan bog‘liq urf-odat, an‘analar hamda qadriyatlardan etnik o‘ziga xoslikni saqlash, jamiyat barqarorligini ta‘minlash, shuningdek, ma‘naviy-tarbiyaviy omil sifatida tutgan o‘rnidan samarali foydalanish kabi qator muhim vazifalarni qo‘yadi.

Mustaqillik davrlarida mavzuning o‘rganilishiga doir ilmiy adabiyotlar qatoriga X.Yesbergenov va R.Kamalovning tadqiqotlarini kiritish mumkin. Xususan, zamonaviy nikoh ko‘rinishlari, an‘analar va o‘zgarishlar X.Yesbergenovning maqolasida tahlil qilingan [3]. Tadqiqotchi R. Kamalova esa qoraqalpoqlarning an‘anaviy diniy qarashlarini tadqiq qilish bilan birgalikda bugungi kundagi nikoh to‘yi marosimlari tarkibidagi diniy e‘tiqodlar bilan bog‘liq qarashlariga ham batafsil to‘xtalgan [4].

Bundan tashqari folklorshunos J.Xoshniyazov tomonidan qoraqalpoqlarning turmush tarzi va an‘anaviy madaniyatining badiiy tafakkur rivojida tutgan o‘rnini qoraqalpoq dostonlari misolida o‘rganilgan bo‘lib, olimning tadqiqotlarida nikoh marosimlarining ayrim jihatlari ham yoritib berilgan [5].

Qoraqalpoq xalqining nikoh to‘yi marosimlarining mustaqillik yillarida tarixiy-etnografik va folklorshunoslik nuqtayi nazardan o‘rganilish tarixini tahlil etar ekanmiz, xulosa tarzida ta‘kidlash kerakki, yuqorida tilga olingan tadqiqotchilarning asarlari ma‘lumotlarga boy bo‘lib, ushbu mavzuni istiqboldagi tadqiqoti uchun muhim ahamiyatga ega manba bo‘lib xizmat qiladi. Ammo yuqorida nomlari zikr etilgan asarlarda nikoh to‘yi marosimlarining aynan mustaqillik yillaridagi holati maxsus tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilmagan.

Bugungi kunda nikoh to‘yi bilan bog‘liq urf-odat va marosimlarning qayta tiklanish jarayonlari kechayotgan, ikkinchi tomondan hayotning boshqa sohalarida ro‘y berayotgan kabi, davr talabi, fan-texnika taraqqiyoti va hozirgi zamon bilan uyg‘unlashgan holda o‘zgarib bormoqda. Qolaversa, ta‘kidlab o‘tilganidek, globallashtirish, madaniy unifikatsiya, ommaviy madaniyat, bugungi zamonda kechayotgan madaniyatlar kurashi kabi omillar o‘z ta‘sirini o‘tkazmoqda. Ushbu omillar oila va nikoh bilan bog‘liq urf-odat, an‘analarni mustaqillik davrlaridagi transformatsiyalashuv jarayonlarini tizimli o‘rganishni, mavzuga doir etnologik va sotsiologik tadqiqotlar olib borishni taqozo etadi.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. M. Tanqidiy tahlil, qat'i tartib intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik mezonini bo'lishi kerak. – Toshkent: "O'zbekiston", 2018. 43-b.
 2. Bekjanova B. Qoraqalpog' xalqining an'anaviy nikoh to'yi marosimlari (folklor ma'lumotlari asosida). – Nukus: "Qaraqalpaqstan", 2023. 107-b.
 3. Есбергенов Х. Современные формы брака и семьи у каракалпаков // Вестник ККОАН РУз. – Нукус: 1983. – С. 60-65.
 4. Камалова Р. Социально-нравственные аспекты в традиционной свадьбе каракалпаков // Вестник ККО АН РУз. Нукус: 1996. № 2. – С. 89–94.
 5. Хошаниязов Ж. Каракалпак қаҳарманлық дәстанларында той дәстүрлеринин сәўделениўи.//“Әмиўдәрйя”. –Н.: 1995. № 1–2.
- REZYUME.** Maqola an'anaviy nikoh to'yi marosimlarining mustaqillik yillarida qayta tiklanishi va transformatsiyalashuv jarayonlarining tahliliga bag'ishlangan. Shuningdek, nikoh marosimlarini ixcham, xalqning ijtimoiy-iqtisodiy turmush darajasiga mos va milliy qadriyatlar asosida o'tkazilishi masalalari yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена анализу процессов возрождения и трансформации традиционных свадебных обрядов в годы независимости. Освещаются также вопросы проведения брачных церемоний, в соответствии с социально-экономическим уровнем жизни народа и на основе национальных ценностей.

SUMMARY. The article is devoted to the analysis of the processes of revival and transformation of traditional wedding rituals during the years of independence. The issues of conducting marriage ceremonies succinctly, in accordance with the socio-economic level of life of the people, succinctly and based on national values are also covered.

MA'NAVIYAT – HUQUQIY DAVLAT TAYANCHI

G.M.Ergasheva – *katta o'qituvchi*

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Tayanch so'zlar: ma'rifatli jamiyat, ma'naviyat, huquqiy davlat, fuqarolar faolligi, fuqarolik jamiyati, Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi.

Ключевые слова: просвещенное общество, духовность, верховенство закона, гражданская активность, гражданское общество, стратегия развития нового Узбекистана.

Key words: enlightened society, spirituality, rule of law, citizen activity, civil society, development strategy of new Uzbekistan.

Bugun milliy ma'naviyatimizni qaytadan idrok etib, qaytadan uni chuqurroq tanib, yangi milliy mafkuramizni shakllantirish vaqti keldi. Ma'naviyat targ'iboti asosi, yadrosi Prezidentimiz ta'kidlayotgan adolatdan va insonparvarlik tamoyilidan iborat bo'lishi kerak. Milliy mafkura esa ana shunday millatni yashatadigan, bo'g'maydigan, gullatadigan, gullarini qirqmaydigan ma'naviyat targ'iboti orqali amalga oshirilishi zarur. Qachonki millat ziyolilar fikrlari xilma-xilligi va sog'lom munozaraga o'rgansalar, mamlakatda chin ma'noda ma'naviy yuksalish bo'ladi [1:15].

Ko'plab olimlar o'z tadqiqotlarida ma'naviy tanazzulning asosiy omillari bo'yicha qator izlanishlar olib bormoqda. Lekin bularning ichida e'tiborsizdek tuyuladigan, biroq oqibati tanazzulga, jaholatga olib boradigan bir omil, ya'ni oilada farzand tarbiyasiga e'tiborsizlik illati millatning ma'naviy tanazzulining asosi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Oilada farzand tarbiyasiga e'tiborsizlik O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 28-iyuldagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida"gi PQ-3160-son qarori ichki tahdid sifatida qayd qilinib, mazkur tahdidga qarshi samarali g'oyaviy kurash olib borish vazifasi qo'yildi. Yuqoridagi masalani nechog'lik xavotirli va dolzarbligi to'g'risidagi mulohazalarni asoslashda Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi tomonidan bugungi murakkab mafkuraviy jarayonlarni ilmiy-amaliy jihatdan atroflicha tahlil qilish, baholash, ustuvor yo'nalishlarni aniqlab, ularning aholi turli qatlamlariga ta'sirini o'rganish va zarur maqsadli va manzilli tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan "Jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhit holatini aniqlash va manzilli sog'lomlashtirish metodikasi" hamda "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi" asosida joylarda o'tkazilgan so'rovlar natijalaridan misollar keltirish mumkin. Jumladan, mazkur tashxis ishlarida aholi orasida "Ota-onalarning farzandiga yaxshi tarbiya berishi uchun nima xalaqit berayapti deb o'ylaysiz?", deb berilgan savolga Navoiy (60%), Jizzax (57,4%), Sirdaryo (57%), Samarqand (53%), Buxoro (44%) viloyati hamda Toshkent shahrida (50%) "ota-onalar tarbiya metodlarini bilmaydi va tarbiyadagi oilaning mas'uliyatini anglamasligi", deb javob berishgan, bu

ko'rsatkichlar ota-onalarning farzand tarbiyasiga e'tibori borasida masalani jiddiy o'ylab ko'rishlarini taqazo qiladi.

Keyingi yillarda mamlakatimizda yoshlar tarbiyasiga e'tibor davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev raisligida 2019-yil 23-avgust kuni bo'lib o'tgan xalq ta'limi tizimini rivojlantirish, pedagoglarning malakasi va jamiyatdagi nufuzini oshirish, yosh avlod ma'naviyatini yuksaltirish masalalariga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishida ta'lim va tarbiyaning ahamiyati haqida so'z bordi. Mazkur yig'ilishda Davlatimiz rahbari yosh avlod tarbiyasi, odob-axloqi haqida to'xtalib, "Maktab – bu hayot-mamot masalasi, kelajak masalasi. Bu masalani davlat, hukumat va hokimlarning o'zi hal qilolmaydi. Bu butun jamiyatning ishi, burchiga aylanishi kerak. Maktabni o'zgartirmasdan turib, odamni, jamiyatni o'zgartirib bo'lmaydi", – deya alohida ta'kidladi [2:23-24].

Shaxs haq-huquqlarining buzilishiga yo'l qo'ymaydigan muhim omil-ma'naviy omildir. O'zbek uchun o'zi tomonidan qilingan aybi, gunohi uchun mahalladan, qo'ni-qo'shnilardan, quda-andalardan uyalishdan ham kuchliroq jazo yo'q. Chunki uning uchun eng muhimi-o'zining qadr-qimmatini, hamiyati. O'z qadr-qimmatining kamsitilishi, buning uchun birovdan dakk, e'tiroz eshitish uning uchun o'limdan battar. Ayni paytda bu borada muayyan yo'qotishlar ham yuz berayotganligini ham eslash lozim. Umuman, o'zbek xalqi uchun qonundan ham jamiyat va shaxslar oldidagi ma'naviy mas'uliyat ustuvorroq ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Konstitutsiyasini qabul qilish chog'ida aynan o'sha narsalar-o'zbek mentaliteti, uning ma'naviyati, tabiati eng muhim omillar sifatida e'tiborga olingan. Konstitutsiyamizning yuqorida ta'kidlaganimiz kabi, boshqa mamlakatlar konstitutsiyalaridan farq qiladigan jihati ham shundanki, u demokratik jamiyatni barpo etishga yordam beradigan, huquqiy asoslar bilan inson haq-huquqlarini himoya qilishni kafolatlaydigan ma'naviy omillar uyg'unligidir [3:46-48].

Shunday bir vaziyatda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2019-yil 3-maydagi PQ-4307-son qarori ijrosini ta'minlash,

shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrda "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1059-son qarorining tasdiqlanishi bu millat kelajagi, millat ma'naviy taraqqiyoti uchun o'ziga xos tarixiy voqe'lik bo'ldi. Mazkur konsepsiya 8 ta bob va ma'naviy tarbiyaning uzluksizligini ta'minlashga qaratilgan 61 ta maqsadli va manzilli tadbirlar rejasidan tarkib topgan bo'lib, uning amalga oshirilishi 4 bosqichdan iborat bo'ladi.

Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasining asosi milliy tarbiyamiz buyuk mutafakkirlarimizning ma'naviy-ilmiiy merosiga asoslangan. Ayni vaqtda dunyoning rivojlangan davlatlari tajribasida sinovdan o'tgan zamonaviy tarbiya texnologiyalaridan foydalanish konsepsiyaning zamon bilan hamnafasligiga xizmat qiladi.

"Tarbiya yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat yo falokat masalasidir", degan edi milliy pedagogikamizning buyuk darg'asi Abdulla Avloniy. Konsepsiya ana shu hikmatga hamohang bo'lib, unda farzandlarimizda milliy yuksalishimiz uchun eng zarur fazilatlar: Vatanga sadoqat, tadbirkorlik, mafkuraviy immunitet, mehr-oqibatlik, mas'uliyatlik, bag'rikenglik, huquqiy madaniyat, innovatsion fikrlash, mehnatsevarlik bolalikdan boshlab bosqichma-bosqich rivojlantirib boriladi. Voyaga yetgan o'g'il-qizlarimiz mustaqil hayotga ana shu fazilatlar bilan kirib boradilar. Bu fazilatlar ularning o'zlarini ham, xalqimizni ham baxtli, farovon qiladi.

Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi o'zida dunyo pedagogik tajribasi va yutuqlarini mujassam etganligini alohida ta'kidlaydi. Jumladan, Yevropa Ittifoqining tarbiyaviy tavsiyalari, AQSh tajribasidan shaxs erkinligi, tadbirkorlik, muvaffaqiyatga erishishga intilish, Janubiy Koreyada yoshlar ongiga urf-odatlar, axloqiy ideallarni singdirish, Yaponiyaning "xarakterni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim", Xitoyning yaxshilik, to'g'rilik, poklik, donolik va ishonchlik kabi fazilatlarini tarbiyalashga qaratilgan pedagogik tajribalari o'rganilgan.

Konsepsiyada O'zbekistonda yoshlar tarbiyasini zamonaviy asosda ilmiy-texnologik isloh qilish borasida olib borilayotgan ishlar va uni bugungi kun ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ilmiy asoslangan tayanch kompetensiyalar, fazilatlar asosida shakllantirish ishiga katta ahamiyat berilgan. Buning uchun oila, maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta, o'rta maxsus kasb-hunar, oliy ta'lim muassasalari, mahallalarning ijtimoiy-pedagogik hamkorlikni yangi darajaga ko'tariladi [4].

Huquqiy davlat to'g'risidagi g'oya va nazariyalarni dunyodagi ko'pchilik mamlakatlar tan olsalarda, ammo uni amaliyotda hamma davlatlar to'raligicha qo'llamaydilar. Hozirgi paytda huquqiy davlat to'g'risidagi g'oyani to'liq hayotga tatbiq qilgan biron-bir davlatni uchratmaysiz. Huddi shu ma'noda huquqiy davlat to'g'risidagi nazariyalar har qanday demokratik davlat intilishi kerak bo'lgan ideal,

etalon vazifasini o'taydi. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "Uzluksiz ta'limni yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish" ustuvor vazifa sifatida belgilandi. Natijada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining akmeologik yondashuv asosida kasbiy mahoratini rivojlantirish uchun pedagogik shart-sharoitlar va didaktik imkoniyatlar yaratildi [5:31-33].

Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasida tarbiyaga yangicha, tizimli yondashuv, tayanch fazilatlarini kafolatli loyihalashtirish va o'rgatishda oila, maktabgacha ta'lim muassasasi hamda umumiy o'rta ta'lim muassasalarining pedagogik imkoniyatlarini to'liq ishlatish va ular orasida ilmiy-metodik hamkorlikni yangi darajaga ko'tarish masalasi rejalashtirilgan. Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasida tarbiya bolalar ta'limdan bo'sh vaqtida amalga oshiriladigan qo'shimcha yuklamaga – ikkinchi darajali ishga aylanib, buning oqibatida tarbiya uzuq-yuluq jarayon bo'lib kelganligi hamda jamiyatning pedagogik madaniyati pasayib, maktabgacha ta'lim, maktab pedagoglari, ota-onalarning tarbiyaga oid pedagogik-psixologik bilimlari zamon talablariga javob bermayotganligi qayd qilinib o'tiladi. Buning oqibatida yo'l qo'yilgan xatolardan eng ko'p tarqalgani – og'zaki tarbiya davom etayotganligi, ota-onalar, maktabgacha tarbiya muassasalari tarbiyachilari, maktab o'qituvchilari bolalarga Vatanga sadoqat, mas'uliyat, tadbirkorlik va boshqa fazilatlar nazariy ma'lumotlarga aylanib, bolalarning odatlariga aylanmayotganligi, ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amalga erishmayotganligi natijasida yoshlarning Vatanga sadoqat, mas'uliyat, tadbirkorlik, mehr-oqibat haqida so'zlari bilan yoshiga mos amallari orasida tafovut namoyon bo'layotganligi qayd qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida O'zbekistonda insonparvar demokratik huquqiy davlat barpo etishda muayyan yutuqlarga erishildi. Fuqarolarda siyosiy-huquqiy madaniyat saviyasi muttasil ravishda oshib bormoqda. Eng muhimi-odamlarimizning ijtimoiy faolligi ko'tarilmoqda. Ular davlat va jamoat ishlarida tobora faolroq ishtirok etmoqda, o'zlarining shaxsiy huquq va erkinliklari, siyosiy huquqlari, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlarini ongli ravishda anglab yetmoqda. O'z huquqlarini qonun doirasida himoya qilishning kafolati sifatida O'zbekiston Konstitutsiyasi, mavjud qonunchilik qoidalariga amal qilmoqda. Erishgan yutuqlarimizning markazida esa fuqarolarimizda demokratik jamiyatda yashash ko'nikmasining shakllanayotganligi turadi. Qolaversa, bu jarayonga, shubhasiz, ma'naviy omillar juda kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Qonunlar saltanatini bilan ma'naviyat saltanatining uyg'unligi demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga kuch baxsh etmoqda.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz". –T.: "O'zbekiston", 2016. 15-b.
2. Mirziyoyev Sh.M. "Insonparvarlik, ezgulik va bunyodkorlik-milliy g'oyamizning poydevoridir". –Toshkent: "Tasvir nashriyoti uyi", 2021. 23-24-b.
3. Quramboyev A.M. Yangilanayotgan O'zbekistonda ma'naviyat va huquqiy demokratik davlat. 2023. 46-48-b.
4. Ergasheva G.M. Approaches to education in the history of uzbek pedagogy. international bulletin of engineering 4219-0772 : NSSI. IBET /Volume 4, Issue 1, January.

5. Ergasheva G.M. "Tarbiyaviy ishlar metodikasi. O'quv qo'llanma. "Zuxra baraka biznes". – T.: 2023. 31-33-b.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақоллада Yangi O'zbekistonda faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishda milliy ma'naviyatimizda demokratiyaga munosabat masalasi nihoyatda muhim ekanligini yoritishdan, ushbu tizimni yuksak darajaga olib chiqish masalalari o'rganilgan. Shuningdek, maqolada fuqarolik jamiyati barpo etayotgan turli mamlakatlarda ma'naviyat va demokratik huquqiy masalalarini o'rganish, ularning yutuq va kamchiliklarini o'rganish holda mamlakatimizda faol fuqarolik jamiyatini rivojlantirish yuzasidan tavsiyalar va xulosalar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье изучаются вопросы вывода этой системы на более высокий уровень, от освещения чрезвычайно важного вопроса отношения к демократии в нашей национальной духовности до формирования активной гражданской позиции в Новом Узбекистане. В статье также даются рекомендации и выводы относительно развития активного гражданского общества в нашей стране путем изучения духовно-демократических правовых проблем в различных странах, где формируется гражданское общество, изучения их достижений и недостатков.

SUMMARY. In this article, the issues of bringing this system to a higher level are studied, from highlighting the extremely important issue of attitude to democracy in our national spirituality in the formation of an active citizenship position in New Uzbekistan. The article also provides recommendations and conclusions regarding the development of an active civil society in our country by studying the spiritual and democratic legal issues in various countries where civil society is being established, studying their achievements and shortcomings.

ЗАКОНОДАТЕЛЬНАЯ БАЗА РЫНОЧНЫХ РЕФОРМ В РЕСПУБЛИКЕ КАРАКАЛПАКСТАН

А.М.Ктайбеков – докторант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: ҳуқуқ, ҳуқуқий акт, қарор, бозор муносабатлари, ҳусусий мулк, таълим.

Ключевые слова: закон, правовой акт, постановление, рыночные отношения, частная собственность, образование.

Key words: law, legal act, regulation, market relations, private property, education.

Введение. Республика Каракалпакстан обладает большими природными, минерально-сырьевыми и сельскохозяйственными ресурсами, трудовым потенциалом, дорожными, транспортными и инженерно-коммуникационными сетями, производственной инфраструктурой, удобным географическим расположением и значительной территорией.

Республика Каракалпакстан, как часть Узбекистана, стремится развивать свою экономику, осуществлять структурные изменения и принимать реформы, которые способствуют устойчивому росту и благополучию своих граждан. Одной из важнейших составляющих этого процесса является законодательная база, на которой строятся рыночные отношения и проводятся экономические преобразования.

В начале своего пути, Республика Каракалпакстан, подобно другим регионам бывшего Советского Союза, столкнулась с необходимостью перехода от централизованной экономической модели к рыночной. Этот переход требовал не только экономических преобразований, но и изменений в законодательстве, чтобы создать условия для развития частного предпринимательства, конкуренции, и защиты прав собственности.

Основное содержание. В процессе своего развития Республика Каракалпакстан приняла ряд законов, направленных на стимулирование предпринимательской активности и обеспечение стабильности экономического роста. Важным этапом стало принятие Закона о Государственной поддержке малого бизнеса, который предоставил различные механизмы финансовой и организационной поддержки для малых предприятий и индивидуальных предпринимателей [1].

Законодательная база Республики Каракалпакстан также уделяет большое внимание защите собственности [2]. Введение законов, гарантирующих права собственников, создает благоприятную среду для инвестиций и развития бизнеса. Кроме того, это способствует укреплению доверия как местных, так и иностранных инвесторов к экономической системе республики.

Другой важной сферой законодательной деятельности является регулирование рынка. Вступление в международные экономические организации и участие в международной торговле требует соответствия законодательства международным стандартам и обеспечения свободного обращения товаров и услуг. Республика Каракалпакстан активно работает над усовершенствованием законодательства, направленного на создание благоприятного инвестиционного климата и содействие развитию международной торговли.

В целях создания в республике максимально благоприятного инвестиционного климата для привлечения прямых инвестиций реализованы масштабные меры по либерализации экономики, реформированию государственного управления, ограничению вмешательства в деятельность субъектов предпринимательства, сокращению и упрощению лицензионных и разрешительных процедур, обеспечению свободного доступа к товарам (работам и услугам), а также созданию в регионах необходимой инфраструктуры.

Ускоренными темпами осуществляется реформа налоговой политики и таможенно-тарифного регулиро-

вания, направленная на снижение налогового бремени и упрощение системы налогообложения для инвесторов, поддержку здоровой конкурентной среды [3].

Вместе с тем все еще имеют место бюрократические барьеры и препоны в работе с инвесторами, особенно на местах, заключающиеся в отсутствии должной поддержки со стороны хокимиятов всех уровней инициатив инвесторов, четкой координации работ министерств и ведомств в данном направлении, что препятствует укреплению доверия к последовательности государственной политики по формированию благоприятного инвестиционного климата.

В настоящее время Республика Каракалпакстан продолжает усиливать свою законодательную базу, чтобы адаптироваться к вызовам современного мирового экономического порядка. Это включает в себя улучшение правовых механизмов защиты интеллектуальной собственности, развитие финансовых инструментов для поддержки инноваций, а также совершенствование механизмов государственной поддержки экспорта.

Принятие постановления Президента [4] придало новый импульс продвижению важнейших отраслей экономики в соответствии с «точками роста» городов и районов. Поставленные задачи по повышению экономического потенциала региона, занятости и уровня благосостояния населения, необходимости ускорения социально-экономического развития территорий и отраслей предопределяют важность эффективного использования имеющихся возможностей и ресурсов Каракалпакстана.

Согласно Постановлению в сфере развития инженерно-коммуникационной и дорожно-транспортной инфраструктуры будет подключено более 141 тысячи жителей к централизованной сети водоснабжения и доведено до уровня обеспеченности населения чистой питьевой водой посредством централизованных сетей с 61,5 процента до 70,1 процента, будет подключено к канализационным сетям более 105 тысяч домов населения города Нукуса, центров Тахиаташского и Ходжейлийского районов и доведено до уровня обеспечения услугами канализации с 14,1 процента до 20,2 процента, а также полная реконструкция внутренних отопительных систем многоквартирных домов в городе Нукусе и Тахиаташском районе.

В сфере развития социальной инфраструктуры будет построено 21 государственных дошкольных образовательных организаций, 400 семейных дошкольных образовательных организаций, реконструировано и сделан капитальный ремонт 55 зданий, создано 20 дошкольных образовательных организаций на основе государственно-частного партнерства. Запланировано строительство 7 средних общеобразовательных школ, реконструкция и капитальный ремонт 101 школы, обеспечение на этой основе коэффициента учебных мест в средних общеобразовательных школах в пределах не более чем 1,1 процента.

Заключение. Законодательная база рыночных реформ в Республике Каракалпакстан является фундаментом для устойчивого экономического развития и благополучия ее народа. Принятие и реализация зако-

нов, направленных на стимулирование предпринимательской активности, защиту прав собственности и регулирование рынка, играют ключевую роль в форми-

ровании открытой, динамичной и конкурентоспособной экономики, способной эффективно адаптироваться к изменяющимся условиям и вызовам мирового рынка.

Литература

1. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О государственной программе поддержки развития малого бизнеса и частного предпринимательства», от 28.08.1995 г. № 344.
2. Закон Республики Узбекистан «О защите частной собственности и гарантиях прав собственников», от 24.09.2012 г. № ЗРУ-336.
3. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по кардинальному улучшению инвестиционного климата в Республике Узбекистан», от 01.08.2018 г. № УП-5495.
4. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по комплексному социально-экономическому развитию Республики Каракалпакстан в 2020-2023 годах», от 11.11.2020 г. № ПП-4889.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг Қорақалпоғистон Республикасида қонунчиликнинг ривожланиши кўриб чиқилади. Мақолада марказлашган иқтисодий моделдан бозорга ўтиш шароитида қонунчилик базасининг тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантириш, мулккий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ва бозорни тартибга солишдаги ўрни алоҳида таъкидланган.

РЕЗЮМЕ. Статья рассматривает эволюцию законодательства в Республике Каракалпакстан с момента независимости Узбекистана. В контексте перехода от централизованной экономической модели к рыночной, статья освещает роль законодательной базы в стимулировании предпринимательской активности, защите прав собственности и регулировании рынка.

SUMMARY. The article examines the evolution of legislation in the Republic of Karakalpakstan since Uzbekistan's independence. In the context of the transition from a centralized economic model to a market model, the article highlights the role of the legislative framework in stimulating entrepreneurial activity, protecting property rights and regulating the market.

ИСТИ СУДҚА ШЕКЕМ АЛЫП БАРЫҶДА ШАХСТЫҢ ҲУҚЫҚ ҲАМ ЕРКИНЛИКЛЕРИН ТӘМИЙИНЛЕҶ МӘСЕЛЭЛЕРИ

Б.А.Саидов – юридика илимлериниң докторы, профессор

ИИБ Академиясы

Таянч сўзлар: конституция, концепция, қонун, халқаро ҳуқуқ, хорижий тажриба, адвокат, ҳимоячи, инсон ҳуқуқлари, эркинликлар, одил судлов, қағолат, ҳимоя, жиноят жараён, жавобгарлик, жазо, суд, тергов, ислохот, адолат, инсон, инсонпарварлик, гумон қилинувчи, айбланувчи, жабрланувчи, суриштирувчи, терговчи, прокурор.

Ключевые слова: конституция, концепция, закон, международное право, зарубежный опыт, адвокат, защита, права человека, свобода, правосудие, гарантия, защита, уголовный процесс, ответственность, наказание, суд, следствие, справедливость, человек, гуманность, подозреваемый, обвиняемый, потерпевший, дознаватель, следователь, прокурор.

Key words: constitution, concept, law, international law, foreign experience, lawyer, defender, human rights, freedoms, justice, guarantee, protection, criminal procedure, responsibility, punishment, court, investigation, reform, justice, human, humanitarian, suspect, accused, victim, interrogator, investigator, prosecutor.

Исти судқа шекем алып барыҶда дәлиллерди топлаҶ ҳәм бекемлеҶде алдыңғы усылларды қолланыҶ, заманағой криминалистлик техника қуралларынан, хабар коммуникация технологияларынан ҳәм суд экспертизалары имканиятынан нәтиҶжели пайдаланыҶ илажларын керіҶ суд-тергеҶ әмелиятында әҳмийетли ўазыйпаға айланып бармақта.

Ғәп сорастырыҶ ҳәм тергеҶ органлары искерлигин жетилистриҶ ҳаққында болғанында, бул бойынша раҶажланған шет ел мәмлекетлеринде кең қолланылып атырған «медиация» институтының исти судқа шекем алып жүргизиҶ басқышына енгизиҶ мәселеси де белгили әҳмийет ийелейтуғынлығын атап өтиҶ керек.

Бир қатар Европа мәмлекетлеринде медиация тәртиби нызам дәрежесинде тәртипке салынып, зәрүр ҳуқықый ҳәм процессуал кепилликлер системасы белгиленген [3].

РаҶажланған мәмлекетлерде усы институттан кең пайдаланылады. Мысалы, АҚШта усы процедурадан өткен ислердиң 95 пайызы суд додалаўына шекем жетип бармаған. Германияда медиацияның көрсеткишлери үлкен тәсир қалдырады – 90 пайыздан көбириги сөйлесиҶлер тәрәплердиң келисиҶ питими менен жуўмақланған. Төменги Саксонияда нәтиҶжелилик 97 пайызды қурайды. Уллы Британияда 90-95 пайыз қарама-қарсылықлы халатлар суд додалаўына шекем шешиледи. Европада медиацияның нәтиҶжелилиги орташа 40-80 процентти қурайды [4:51-53].

Исти судқа шекем жүргизиҶ басқышына медиация институтының енгизилиҶи, онда қатнасып атырған шахслардың конституциялық ҳуқық ҳәм еркинликлерин тәмийинлеҶге хызмет қылады. Мысалы, жынаят ҳаққындағы арзаны тергеҶ судьясы, жәбирлениҶши, қорғаушы, гуман қылыушының қатнасыўында 24 саат ишинде көрип шығып, оларды келисимге келтириҶге ҳәрекет қылады. Егер қылмыстың социаллық қәуипчилиги жоқары болса, яки процесс қатнасыўшыларын өз ара келисимге келтириҶдиң илажы болмаса, ис материаллары сорастырыҶ органына усынылады.

Роман-герман ҳуқықый шаңарағына тийисли мәмлекетлерде (Германия, Франция, Испания ҳәм тағы басқ.) пуқаралардың ҳуқық ҳәм еркинликлерин шеклейтуғын

илажларды қолланыҶға разылық жынаят ислерин шешиҶ менен айланыспайтуғын арнаўлы органлар (тергеҶ судьялары, магистрат ҳәм т.б.) тәрәпинен бериледи; англо-америка ҳуқықый шаңарағына тийисли мәмлекетлерде (АҚШ, Уллы Британия, Канада ҳәм т.б.) бул процессуал ҳәрекетлерин орыналаҶ: 1) ант ишкенлерден қуралған үлкен курам; 2) суд системасы курамына киретуғын ҳәм усындай ҳәрекетлерге санкция бериҶ менен шуғыллантауғын магистрат; 3) ҳәкимшилиқ ҳуқықбузарлықлар, солардан мисдиминораларды шешетуғын судьялар; 4) АҚШтың айырым штатларында пуқаралық ислери бойынша судьялар ўәкилигине киргизилген [7:315-316].

Айырым мәмлекетлердиң жынаят-процессуал нызамшылығында әпиўайыластырылған тәртипте ис жүргизиҶ қағыйдалары орын алған, мысалы, Эстония Республикасы ЖПКниң 364-390-статьяларына көре, аз әҳмийетли жынаят ислери жедел тәртипте тергеҶ етилип, тезлик пенен судқа жибериледи [7:175-189].

Францияда жынаят исин жүргизиҶдиң ең әпиўайы усылы бар болып, аз әҳмийетли жынайый қылмысты белгилеп көрсеткен полиция агентине тиккелей жәрийма төленеди.

Германия жынаят процесиниң характерли тәрәплеринен бири улыўмалық ислерден 70 пайызының әпиўайыластырылған тәртипте көрип шығылыҶы болып есапланады. Бул мәмлекетте әпиўайыластырылған тәртипте ис жүргизиҶ «ЖазалаҶ ҳаққындағы буйрық» деп аталып, участка судьялары тәрәпинен азатлықтан махрум етиҶ мүддети үш айдан артық болмаған жынаятларды ислеген шахсларға қолланылады. СорастырыҶ берген мағлыўматларға тийкарланып, прокурор яки полиция участка судьясына жазалаҶ ҳаққындағы буйрықтың жойбары менен мүрәжат етеди. Участка судьясы гуман тастыйықланбағанлығы себепли усы илтимасты бийкар етиҶди яки суд додалаўын тайынлаўы ямаса дәрхал жазалаҶ ҳаққында буйрық шығарыҶы мүмкин. Егер буйрық шығарылған күннен баслап жети күн ишинде айыпланыҶшы өз қарсы пикирлерин билдирмесе, ол нызамлы күшке кирип, ҳүким әҳмийетке ийе болады. Болмаса улыўма тәртипте суд додалаўына тайынланады [8:87].

Профессор Д.М.Миразов та жынаят ислерин жүргизиүди эпийайыластырыу жынаятларына қатнаслы жана сиясаттың тийкаргы ұазыйпаларынан бири екенлиги атап өткен [5:57]. Хуқықтаныушы илимпаз Б.Б.Муродов болса дәслепки тергеу процесин эпийайыластырыу кереклигин белгилеп көрсетеди [6:12-17]. Басқа илимпазлар да жынаят процессуал нызамшылықта келтирилген эпийайыластырылған ис жүргизиү тәртиплериниң киргизилиуи жынаят ислери бойынша ис жүргизиүди либералластырыу хәм демократияластырыу бағдарында басқышпа-басқыш әмелге асырылып атырған реформалардың логикалық дауамы сыпатында әдил судлаудың тезлигин тәмийинлеуғе хәм айыпшаныушылардың да, жәбирлениушилердин де хуқық хәм мәплерин қорғауға хызмет қылыуын атап өткен [1:19].

Эпийайыластырылған ис жүргизиүдин және бир унамлы тәрәпи оның эпийайылығы, яки басқышын қуқықтатырыу арқалы жынаят судлау ислери жеңиллеседи. Бул болса, процесстин демократласыуына алып келеди [2:102].

Жоқарыда атап көрсетилген илимпазлардың бул бағдардағы пикирлерин қоллап-қууатлап, исти судқа шекем жүргизиу басқышына санлы технологияларды енгизиу есабынан, сораствыру хәм дәслепки тергеу процесин эпийайыластырыуды мақсетке мууапық, деп есаплаймыз.

Эпийайыластырылған система бүгинги күнде административлик хуқықбузарлықлар бойынша ис жүргизиу процесинде қолайлы болмақта. Мысалы, видеобақлау хәм электрон белгилеу қураллары жәрдемінде хуқықбузарлықлардың алдын алыу, жүз бергенлерин өз ўақтында анықлау, жәрийма белгилеу, хәтте бул ҳаққында хуқықбузарлық ислеген шахсқа хабар бериуғе шекем болған процесс толық санластырылды.

Бизиң пикиримизше, усы алдыңғы тәжирийбени жынаят ислерин жүргизиу басқышына да енгизиу керек. Мәселен, ЖК 277-статьясында көрсетилген тәртипсизлик жынаят, видеобақлау қурылмасында көрсетилген болса, профилактика инспекторы усы жағдайды сораствыру тәрзинде, яғный баянлама менен рәсмийлестирип (электрон көрсетилген дискти қосымша қылған жағдайда) судқа жибереди. Суд болса хуқықбузардың қылмысына жараса жаза белгилейди.

Усы орында тәбийи сорау тууылады. Шахстың ауыр ислеген қылмысы анық көринип турған бул сыяқлы эпийайы ислерди үш айлап тергеу қылыу шәрт пе? Бул болса, өз нәубетінде, сораствырушы хәм тергеушини артықша ис жүклемесинен азат етеди; қағазпазлық кемейеди; ис материаллары бир органнан екіншисине қайта-қайта жиберилиуне шек қойылады; ўақыт хәм қәрежет тежеледи; ис бойынша көп мәртебе шақырылатуғын шахслар саны қысқарады, процесс қатнасыушыларының сергизданлығына шек қойылады; инсан факторының минимал дәрежедеги қатнасы коррупцияның алдын алады; үш ай тергеу процесинде фәрезлилик мақсетинде дәслепки көрсетпелер өзгертилип, ҳақыйкый халатын жасырып (монтаж қылып) квалификацияға тәсир етиуге урынлуларға шек қойылады, жууапкерликке тартылуының анық екенлиги тәмийинленеди; жынаят иси эпийайыластырылған тәртипте, тез, сыпатлы, ашық-айдын хәм әдалатлы шешиледи хәм т.б.

Сонлықтан, *жынаят-процессуал нызамшылық жынаят исин жүргизиуде тезлестириву, эпийайыластырыу хәм артықша қәрежетлерди кемейттириву бағдарларында және де жетилистирилиуи лазым.*

Бизге белгилі болғанындай, бүгинги күнде исти судқа шекем жүргизиуши субъектлердин есабатларын олардың жоқары туратуғын органларында ярым жыллық хәм жыллық көринисинде додалап бариву әмелияты бар. Бирақ, бундай есабат жыйналыслары, әдетте, жабық халда өткерилгенлиги себепли, барқулла күтилген нәтийжени берип атырған жоқ.

Пикиримизше, жынаят исин жүргизиуге жууапкер болған лаўазымлы шахслар, жоқары туратуғын органлар менен бирге, халық депутатлары район (қала) кеңеслери, кең жәмийетшилик алдында, ғалаба хабар қуралларының

қатнасыуында хызмет сыры болып есапланбаған мағлыұматлар бойынша есабат бериу системасын енгизиуи лазым.

Буннан тысқары, сораствырушы хәм тергеушиниң хызмет искерлигине баҳа бериуде усы аймақта искерлик жүргизип атырған судьялардың пикири де инабатқа алынуы мақсетке мууапық.

Белгилі болғанындай, шахстың хуқық хәм еркинликлерин тәмийинлеуде тергеу органлары хызметкерлериниң ис жүклемеси де белгилі әҳмийетке ийе. Ишки ислер министрлиги жанындағы Тергеу департаменти хәм оның төменги системаларына жүклетилген ўазыйпалар сыпатлы орынланыуы ушын, тергеушилер санының ис көлеми менен тең салмақшылықта болыуын талап етеди.

Ишки ислер органлары сораствырушылары хәм тергеушилері ортасында өткерилген сораунамада қатнаскан жәми 510 респондентлердин 72 пайызы, ис көлеминиң жоқарылығы исти судқа шекем жүргизиуде шахслардың хуқық хәм еркинликлерин тәмийинлеуге унамсыз тәсир етип атырғанын мәлим қылған.

Пикиримизше, ишки ислер органлары системасында хызмет алып барып атырған тергеу органларының ис көлеми хәдден тысқары көп екенлиги, бул болса өз нәубетінде, шахслардың хуқық хәм еркинликлерин тәмийинлениуге унамсыз тәсир етип атырғанылығы себепли, олардың штат бирлигин жүргизилип атырған жынаят ислериниң саны хәм қурамалылық дәрежесинен келип шыққан халда хәр 4-5 жылда қайтадан көрип шығыу, сондай-ақ жынаят исиниң тергеуге тийислиги, институтты және де жетилистириву мақсетке мууапық.

Жоқарыдағылардан басқа, дәслепки тергеуде суд ўәкилликлериниң кеңейттирилиуи, шахстың хуқық хәм еркинликлері нәтийжели қорғалуын тәмийинлеуге хызмет қылады. Бул болса, Өзбекстан Республикасының өз мойнына алған халықаралық мәжбүриятлар хәм олардың орынланыуына да сәйкес келеди. Атап айтқанда, 1966-жылы қабыл етилген «Пуқаралық хәм сиясый хуқықлар ҳаққында»ғы халықаралық пакттиң 9-статья 3-бөлиминде тийкарланып, «жынайы айыпплау менен қамалған яки усланған хәр бир шахс судья яки нызам бойынша суд ҳүкимранлығын әмелге асыру хуқықы болған басқа да лаўазымлы шахс жанына алып келинеди хәм айыпланып атырған шахс белгилі мүддет ишинде иси судқа көрилиуи яки азат етип жиберилиу хуқықына ийе» [10:40].

Қорғалуында суд формасы бар екенлигиниң өзи-ақ тергеудин жүргизилиуинде қатнасуғын лаўазымлы шахслардың искерлигине тәсир ете алады, олардан мәжбүрлеу илажларын қолланыуда және де сергек болыуды талап етеди [11:121].

Сораствыру хәм дәслепки тергеу мәкемелеринде хуқықый тәртипти хәм нызамшылықты бекемлеуге қаратылған илажлардың әмелге асырылуы, тергеуге шекемги тексериву хәм жынаятларды тергеу қылыу ўазыйпалары исини тапсырылған хызметкерлердин кәсиплик шеберлиги қаншалли жоқары екенлигине тиккелей байланыс. Сол ушын, шахстың хуқық хәм еркинликлерин тәмийинлеу нәтийжелилигине ерисиву, сораствыру хәм тергеу органларын қәниге кадрлар менен тәмийинлеу мәселесине байланыс болып, бүгинги күнде әдил судлау алдында турған актуал мәселелерден бири. Сонлықтан, усы машқаланы шешиву ушын төмендеги усыныслар усынылмақта:

1) сораствырушы хәм тергеуши лаўазымларына талабанларды таңлау хәм қабыл етиуге айрықша итибар бериу. Бунда кадрларды бир неше талабанлар арасынан таңлау (конкурс) тийкарында қабыл қылыу хәм бул процессте тосаттан яки таныс-билисшилик тийкарында сораствыру хәм тергеу мәкемелерине кирип қалуының алдын алыу. Соның менен бирге, талабанлардың мағлыұматы, мәнауий жетиклиги, әдеп-иқрамлық тәрәплери, кәсиплик хәм жеке пазыйлетлери де пухталық пенен тексерилиуи;

2) жынаят исин жүргизиуге жууапкер болған мәмлекетлик органларында «тергеуши-жәрдемши» лаўазымын

енгизиў ҳәм усы лаўазымға билимлендириў орнын жуўмақлағаннан соң усы органларға ең дәслепки рет хызметке қабыл етилген хызметкерлер бекитилиўи ҳәм усы лаўазымда кеминде бир жыл даўамында хызмет алып барыўи;

3) сорастирыў ҳәм тергеў органларында сорастирыўшы ҳәм тергеўши лаўазымына кадрлар резервин жаратыў, жас қәнигелерде тергеў ҳәрекетлерин өткеріў көнликпелерин қәлиплестирип барыў тийис. Бул ушын тергеўши лаўазымына район (қала) көлеминдеги тергеў органларында кеминде бир жыл даўамында «тергеўши-жәрдемши» лаўазымына хызмет қылған хызметкерлер арасынан тайынлаў;

4) тергеўшилиқ кәсибинде белгили орын тутатуғын «устаз-шәкирт» дәстүрлерин дурыс жолға қойыў мақсетинде, «тергеўши-жәрдемши» лаўазымына тайынланған шахсларға усы лаўазымларда көп жыллар нәтийжели хызмет етип атырған тәжирийбели тергеўшилерден устаз бириктириў;

5) тергеўши район (қала) көлеминдеги тергеў органларында кеминде үш жыл хызмет қылғаннан кейин ғана жоқары туратуғын органлар (ўәлаят, соң республика)да хызметин даўам еттириўге руксат бериў;

6) хызметке қабыл етилген хызметкерлерди орынлы-орнына дурыс бөлистириў. Онда хызметкердин тек мағлыўматы бойынша емес, ал билими, уқыбы, қәбилети, дүнъяқарасы, жасы, тәжирийбеси сыяқлы қәсийетлерине итибар бериў;

7) сорастирыўшы ҳәм тергеўшилердин хызмет ўазыйпалары ҳәм ис көлеми бөлистирилиўин дурыс белгилеў. Онда ең дәслеп, хызметкердин тәжирийбеси, қәнигелиги, исшенлик қәбилети ҳәм денсаўлығы инабатқа алыныўы зәрүр;

8) жумысты судқа шекем жүргизиўге тийисли жаңа норматив ҳуқықый ҳужжет қабыл етилген яки ҳәрекеттесине өзгерис ҳәм қосымшалар киргизилгенинде, жынаят исин жүргизиўге жуўапкер болған лаўазымлы шахслар менен оқыў шынығыўларын шөлкемлестирип, онда әмелге асырылып атырған реформалардың кең мәниси, сондай-ақ оны әмелге асырыў механизмлери түсиндирилип барылыўы зәрүр. Бунда тийкарғы итибар жынаят ҳәм жынаят-процессуал ызымшылыққа шахстың ҳуқық ҳәм еркинликлерин тәмийинлеўге қатнаслы киргизилген өзгерислерди әмелиятқа енгизиў процесинде жүзеге келип атырған машқалаларды шешиўге қаратылыўы керек;

9) жынаят исин жүргизиўге жуўапкер болған лаўазымлы шахслардың руўхый таярлығын асырыў мәселесине де бүгинги күнде тәбийий зәрүрлик пайда болмақта. Сол

себебли, штатлар саны көп болған сорастирыў ҳәм тергеў мәкемелеринде штат бирлигине психолог лаўазымын киргизиў, сондай-ақ хызметкерлерди руўхый шынықтырыўға арналған ханаларды ажыратыў ҳәм үскенелеў керек;

10) исти судқа шекемги жүргизиўге жуўапкер болған хызметкерлерди хошаметлеў ҳәм интизамлық жазалаў мәселесинде әдалат өлшеминде қатаң бойсыныў белгили әҳмийетке ийе. Бунда, әсиресе жоқары лаўазымларға тайынлаў, атак бериў яки оған усыныў, сондай-ақ лаўазымынан азат етиў мәселелеринде хызметкердин жумыс нәтийжелилиги, жәмәәтшилиқтиң пикири ҳәм алдынғы унамлы ҳәм унамсыз ис –ҳәрекетлери есапқа алыныўы оғада зәрүр;

11) сорастирыў ҳәм тергеў мәкемелери системасында искерлик жүргизип атырған басшы кадрлардың жуўапкершилигин асырыў зәрүр. Себеби, реформалардың орынланыўы басшылар арқалы кадрлар тәрәпинен әмелге асырылады. Сол ушын, тек реформалар процесинде белгиленген ўазыйпаларды орынлаў, бәлким жынаят исин жүргизиўге жуўапкер болған субъектлердин тәғдири де көп тәрәптен басшылардың жуўапкершилигине байланыслы екенлигине гүман жоқ.

Жоқарыда атап өтилген факторлар суд-ҳуқық система-сында әмелге асырылып атырған реформалардың белгили мақсетке ерисиўге, әдил судлаўдың еркинлиги ҳәм дәрежесин бекемлеўге, сондай-ақ исти судқа шекем жүргизиўде шахстың ҳуқық ҳәм еркинликларин исенимли корғаўды тәмийинлеўге хызмет қылады.

Хәзирги ўақытта исти судқа шекем жүргизиўде шахстың ҳуқық ҳәм еркинликлери аяқ асты етилиўи сыяқлы ызымсыз жағдайларға қарсы гүресийдин төмендеги жолларын көрсетиў мүмкин:

бириншиден, шахстың конституциялық ҳуқық ҳәм еркинликлерин тәмийинлеўге тосқынлық ететуғын факторларға қарсы ис-илажлар көриў; *екиншиден*, сорастирыўшы, тергеўши ҳәм прокурорлар өз ўәкилликлеринен дурыс пайдаланыўы менен бирге мойнына жүктетилген мәжбүриятларды толық орынлаўға ерисиў; *үчиншиден*, жынаят исиниң жүргизилиўине жуўапкер лаўазымлы шахслардың өз хызмет ўазыйпаларына ҳәм процесс қатнасыўшыларының ҳуқық ҳәм еркинликлерине тийисли норматив-ҳуқықый ҳужжетлерди билиў дәрежесин асырыў.

Жоқарыда атап өтилген усыныслар исти судқа шекем жүргизиўде шахстың ҳуқық ҳәм еркинликлерин тәмийинлеўге, жынаят процесинде «Қалыс тергеў, күшли корғаў, әдалатлы суд» деген жаңа принциптиң жүзеге келиўине хызмет қылады.

Әдебиятлар

1. Абдулхаков Я. Дастлабки тергов фаолятини соддалаштириш истиқболлари. / Я.Абдулхаков, А.Алишеров // Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномаси. 2016. № 1. 19-б.
2. Ленский А.В. Досудебное (предварительное) следствие. – Кемерово: «КемГУ», 1997. – С. 202.
3. Marianne L. Wade. Developing a Criminal Justice Area in the European Union (2014) // www.europarl.europa.eu.
4. Махмудов Ш. Келишув битими ёхуд медиация. / Ш.Махмудов, М.Болтаев // Одил судлов. 2019. № 7. 51–53-б.
5. Миразов Д. М. Ўзбекистон Республикаси жиноятларга оид янги сиёсатининг замирида процессуал фаннинг вазифалари // Ҳуқуқ – Право – Law. 2003. № 3. 57-б.
6. Муродов Б. Дастлабки тергов: унда жиноят ишини тугатиш билан боғлиқ айрим мулоҳазалар. // Ҳаёт ва қонун. 2005. № 5-6. 12–13-б.
7. Тулаганова Г. З. Жиноят процессида процессуал мажбурлов ва унинг ўзига хос ҳуқуқийлари: Юрид. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: 2009. 315-316-б.
8. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Эстония. – Таллин: «ТППК», 2000. 175-189-б.
9. Филимонов Б. А. Основы уголовного процесса Германии. – Москва: МГУ, 2004. 87-б.
10. Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар: Тўплам. – Тошкент: «Адолат», 2004. 40-б.
11. Жиноят процесси (умумий қисм): юридик институт ва факультетлари талабалари учун дарслик / З.Ф.Иноғомжонованинг умумий таҳрири остида. – Тошкент: ТДЮИ, 2008. 121-б.

РЕЗЮМЕ. Ишни судқа қадар юриштида шахсининг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш борасида мавжуд муаммоларни ўрганиш, таҳлил ва тадқиқ қилиш, инсоннинг шаъни ва кадр-қиммати поймол этилиши каби ҳаётларга барҳам беришнинг илмий ечимларини топиш, айниқса шахсни қийноққа солиш, унга шафқатсиз, ғайрининсоний ёки кадр-қимматини камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаш амалиётига бутунлай чек қўйиш бўйича тақлиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

РЕЗЮМЕ. Разработка предложений и рекомендаций по изучению, анализу и исследованию имеющихся проблем обеспечения прав и свобод личности в досудебном производстве, научный поиск решения проблем связанных с унижением чести и достоинства человека, в частности, полное устранение практики и применения мер, связанных с унижением и пыток, бесчеловечных, жестоких и других унижающих честь и достоинство личности.

SUMMARY. The proposals and recommendations have been developed by virtue of the study, analysis and research of the existing problems of ensuring the rights and freedoms of the individual in the proceeding the case to court, to find scientific solutions to abdicate situations such as the violation of human dignity and honour, especially to terminate the practice of torture, cruel, inhuman or degrading treatment of a person, and the use of punishments.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИНДУСТРИАЛЛЫҚ ЖАҢАЛАНЫҢ ПРОЦЕССЛЕРІ ТАРИЙХЫНАН (1991-2000-жыллар)

А.К.Сарыбаев – тарийх илимлериниң кандидаты

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: иқтисодиётнинг бир томонлама ривожланиши, саноат ишлаб чиқаришни структуравий ўзгартириш, саноат салоҳиятини ривожлантириш, хорижий инвестициялар, қўшма корхоналар.

Ключевые слова: одностороннее развитие экономики, структурное преобразование промышленного производства, развитие промышленного потенциала, зарубежные инвестиции, совместные предприятия.

Key words: onesided economic development, structural transformation of industrial production, development of industrial potential, foreign investments, joint factories.

Ўтатан экономикасының бурынғы тоталитар совет системасының дыққатына ҳәм мийнеттиң улыўма аўқамлар бөлиниўшилигинен толық ғәрэзли болыўы, хожалық еркинлигин жоклығы санааттың раўажланыўына жүдә унамсыз тәсир етти. Республика раўажланған Орайдың шийки зат жеткерип бериўшисине барған сайын айланып барды. Оннан қутылыў бағдары Өзбекстан мәмлекетлик суверенитетин жәрияланғаннан кейин әмелге асырыла баслады.

Өзбекстанның ажыралмас бөлеги есапланатуғын Қарақалпақстанда ғәрэзсизликтин биринши жылларында-ақ санаат өндирисин структуралық қайта қурыўда үлкен өзгерислер исленди. Қарақалпақстан Республикасында ХХ әсир 90-жылларда санаатты реформалаўдағы бағдар – санаат өндирисин структурасының избе-из өзин өзгертиў болып, экономиканың бир тәрәплеме бағдарланғанлығынан пүткиллей қутылыў, тараў структурасын түпкиликли өзгертиў, раўажланыўда диспропорцияны ҳәм бурынғы аўқам нәтийжесиндеги өндириўши күшлердиң бөлистирилиўин жоқ қылыў, сапасын ҳәм бәсекеге шыдамлылығын дунья базарының талаплары дәрежесине жеткерип таяр өним ислеп шығарыўға өтиў ўазыйпалары қойылды.

Соның менен бирге 1993-жыл Республиканың ислеп шығарыўшы күшлерин раўажландырыў мақсетинде ҳүкимет тәрәпинен 1993-2000-жылларға ҳәм 2005-жылға шекемги дәўирде экономикалық ҳәм социаллық сфераны раўажландырыўдың тийкары бағдарлары ислеп шығылған. Ол экономиканың бир тәрәплеме өнимлерин бағдарынан қутылыўдың ҳәм бар минерал шийки зат ресурслары менен аўыл хожалық өнимлерин қайта ислеўди шөлкемлестириў базасында таяр продукция шығарыўды тәмийинлеўдиң тийкары болды. Көзде тутылған илажларды ис жүзинде әмелге асырыў нәтийжесинде Қарақалпақстанда ХХ әсир 90-жыллардың биринши ярымында нан өнимлерин, қурылыс материалларын, шийше ыдысларын ҳәм жеңил санаат продукцияларын ислеп шығарыўшы бир неше кәрханалар қурылып ҳәм иске түсирилди.

Нөкис ҳәм Қоңырат нан комбинатларының иске түсирилиўи унның Республикаға шеттен алып келиниўине шек қойды. Солай етип усы өзимиз ислеп шығарған керекли өним менен халықты тәмийинлеў мүмкиншилиги жаратылды. Нөкис қаласында 20 мың км. кабель ислеп шығарыў қуўатына ийе болған кабель заводы ҳәм Хожели районында шийше буйымларын ислеп шығарыўшы завод иске қосылды. Қысқа уақыт ишинде (1992-1994-жыллар) Нөкис ҳәм Бостан қалаларында ири текстиль кәрханалары қурылып, бул 1995-жыл санаат өнимлерин 18-20 процентке көбейтиўге ҳәм ишки базарды жеңил санаат товарлары менен толтырыў ҳәм экспортқа шығаратуғын өндирис өнимин көбейтиў мүмкиншилигин берди. Соның менен республикада иске алып кирилетуғын товарлардың орнын басатуғын өндиристи раўажландырыўға белгили тийкарлар жаратыла басланды. Бирақ, материаллық ҳәм финанс ресурсларының шекленгенлиги программада көзде тутылған барлық шараларды 90-жыллардың биринши ярымында толығы менен әмелге асырыўға мүмкиншилик бермеді.

Изертлеў материаллары көрсетиўинше ХХ-әсир 90-жыллардың екнши ярымында Қарақалпақстан Республикасында экономиканың санаат секторын структура-

лық өзгертиўлер төмендеги әхмийети мәселелердиң шешилиўине бағындырылған еди: 1) экономиканың бир тәрәплеме шийки затлық бағдарынан қутылыў, бай минерал-шийки зат ресурсларын ҳәм аўыл хожалығы шийки затын қайта ислеўди шөлкемлестириў, ислеп шығарылатуғын өнимниң таярлық ҳәм бәсекеге шыдамлылығы дәрежесин көтериў, республиканың экспорт потенциалын кеңейтиў; 2) олардың өзиниң өндирисин шөлкемлестириў арқалы халықтың ҳәм улыўма халық хожалығының ең зерүрли өнимлерге ҳәм халық тутыныў товарларына деген талапларын қанаатландырыў; 3) шеттен келетуғын товарлардың орнын басатуғын товарлар өндирисин раўажландырыў тийкарында шийки зат ресурсларының әхмийетли түрлерин, комплект буйымларын ҳәм азық-аўқат өнимлерин шет елдерден алып келиўди қысқартыў есабынан республиканың экономикалық ғәрэзсизлигине ерисиў; 4) ресурслардың ақылға муўапық ислетилиўин тәмийинлеў, жаңа технологияларға, тарийхый дәстүрлерге ҳәм халық тәжирийбесине жуўап беретуғын қосымша мийнет сферасын жаратыў; 5) пайда болған ишки тараўлық ҳәм территориялық диспропорцияны жоқ қылыў, республика территориясы байлап өндириўши күшлердиң ақылға муўапық жайластырыў ҳәм тезлик пенен раўажландырыў.

Алдыға қойған ўазыйпаларды әмелге асырыўда изертленип атырған жылларда Қарақалпақстанда белгили структуралық өзгерислер болып өтти. Изертлеў материалларының көрсетиўинше, олар тийкарынан жаңылғы ҳәм азық-аўқат санааты тараўларында болып өтти.

1996-жыл Республика экономикасында жаңа тараў – жаңылғы санааты пайда болды. Қоңырат газсанааты кәрханасы «Үрге» санаат өними - газ конденсаты ҳәм тәбийий газ алыўды баслады. Кейинги жыллары Қоңырат районындағы «Үрге» газ шығатуғын жерин қолайластырыў ислери исленип, 2000-жыл 4 скважина пайдаланыўға тапсырылды [1].

Қарақалпақстан Республикасының азық-аўқат санаатында айтарлықтай структуралық унамлы өзгерислер болды. Әсиресе, дәнди қайта ислеитиўин, халыққа ун, тазаланған дән, нан булочка, макарон өнимлерин мал-шарўашылығы ҳәм қус өсириўшилиқ ушын керек болған комбикорм жетистирип бериўши жалғыз кәрхана есапланатуғын «Қарақалпақ нан өнимлери» акционерлик жәмийетиниң ассоциациясында айрықша унамлы өзгерислер болды.

Изертленип атырған жылларда үлкен көлемде ҳәм кең ассортиментте сапалы өнимди халыққа жеткерип бериў мақсетинде, бир неше кәрханалар ассоциациялар ең жаңа ҳәм шет елден келтирилген үскенелер менен қайта үскенеленди, ҳәр қыйлы азық-аўқат өнимин жетистириўши цехлар ҳәм линиялар иске қосылды. 1996-жылы Төрткул, Хожели, Шымбай ҳәм Беруний акционерлик жәмийетлеринде макарон ҳәм кондитер өнимлерин ислеп шығарыўшы цехлар пайдаланыўға тапсырылды, бул ассоциация кәрханаларына нан булочка өнимлериниң 15 түрин ислеп шығарыў мүмкиншилигин берди. Соның менен бирге 1997-жыл Қараөзек ҳәм Елликқала районларында суткасына 0,3 ҳәм 0,6 тонна өним беретуғын макарон цехларының реконструкциясы тамамланды [2:25].

1998-жылы еки жаңа кархана «Тахтакөпирден» хэм «Төрткулдән» ашық түрдеги акционерлик жәмийетлери иске түсірилди. Олар 144,7 млн сумға 4635 тонна ун ислеп шығарды. Нәтийжеде, 1998-жыл Республика бойынша санаат өнімлерин ислеп шығаруы көлемининиң көрсеткішлери 0,6% ке өсти. Ал, 2000-жыл ААП «ҚҚнан өнімлери» Нөкисе тухым тазалаушы цех хэм витаминли шөп унын ислеп шығарушы линияны пайдаланыўға берди [3:21, 80].

Ауыл инфраструктурасын раўажландыруда да ассоциация изертленип атырған жылларда үлкен ислерди әмелге асырды. Атап айтқанда 1996-жылы Манғыт хэм Бостанда суткасына 1,5 тонна нан писириўши күштеги герман фирмасы, «Винклер»диң бес киши нанбайханасы курылды, ал кейин 1997-жылы Шымбай, Нөкис хэм Манғытта суткасында 8 тонна өнім бериўши күштеги нанбайханалар курылды [4:25]. Иске түскен киши нанбайханалар жақсы сапалы хэм ҳәр түрли ассортиментте өнім бере баслады. Тағыда жаңа жумыс орынларын шөлкемлестириў максетинде усы жыллары Тахтакөпир районы хэм Төрткул қаласында суткасына 20 хэм 50 тонна ун шығарушы ун қаразлар пайдаланыўға берилди. Нәтийжеде, тараў қарханаларының қуаты өз продукциясында республика халқының талапларын толық қанаатландыра алды. Ден-саулықты сақлау уйымларының медициналық спиртке талапларын қанаатландыруы ушын 1996-жылы «ҚҚ нан өнімлери» ААП бирлеспесиниң «Нөкис ун заводы» акционерлик жәмийетинде суткасына 300 декалитр спирт ислеп шығарушы цех иске түсірилди. Бул өндиристиң қалдықларын жем ислеп шығаруыда, ашытқы өндириўде, порфюмерия санааты ушын сивуш майы тағы да минерал суў ислеп шығаруы да қолланыў мүмкин болды. Биринши жылларда-ақ (1997-ж) бул цех 1,5 мың декалитр спирт ислеп шығарды [5:2].

Солай етип структуралық өзгерислер арқалы республиканың санаат потенциалын раўажландыруда көзде тутылған шаралардың иске асырылыўы Қарақалпақстанның халық хожалығы ушын үлкен әхмийетке ийе болды. Үлкенің экономикасын структуралық өзгертиўди әмелге асыруы актив инвестициялық саясаттың өткерилиўине тығыз байланыслы болды. Бай тәбийий минерал-шийки зат хэм мийнет потенциалына ийе бола тура Қарақалпақстан оларды толық қолланыў ушын жеткиликлі финанс ресурсларына ийе болмады. Сол себепли санатта структуралық өзгерислерди, раўажландыруыда әмелге асыруы үлкенің санаат қарханаларын курыўға хэм оларға жаңа өндирис технологияларын енгизиўге бағдарланған шет ел инвестицияларын актив түрде киргизиў арқалы мүмкин еди.

Қарақалпақстан хэм шет ел мәмлекетлери арасындағы бирге ислесиў ҳәр тәреплеме пайдалы шәртнамалар дүзиўге тийкар болды.

Республикамызда облицовка тәбийий материаллары кәнлериниң саны, запасы, оны бояу, оның физика-механикалық қасиетлери бойынша Өзбекстанда алдағы орынларды ийелейтуғынлығын есапқа алғаннан соң, оны ислеп шығаруы санаатын жаратыў зәрүрлиги туўылды. Басланғыш бирге ислесиў нәтийжесинде 1996-жылы «Қарақалпақ курылыс материаллары» акционерлик ассоциациясында Италияның «Педрини» фирмасының жоқары сапалы үскенеси менен үске-

неленген жаңа мрамор цехы иске түсти. Технологиялық линиялардың қуаты 60 мың кв метр мрамор блогын курады. Соның менен бирге мрамор майдаларының қалдықларынан акционерлер хәк таярлай алды [6:2]. Жаңа технологияда жумыс ислеу ең жоқары халық аралық талаптарға жуўап беретугын өнімди ислеп шығаруы мүмкиншилигин берди. Жаңа цех жоқары сападағы қалыңлығы 8 ден 20 мм ге шекемги плиталарды, хәр қыйлы формадағы моделли плиталарды хэм төрт мүйешли формадағы плиталарды ислеп шығара алды. Жаңа алдыңғы технологиялардың енгизилиўи үлкенің санаатының басқа тараўларында да болып өтті. Атап айтқанда, 1996-жылы Катекс АЖ комплексинде жаңа өндирис иске түсти. Италияда сатып алынған технологияларда текстилшилер медициналық марля ислеп шығара баслады. Үскенениң қуаты жылына 6,5 млн метр узынлықтағы материал хэм 11 млн бинт упаковкасын ислеп шығаруы мүмкиншилигин берди [7]. 1996-1997-жыллары Нөкис полиграф комбинатында баспа ушын улыўма баҳасы 1 млн. 800 мың Д.М. болған Бертольд Штампель (Австрия) фирмасының компьютер үскенелери орнатылды хэм тағы да герман фирмасы «Гейдельберг» үскенелери де орнатылды. Нәтийжеде, газета-журнал хэм китап өнімлериниң сапасы жақсыланды, басқа өнімлердиң түрлери хэм олардың формалары өсти. 1998-жыл Нөкис пиво заводында да 1,5 литрлик полиэтилен ыдысларында саатына 4 мың шийше минерал суў ислеп шығаруы қуаттылығына ийе австро-герман линиясы иске түсти [8:3].

Изертленип атырған дәўирде Қарақалпақстан Республикасында қоспа қарханаларды жаратыў жумысларында шет ел инвестицияларын енгизиў ислери алып барылды. Нәтийжеде 1996-жылы үлкенің экономикасының санаат тараўында шет ел инвестициясы бар тек 4 қоспа қарханалар бар болған болса, 2000-жылға келип олардың улыўма саны 14 ке жетти хэм олардың 8 ислеп турды. Қоспа қарханалар Мальта, Ирландия, АҚШ, Люксембург, Россия, Франция, Латвия хэм Туркиялы инвесторлардың қатнасыўында дүзилди.

Усы дәўирде шет ел капиталына ийе болған қарханалардан ең жақсы нәтийжелерге еристи Қарақалпақ-Мальта қарханасы «Карт», қарақалпақ-ирланд қоспа қарханасы «ЦАКДК» хэм Нөкис қаласында жайласқан қоспа қархана - американ Д.П. «Платтас». Соның менен бирге Қарақалпақстан Республикасындағы қарханаларының хожалық ислериниң материалларының анализи бул исте барлығы да жақсы емеслигин көрсетеди. Тилекке қарсы айырым қоспа қарханалар өндириске түспегенлиги себепли хожалық суды тәрепинен өзлериң жумысларын тоқтатты.

Солай етип, Қарақалпақстан қарханаларының ислеп шығаруы искерлигиниң жуўмақлары оларды халық хожалығын структуралық қайта курыў максетлерине ерисиўдиң зәрүрли шәртлери сыпатында қаралды. Қарақалпақстан Республикасының шет еллер менен шериклериниң сыртқы экономикалық қатнасықлары республикаға ауыл хожалық хэм минерал шийки зат ресурсларын максетке муўапық пайдаланыў да ең әхмийетли алға илгерлеўлерге қысқа ўақыт ишинде ерисиў мүмкиншилигин берди.

Әдебиятлар

1. /«Вести Каракалпақстана». 11 февраль 1997 г.; КА ҚР Кәмбағаллықты қысқартыў хэм бәнтлик министрлиги. Санаат бөлими мағлыұматлары. Папка 11.
2. КА ҚР Кәмбағаллықты қысқартыў хэм бәнтлик министрлиги. Санаат бөлими. Основные показатели РК за январь-декабрь 1997 г. - Н.: 1998.
3. /«Вести Каракалпақстана». 21 января 1999 г.; КА ҚР Кәмбағаллықты қысқартыў хэм бәнтлик министрлиги. Санаат бөлими. Основные показатели социально-экономического развития РК за январь-декабрь 2000. - Н.: 2001.
4. КА ҚР Кәмбағаллықты қысқартыў хэм бәнтлик министрлиги. Санаат бөлими. Основные показатели социально-экономического развития РК за январь-декабрь 1997. - Н.: 1998.
5. /«Вести Каракалпақстана». 8 февраль 1997, 14 марта 1998.
6. /«Народное слово». 21 сентябрь 1996.
7. КА «Катекс АЖ» архив материаллары. Өндирис бөлиминиң мағлыұматлары.
8. «Вести Каракалпақстана». 21 январь 1999.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада 1991-2000 йилларда Қорақалпоғистоннинг саноат ишлаб чиқаришида структурaviй ўзгариш масалалари кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются вопросы структурного преобразования промышленного производства Каракалпакстана в 1991-2000 годах.

SUMMARY. This article discusses the issues of structural transformation of industrial production in Karakalpakstan in 1991-2000.

ҚУЙИ АМУДАРЁ СОҲИЛИДАГИ XVI-XIX АСРЛАРДА ЮЗ БЕРГАН ЭТНОСИЁСИЙ ВА ЭТНОМАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР ТАРИХНОМАСИ

Р.Х.Шерниязов – ассистент ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: қуйи Амударё, К.Л.Задихина, Б.В.Андрианова, С.К.Камалов, Х.Эсбергенов, М.Тлеумуратов, Орол ўзбеклари, Шохтемир, Кичик жуз, Аскабақли-ата.

Ключевые слова: нижняя Амударья, К.Л. Задихина, Б.В. Андрианова, С.К. Камалов, Х. Эсбергенов, М. Тлеумуратов, «Аральских узбеков», Шахтемир, Кичик жуз, Аскабақли-ата.

Key words: lower Amudarya, K.L. Zadikhina, B.V. Andrianova, S.K. Kamalov, Kh. Esbergenov, M. Tleymuratov, “Aral Uzbeks”, Shakhtemir, Kichik zhuz, Askabakli-ata.

Қуйи Амударё ҳавзасида юз берган сиёсий ва этник жараёнлар бир қатор рус ва маҳаллий тарихчи ва этнографлар томонидан кўпроқ элшунослик нуктаи назаридан ўрганилган. Айниқса, К.Л.Задихина [1], Б.В.Андрианова [2], С.К. Камалов [3], Х.Эсбергенов [4], М.Тлеумуратов [5] ва бошқалар томонидан XX асрда олиб борилган тарихий, этнографик, архив материаллари, фольклор ва дала тадқиқотларида бундай ёндашув ўз аксини топган. Бу борада айниқса, К.Л.Задихинанинг изланишлари диққатга сазовордир. Тадқиқотчи биринчилардан бўлиб, ҳудуддаги ўзбек, қорақалпоқ ва яна бир қатор маҳаллий аҳолининг этнографик хусусиятлари билан яқиндан танишиб, уларнинг умумий ва ўзига хос жиҳатларини илм оmmasига етказиб берган.

Ундан бироз кейинроқ изланишлар олиб борган Б.В.Андрианова эса Хоразм археологик экспедицияси мобайнида йиғилган этнографик материаллар асосида қорақалпоқларнинг этник таркиби ва этногеографиясига эътибор қаратган тадқиқотчи сифатида билинади. Қорақалпоқлар орасида биринчилардан бўлиб Қуйи Амударё ҳавзасини ўрганган тадқиқотчилардан бири С.К.Камалов эса ҳудуд аҳолисининг этник таркиби, жойлашуви, шажара ва авлоддан-авлодга ўтиб келаётган оғзаки маълумотлардан яхши биладиган маҳаллий аҳоли вакили сифатида диққатга сазовор илмий изланишлари амалга оширди. Тадқиқотчининг изланишлари айнан сўнгги ўрта асрларда қорақалпоқлар орасида юз берган сиёсий ва этномаданий жараёнларга қаратилган бўлиб, унинг изланишларида Қуйи Амударё ҳавзасидаги бошқа халқларнинг этнографик хусусиятларига ҳам тўхталиб ўтилган.

У билан деярли бир вақтда илмий тадқиқотлар олиб борган яна бир маҳаллий халқ вакили Х.Эсбергенов эса қорақалпоқларнинг моддий ва маънавий маданиятини илм оламига танитган илк тадқиқотчилардан бири ҳисобланади. Тадқиқотчининг қорақалпоқ фольклори, урф-одатлари, қорақалпоқча этноним ва топонимлар, умуман олганда, Қуйи Амударё ҳавзаси аҳолисининг моддий ва маънавий маданиятига доир олиб борган изланишларининг қўлами анча кенглиги билан алоҳида ажралиб туради [6].

Қуйи Амударё аҳолиси, хусусан, қорақалпоқларнинг қўшни халқлар билан яқин сиёсий, иқтисодий-маданий ва этник алоқалари М.Тлеумуратовнинг илмий изланишларида анча кенг ёритилган. Тадқиқотчи қорақалпоқларнинг нўғой, бошқирд, рус, ўзбек, қозоқ халқлари билан ўрнатган алоқаларини турли тиллардаги ёзма манбалар, хусусан, европалик ҳамда рус сайёҳ ва савдогарлар томонидан қайд этилган маълумотларига таянган [7].

Бошқирд тарихчи ва элшунос олими Р.Г.Кузеев ўз тадқиқотларида бошқирд халқи этник таркибини чуқур ёритган бўлиб [8], бошқирдларда учрайдиган

этнонимларнинг ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ, туркман ва ҳокazo туркий халқлар боғлиқлик томонларига эътибор қаратади. Аҳамиятлиси шундаки, совет даври тадқиқотчилари орасида унинг изланишларида Оролбўйи ва Сирдарё ҳавзасида яшаган туркий уруғларнинг бошқирдлар этногенезида ўрни анча катта бўлганига эътибор қаратилгани кўзга ташланади.

Мустақиллик йилларида сўнгги ўрта асрларда Қуйи Амударё ҳавзаси тарихи, айниқса, бу ҳудудда кечган этносиёсий ва этномаданий жараёнлар бўйича бир қатор илмий ишлар амалга оширилди. Улар орасида айниқса қорақалпоғистонлик тадқиқотчиларнинг изланишлари алоҳида ажралиб туради.

Қуйи Амударё ҳавзаси аҳолининг сиёсий ва этник тарихини ўрганишда “Орол ўзбеклари” ёки “Ороллилар” деб аталадиган маҳаллий аҳоли тарихига доир юритилган изланишлар ҳам ўзига хос ўрин тутати. Бу мавзу унчалик кенг ёритилмаган бўлса-да, айрим тадқиқотчиларнинг Орол ўзбеклари масаласига тўхталиб ўтиб, ўзбеклар ва қорақалпоқлар орасидаги этномаданий алоқаларга ҳам эътибор қаратганликларини айтиб ўтиш зарур. Жумладан, Б.Қ.Турганов 1740 йили 2 ноябрда рус офицерлари Д.Гладишев ва И.Муравиннинг Кичик жуз қозоқлари хони Абулхайр билан бирга Оролли ўзбекларнинг Шохтемир шаҳрига борганликлари, бу жой Чимбой шаҳри атрофида жойлашганини ёзиб, ўша кезларда Аскабақли-ата (Ошқовоқли-ота) қабри теваракларининг ушбу аҳолига тегишли бўлганига урғу беради. Шунингдек, тадқиқотчи Қусқанатав тумани ва Кегейли воҳасидаги Кўкўзак, Аскабақли-ата каби жойларда дехкончилик хўжалигига илк бор Оролли ўзбеклар томонидан асос солинганига эътибор қаратади. Унинг ёзишича, XIX аср бошларида ушбу ҳудудга қорақалпоқлар кўчиб келишлари натижасида Оролли ўзбеклар Амударёнинг чап қирғоғига кўчиб ўтишган [9].

Г.Хожаниязов, шунингдек, ушбу тадқиқотчи билан ва А.Жумашев ҳаммуаллифлигида ёзилган мақолада ушбу аҳоли гуруҳининг сўнгги ўрта асрларда Қуйи Амударё ҳавзаси тарихида тутган ўрни, уларнинг қорақалпоқлар билан ўзаро муносабатларига тўхталиб ўтилган [10]. Шунингдек, Оролли ўзбеклар яшайдиган ҳудудлар ва уларнинг шевалари бўйича олиб борилган тадқиқотларда ҳам ҳудуд халқларининг ўзаро алоқалари у ёки бу даражада ёритилигани кўзга ташланади [11].

Марказий Осиё тарихига доир бугунги кунда хорижда олиб борилаётган илмий изланишлар доирасида Қуйи Амударё ҳавзасига ҳам алоҳида тўхталиб ўтилган тадқиқотлар борлигига урғу бериб ўтиш керак. Улар орасида В.В.Трепавловнинг изланишлари ўзининг чуқур ва кенг қўламлиги билан тадқиқотчиларни ўзига жалб қилади [12]. Унинг “Нўғой ўрдаси” номли рус тилида яратилган йирик монографиясида Олтин Ўрда ва унинг ўрнида пайдо

бўлган хонликлар, хонликлардан кейин ўртага чиққан сиёсий уюшмалар, қабила иттифоқлари ҳақида сўз юритилган бўлиб, тадқиқотда нўғой, қорақалпоқ, қозоқ, ўзбек, бошқирд ва ҳоказо каби бир қатор туркий халқларнинг этник шаклланишида ўзига хос рол ўйнаган омиллар билан танишиб чиқиш имкониятига эга бўлиш мумкин. Айниқса, монографияда Волга – Уралбўйидан ташқари ўрта асрларда Эмба дарёси хавзаси, Оролбўйи, қуйи ва ўрта Сирдарёдаги сиёсий ва этник жараёнларга анча кенг тўхтаб ўтилган бўлиб, Қуйи Амударё хавзасида юз берган сиёсий ва этномаданий жараёнлар ҳақида муайян тасаввурлар ҳосил қилиш учун В.В.Трепавловнинг изланишларига мурожаат қилишга тўғри келади.

Шунга ўхшаш ёндашувлар нўғой олими Р.Х.Керейтовнинг тадқиқотларида ҳам кўзга ташланади [13]. Тадқиқотчи нўғой уруғларини туркий халқлар таркибидаги уруғлар билан солиштирар экан кўп ҳолларда ушбу худуднинг ўзбек, қорақалпоқ ва қозоқ аҳолисининг этник таркибига мурожаат қилади. Бундан ташқари, у ушбу халқларнинг моддий ва маънавий маданиятига хос анъаналар – тўй-маракалар, озиқ-овқат, ҳўжалик турмуш тарзи, уй-жой (ўтов), чорвачилик ва у билан боғлиқ маросимларни ўзаро солиштирган ҳолда улар орасидаги умумийлиқни кўрсатиб беради.

Бундай тадқиқотлар сирасига Т.М.Аюповнинг изланишларини ҳам киритиш мумкин. Тадқиқотчининг бошқирд ва қорақалпоқлар орасидаги этномаданий алоқаларга доир ёзган мақоласи ўзининг кенг қўламлилиги билан алоҳида ажралиб туради [14].

Хива хонлиги даври вақф ҳужжатлари асосида изланишлар олиб бораётган Н.Гулбоевнинг тадқиқотлари ҳам диққатга сазовор бўлиб, унинг илмий ишларида хонликка тегишли архив ҳужжатлари асосида аҳолидан олинган солиқлар, хонликларидаги ҳарбий иш ва ҳоказо масалалар синчиклаб ўрганилган [15].

Хуллас, сўнгги ўрта асрларда Қуйи Амударё хавзасида кечган этносиёсий жараёнларнинг ўрганилиши билан танишиб чиқиш шундан далолат берадики, бир қатор илмий изланишларда бу масалага у ёки бу даражада тўхталиб ўтилган бўлса-да, мавзуни кенг қўламда ёритган тадқиқотлар йўқ ҳисоби. Айниқса, ушбу худудда юз берган тарихий жараёнларни ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ ва туркман халқлари билан ўзаро таққослаб амалга оширилган изланишлар деярли амалга оширилмаган. Айрим тадқиқотларни айтмаганда, изланишларнинг кўпчилиги ушбу худуд халқларининг моддий ва маънавий маданияти, урф-одатлари, турмуш тарзи, ҳўжалиги ва бошқа каби этнографик хусусиятларига қаратилган бўлиб, улар умумлаштирилган ҳолда эмас, ҳар бир халқ алоҳида-алоҳида олинган ҳолда қараб чиқилган. Аслида бу даврда ўзбек ва қорақалпоқ, қорақалпоқ ва қозоқ, қорақалпоқ ва туркман аҳолиси орасида ўзаро этник алоқалар анча жадал кечган бўлиб, бир қатор уруғларнинг у ёки бу халқнинг таркибида жой олиши ва бирор халқнинг таркибий қисмига айланиши жараёнлари юз берган эди.

Адабиётлар

1. Задыхина К.Л. Узбеки дельты Амударьи // ТХАЭЭ. Т. I. – М.: 1952.
2. Андрианов Б.А. Этническая территория каракалпаков в Северном Хорезме (XVIII–XIX вв.) // ТХАЭЭ. Т. III. – М., 1958.
3. Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII–XIX вв. Узбекской ССР –Ташкент: “Фан” 1968. Камалов С. Каракалпақлардың халық болып қәлиплесіуі хәм оның мәмлекетлигинің тарийхынан. – Нөкіс ӨзРІАҚҚБ “Хабаршысы” журналы, 2001.
4. Есбергенов Х. Каракалпаки левобережной дельты Амударьи (по данным исторического фольклора). // Вестник КК ФАН УзССР. 1982. № 2. – С. 57-62.
5. Тлеумуратов М. Истоки культурных связей каракалпаков с соседними народами. – Нукус: «Каракалпакстан», 1986; Тлеумуратов М. Исторические и культурные связи каракалпаков с Россией и Башкирией в XVIII и начале XX в. / редактор Н. Таджибаев. – Нукус: “Билим”, 1993. –С. 204.
6. Есбергенов Х.Е. К вопросу об изживании религиозных представлений и обрядов у каракалпаков (на материале погребальной обрядности). Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – Москва:1963; Есбергенов Х. Е. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. – Ташкент: «Фан» Узбекской ССР, 1966; Есбергенов Х. Е. Нөкіс атамасы ҳаққында // Вестник КК ФАН УзССР, 1972, № 2. 78-81-б.
7. Тлеумуратов М. Исторические и культурные связи каракалпаков с Россией и Башкирией в XVIII и начале XX в. – Нукус: “Билим”, 1993. – С. 31-48.
8. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. – М.: 1974.
9. Turganov B.Q. Qaraqalpaqstan tariyxınan derekler (oqıw qollanba). – Tashkent: «Tafakkur-bo‘stoni», 2019. 31-b.
10. Хожаниязов Г. Аральско-кунградское владение. // Вестник КК отделение АНРУз, №, 2004. – С. 52-53; Хожаниязов Г., Джумаев А. Этнический состав аральско-кунградского владения в XVII–XIX вв.: забытая страница истории. – С. 135.
11. Кудияров А.Р. История города Чимбая (XIX – начало XX в.): историко-этнологическое исследование. АКД. –Нукус: 1999; Сайманов С. История города Кунграда (XVIII – первая половина XIX в.). АКД. – Нукус: 2001; Ибрагимов Ю. Исследования узбекских говоров Приаралья. – Нукус: 1992.
12. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – Казань: «Издательский дом «Казанская недвижимость», 2016.
13. Керейтов Р.Х. Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры. – Ставрополь: «Сервисшкола», 2009.
14. Аюпов Т. М. Башкирско-каракалпакские этнокультурные взаимосвязи и происхождение естеров Приаралья.// Известия АлтГУ. Исторические науки и археология, 2019. №3 (107).
15. Гулбоев Н. XVIII аср охири – XX аср бошларида Хива хонлигидаги ҳарбий иш тарихидан // «Ўзбек давлатчилиги тарихи: муаммо ва изланишлар» мавзусидаги олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги микёсидаги илмий-амалий конференция материаллари. 137-140-б.

РЕЗЮМЕ. Қуйи Амударё хавзасида юз берган сиёсий ва этник жараёнларнинг маҳаллий тарихчи ва этнографлар, фольклор ва дала тадқиқотларида учрайдиган этнонимлар ва ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ, туркман ва умуман туркий халқларнинг боғлиқлик томонлари хусусан қорақалпоқларнинг этник таркиби, “Орол ўзбеклари”нинг этногеографияси, анча жадал кечган бир қатор туркий халқларнинг этник шаклланишида ўзига хос рол ўйнаган омиллар билан бу мақолада танишиб чиқиш имкониятига эга бўлиш мумкин.

РЕЗЮМЕ. Политические и этнические процессы в низовьях бассейна Амударьи, этнонимы, встречающиеся в фольклорных и полевых исследованиях краеведов и этнографов и взаимоотношения между узбекскими, казахскими, каракалпакскими, туркменскими и тюркскими народами в целом, этнический состав каракалпаков в частности этногеография «Аральских узбеков», достаточно ярко представлены. В данной статье можно познакомиться с факторами, сыгравшими особую роль в этническом формировании ряда тюркских народов.

SUMMARY. Political and ethnic processes in the lower reaches of the Amudarya basin, ethnonyms found in folklore and field research by local historians and ethnographers and the relationships between the Uzbek, Kazakh, Karakalpak, Turkmen and Turkic peoples in general, the ethnic composition of the Karakalpaks in particular the ethnogeography of the “Aral Uzbeks” are quite clearly presented. In this article you can get acquainted with the factors that played a special role in the ethnic formation of a number of Turkic peoples.

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

QARAQALPAQ XALÍQ JUMBAQLARÍNDÁĞÍ AYÍRÍM ÚY BUYÍMÍ ATAMALARÍ HAQQÍNDÁ

G.M.Abishov – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*

B.S.Sársenbaeva – *magistrant*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: xalq og'zaki ijodi, topishmoq, uy-ro'zg'or buyumlari nomlari, mavhum so'z.

Ключевые слова: фольклорные произведения, загадки, названия предметов быта, загаданное слово.

Key words: folklore works, riddles, names of household items, hidden word.

Qaraqalpaq xalıq jumbaqları xalıq awızeki dóretpeleriniń basqa janrları sıyaqlı xalqımızdın biybaha baylıqlarınıń biri bolıp, óziniń kóp ásirlik dóreliw tariyxına iye. Jumbaqlar xalıq tárepinen, olardıń turmıs tájiriyesi tiykarında hár qıylı dáwirlerde payda bolǵan. Sonlıqtan da, jumbaqlardıń sózlik quramında xalqımızdın uzaq tariyxı, sociallıq turmısına baylanıslı sózler kóp ushırasadı. Olardı izertlew arqalı xalqımızdın ótmishte qanday qurallardan, úy-buyımlarınan paydalanǵanlıǵı, qanday kásip penen shuǵıllanǵanlıǵı hám azıqlıq zatları haqqında bahalı maǵlıwmatlarǵa iye bolamız. Biz bul maqalamızda hár qıylı tematikalıq toparǵa tiyisli jumbaqlardıń leksikalıq quramındaǵı úy buyımı atamalarına analiz jasaymız.

Qaraqalpaq tiliniń leksikalıq quramında úy-ruwzigershilik buyımları atamaları áhmiyetli orındı iyeleydi. Olardıń ayırımları turmısımızda qollanıwdan shıǵıp qalǵan yáki az qollanılatuǵın sózler toparınan orın alǵan. Xalıq awızeki dóretpeleri tilinde ushırasatuǵın geypara úy buyımların házirgi qaraqalpaq tilinde qollanılıp júrgen úy buyımları menen salıstırıp qaraǵanımda, atlarında hám paydalanıw usıllarında azı-kem ózgeshelikler seziledi. Xalıq awızeki dóretpeleriniń biri bolǵan jumbaqlar tilinde *mes, shıraq, oshaq, kósew, qazan, taraq, dúwden, tostaǵan, sandıq, saat, shıra, esik, balta, pıshaq, sıpara, qasıq, tárezi, jip, tabaq, gilem, digirman, ilgek, dásturxan, sebet, qorjin, shelek, samovar* hám basqa da birqansha úy buyımları atamaları qollanılǵan. Tómende olardıń ayırımlarına misal keltirip ótemiz:

1. Bası jalpaq, qarnı *mes*,

Ne tapsa da, jutadı,

2. Astan qaytar jan emes.

(ılaqa) [7:433]

3. Házirgi ústinde eki bulaq,

Bulaq ústinde eki *shıraq*.

(awız, murın, kóz) [7:373]

4. Bir *oshaqqa* bir *kósew*.

(awız, bes barmaq) [7:373]

Joqarıdaǵı jumbaqlarda *mes, shıraq, oshaq, kósew* sıyaqlı buyımlardı ańlatıwshı sózler qollanılǵan bolıp, dáslepki jumbaqtaǵı *mes* sózi suıyq ishimlik quyıw ushın, kóbinese jolǵa shıqqanda suw, qımız, ayran quyıp paydalanatuǵın eshki terisinen islengen ıdıstı bildiredi [5:168]. Ekinshi jumbaqta ılaqa balıqtıń sırtqı kelbeti súwretlengen bolıp, basınıń jalpaq, neni bolsa da juta beretuǵın qásiyetin esapqa alıp qarnınıń mestey tompayıp turıwın aytadı. Keyingi jumbaqta *házirgi* – awızdı, *bulaq* – murındı, *shıraq* bolsa kózdi ańlatıw ushın qollanılǵan. Kózdi shıraqqa uqsatıw onıń jaqtı etiw, sol arqalı kóriwdi támiyinlew xızmetine baylanıslı bolsa kerek. Óytkeni *shıraq* sózi *jaqtı, nur, jariq* mánilerin bildiredi [6:440]. Bunday túrdegi, yaǵnıy kózdi adamnıń shıraǵı sıpatında táriyplew jaǵdayları basqa da xalıq awızeki shıǵarmalarında, jazıwshı hám shayırlardıń dóretpeleri tilinde jiıy ushırasadı. Bunnan tisqari, *shıraq* sózi kópshilik waqıtta basqa sózler menen dizbeklesip kelip, awıspalı mánide de qollanıladı hám hár qıylı mánilerdi ańlatıp keledi. Misalı: *baxtımnıń shıraǵı, úyimniń shıraǵı, shıraǵın sóndiriw* hám t.b. Sońǵı jumbaqtaǵı *oshaq* ataması arqalı – *awız, kósew* arqalı *bes barmaq* ańlatılǵan. *Kósew* sózi janıp turǵan otındı yamasa janıp turǵan ottıń shoǵın iyeretuǵın,

qozǵap otıratuǵın aǵash yamasa temirden islengen zat mánisin bildiredi [4:230]. Bul jumbaqlarda qollanılǵan úy buyımlarınan oshaqtan basqaları derlik házirgi kúnimizde qollanılmaıdı.

Házirgi ústinde eki bulaq,

Bulaq ústinde eki *taraq*.

(awız, murın, kirpik) [7:373]

Ábden,

Ábdenniń ústinde *dúwden*,

Dúwdenniń ústinde shıraq,

Shıraqtıń ústinde qıyaq,

Shıraqtıń ústinde maydan,

Maydannıń ústinde qopaq.

(awız, murın, qas, mańlay, shash) [7:373]

Jar astında *tostaǵan*,

Qatıq uytıp tastaǵan.

(kóz) [7:373]

Sırgawılday boyı bar,

Tostaǵan sıyar qoynı bar,

Tóbesinde aydarı,

Alqımına baylanar.

(digirman, tartqısh) [7:394]

Bul keltirilgen jumbaqlardıń dáslep kisinde diqqatqa alınǵan *dúwden* sózi toǵay taldıń shıbıǵınan hám qızıl jıńǵıldan toqılǵan sebetten tereńirek ıdıs mánisin bildiredi hám ol jumbaqta murındı ańlatıw ushın jumshalǵan [2:208]. Keyingi qatarlardaǵı *shıraq* sózi arqalı *kózdi*, *qıyaq* sózi arqalı *qasıq*, *maydan* sózi arqalı *mańlaydı*, *qopaq* sózi arqalı *shashtı* jumbaqlap kelgen. *Qopaq* sózi qopa sózine “q” sesiniń awızeki sóylewde qosılǵan forması bolıp, bul sóz «kóldiń mayda jeken hám qamıs ósken jeri»n ataw ushın qollanıladı [2:14].

Q.Maqsatovtıń miynetinde bul jumbaqtıń quramındaǵı sózlerge ózgerisler kirgizilgen bolıp, shashtı bildiriw ushın *qonaq* sózi qollanılǵan [8:145]. Biziń pikirimizshe, *qopaq* sóziniń shashtı ańlatıw ushın qollanıwı *qonaq* sózine qaraǵanda durılıqqa tuwrı keledi. Óytkeni, shash sırtqı kórinisinen, ósiw jaǵdayınan qamısqa uqsas bolıp, kópshilik jumbaqlarda usılay qollanıladı. Keyingi jumbaqlardaǵı aǵashtan yamasa basqa zattan jasalǵan kishilew dóńgelek ıdıs, kishkene tabaqtı bildiriwshi *tostaǵan* sózi arqalı kóz hám digirman ańlatılǵan [6:205]. Bunda kózdiń júzde oyıqta jaylasıwı tostaǵannıń formasına uqsatılса, keyingi misalda digirmannıń ortasındaǵı dán ónimlerin salatuǵın oyıqtı, aydar bolsa tartqıshtı ańlatıp kelgen.

Jar basında jartı *sıpara*.

(qulaq) [7:376]

Jartı *qasıq* bir diywalǵa jabısqan.

(qulaq) [7:376]

Qayqı eken arqası,

Iliner eki *dorbasi*,

Atqaratuǵın xızmeti,

Shelek kóteriw, qullası.

(iyin aǵash) [7:400]

Dáslepki eki jumbaqta *sıpara, qasıq* sıyaqlı úy buyımı atamaları qollanılıp, forması jaǵınan qulaqqa uqsaslıqtan sol túsinikti beriw ushın qollanılǵan. *Sıpara* – qamırdı iylew, jayıw ushın hám un salıwǵa arnalǵan teriden basqa materialdan islengen zat [6:10]. Xalıq arasında qulaǵı úlken

adamlardı *sıpıra qulaq, qulağı sıpıraday* dep ataw jaǵdayları ushırasadı. Keyingi jumbaqtá **dorba**, **shelek** sıyaqlı úy buyımı atamaları qollanılǵan bolıp, **dorba** – attıń, eshektiń hám ǵashırdıń tumsıǵın tıǵıp, basına ildiretuǵın, jem salıwǵa arnalǵan, kóbinese júnнен toqılıp, baw taǵılǵan kishkene qaltasha [2:183]. Ol jumbaqtá óziniń mánisinde emes, **shelekti** ańlatıp keledi. Biraq jumbaqtıń keyingi qatarında **shelek** atamasınıń ózi jumbaqtıń juwabına jaqınlastırıw maqsetinde qollanılǵan. Al **shelek** bolsa, suw quyıw ushın arnalǵan qanılırdan islengen, tutqası bar dóńgelek ıdı [3:525]. Sonıń menen birge, jumbaqtıń birinshi qatarında iyin aǵashtıń formasın beriw ushın **qayqı** sózi **aǵash** sózi menen dizbeklese qollanılǵan. Bul sóz sırtına qaray iyilgen, qarama-qarsı jaǵına qaray mayısqań degen mánini bildiredi [4:317].

Toqsan tabırshıq, seksen **shıǵırshıq**,

Otiz aqqıw, bir tırna.

(toqsan tabırshıq – toqsan kún shille, seksen **shıǵırshıq** – jılında keletuǵın seksen juma kúni, **otiz aqqıw** – bir ay, **tırna** – nawızlıq góje) [7:418]

Kishkene ǵana **zerenshe**,

Ishi tolı **myıqsha**. (anar) [7:419]

Kishkene ǵana **qumǵan**,

Otıp kózin jumǵan. (pıshıq) [7:426]

Ot basında júnli **shanash**.

(pıshıq) [7:426]

Bul jumbaqlarda qollanılǵan **shıǵırshıq** sózi paxtanıń shigitin ayırıp alıw ushın islengen ápiwayı qural mánisin bildirip [3:554], bul jerde jılında keletuǵın seksen juma kúniń ańlatıw ushın qollanılǵan. Keyingi jumbaqtá qollanılǵan **zerenshe** aǵashtan sırlanıp islengen tabaqtıń

kishkene bir túri, kishkene tabaq sıyaqlı ıdı [4:15], **myıqsha** bolsa kishkene shege túrin ańlatadı [5:207]. Bul eki sózdıń de negizgi variantı zeren hám myıq bolıp, oǵan – **sha/-she** qosımtası qosıp qollanılǵan. Anardıń sırtqı kólemi zerenshe, ishindegi daneleri bolsa, myıqshalar arqalı bildirilgen. Keyingi mısallardaǵı **qumǵan** sózi negizinde quman bolıp, awızeki sóylewdiń tásirinde ózgeriske ushıraǵan, bul sóz suw qaynatatuǵın hám juwıwıw ushın suw quyatuǵın shoyınnan, mıstan quyılıp islengen, tutqası hám qaqpası bar sopaq ıdı [5:36]. Bunda pıshıqtıń otırǵandaǵı ulıwma kórinisi menen qumannıń sırtqı forması bir-birine uqsaslıqtan, bul sózden paydalanılǵan. Eń sońǵı mısalda bolsa, eshkiniń terisinen pıtew etip un, sók hám taǵı basqa zatlardı salıw ushın, sonday-aq, qımız sıyaqlı suyıqlıqlardı quyıwǵa arnalıp tigilgen ıdı – **shanash** arqalı pıshıq sózi jumbaqlanǵan [3:505]. Bunda shanashtıń eshki terisinen tigiletuǵınlıǵı, onıń sırtqı kórinisi pıshıqtıń júnlerine uqsaslıǵı tiykar etip alınǵan bolsa kerek.

Jumbaqlap aytqanda, joqarıdaǵı mısallarda kórip ótkenimizdey, jumbaqlardıń leksikalıq quramında úy buyımları atamalarına baylanıslı sózler ónimli qollanılǵan bolıp, olarda xalqımızdıń kúndelikli turmısı, mádeniyatı óz sáwleleniwın tapqan. Olardıń ayırımları házirgi kúnde de xalıq arasında jiyi qollanılsa, ayırımları pútkilley qollanıwdan shıǵıp qalǵan yaki basqa at penen qayta atalǵan. Jumbaqlardıń quramında basqa tematikalıq toparlarǵa tiyisli sózler de kóplep ushırasadı. Olardı úyreniw, qaraqalpaq xalıqına tán bolǵan milliy ózgesheliklerdi ańıqlaw arawlı ilimiy izertlewdi talap etedi.

Ádebiyatlar

1. Abishov G., Sarsenbaeva B. Research of karakalpak folk riddles // International Multidisciplinary Research in Academic Science (IMRAS)/ Volume 6, Ussue 08, December (2023). – B. 36-45.
2. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. III том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2023. 399-6.
3. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. IV том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1992. 633-6.
4. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. IV том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2023. 399-6.
5. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. V том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2023. 399-6.
6. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. VII том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2023. 503-6.
7. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 88-100 том. – Нөкіс: «Илим», 2015. 433-6.
8. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызекі дәретпелери. – Нөкіс: «Билим», 1996. 340-6.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada qoraqolpoq xalq og'zaki ijodlarining biri bo'lgan topishmoqlar o'rganilgan. Unda qo'llanilgan uy-ro'zg'or buyumlari nomlarining ma'nolari, ishlatilish o'rinlari, nomlari bilan topishmoq orasidagi aloqadorlik masalasi qoraqalpoq xalq topishmoqlari misolida ko'rsatilgan. Shuningdek, bu nomlarning hozirgi davrda qo'llanish yoki ishlatilmaslik holatlari aytib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье разучиваются загадки, являющиеся одним из произведений каракалпакского фольклора. На примере каракалпакских народных загадок показаны значения названий используемых в ней предметов быта, места их использования, проблема связи термина и загадок. Также упомянуты случаи, когда эти термины используются или не используются в настоящее время.

SUMMARY. In this article, the riddles, which are one of the Karakalpak folklore works, are learned. The meanings of the names of the household items used in it, their places of use, the problem of the connection between the term and the riddles are shown on the example of Karakalpak folk riddles. Also, the cases are mentioned these terms which used or not used at the present time.

QARAQALPAQ TILINDE LEKSIKOLOGIYANI OQITIW TEXNOLOGIYALARI

Z.A.Aitenova – izleniwshi

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: grafika, sxema, jadval, lug'at, diagramma, badiiy, rasm, texnik vositalar, metodika.

Ключевые слова: графика, схема, таблица, словарь, диаграмма, искусство, картинка, технические средства, методика.

Key words: graphics, scheme, table, words, diagram, art, picture, technical tools, methodology.

Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasında eń áhmiyetli metodikalıq máselelerdiń biri - bul sabaq barısında ádebiyat baǵdarlamasındaǵı berilgen materiallardı úyreniwde kórsetpeli qurallardan durıs paydalanıw bolıp tabıladı. Bul másele metodist alımlardıń miynetlerinde jeterli izertlenbegen. Belgili metodist Q.Yuldoshevtıń «Oqıtıwshınıń kitabı» miynetinde: «Oqıtıwshı sabaqqa jazıwshınıń súwreti, dóretpesin úyreniwge bolatuǵın basqa oqıw materialların alıp kirse maqsetke muwapıq boladı» [1:169] - dep kórsetpeli qurallardıń áhmiyetine toqtap ótken. Usı kózqarastan qaraǵanımda til baǵdarlamasındaǵı berilgen materiallardı oqıtıw barısında kórsetpeli qurallardıń bir neshe túrлерinen paydalanıwǵa boladı.

Qaraqalpaq tilinde leksikaǵa baylanıslı shınıǵıwlar oqıtıwda kórsetpeli qurallardı qollanıw - sabaqtıń nátiyjeli

bolıw jolınıń biri. Bul másele boyınsha K.D.Ushınskiy: “Kórsetpeli oqıtıw qıyalıy túsinikke emes, al konkret obrazlarǵa, balanıń qabıl etken nárseleriniń tiykarına qurılǵan oqıtıw” [2], - dep kórsetpeliktiń áhmiyetin joqarı bahaladı. Kórsetpelilik oqıwshılardıń teoriyalıq bilimlerin jeńil mengere alıwına, sanalı ózlestire biliwine, sabaqta háreketshen bolıwına, teoriyalıq bilimlerde ámeliy jumslar menen tez baylanıstıra biliwine jaǵdaylar tuwdıradı. Qaraqalpaq tilinde leksikaǵa baylanıslı sabaqlardı qızıqlı hám dóretiwshilik penen oqıtılıwına járdem etedi. Sabaqta oqıwshılar menen hárqıylı dóretiwshilik jumis islewge de qolaylı jaǵdaylar jasaydı.

Asirese, oqıwshılardıń sóylew hám jazba tilin rawajlandırıwǵa baylanıslı jumis islewde, olar menen tárbiyalıq isler alıp bariwda, jeke jumis islesiw processlerinde jiyi paydalanıladı. K.D.Ushınskiydiń

“Oqıwshı tanıs emes sóz ústinde jumıs islewge qıynaladı da, al kartına menen usınday jigirma sózdi qıynalmay-aq tez meńgerip ala aladı” [3:25]–degen sózi kórsetpeli qurallardıń áhmiyeti haqqında ayılǵan. Usı kóz qarastan qaraqalpaq tilinde leksikaǵa baylanıslı bilimdi túsindiriwde kórsetpeliликтiń áhmiyeti úlken. Berilejaq grammatikalıq túsiniqlerdiń kópshiligi abstrakt xarakterde bolǵanlıqtan, olardı túsindiriwde taxtaǵa jazıw, tablica, sxema, plakat, súwret, kartinkalar, albomlar, sózlikler hám texnikalıq qurallardan paydalanıw arqalı jeńil uqtırıwǵa boladı.

Oqıtıwshılar ótilgen temanın oqıwshılar esinde bekkem qaldırıw ushin sabaqtıń máqsetine sáykes, taza materiallardı túsindiriw dáwirinde, taza materialdı bekkemlew dáwirinde, ótilgen materiallardı tákirarlaw dáwirinde, til ósiriw jumıslarında kórsetpeli qurallardan orınlı paydalanıw kerek. Sabaqta kórsetpeli qurallardı qollanıw muǵallimnen sheberlikti talap etedi hám kórsetpeli qural- sabaqtıń temasına ǵana juwap berip qalmaq, al oqıwshılardıń zawıqlanıwına, solay etip, estetikalıq jaqtan tásirleniwine múmkinshilik tuwdıra alatuǵınday bolıwı shárt. Kórsetpeli qurallǵa baylanıslı muǵallimniń misallar tayarlaw, olar boyınsha iqsham sorawlar dúziw, kerekli til faktlerin tolıq qamtıp alıwı, oqıwshılardıń dıqqatın soǵan awdarıp otırıwı, grammatikalıq kategoriyalardı túsiniwge qıyınshılıqlar tuwdırmaq oqıwshılardı isendire alıwı, qızıqtırıwı talap etiledi.

Házirgi dáwirde sabaqta qollanılatuǵın kórsetpeli qurallardıń túrlerin kóplep ushırıwǵa boladı. Olar tómendegilerden ibarat:

1. Grafikalıq kórsetpeli qurallar: tablicalar, sxemalar, diagrammalar;
2. Iskusstvolıq shıǵarmalar: kartinalar, fotosúwretler, otkritkalar, súwretler;
3. Simvolikalıq kórsetpeli qurallar: tariyxıy, yamasa geografikalıq kartinalar, hárqıylı shártli sızılmalır;
4. Naturalıq hám kólemli kórsetpeli ásbaplar – ayırım zatlardıń ózlerin kórsetiw, mulyajlar, geometriyalıq sızılmalır;
5. Texnikalıq qurallar: a) kóriw ushin, B) esitiw ushin, V) kóriw hám esitiw ushin.

Tablicalar qaraqalpaq tilinde eń ápiwayı hám kóbirek qollanıwǵa bolatuǵın kórsetpeli qurallardıń túrlerine jatadı. Bular fonetika, orfografiya, leksika hám grammatika sabaqlarında úyreniletuǵın temalǵa sáykes qollanıladı. Sonıń menen qatar tematikaǵa sáykes muǵallim tómendegi kórsetilgen formalarǵa sáykes sózlerdi tayarlap qollana beriwine boladı. Tablicalar materialdı oqıwshılardıń esinde qalǵan bilimin qaldırıwǵa, tez túsiniw alıwına járdem etedi.

Tablicalardı kópshilik jaǵday da temanı bekkemlew hám tákirarlaw sabaqların da qollanǵanda jaqsı nátiye beredi. Al, kórsetpeli qurallardıń ayırım túrleri taza temanı túsindiriwdiń barısında qollanıladı. Máselen, ayırım qaǵıydaǵa sáykes misallardı úlgi retinde kórsetiw. Tablicalar oqıwshılardıń durıs oqıy alıwı, durıs túsine alıwına qolaylı bolıp, kallıgrafiyalıq jaqtan talapqa ılayıq, sheber, kórkem dúzilgen bolıwı tiyis.

Mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıwda hár qıylı sózliklerden paydalanıwǵa tuwra keledi. Máselen, úyretiw háreketinde ótkeriletuǵın jazba jumıslarında, oqıwshılardıń alǵan bilimlerin juwmaqlastırıwda, bekkemlew, tákirarlawda, oqıwshılardıń, leksikalıq, yamasa til ósiriw jumıslarında sózlikler jiwi qollanıladı. Bul ushin oqıwshılar ushin arnalıp shıǵarılǵan E.Berdimuratov, B.Qutlımuratov, E.Karimullaevlardıń 1980-jılı shıqqan “Orfografiyalıq sózliginen”, kollektiv tárepinen islegen “Qaraqalpaq tilin túsindirme sózliginen, ayırım orınlarda eki tilli sózliklerden hám t.b. sózliklerden paydalansa boladı.

Leksikanı oqıtıw barısında túsindirme sózlik penen, terminlerdi oqıtqanda terminologiyalıq sózlikler menen jumıs islep barıw paydalı, tilimizde kópshilik sózliklerdiń ele dúzilmegeńin eske alıp, muǵallimler pán baǵdarla-

masına sáykes, hárbir sabaqtıń talabına qaray frazeologiyalıq, naqıl-maqallar sózligin h.t.b ózleri dúzip keliwi múmkin. Bul jumıstı oqıwshılǵa isletiwge de boladı. Oqıwshılar menen sózlik jumısı ústinde islegende, sol sózlerdiń, sóz mánileriniń oqıwshılardıń aktiv sóz baylıǵına qosılıp otırıwın qadaǵalap barıwımız tiyis. Bala olardı pikir alısıw tekstlerinde qollana alatuǵın bolıwı kerek.

Hár bir sabaqta kórsetpeli qurallardan paydalanıw pán muǵallimniń metodikalıq sheberligine baylanıslı boladı. Kórsetpeli qurallarsız ótilgen sabaqtı sapalı hám metodikalıq talapqa juwap beretuǵın sabaq dep atawǵa bolmaydı.

Leksikologiyanıń obyektı – sóz baylıǵı, sózlik quram. Leksika – tildegi barlıq sózlerdiń jıynaǵı yamasa sózlik degen mánide qollanıladı. Sonlıqtan, bul kópshilik ádebiyatlarda “sózlik quram” dep te júrgiziledi. Tilde qollanıw júrgen barlıq sózler sol tildiń sózlik quramın quraydı. Leksikolgiya grektiń lexikos – sózlik logos – ilim degen eki sóziniń qosındısı. Bizińshe sózlik haqqındaǵı ilim degendi bildiredi. Tildiń sózlik quramın (baylıǵın), mánilerin, rawajlanıw jolları menen onıń nızamlıqların, qollanıw barısındaǵı ózgesheliklerin izertleytuǵın til iliminiń bir tarawı, leksikologiya delinedi [4:50-56].

Sóz, ádette, anaw ya mınaw predmet, háreket ya olardıń belgileriniń tilimizdegi ataması sıpatında payda bolatuǵınlıǵı belgili. Solay bolǵanda ol dáslep sol belgili bir predmet, háreket ya olardıń belgisi mánisinde boladı. Biraq, sóz xalıq xızmetinde paydalanıw procesinde dáslepki mánisine qosımsha ekinshi mánilerdi de basına toplay aladı. Máselen, mına misallardı alıp qarayıq:

1. Ulbosın basın kóterip, jırtıq kórpeni tartıp iynine jamıldı. (N.Dáwqaraev “Internatta”).
2. Balıqshı emes, orta boylı, qırma saqal, basında shapkası bar russha kiyingen jigít edi (sonda).
3. Al, ol hesh nárese túsinebegensip, qonaqtan keyin kórpesheleđi qaǵıp salıp, oshaqtıń basların sıpırdı (T.Qayıpbergenov “Qaraqalpaq qızı”).
4. Basın jas, kóre bereseń... quda qálese qatın mıń qoy aydaytuǵın zaman baslanǵan qusaydı (sonda).

Birinshi hám ekinshi misallardaǵı “basın”, “basında” degen sózlerdiń mánileri predmet penen tikkeley baylanıslı dáslepki mánilerden ibarat. Olardıń qay-qaysısı da adamnıń bir múshesi, yaǵnıy bası mánisinde qollanıw tur. Biraq, usı “bas” sózi tek sol mánide qollanıwı qoymastan, úshinshi hám tórtinshi misallarda birinshi hám ekinshi misallardaǵıdan ózgeshe mánide, yaǵnıy dáslepki mániden ózgergen túrinde jumısalıp tur, úshinshi misalda adamnıń emes, al oshaqtıń bası, oshaqtıń dógeregi mánisinde, tórtinshi misalda “jassan”, “jasın jetpegen” degen mánide qollanıw tur. Dáslepki eki misalda “bas” sóziniń mánisiniń tariyxıy dáwirler dawamında rawajlanıwınan, ózgeriwinen úshinshi hám tórtinshi misallardaǵı dórendi mániler tuwıp otr. [5:64-74] Óz gezeginde qaraqalpaq xalıqınıń qol óner leksikasın lingvistikalıq jaqtan izertlew ushin biz tariyxıy, etnografiyalıq, arxeologiyalıq, kórkem óner ádebiyatlarına toqtamay kete almaymız. Óytkeni qol óner leksikası tariyx etnografiya arxeologiya, kórkem óner menen tiǵız baylanıslı. Oqıwshılǵa qaraqalpaq xalıqınıń qol óneri arqalı xalıqtıń uzaq tariyxıy basıp ótken jolı, onıń milliy ózgesheligi kórinedi hám bul bay miyrasta xalıqtıń dóretiwshilik talantlılıǵı, sheberligi óz sáwleleniwın tapǵanlıǵın túsindiriwimiz shárt.

Juwmaqlap aytqanda qaraqalpaq tilinde sózlerdiń mánisin oqıwshılǵa úyretiw arqalı olardıń til mádeniyatın jetilistiriw ushin úlken áhmiyetke iye. Oqıwshılardıń oylaw, pikirlew qábiletleri jetilisip, uqıplıqlarınıń artıwı, oqıw materialnıń nátiyjeli ózlestiriwlerin támiyinleydi. Oqıwshılǵa sózlerdiń mánisin úyretiwde olardıń oy-órisin, til baylıǵın rawajlandırıw, ádebiy til normaların saqlap sóylesiw, til mádeniyatına ayırıqsha kewil bóliw, sabaqqa jańasha dóretiwshilik penen qatnas jasaw úlken áhmiyetke iye.

Qaraqalpaq xalqınıń qol óneri xalıqtıń kórkem óneriniń eń eski túri hám qaraqalpaq xalqınıń tariyxın, mádeniyatın úyreniwdegi tiykargı derekterdiń biri. Qol óner leksikası-qaraqalpaq tiliniń sózlik quramınıń ayırıqsha bir bólege.

Úyrenilgen maǵlıwmatlar qol óneri leksikasında ulıwma túrkiy tillerge ortaǵ bolǵan sózler menen birge arab, parsı, tájik tillerinen hám rus tilinen kirgen sózlerdiń de bar ekenligin kórsetedi.

Ádebiyatlar

1. Ёўлдашев. Ёқитувчи китоби. Методик қўлланма. –Тошкент: «Ёқитувчи», 1997, 169-6.
2. Ушинский К.Д. Собрание сочинений. –Москва: «Ленинград», 1949.
3. Ушинский К.Д. Собрание сочинений. –Москва: «Ленинград», 1950, Т. 8, 25-6.
4. Berdimuratov E., Pirniyazov Q. Orta mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikası. -Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1988. 50-56-b.
5. Abdinazimov Sh.N., Pirniyazova A.Q., Shinnazarova S.J. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili fonetika, leksikologiya. –Tashkent: “Sano-standart”, 2018. 64-74-75-b.
6. Allaniyazova Sh. Qaraqalpaq tiliniń qol óneri leksikası. -Nókis: “Bilim”, 1997.
7. Allaniyazova Sh., Táńiberǵenov J. Qaraqalpaq tilin oqıtıwda innovaciyalıq texnologiyalar. -Nókis: “Bilim”, 2015.
8. Pirniyazova A.Q., Shinnazarova S.J. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili pánin oqıtıwda interaktiv usıllardan paydalanıw. –Tashkent: “Bayoz”, 2014.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада дarsда qo‘llaniladigan ko‘rgazmali qurollarning turlari haqida fikr yuritiladi. Umumta‘lim maktablarida lug‘atlarning turlari, qo‘llanilishi haqida ham tushunchalar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье обсуждаются виды наглядных пособий, используемых в классе, а также обсуждаются виды словарей, используемых в общеобразовательных школах.

SUMMARY. The article discusses the types of visual passbooks used in the classroom, and also discusses the types of dictionaries used in public schools.

QORAQALPOG‘ISTONLI TURKMANLAR TILIGA YEVROPA TILLARIDAN O‘ZLASHGAN SO‘ZLAR

M.A.Babaeva – *stajyor o‘qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Ch.D.Chariev – *assistent o‘qituvchi*

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: yevropa tillaridan o‘zlashgan so‘zlar, chet tillari, termin, o‘zlashgan terminlar, o‘zlashgan so‘zlar semantikasi.

Ключевые слова: заимствованные слова из европейских языков, иностранные языки, термин, заимствованные термины, семантика заимствованных слов.

Key words: borrowed words from European languages, foreign languages, term, borrowed terms, semantics of borrowed words.

Birinchi Prezidentimiz tomonidan 2012-yil 10-dekabrda qabul qilingan, “Chet tillarini o‘rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-1875-sonli qarorining imzolanishi kelajakda bilimli va intellektual rivojlangan yosh avlodni kamol toptirishda muhim omil bo‘lishi shubhasizdir [1:2]. Ushbu qarorga muvofiq 2013-2014-o‘quv yilidan boshlab barcha umumta‘lim maktablarida chet tillarni, jumladan ingliz tilini o‘rganish 1-sinfdan og‘zaki nutq darslaridan boshlab, bosqichma-bosqich chuqur o‘rgatishga jiddiy e‘tibor qaratilmoqda. Chet tillarini maktablarda chuqur o‘rganish va mustaqil o‘qish orqali tilimizda bir nechta o‘zlashmalar ham paydo bo‘la boshladi. Bu asosan, yosh avlod orasida sezilarli darajada ko‘zga tashlanadi. Sababi ular ingliz tili darsida o‘rgangan so‘zlarini: salom o‘rniga gudmoning-goodmorning, olma o‘rniga t-*apl-apple*, xayr o‘rniga t-*gu:d bay-good bye* yoki t-*bay bay-bye-bye* so‘zlarini faol ishlata boshlashdi.

Mustaqillikka erishgach, mamlakatimiz iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida, jumladan, fan, ta‘lim, madaniyat sohalarida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirildi. Ma‘lumki, ilm-fan jamiyat va davlat taraqqiyotida, odamlarning moddiy va madaniy hayotini yuksaltirishda, xalq ma‘naviyatini tubdan o‘zgartirishda juda muhim o‘rin tutadi.

Turkiy tillar qatorida turkman tili terminologiyasi ham mamlakatimiz mustaqilligi yillarida o‘zining yangi rivojini boshladi. Tarixiy nuqtai nazardan qaraganda, turkman tili leksikasi ana shu qisqa davrda milliy tilimiz lug‘at tarkibidagi sifat va miqdor o‘zgarishlarini o‘zida aks ettiradi. Asosan xalq xo‘jaligining turli tarmoqlari rivojini olg‘a surayotgan fan-texnika taraqqiyoti natijasida tilimizning yangi so‘zlar bilan boyib borishiga, jumladan, ilmiy-texnikaviy terminologiyaning rivojlanishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Bu esa chet el so‘zlarini xalqaro atamalarini milliyalashtirish ehtimoli masalasini ko‘taradi. Bu masalada, eng avvalo, tilimizning ichki vositalari, ya‘ni qadimiy yozma yodgorliklarimiz turkman shevalari va so‘zlashuvlarida qo‘llanilgan so‘zlar hamda turkiy tillardagi turdosh atamalardan foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi. Keyingi yigirma yilda fan, madaniyat, iqtisodiyotning zamonaviy taraqqiyotini aks ettiruvchi ko‘plab lug‘atlar,

darsliklar, monografiyalar, nashr etildi. Shulardan turkman tiliga tegishli “Turkmen diliniń terminologik leksikasy”, “Turkmen diliniń harby terminleriniń so‘zlúgi”, “Turkmen diliniń terminologiyasynyń meseleleri”, “Turkmen diliniń professional leksikasy”, “Turkmen diliniń zergarçilik leksikasy” Atanyyazow B. “Turkmen diliniń awçylyk leksikasy”, Baýjanow B. “Turkmen dili. Leksika (Amaly kurs)” va boshqa ilmiy asarlar, ixtisoslashtirilgan lug‘atlar, darsliklar nashr etilishi turkman tili terminologiyasining me‘yorlashtirilgan, ularning ilmiy jihatdan takomillashib, rivojlanib borayotganidan dalolat beradi.

Turkman tili leksikasi faqat turkmancha so‘zlardan iborat emas. Tilimizda boshqa tillardagi so‘zlar ham ko‘piroq qo‘llaniladi. Masalan, jurnal, sinf, qalam, direktor, raketa, avtobus, gazeta, galstuk, parta, brigadir kabi so‘zlar turkman tiliga rus tilidan yoki rus tili orqali chet tillaridan o‘tgan so‘zlardir.

Turli tillardan o‘zlashgan terminlar:

Grek tilidan: korabl, planeta, komediya, tragediya, kafedra, poema, diagnoz, atom, okean, krowat va b.

Lotin tilidan: student, dekan, deputat, delegat, notarius, armatura, resept, rektor, senzura, gradus, globus, awtor, administrator, auditoriya va b.

Nemis tilidan: şlyapa, şifer, rota, şahta, ştraf, orden, baletmeyster, fartuk, kitel, tanes va b.

Fransuz tilidan: kostyum, kompot, balet, paraşyut, abažur, banderol, desant, palto, kabinet, tualet, general, leytenant, žanr, antrakt, aktyor, pyesa, awans va b.

Ingliz tilidan: tramway, futbol, traktor, miting, klub, basketbol, woleybol, boks, žemper, dispetçer va b.

Internatsionalizmlar tarjima qilinmasligi kerak. Ular dunyo tillarining ko‘pchiligida bir xilda qo‘llanilganligi sababli kelajakdagi tilning asosiy elementlarini tashkil qiladi.

N.Mahmudovning ta‘kidlashicha, boshqa tildan so‘z olganda, albatta, muayyan me‘yor saqlanishi shart, shubhasizki bu me‘yor tilning yaxlit so‘z zahirasini mehvaridan chiqarib yubormaslik uchun xizmat qiladi. Shuni ham alohida ta‘kidlamog‘ joizki, boshqa tildan me‘yorni saqlagan holda olinadigan so‘z oluvchi tilning fonetik qonuniyatlariga moslashtirilishi maqsadga muvofiq [2:4].

Yevropa tillaridan o‘zlashgan so‘zlar semantikasi

Aýazbaba [Aýazba:ba] [3:46] – Yevropa davlatlarida, jumladan, Rossiyada va barcha sobiq Ittifoq davlatlarida yangi yil bayrami arafasida Qorbobo, oq sun'iy soqolli, oq ko'krak qamish, hassa va sovg'alar solingan sumkali chol, uning yelkasi, festivalning bosh qahramoni va "Rojdestvo" sovg'alarini tarqatadi. Amerikada uni "Santa Klaus" deb atashadi. Yonida bolani ko'tarishga yordam beradigan quvnoq va go'zal qiz turkmancha – "Garpamik", ruscha – «Snegurochka» deb ataladi.

Fransuz tilida turkman tilidagi "*kesmek, kerçemek*", ma'nosidagi chap fe'lidan tuzilgan bu so'z arabcha sabbat > fransuzchada sabot so'zidan olingan bo'lib, fransuz tilidagi infinitiv *sabotage' sabotaz', saboter* (talaffuz qilish: sabote) va saboteur (talaffuz qilinishi sabotör [4:100] kabi so'zlar paydo bo'lgan. Hozirgi kunda bu so'zlar keng qo'llaniladi va butun dunyoda ma'lum.

Eskalator. Bu so'z ingliz tilidan o'zlashgan bo'lib, (escalator) so'zidan olingan va frantsuzcha escalade – "zinadan yuqoriga ko'tarilish" fe'lini ifodalaydi; [5:423].

Ekvator. Yerni Shimoliy va Janubiy yarimsharlarga ajratuvchi ushbu an'anaviy chiziqlarning nomi lotincha aequator (aequus – "teng"), ya'ni "teng qilish" ga borib taqaladi va ehtimol bu an'anaviy chiziqlarning ikkiga bo'linishi bilan izohlanadi [5:424].

Sharf. Nemis tilidan o'zlashgan bo'lib, ushbu so'z frantsuz tili orqali (echarpe) lotin tiliga o'tgan. scirpea – "o'ralgan" [5:413] degan ma'noni anglatadi.

XX asrning 20-yillarigacha turkman tilida ilmiy terminologiya [6:70] mavjud emas edi. Shuning uchun sovet hokimiyati yillarida terminologiya muammosini ilmiy asosda o'rganishga kirishildi. Terminologik leksika SSSR xalqlari adabiy tillari leksikasining eng keng tarqalgan va tez o'sib borgan qismi bo'ldi: 1926-yilda Bokuda bo'lib o'tgan I Butunittifoq turkologik qurultoyida terminologiya masalasi ko'rib chiqildi.

Assambleya qarorida terminologiyani belgilash; eng avvalo, har bir milliy tilning ichki resurslariga – turkiy so'zlarga; keyin uni arabcha so'zlar va keng omma o'zlashtirgan yevropa so'zlarga tayanib, ommabop lug'at sifatida qo'llash zarur.

1930-yilda Turkmanistonda 1-ilmiy konferensiya chaqirildi. 1-ilmiy anjumanda turkman adabiy tili va atamaning to'g'ri yozilishi haqida qaror qabul qilindi. 1-ilmiy konferensiya qarorida terminlar (t-adalga, atama) uchun turkmancha so'zlardan, sovet-xalqaro atamalardan foydalanish zarurligi qayd etilgan. 1936-yilda Turkmanistonning birinchi tilshunoslik qurultoyida atamashunoslikka oid tegishli qaror qabul qilindi. 1954-yilda turkman tilining orfografiyasi, terminologiyasi va tinish belgilarini tartibga solishga qaratilgan II Turkmaniston tilshunoslik qurultoyi bo'lib o'tdi. Qurultoy turkman adabiy tili terminologiyasini tartibga solish to'g'risida (M.D.Annagurdowyn doklady bo'yicha) qaror qabul qildi [7:61]. Termin so'ziga quyidagicha izoh berib o'tdik. Turkman tiliga boshqa tillardan so'z o'zlashishi turli davrlarni o'z ichiga oladi. Eng qadimiy davrda fors va tojik tillaridan, keyinroq arab tilidan, undan ham keyinroq rus tilidan va rus tili orqali Yevropa tillaridan ko'plab so'zlar o'zlashgan. Bu o'zlashishlar asosan terminlarda o'z aksini topgan. Hozirgi kunda "termin" so'zi bilan bir qatorda "t-adalga" yani "atama" so'zlari ham ayni ma'noda qo'llanmoqda. Lekin ular termin so'zining hozirgi ma'nosini to'liq ifoda eta olmaydi. "Adalga" ya'ni atama so'zi keng ma'noda bo'lib, geografik obyektlar, atoqli nomlarga nisbatan ishlatiladi. Turkman terminologiyasini yaratish va boyitishda rus tilining roli katta, chunki rus tili orqali turkman tiliga ko'plab xorijiy so'zlar o'tgan. Hozirgi vaqtda o'zlashmalardan iborat terminologik korpus o'ndan ortiq nomlarni o'z ichiga oladi: kvaio'zlashmalar (lot.: "quassi" – o'hshash", "singari") [8:34]; ksenizmlar, diaksenizmlar, paleoksenizmlar, ekstranizmlar; chet tillariga, oid so'zlar, varvarizmlar, ekzotizmlar (ekzotik so'zlar); alienizmlar [9:236]; lokaliz-

mlar; makaronizmlar; internatsionalizmlar (internatsional so'zlar); regionalizmlar, o'zga tizimga oid lisoniy birliklar; o'zga tilga oid unsurlar, ekstremal o'zlashmalar va boshqalar.

A.S.Gerdning mulohazasiga ko'ra ilm-fan taraqqiyo-ning muayyan bosqichida mavjud tushunchalarning asosiy xususiyatlarini aniq va to'laligicha aks ettiruvchi ma'noga ega tabiiy va sun'iy til birligi, yani so'z birikmasidir [10:4].

Termin – grekcha "*terminus*" so'zidan olingan bo'lib, "*chek, chegara*" degan ma'noni bildiradi. Fan, texnika va boshqa sohaga oid narsa haqidagi tushunchani aniq ifodalaydigan, ishlatilish doirasi shu sohalar bilan chegaralangan so'z yoki so'z birikmasi: atama. Terminlar bir ma'noli bo'lishi, ekspressivlik va emotsionallikka ega bo'lmasligi kabi belgilari bilan ham umumiste'moldagi so'zlardan farqlanadi [11:153]. Bu yerda termin so'zining o'zi ham grek tilidan tilimizga kirganini aytib o'tish joiz. Til bilimiga oid terminlarning ko'pchiligini grek tilidan o'zlashganligini biz oldindan bilamiz. Turkman tilidagi qo'llanayotgan chet tillaridan o'zlashgan bir nechta terminlarni quyida sohalarga bo'lib ko'rsatdik.

Leksikologiyaga oid terminlar: toponimika (gr. "topos" – yer, "onyma" – at), etnonimika (gr. "ethnos" – halk, "onyma" – at), onomastika (gr. "onomastikos" – ada degisli), antroponimika (gr. "anthropos" – adam, "onyma" – at), zonimika (gr. "zoon" – haywan), gidronimika (gr. "hydor" – suw), etimologiya (gr. "etimologia < etimon" – hakykat, esasy many + "logos" – ylym), Semasiologiya (gr. "semasia" – many, "logos" – ylym), polisemiya (gr.poly – kop + sema – belgi), metafora (gr.metaphora – geçirme, göçürme), metonimiya (gr.metonymia – gaytadan atlandyрма), sinekdoha (gr.synekdoche – oylama, guman etme), omonim (gr. homos), omograf (gr. homos – bir-meñzeş – grapho yazýaryn), omofonlar (gr. homos – bir-meñzeş, phone – ses), omoforma (gr. homos – birmeñzeş – lat. forma – forma), omomorfema (gr. homos – meñzeş morphe – forma), dialektizm, trop gr. tropos – aylaw), grammatologiya, akustika,

Tibbiyotga va kasallik bilan bog'liq terminlar:

Gastrit (yun. *Gaster*- me'da oshqozon) kasalligi. *Gematoma* (yun. O'sma-to'qima orasiga va tana bo'liqlariga qon quyilishi). *Gemorroy* (yun. Haima – qon va rheo – oqaman). *Gen* (yun. Genos – urug', kelib chiqish), *generativ organlar* (lot. *Genero* – yarataman hosil qilaman), genetika, genetik, geniy (lot.genius), *ginekologiya* (gynai-kos – ayol), *abort* (lot. abortus – bola tashlash) [12:11], *gigiena* (yun-hygienes-shifobahsh), *gipovitaminov*, gips, gipoteza, gistologiya, glaucoma, glyukoza, gormon.

Harbiy sohaga oid: gvardiya, general.

O'simlik va mevalar: gilos (cerasus avium L.) *gibrid* (lot-qon qo'shilishi, duragay, chotishma), [13:498].

Adabiyot va san'atga tegishli terminlar: Gimn, gimnaziya, gimnastika, lirika, rifma, epos, poema, satira, komediya, drama, tragediya, orkestr, balet, giperbola, gazeta, gitara, personaz, kulminasiya.

Lingvistik terminlar: Gidronomika, grammatika, fonetika, orfografiya, orfoepiya, leksika, affiks, assimilyasiya.

Sportga sohasiga oid: golf, football, tennis, volleyball, sport, basketball [14:85], boks-boxe, boxeur, aut, autsayder, badminton, ping-pon, kart, karting, kort, match, motobol, lider, motokross, nokaut, nokdaun, raund, regbi, rekord, rekordsmen, ring, set, sport, sprint, start, taym-aut, trener, trenirovka, final, finish, xokkey, chempionat, yaxta sport qayig'i, yaxtsmen, gandbol, gol, geym, sportsmen, boks, trenajyor, taym, reyting kabilar.

Taom nomlari anglatadigan terminlar: gulyash(venghulas).

Falsafiy terminlar: dialektika, analiz, ideya, metafizika, kategoriya, obyekt, subyekt, absulyat.

Geografik terminlar: klimat, okean, polyus, globus.

Kimyoviy terminlar: azot, yod, kaliy, hlor.

Fizik terminlar: Elektrik, optika, barometr, termometr, mikroskop, antenna, atom, teorema, elektron, neutron, proton, atom.

Aslida rus tilidan kirgan deb o'ylagan so'zlarimiz ham o'z navbatida fransuz tilidan o'tgandır: revolution, revolutionnaire, economie, economique, morphologie, morphologique [14:54].

Ijtimoiy-siyosiy terminlar: demokrat, respublika, konstitutsiya, sosializm, kommunizm, partiya, komissar, delegat, deputat, konferensiya va b. Jahonda hech bir til yo'qki, uning lug'ati faqat o'z so'zlaridan tashkil topgan bo'ladi. Boshqa tillardan olingan so'zlar o'sha tilda yo'z shaklini qanday bo'lsa, shundayligicha saqlaydi, yoki uning tabiati, grammatik qurilishi, so'z yasaliş, imlo va talaffuz qoidalariga uyg'unlashadi [15:120].

Quyida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy va sportga oid mavzuli guruhning so'zlarini ichki bo'linishlar asosida ko'rib chiqamiz:

Kiyim nomlari: jemper, jinsi, pijak, sviter, trusi, reglan va boshqalar.

Ichimlik nomlari: kokteyl, koka-kola, pepsi-kola, viski kabilar.

Pul birligi nomlari: dollar, sent, funt sterling kabilar.

Uy ro'zg'or buyumlarining nomlari: mikser, player va boshqalar.

Kosmetika va maishiy mavzular: sheyping, shampun, fen, servis va boshqalar.

Joy tushunchasini bildiruvchi otlar: vokzal, kemping, klub, kollej, kottej, motel, tunnel, zoopark, xoll park, supermarket kabilar.

Iqtisodiyot va savdoga oid o'zlashtirilgan so'zlar: lizing, eksport, banknot, broker, warrant, vaucher, grant, diler, import, importyor, investor, barter, budjet, marketing, xolding, konsalting, biznesmen, biznes va boshqalar.

Boshqa tillardan o'zlashgan so'zlarning eng muhimi internasiolizmlardir. Barcha mamlakatlarda ilm-fan, texnologiya va madaniyat rivojlanishi bilan bir nechta tillar uchun umumiy so'zlar paydo bo'ladi.

Kompaniyalar nomlari: Humans, Huawei, Samsung, nokia, redmi, ucell, beeline, tiktok, facebook, adidas, nike, instagram, uzmobile, artel, LG (lifes good), Mercedes Benz, Hyundai, Chevrolet, Coca-Cola, Acer, Pepsi, Fanta, Puma, Hoffman, Gap, Gucci, Porsche, Shivaki, Chanel, Snickers, Mars, BBC, Reebok, Dolce & Gabbana, Google, Daewoo, Toyota, Whatsapp.

Ijtimoiy tarmoqlar: You Tube, Twitter, Facebook, Telegram, whatsapp, Instagram, Google.

Yangi tarixiy davr turkman tilshunoslari oldiga yangi vazifalarni qo'yamoqda. Turkman tili ko'p asrlar davomida takomillashib, boy va murakkab tuzilishga ega bo'lgan juda ko'p sonli so'zlarni o'z ichiga oladi. Bu asrlar davomida bir-biri bilan aloqada bo'lgan xalqlar o'rtasidagi til munosabatlarining huquqiy holatidir. Bir xalq boshqa xalqdan zaruriyat, jamiyat ehtiyojidan kelib chiqib, xalq hayotida bo'lmagan narsalarga, fan-texnika kashfiyoti yutuqlariga, tabiiy boyliklarga oid yangi mazmunli so'zlarni qabul qiladi. O'zlashma so'zlarning bir tildan ikkinchi tilga o'tish yo'llari, tarixiy sabablarini turkman tili leksikasi misolida o'rganish turkman tilshunosligining dolzarb muammolaridan biridir. Turkman tilshunosligida boshqa tillardan, xususan Yevropa tillaridan so'zlarning o'zlashishi va ularning xususiyatlariga, o'ziga xoslik va tahliliga alohida ahamiyat berib kelinmoqda.

Hozirgi turkman tili tizimi so'z yasaliş, boshqa tillardan so'z o'zlashtirish, oldindan mavjud bo'lgan so'zlar ma'nosining o'zgarishi va yangi ma'nolarning hosil bo'lishi turkman tilining leksikasining boyib kelishiga olib keladi.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Чет тилларни ўрганиш тизimini янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори. -Т.: "Маърифат" 2012. 12декабрь. № 99. 1-2-б.
2. Махмудов Н. Ўзбек тилида ўзлашма сўзлар: меъёр ва миллийлик. // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент: 2010. № 6. 4-б.
3. Atanyūzow S. Türkmen diliniñ sözköki (etimologik) sözlügi. -A.: Türkmenistanyñ milli medeniýet «Miras» merkezi, 2004. – S. 43.
4. Yusup Azmun. Söz kökümüz – öz kökümüz: Ylmy edebiyat. – Stokgolm: "Gün" neşirýaty, 2016. – S. 100.
5. Этимологический словарь русского языка. -СПб.: ООО "Полиграфуслуги", 2005. - С. 423.
6. Täçmyradow T. Türkmen edebi diliniñ sowet döwründe ösüşü we normalaşýşy. -Aşgabat: 1984, - S. 14-70.
7. Çöñhäýew Y. Leksika. -Aşgabat: 1972. -S. 61.
8. Баш Л. М. Дифференциация термина "заимствование": хронологический и этимологический аспекты. // Вестник Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. 1989. – С. 22–34.
9. Берков В.П. Двухязычная лексикография. Изд.2-е, перераб. и доп. – М.: "Астрель". АСТ. Транзиткнига, 2004. –С. 236.
10. Маковский М.М. К проблеме так называемой "интернациональной" лексики. // Вопросы языкознания. 1960. № 1.
11. Давлятова Э. М. Мустакиллик даври ўзбек тилидаги Ғарбий Европа ўзлашмаларнинг маданиятлараро тадқиқи. Автореф. Дисс. – Термиз: 2021.
12. Герд А.С. Значение термина и научное знание. //Научно-техническая информация. Серия 2. -М.: 1991. № 10.- С. 1-4.
13. Хожиев А.Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002.
14. Абдуллаев Ф.А. Тил кандай ривожланади. –Тошкент: "Фан". 1972. –С. 54.
15. Aliven A., Sodiqov O. O'zbek adabiy tili tarixidan. -Toshkent: "O'zbekiston", 1994. 120-b.
16. Большая российская энциклопедия. Том 3. -М.: 2005. -С. 85.

РЕЗЮМЕ. Maqolada turkman tiliga yevropa tillaridan o'zlashgan so'zlar va o'sha so'zlarning qaysi sohalarida faol qo'llanilishi haqida bir nechta misollar orqali ma'lumot berib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье на нескольких примерах представлена информация о словах, заимствованных из европейских языков в туркменский язык, и сферах, в которых эти слова активно используются.

SUMMARY. The article provides the analysis of words borrowed to the Turkmen language from European languages, and several examples in which areas these words are actively used.

INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERINDE ELIKLEWISHLERDÍŇ SALÍSTÍRMALÍ ÜYRENILIWI

M.B.Bayimbetova – assistent oqıtıwshı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: taqlid so'zlar, onomatopoeia, chog'ishtirma, tilshunoslik, shaxslararo munosabat, til birligi.

Ключевые слова: звукоподражательные слова, ониматопея, сравнение, лингвистика, межличностные отношения, языковое единство.

Key words: imitative words, onomatopoeia, comparison, linguistics, interpersonal relationships, linguistic unity.

Eliklewish sózler mánisi hám formalıq ózgesheligine qaray sózlerdiń ayırıqsha toparın quraydı. Olar mánili sóz shaqaplarında anıq leksikalıq-semantikalıq hám grammatikalıq mánilerge iye emes. Olardıń mánisi dógerek átiraptaǵı janlı hám jansız zatlardıń, tábiyat qubılıslarınıń háreketlerinen kelip shıǵatuǵın ses shıǵarıw qubılısların yamasa kórinislerge eliklewden payda boladı hám sol

eliklew mánisinde qollanıladı. Átirapımızdaǵı janlı, jansız zatlardıń seslerine, tábiyat qubılıslarınıń háreketlerinen payda bolǵan seslerge, hár qıylı kórinislerge eliklew arqalı jasalǵan sózlerdiń toparına *eliklewish sózler* dep ataladı [1:246].

Inglis tilinde eliklewish, onomatopoeia dep te atalıp, etimologiyalıq kózqarastan, bul sóz grekshe *onomatopoiia*

sózinen kelip shıqqan bolıp, "at qoyıw, ataw, sóz jasaw" (dawısqa eliklew tiykarınan atalıp atırğan zat penen baylanıslı bolıp keledi) – degen máńislerdi bildirip, insan sóylewinde janlı hám jansız tábiyat dawıslarına fonetikalıq uqsatıw bolıp tabıladı. Mısalı, *meow-meow (miyaw-miyaw)*, *bow-wow (waw-waw)*, *ding-ding (diń-diń)* hám basqalar. Alım M.A.Flaksmannıń aytıp ótiwinshe, "eliklewish - bul sózdiń fonemaları hám denotattıń (qandayda at penen belgilenetuǵın obyekt [13]) tiykarǵı ses (akustikalıq) ózgesheligi ortasındaǵı tábiyyı, eriksiz fonetikalıq baylanıslılıq" – dep keltiredi [2:11].

Inglis tilindegi eliklewish sózler uzaq waqıttan berli ilimpazlardıń itibarın tartıp kelgen. Bul qızıǵıwshılıqtı bir qansha faktorlar tiykarında túsinshek boladı. Birinshiden, tilindegi eliklewish sózlerdiń kóbisi bir túbirden ibarat: *plop* (n.v.), *jingle*(n.v.). Ekinshiden, eliklewish sózler heshqanday tosiqlarsız bir gáp aǵzasınan ekinshisine emin-erkin ótedi. Búǵan mısál retinde *to bang* (dańǵırlaw – feyil), *bang* (dańǵırlı– atlıq), *to ding-dong* (qońıraw qılıw– feyil) hám *ding-dong* (qońıraw– atlıq) yamasa *buzz* (ızıldaw– feyil), *buzz* (ızıldı– atlıq). Bunnan tısqarı, jáne bir áhimiyetli faktor – inglis tilindegi hár qanday situaciyanı túsindiriwde waqıyanı táriyiplep beriwde seske eliklewishlerden paydalanıp táriyiplep bergendi abzal kóredi [3:2].

Ferdinand de Sossyurdıń pikirine kóre, simbol lingvistikalıq belgini kórsetip beriwshi, anıqlastırıp ótkende, belgileniwshi obektti súwretlep beriwde qollanıladı. Simvoldıń ózine tán qásiyeti ol heshqashan semantikalıq jaqtan tiykarısqız ráwishte belgilewshi menen belgileniwshi ortasında tábiyyı baylanıstı payda etpeydi. Ferdinand de Sossyur tildegi simvoldıń eki túrin 1) onomatopoeia (eliklewish) 2) tańlaq sózlerdi keltirip ótedi [4:57-58], [5:67-68]. Bular hám basqada pikirler Charlz Sanders Pierstıń "ikonlıq (*kóriniske eliklew*) sózler óz formalarında qanday bolıwına qaray predmetti óz máńislerinde sáwlelendiredi", – degen pikirine saykes keledi [6:204-205].

Inglis tilinde eliklewish sózler eki úlken toparǵa bólinedi – 1) onomatopia (seske eliklewish), mısalı **to screech** – *qıshqırıw*, **to hiss** – *ıııldaw*, **to murmur** – *mıńqırlaw*(túsiniqsız sóylew) hám 2) kóriniske eliklewish (háreketlerdi hám fiziologialıq iskerlikti, fizikalıq kórinisti eliklew artikulaciyası). Mısalı: **gobble** – *shaynaw*, **lick** – *jalaw*, **yawn** – *esnew*, **icky** – *jaǵımsız* (*kórinis dam, iyis*), **bumpy**–*gedir-budur*, **wavy**–*tolqınday* [7:1998], [8:1994], [9:2006]. Bul eki toparǵa tiyisli sózler házirgi zaman Hind-Evropa shańaraǵına tiyisli tillerde eski formasında yaqı jańalangan formada birdey tabıladı.

Túrkiy tiller boyınsha eliklewish sózlerdi ilimiy tiykarda birinshi ret belgili sovet tyurkologı professor N.I. Ashmarin izertlegen. Ol óziniń chuvash tili boyınsha jazǵan miynetlerinde jáne de eliklewish sózler jónindegi arawlı izertlewlerinde eliklewish sózlerdiń ayırmashılıqların anıqlap berdi.

N.I.Ashmarin eliklewish sózlerdiń áyyemgi zamannan berli bar ekenligin ayta kelip, alǵashqı jámiyettegi adamlardıń sóylew tilinde eliklewish sózlerdiń ayırım formalarınń bolǵanlıǵın dáliylleydi. Chuvash tilindegi "L" sesi kóriniske eliklewish sózlerde, al K, X sesleri jótelgende, dem alǵanda, bir zattı ekinshi bir jerge ısırıp qoyǵanda payda bolǵan seske eliklewish sózlerde aktiv qollanılatuǵının aytıp kórsetedi [10:1925].

N.I.Ashmarin eliklewish sózlerdi hár tárepleme birneshe toparlarǵa bólip izertlegen menen avtor eliklewish sózlerdiń sóz shaqabı bolıw yaqı bolmaw táreplerin tolıq ashıp bermegen. Sonlıqtan onıń barlıq miynetlerinde eliklewish sózler ayırım sóz shaqabı bolmastań tańlaqlar menen biriktirilgen [10:1925]. Sonday-aq, belgili tyurkolog professor N.K.Dmitriev ta ayırım tiller boyınsha jazǵan ilimiy grammatikalarında hám maqalalarında eliklewish sózlerdiń grammatikalıq belgilerin kórsetedi. Ol osman

tiliniń mimologiyası boyınsha alıp barǵan izertlewlerinde eliklewish sózlerdiń fonetikalıq ózgesheliklerine ayırıqsha toqtap, dawıssız "J", "Z" seslerin eliklewish sózlerde kúshli aytılatuǵının, al "N", "T" sesleriniń hálsiz esitiletuǵınıń kórsetedi [11:1962].

Eliklewish sózler leksiko-semantikalıq, grammatikalıq jaqtan belgili bir kategoriya bolıwına, onıń qaraqalpaq tilinde áhimiyetli orın tutıwına qaramastan bul tema jaqıńa deyin ayırım izertlewlerdiń obyektı etip alınbadı. Tek ǵana professor N.A.Baskakov óziniń "Karakalpakskiy yazık" atlı miynetinde azlı-kem túsiniq berip ótedi. Bul miynetke eliklewish sózlerdiń mánilik hám grammatikalıq ózgeshelikleri, olardıń túrleri atap kórsetilgen.

N.A.Baskakov házirgi qaraqalpaq tilindegi eliklewish sózler tuwralı birinshi ret izertlew júrgizedi hám olardıń mánilik hám grammatikalıq belgilerine qaray tańlaq sózlerden ayırılıp turatuǵının anıqlaydı [12:239]. Onıń kórsetiwinshe, seske eliklewish sózler adamnıń shıǵarǵan seslerine, haywanlardıń shıǵarǵan seslerine hám jansız zatlardıń shıǵarǵan seslerine eliklew bolıp bólinse, kóriniske eliklewish sózler ónimli, ónimsiz jáne jay hám jup bolıp bólingen [12:244].

Inglis tilinde eliklewishler túrli kriteriyalarǵa kóre klas-sifikaciyanaladı.

P.I.Grigorieva hám D.O.Berezuckaya eliklewish klassi-fikaciyası ses dereǵınıń túrine tiykarlanıwı múmkin dep esaplaydı. Alımlardıń keltiriwinshe eliklewishlerdi klassi-fikaciyalaw eki parametr boyınsha ámelge asırıladı: eli-klewishlerdiń kelip shıǵıwına qaray hám ádebiyatta qollanıwı boyınsha. Bul ilimpazlar eliklewishlerdi 5 top-arǵa bóledi (Keste 1) [3:1]: 1) adamnan shıǵatuǵın seslerge eliklew: *cough* (*jótel*), *yell*(*qıshqırıw*), *giggle*(*mırsıldap kúliw*), *sniff*(*pııldaw*);

(2) qustıń seslerine eliklew: *tweet*(*sayraw*), *chirp* (*shırıldaw*);

(3) haywanlar tárepien shıǵarılǵan seslerge eliklew: *moo* (*móńirew*), *quack* (*ǵaǵıldaw*);

(4) tábiyyı seslik hádiyselerine yamasa jansız zatlar tárepien jaratılauǵın seslerge eliklew: *rat-a-tat* (*taqıldaw*), *knock* (*qaǵıw*);

(5) Aralas seslerge: *zzz*, (*uyqlap jatqan adam yamasa haywannıń tereń dem alıw dawıssına eliklew*) [3:2].

Inglis tilinde esitiw sezimlerin kóriw sezimleri menen salıstırıp paydalanıwǵa baǵdarlangan. Ses – ol yaqı bul haqıyqat hádiysesiniń signalı bolıp tabıladı. Sonı atap ótiw kerek, sestı qabıl etiw, mısalı, reńge qaraǵanda ańsatıraq. Óytkeni, biz ádette obyektıń reńin uzaq yaqı qısqa waqıt dawamında baqlaw arqalı juwmaq shıǵaramız hám jiıy jaǵdaylarda bul dáwir aralıǵında waqıttı sheklep otırmaymız. Bizler sestı ádewir qısqa waqıt ishinde tez qabıllaymız. Bulardıń barlıǵı subektivlik baylanıstan juwmaq shıǵarıwda esitiw sezimleriniń, eliklewish sózliktiń tásirinde, sonday-aq kórkem ádebiyat tili sebep boladı.

Qaraqalpaq tilinde eliklewish sózler ózleriniń leksika-semantikalıq ózgesheligine, anlatatuǵın túsiniq orayına qarap eki toparǵa bólinedi (Keste 2) [13:17-24]:

a) seske eliklewish sózler; b) kóriniske eliklewish sózler.

Seske eliklewish sózler. Tábiyattaǵı janlı hám jansız zatlardıń biri-birine soqlıǵısıwan, qubılıslardıń is-háreketlerdiń nátiyjesinde payda bolatuǵın janlı maqluqlardan shıqqan seske eliklewden payda bolǵan hám esitiw qábileti arqalı belgili bir túsiniqlerdiń ataması retinde qalıplesken sózlerdi **seske eliklewish sózler** dep ataymız. Mısalı: *Ǵarǵanıń balası "ǵaǵ" deydi (naql)*. *Sóytip ózim menen bolıp kiyatırsam, aldımnan gúbir-gúbir birew sóyleydi*.

Joqarıdaǵı "ǵaǵ" sózi ǵarǵanıń ǵaǵıldaǵınan shıqqan sestıń atın bildiredi, al , "gúbir-gúbir" birewdiń alısıraqta sóylewiniń ele tolıq túsiniqli bolmaǵan halatın bildiretuǵın sóz. Olardıń hár biri ózine ılayıq sestı dálmedál beriw zá-

rúrliginen payda bolǵan. Quslardıń hawazı yaqı zatlardıń biri-birine soqlıǵısıwınan shıqqan sesler kompleksı belgili bir túsiniqtıń ataması bolǵanlıqtan sóz iretinde qabıllanadı, sonlıqtan da *bıyq-bıyq*—qoyan, *mirriw-mirriw* – pıshıq, *waw-waw* – iyt, *shúyk-shúyk* – shóje, *sıńq-sıńq* – kúlki t. b. dep túsiniledi.

Seske eliklewish sózlerdi mánisi boyınsha eki gruppaga bólemiz:

a) Adamlardıń sóylew aǵzaları arqalı, sonday-aq quslardıń, jánliklerdiń haywanatlardıń dawıslarınan payda bolǵan seslerdi bildiretuǵın sesler: *mırs-mırs*, *ǵawır-ǵawır*, *lars-lars* (jóteliw) *shingir-shingir* (kisnew), *ǵurt-ǵurt* (shaynaw), *dúbir-dúbir*, *ǵanq-ǵanq*, *warq-warq*, *ǵırk-ǵırk*, *sıp-sıp* (ushıw), *shorp-shorp* (súyiw).

Misalı: *Tulpar tuǵan Bayshubar*,

Suwlıqtı ǵarsh-ǵarsh shaynaydı (Alpamıs).

b) Jansız zatlardıń biri-birine tiyiwinen, qozǵalıswınan payda bolǵan seslerge eliklewdi bildiretuǵın sózler. Obektiv dúnyadaǵı zatlar biri-biri menen baylanıslı hám mudamı qozǵalısta boladı. Olardıń soqlıǵısıwın, qozǵalıswın bildiriw ushın seslik kompleks sóz qabıl etiledi [13:17]. Misalı: *sart-surt* (tiyiw), *ǵırs-ǵırs* (jıǵılıw), *sar-sar*, *shor-shor* (aǵıw),

lıq-lıq (tógiliw) *shomp-shomp* (suwǵa túsiw), *tomp-tomp* (túsiw).

Kóriniske eliklewish sózler. Tábiyat penen jámiyette bolatuǵın zatlardıń sırtqı elesinen, kórinisinen payda bolatuǵın kóz benen keriw qabiletı nátıyesinde qalıplesken sesler kompleksli kóriniske eliklewish sózler dep júrgiziledi. Misalı: Bet awızları *ǵojalaq-ǵojalaq* (N.Dáwqaraev). Digirmandı *dir-dir* aylandıradı (A.Bekimbetov). Meni kórgennen zir-zir qaltırıp, dárriw aldım tústi (A.Bekimbetov) misallardaǵı *ǵojalaq-ǵojalaq* — kirlegen bet awızdın kórinisin, *“dir-dir”*, *“zir-zir”* — qozǵalıw, háreket nátıyesinde kórinisti ańlatadı. Kóriniske eliklewish sózler mánisi boyınsha mınaday semantikalıq toparlarǵa bólinedi:

a) Adamlardıń, haywanlardıń, jánliklerdiń háreketleri nátıyesinde payda bolatuǵın kórinisti bildiriwshi sózler *jalt* (qaraw), *kemseń-kemseń* (jılaw), *iyreń-iyreń* (júriw), *jibir-jibir* (qıymıldaw), *taltań-taltań* (júriw), *arbań-arbań* (kóriniw) t. b.

b) Tábiyat qubılısların, háreketlerdiń, jansız zatlardıń sırtqı kórinisine eliklewden payda bolǵan sózler. Misalı: *jarq-jurq* (janıw), *jilt-jilt* (kóriniw), *qalt-qalt* (qaltırıp), *lap-lap* (janıw), *ǵuj-ǵuj* t. b.

İnglis tilinde eliklewishlerdiń kategoriyasına qaray klassifikaciyanıwı (Keste 1)

	Túri	Misallar	Mánisi	Ǵápte qollanıwı	Awdarması
1	Adamnan keletuǵın dawıslarǵa eliklew	belch, boom, giggle, sniff	kekiriw, qıyǵırıw, mırsıldap kúliw, pisıldaw;	Please don't belch at the table. I'm still eating.	İltimas stolda ke-kirmeńiz. Men ele awqatlanıp atırman.
2	Qustıń dawıslarına eliklew	tweet, chirp, chick	sayraw, shırlıdaw, shúykildew(shójenıń)	The birds were chirping loudly as it started getting light.	Tań atıp kiyatırǵanlıqtan quslar qattı shırlıdap atırǵan edi.
3	Haywanlar tárepinen shıǵarılǵan dawıslarǵa eliklew	meow-meow, moo, quack, neigh, woof	miyawlaw, mónirew, ǵaqlıdaw, kisnew, úriw	The dog started woofing as I approached the door.	Men qapıǵa jaqınlap baratırǵanımnıan iyt úrip basladı.
4	Tábiyiy dawıw hádiysetlerine yamasa jansız zatlar tárepinen jaratılǵan dawıslarǵa eliklew	rat-a-tat, thump, knock,	taqlıdatıw, mushlaw, qaǵıw	He was thumped by another child at school.	Onı mektepte bir bala mushlap urdı.
5	Aralas dawıslar	click, jingle, whoosh, zzzz	shıqlıdatıw(basıw), shıńǵırlaw, samaldıń esiw, dızıldaw (telefon vibraciyası)	The coins jingled in my pocket as I ran down the road.	Jolda juwirǵanımda qaltamdaǵı teńgeler shıńǵırlap júrdi.

Qaraqalpaq tilinde eliklewishlerdiń túrlerge bóliniwi (keste-2)

Ilmij jumıstıń tiykarǵı mashqalası bolǵan eliklewishler boyınsha maǵlıwmatlardı úyreniwlerden sol málim boldı, eliklewish sózler inglis hám qaraqalpaq tillerinde birdey ushrasatuǵınlıǵı hám bul sóz shaqabı eki tilde de adamlardıń, quslardıń seslerine hám ortalıqtaǵı tabiiy seslerge eliklewde qollanıladı. Eliklewishler bul eki tilde ózine tán bolǵan túrlerge qaray toparlarǵa bólingen. Ingilis tilinde eliklewishler “onomatopoeia” – dep te atalıp júritil-

edi hám basım kópshilik eliklewish sózler seske eliklew ushın qollanıladı. Qaraqalpaq tilinde de bul sóz shaqabı bir waqıtın ózinde hám seske hám kóriniske eliklew ushın qollanıladı. Jáne de qosımsha qılıp ótiw kerek, eliklewishler inglis hám qaraqalpaq tillerinde dara hám jup formalarda ushrasadı.

Bir qatar ádebivatları analizlew hám úvreniw nátıyesinde biz eliklewish sózler uzaq dawirler aldın. adamlardıń tábiyat hám haywanlardıń seslerine at qovıw hám eliklewdi qálewi arqalı payda bolǵanlıǵın anıqladıq [14:98].

Eliklewish sózler (onomatopoeia) - tábiyat dawısların hám málim processler (qaltırıp, kúliw, ısqırıq h. b.) menen birge keletuǵın seslerge, sonıń menen birge, haywanlardıń seslerine eliklewshi sózler quramı. Ózine tán avırmashılıqlar anıqlanǵanǵa shekem olar hátte óz aldına sóz shaqabı sıpatında qaralmaq kelgen. Atap ótiw kerek, inglis hám qaraqalpaq tilleriniń eliklewish sózleri birdev bar. Biraq, eliklewishlerdiń eki túri: seske hám kóriniske eliklewishler inglis tilinde bar bolǵanı menen házirgi künde inglis tilinde tivkarınan seske eliklewish “onomatopoeia” keń túrde qollanıladı hám bul bovinsha maǵlıwmatlar kóplep tabıladı. Al, qaraqalpaq tiliniń leksikalıq quramında bolsa seske hám kóriniske eliklewishler teńdey qollanıw kelmekte.

Ádebiyatlar

1. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi Qaraqalpaq Ádebiy Tili. Morfemika. Morfonologiya. So'z jasalıw. Morfologiya. –Nókis: «Bilim». 2010. 246-b.

2. Флакман М.А. От и.-е. *це до англ. *window*: возраст и количество звукоизобразительной лексики в английском языке. Санкт-Петербургский гос. электротехнический университет DOI:10.30842/ielcp230690152379. 2016. –С. 1067.
3. Григорьева П.И., Березуцкая Д.О. Особенности звукоподражаний в английском языке. КиберЛенинка. Электронный журнал 2017. 2. 2.
4. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. / Ф. де Соссюр – Екатеринбург: «Урал».1999. –С. 57-58.
5. Ferdinand de Saussure. Course in general linguistics. Edited by Ch. Bally and A. Sechehaye. Philosophical library. New York. CO PYR IGH, 1959. –P. 68-69.
6. Пирс Ч.С. Избранные философские произведения (перевод с английского К.Голубович, К.Чухрукидзе Т.Дмитриев) – Москва: «Логос». 2000. – С. 204-205.
7. Anderson E. A Grammar of Iconism. London: «Associated University Press». 1998.
8. Hinton L.J., Nichols and J.J. Ohala (eds.) Sound Symbolism Cambridge. «Cambridge University Press» 1994.
9. Воронин С.В. Основы фоносемантики. -Москва: «Ленанд», 2006.
10. Ашмарин Н.И. Подражание в языках Среднего Поволжья, Издательство А.Н. Азербайджанского Гос.Университета отделение общественных наук. Том 2,3,4,5. –Баку: 1925.
11. Дмитриев Н.К. Строй тюркский языков. –Москва: «Восточная литература» 1962.
12. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. Часть I. –Москва: «Академии наук СССР». 1952.
13. Ембергенов У. Хэзирги каракалпак тилиндеги еликлеуиш сөзлер. –Нөкис: «Каракалпакстан» 1990.17-6.
14. Aitchison, J. The Seeds of Speech: Language Origin and Evolution [Tekst] / J. Aitchison. – Cambridge: « Cambridge University Press» 1996. –P. 98.

REZYUME. Ushbu maqolada ingliz va qoraqalpoq tillaridagi taqlid soʻzlar, ularning kelib chiqishi va hodisasi oʻrganiladi. Bu tillarning ikkalasi ham taqlid soʻzlarga ega boʻlib, ayni paytda oʻziga xos xususiyatlarga ega. Ushbu ishda ingliz va qoraqalpoq tillaridagi taqlid soʻzlarning oʻziga xos xususiyatlarini va tasnifi oʻrganilib tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье изучаются подражательные слова в английском и каракалпакском языках, их происхождение и феномен. Оба этих языка имеют сходства и в то же время имеют свои особенности. В данной работе изучаются и анализируются особенности и классификация подражательных слов в английском и каракалпакском языках.

SUMMARY. This article studies imitative words in the English and Karakalpak language, their origin and phenomenon. Both of these languages have imitative words and they have unique peculiarities at the same time. In this work, study and analysis of specific features and classification of imitation words in English and Karakalpak languages.

EXPLORING OBJECTIVITY IN MODERN RUSSIAN LANGUAGE: A FOCUS ON WORD FORMATION AND GRAMMATICAL MEANINGS

S.A.Elmutatova – candidate of Philology

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch soʻzlar: tilshunoslik, soʻz yasalishi, predmet, sifat, obyekt, sybekt, narsa, substansiya, vosita, maʼno, tushuncha, semantika, jihat, shakl, ot, gap boʻlaklari, grammatik maʼno, soʻz yasovchi maʼno, soʻz yasalish kategoriyasi, hol grammatikasi.

Ключевые слова: лингвистика, словообразование, предмет, признак, объект, субъект, вещь, субстанция, инструмент, значение, понятие, семантика, аспект, форма, имя существительное, части речи, грамматическое значение, словообразовательное значение, словообразовательная категория, падежная грамматика.

Key words: linguistics, word formation, material, feature, object, subject, thing, substance, instrument, meaning, concept, semantics, aspect, form, proper noun, parts of the speech, grammar meaning, word formational meaning, category of word formation, grammatical case.

The grammatical significance of objectivity becomes evident when juxtaposed with the grammatical meanings of attributes and procedurality. The positioning of a feature within the linguistic system appears more definitive, with linguistics often defining the meaning of objectivity as an unmarked member in contrast to the meaning of a feature. This distinction is inherently shaped by the intricate relationships between the sign and the subject (thing, object, substance, reality) in the realms of reality, thought, and language.

Conceptually, a thing serves as an individual entity within the landscape of material reality, possessing a relative independence and stability of existence. The certainty attributed to a thing is contingent upon its structural, functional, qualitative, and quantitative characteristics.

In the Philosophical Encyclopedia, we encounter the following definitions: "A thing is synonymous with an object; Object (Latin: objectum - subject) – that which stands in opposition to the subject, serving as the focal point for their objective-practical and cognitive activities. An object is identical to a thing, representing a distinct part or unit within an existing entity; encompassing everything that can be in relation to or possess any property. Substance (Latin: substantia - essence, that which underlies) is an objective reality examined from the perspective of its internal unity, irrespective of the myriad modifications through which it actively exists" [1:35].

In the aforementioned definitions, the linguistic concept of objectivity underscores key facets tied to certainty, the distinct separation of an object (thing), and the object's capacity to engage in specific relationships or possess particular properties.

The assignment of linguistic signs to denote objects in the tangible world is intricately linked to processes involv-

ing the "sublation" of the objective, sensory, and active elements—essentially encapsulating the idealization of the objective world. Within human language, the outcomes of this "removal" of the objective world, capturing the genuine attributes and relationships of things, find expression predominantly through nominative signs, which encompass both single-word and multi-word lexical units.

A.A.Shakhmatov and A.M.Peshkovsky have contributed profound and inventive definitions to the subject (subjectness). A.A. Shakhmatov, in his work "Syntax of the Russian Language," presents a distinctive perspective: "Significant parts of speech distinguish themselves from non-significant parts through their connection to underlying ideas. Our ideas can be dissected into concepts related to substances (objects, persons), qualities-properties, action-states, and relationships."

Continuing his exploration of syntactic distinctions among parts of speech—nouns, adjectives, verbs, and adverbs - A.A.Shakhmatov delves into semasiological differences. Specifically addressing the concept of objectivity and its representation in language, Shakhmatov draws a clear distinction between the grammatical and real meanings of a word. He articulates, "The real meaning of a word hinges on its alignment as a verbal sign with a specific phenomenon in the external world. In contrast, the grammatical meaning of a word lies in its connection primarily with other words and their meanings. While the real meaning directly associates the word with an external phenomenon, the grammatical meaning establishes its linkage predominantly with other words and their respective meanings" [2:33-34].

Academician Shakhmatov's thesis on the conditioning of formal, or grammatical, meanings by real, or material, meanings, in the context of interpreting a sentence as a dependable reflection of "communication," not accessible to

knowledge beyond this reflection, posits, on one hand, the dialectical unity of language and thought. On the other hand, it underscores the comprehension of language as a mirror reflecting objective reality.

A.M.Peshkovsky extensively delves into the concept of objectivity, concentrating specifically on the form of the word, its components, and their respective meanings. When addressing the disparity between the real and grammatical meanings of a word, Peshkovsky links the real meaning to the significance of the stem. He posits that this meaning, which he identifies as "the main thing in a word," signifies the essence denoted by the word. In essence, this primary meaning encapsulates the core reference to the entity named within the word [3:109].

A.M.Peshkovsky elucidates the meaning of objectivity through a series of words, such as *черный*, *чернила*, *черника*, *черныш*, *чернушка*, among others, to provide clarity. In examining these words with a common root *черн-* denoting a feature and sharing a two-part structure (*черн-* + a specific suffix), Peshkovsky discerns a noteworthy distinction: while the first word designates a feature, the subsequent words do not represent features but rather diverse objects (with *черн-* understood by the author as purely grammatical subjects, encompassing material nouns). Peshkovsky emphasizes that the material differences between these objects, such as the aspect of meaning that distinguishes a liquid like ink from a blueberry as a berry or a blueberry as a bird, fall outside the realm of grammar. Instead, these distinctions are considered within semasiology, highlighting the material nuances that differentiate these objects.

While A.M.Peshkovsky emphasizes the material differences between objects as falling outside the domain of grammar and within semasiology, it is indeed true that the distribution of nouns into lexico-grammatical categories is inherently connected to grammar. The categorization of nouns, as Peshkovsky identifies them, is a formal category—specifically, the category of objectivity within grammatical language, commonly referred to as nouns.

This acknowledgment highlights the nuanced relationship between the material distinctions examined in semasiology and the grammatical classification of words. Peshkovsky's recognition of the formal category of objectivity underscores the importance of grammatical considerations in understanding and categorizing linguistic elements.

A.M.Peshkovsky's exploration of the expression of the meaning of objectivity is indeed noteworthy, as he associates it not only with various suffixes and inflectional systems but also with specific meanings, such as tools or figures, within a comprehensive system of declension. Furthermore, Peshkovsky extends this idea by delving into the connection between the expression of objectivity and forms of phrases. He asserts that phrases, with their forms, are just as potent, if not more so, in conveying objectivity compared to the forms of individual words.

This holistic approach underscores the multifaceted nature of objectivity within language, encompassing both morphological elements like suffixes and inflections, as well as broader syntactic structures such as phrases. Peshkovsky's recognition of the diverse linguistic tools employed in expressing objectivity contributes to a richer understanding of language's capacity to convey nuanced meanings.

A.M.Peshkovsky illuminates the semantic intricacies of objectivity brilliantly through the example of the abstract noun "blackness." In his analysis, he unveils a fascinating aspect of duality inherent in the concept. On one hand, the logical nature of blackness necessitates our recognition that it does not exist independently; even as we speak of it, we may be aware that blackness is not a standalone entity. On the other hand, the very act of thinking and speaking compels us to consider blackness as a separate and distinct con-

cept. This paradoxical interplay between logical understanding and conceptual separation adds depth to our comprehension of the semantic dimensions of objectivity. Peshkovsky's insightful exploration sheds light on the nuanced ways in which language captures and articulates complex ideas.

A.M.Peshkovsky, defining parts of speech as "the main categories of thinking in their primitive national stage of development," underscores the crucial role of nouns in our cognitive processes. He emphasizes the profound importance of the noun category for human thought, asserting that without it, knowledge and science would be impossible. Peshkovsky provides concrete examples, illustrating that discussions about concepts such as light, heat, electricity, life, the state, or even language itself would be unattainable because none of these entities exists independently. This recognition highlights the indispensability of nouns in shaping and expressing our understanding of the world, demonstrating their fundamental role in the cognitive framework.

In modern linguistics, objectivity is commonly defined as the overarching categorical meaning of nouns. All words classified under the part of speech "noun" share the commonality of representing objectivity. These nouns serve as linguistic tools to designate substances, specific objects, or objectively presented elements such as facts, events, phenomena, properties, qualities, concepts, and actions. The semantic core of objectivity, embedded within the noun category, encompasses a broad spectrum of entities and concepts, reflecting the diverse and comprehensive nature of linguistic expression.

V.A.Redkin and G.I.Senin-Volzhsy introduce the possibility of a positive definition of the concept of an object, emphasizing the positive significance in the definition put forth by D.N.Ushakova, where objects are delineated through the negation of a sign. They draw attention to the notion that the concept of a non-feature might lack sufficient meaningfulness, similar to the concept of concreteness.

In their analysis of predicative phrases containing plural verbs and the corresponding controlled nouns, Redkin and Senin-Volzhsy identify several semantic factors contributing to the meaning of the subject. These factors also extend to the deep meanings of cases in the Russian language, encompassing prepositional-case constructions. They assert that cases and prepositional-case constructions serve as surface structures for various combinations of deep subject meanings. These, in turn, constitute a component of the semantics of the verb that governs the respective noun. This perspective underscores the intricate relationships between surface and deep linguistic structures in conveying the nuanced meanings associated with the subject in Russian [4:55-56].

The alignment of the concept of an object with the concept of substance, as posited by V.A.Redkin and G.I. Senin-Volzhsy, offers a profound perspective within deep case semantics. This viewpoint, synonymous with A.M. Peshkovsky's idea regarding the dependence of prepositional-case meanings on verb semantics, provides a nuanced and comprehensive understanding of objectivity at a deep level.

The emphasis on the inseparable connection between the semantics of the noun and the governing verb, particularly within the context of Fillmore's "case grammar," is a fruitful attempt at semantic analysis. This approach proves valuable, especially when applied to derived nouns, which not only manifest the factors embedded in their deep semantics within the text but also represent realizations of case meanings at a profound level. Derived nouns, such as *учитель* (teacher), *ученик* (student), *сеялка* (seeder), among others, exemplify this concept by embodying subject, object, or tool meanings, further enriching the understanding of objectivity within linguistic structures.

Our perspective on the significance of word formation in the differentiation and classification of cardinal parts of speech in the modern Russian language is insightful. The observation that more than 90% of cardinal vocabulary comprises derived words underscores the pivotal role of word formation. This prominence is particularly evident in the non-overlapping sets of word-formative formants for nouns, adjectives, and verbs.

The distinct sets of word-formative formants contribute to the systematic differentiation of grammatical meanings, such as objectivity, feature, and processivity. This differentiation is not only reflected in existing words but also finds expression and confirmation in newly formed derivatives. The dynamic nature of word formation serves as a crucial mechanism for evolving linguistic expressions, providing a framework for the regular manifestation of grammatical meanings within the language.

References

1. Philosophical Dictionary. – M.: «Politizdat», 1990. –P. 445.
2. Shakhmatov A.A. Syntax of the Russian language. – M.: «Uchpedgiz», 1941. –P. 340.
3. Peshkovsky A.M. Russian syntax in scientific coverage. – M.: «Uchpedgiz», 1956. –P. 77, 234.
4. Redkin V.A., Senin-Volzhsy G.I. Deep meanings of cases in nouns with the meaning of substance // Semantics and phonology. – Tashkent: TGPI, 1990. – P. 22-28.
5. Kondakov N.I. Logical dictionary - reference book. – M.: «Nauka», 1976. –P. 717.
6. Ozhegov S.I. Dictionary of the Russian language. – M.: Russian language, 1984. –P. 797.
7. Dictionary of the Russian language in 4 volumes. – M.: Russian language, 1985-1988. T. 1 –P. 699. T.P. –P. 736. T. III –P. 750. T. 1U. – P.796.
8. Russian grammar T. I. – M.: «Nauka», 1980. – P.783.

REZYUME. Tilshunoslikda obyektivlik ma'nosi ko'pincha atribut ma'nosiga qarama-qarshi belgilanmagan a'zo sifatida ta'riflanadi. Bu belgi va obyekt o'rtasidagi murakkab munosabatlar bilan oldindan belgilanadi. Ushbu maqolada ba'zi tilshunoslarning asarlarida keltirilgan obyektivlik tushunchasining ma'nosi ko'rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ. В лингвистике значение предметности часто определяется как немаркированный член в оппозиции к значению признаковости. Это предопределяется сложными отношениями признака и предмета. В данной статье рассматриваются значения понятия предметности, представленные в работах некоторых ученых-лингвистов.

SUMMARY. Objectiveness defines as unmarked part of the meaning in the linguistics. It predetermines complex features of the object. The given article deals with concept of the objectiveness, which is given in different linguists papers.

АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКИЕ ПРОВЕРБИАЛЬНЫЕ ОБРАЗОВАНИЯ С ОЦЕНКОЙ ТРУДОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И СОЦИАЛЬНОГО СТАТУСА ЧЕЛОВЕКА

Н.М.Жалгасов – доктор философии по филологическим наукам

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: инсон (одам), меҳнат фаолияти, ижтимоий ҳолат, мақол, паремиологик бирлик, миллий-маданий хусусияти, муқобил, аналог.

Ключевые слова: человек, трудовая деятельность, социальный статус, пословица, паремиологическая единица, национально-культурная специфика, эквивалент, аналог.

Key words: human, labor activity, social status, proverb, paremiological unit, national-cultural specifics, equivalent, analogue.

Значение пословиц неоспоримо, оно согласовывается с образом жизни и мыслями тысячи людей. Функции пословиц не связаны со спором или доказательством чего-либо, они либо утверждают, либо отрицают что-либо. В корне их значения лежит неоспоримая истина. Поскольку прагматическая установка пословицы состоит в воздействии на слушателя, ведущую роль приобретает её оценочная функция. Так, основная часть оценок связана с оценением человека, так как именно человек является центром всех жизненных ситуаций, в результате которых зарождаются те или иные провербиальные образования [2:139].

Усвоение какой-либо профессии и участие в связанной с этой профессией отрасли человеческой деятельности требует овладения определённым видом «языка для специальных целей». Профессиональное общение между людьми, в процессе которого происходит обмен информацией, предполагает собой социальное упорядоченное использование языковых и неязыковых знаков [7:11].

В анализируемых языковых системах встречаются провербиальные образования с компонентом, указывающим на профессиональную занятость человека: *Every cook praises his own broth* – (букв.) Каждый повар хвалит свой бульон; *The cobbler's children usually go unshod* – Сапожник без сапог = *Этиқдўзнинг этиги йиртиқ, темирчининг теиаси кемтик* = *Темириши тагага жарымайды, этикиши ишеге жарымайды*. Обычно люди, входящие в одно и то же социальное поле, пользуются одинаковым репертуаром фреймов [7:13].

Испокон веков пословицы призывают людей к труду, искусству и творению: *Art is long, life is short* – Искусство вечно, художник смертен [4:48]; *Сендан ҳаракат – мендан барокат*, т.е. человек должен стараться и добиваться успеха своим трудом, а

не ждать чуда. Каракалпакская пословица гласит: *Агаишты мийўасынан танийды, адамды қылўасынан танийды* – Дерево смотри в плодах, а человека в делах [8:3].

Пословицы исследуемых языков высоко оценивают труд и его плоды: *He who does not work neither shall he eat* – Кто не работает, тот не ест = *Ишламаган – тишламайди; He that will eat the kernel must crack the nut* – Без труда – нет плода [5:514] = *Тоққа чиқмасанг, дўлана қайда, жафо чекмасанг жанона қайда* – Без труда не вытащишь и рыбки из пруда. Подобным значением обладает каракалпакская народная пословица *Мийнет етсең емерсең* – Без труда нет плода [8:8].

Старание и усердность человека получает высокую оценку в узбекской и каракалпакской паремиологии: *Тиришган – эр, тиришмаган – қора ер* – (букв.) Тот, кто трудится – мужчина; *Файратлы ер қамал бузады* – Удалому море по колено [8; 7]; *Көш келе-келе дүзилер* – Не сразу Москва строилась. Трудолюбие также воспевается в следующих провербиальных конструкциях узбекского и каракалпакского языков: *Йигит деган эр бўлар, меҳнат кўрса, шер бўлар* – (букв.) Юноша становится мужчиной, а если будет трудиться, то станет “львом”, т.е. могучим; *Адам мийнетте тапланады* – Человек трудом красен.

Согласно паремиям, человеку не нужно откладывать на “потом” то, что он может сделать своевременно: *Never put off till tomorrow what you can do today* – (букв.) Не откладывая на завтра то, что сможешь сделать сегодня = *Бугунги ишни эртага қолдирма* = *Бугунги исти ертеңге қойма* (или *қалдырма*), *Қалган иске қар жаўар; Procrastination is the thief of time* – Откладывать – значит терять время; *Delays are dangerous* – Промедление смерти подобно = *Анқов бўлган кишининг, мазаси йўқ ишининг* [3:61].

Труд получает соответствующую награду: *Business before pleasure* – Делу – время, потехе – час = *Меҳнат, меҳнатнинг тағи роҳат* = *Мийнеттин тўби раҳат*; *Diligence is the mother of good luck* – Человек трудом строит счастье = *Тиришган тошга мих қоқар* = *Мийнеттин көзин тапқан, бахыттын өзін табады*.

В proverbialных образованиях английского, узбекского и каракалпакского языков демонстрируются профессиональные качества и мастерство человека: *Such carpenters, such chips* – Дело мастера боится [4:143], *Чумчуқни сўйса ҳам – қассоб сўйсин* – Дело мастера боится [5:15] = *Шымық сойсада қассап сойсын* – Дело мастера боится; *Is ustасынан қорқады* – Дело мастера боится; *Head cook and bottle-washer* – На все руки мастер = *Ийитга етмиш хунар оз*. Заметим, что в узбекской пословице актуализируется гендерное значение за счёт слова *йигит* “парень”.

Профессионализм, согласно значению пословиц, приходит с опытом, а опыт набирается на протяжении всей жизни человека. Отсюда следует, что опыт напрямую ассоциируется с возрастом: *An old dog barks not in vain* – Старый ворон не каркнет мимо = *Қари ит кўп йўл билар* = *Бир көйлек бурын тоздырганнинг ақылын ал* – (букв.) Слушайся того, кто носил рубашку раньше тебя (т.е. того, кто постарше).

Практика и опыт одобряются следующими пословицами: *Experience is the mother of wisdom* – Жизненный опыт – основа мудрости = *Бир синалган тажриба етти китобдан афзал* = *Мың еситкеннен, бир мәрте көрген абзал*; *Example is better than precept* – Передний заднему дорога = *Минг насиҳатдан битта ўрнак яхши* = *Алдыңғы арба қайдан жүрсе, кейинги араба джунан жүреди*.

Большой вклад в труд влечёт за собой большие плоды: *Much is expected where much is given* – Большому кораблю большое плавание = *Талабли эрга нур ёгар* [3:84].

Пословицы учат людей больше делать и меньше заниматься пустой болтовнёй. Подтверждением сказанному служат следующие примеры: *A man of words and not of deeds is like a garden full of weeds* – Противник дел, любитель слов подобен саду без плодов; *Be swift to hear, slow to speak* – Больше слушай, меньше говори = *Еки тыңла бир сөйле, аз сөйле, көп тыңла* [8:8].

Лень получает отрицательную оценку в английской, узбекской и каракалпакской паремииологии: *Idleness is the root of all evil* – Праздность – мать всех пороков [4:493]; *Дангасанинг кўйруги бир тутам* – (разг.ирон.) Лодыря поймать – трудное дело = *Ерине берсең өзиңе, бәле көринер көзине; Айёр кал, ош пишганда тайёр кал* – (шутл. неодобр.) Работать болен, а на угощение всегда готов; *Бекорчиликдан қўл тегмайди* – (шутл. ирон.) Некогда от безделья [6:32].

Весьма широкой употребительностью обладают пословицы о пустых мечтаниях лентяев, ничего не делающих для достижения своих целей: *To build castles in the air* – Строить воздушные замки = *Қумдан құрған бұлмас*; *Set the Thames on fire* – Достать луну с неба; *Don't count your chickens before they are hatched* – Цыплят по осени считают = *Чувчарани хом санабсан* = *Қырман қызылганда белгилі болады*. Пословицы учат: *First catch your hare and then cook it* – (букв.) Сначала поймай зайца, а потом приготовь его = *Делить шкуру неубитого медведя* [3:98] = *Боришда мақтанма, келишда мақтан*; *Қуры арманнан бир парман* – Мечты – грёзы.

Заметим, что пословицы не рекомендуют человеку одновременно браться за два или несколько дел: *He who begins many things, finishes but few* – За двумя зайцами погонишься – ни одного не поймаешь = *Икки қуёни қулаган бирини ҳам тутолмас* [1:41]; *A Jack of*

all trades is master of none – За всё берется, да не всё удаётся [4:502]; *Икки кеманиң қўйруги ушлаган – ботар* – За двумя зайцами погонишься – ни одного не поймаешь = *Еки кемениң басын ушлаў*; *Бир оқ пенен еки қоянды атыў* – Гнаться за двумя зайцами = *Еки кемениң басын ушлаган суўға кетеди* [8:8].

Согласно значению паремииологических единиц, каждый человек получает по заслугам: *As you make your bed, so you must lie on it* – Как постелешь, так и поспишь = *Нима эксанг, шуни ўрасан* = *Не ексең, соны орасаң*; *As you sow, shall you mow* – Что посеешь, то и пожнёшь = *Арпа эккан арпа олар, буғдой эккан буғдой олар* [3:13]; *A good dog deserves a good bone* – По заслугам и честь = *Яхшига упак илашур, ёмонга тикан илашур*.

В каракалпакском языке функционируют пословицные выражения, отражающие бедность и нищету людей: *Қалтасында ийт үреди*; *Кисесинде соқыр тыйыны жоқ* – Ветер свистит в карманах. Перед человеком всегда есть выбор того, что является «по карману», по силе, по статусу и т.п.: *Cut your coat according to your cloth* – По одежке протягивай ножки; *Ask thy purse what thou shouldst buy* – По одежке протягивай ножки = *Кўрпанга қараб оёқ узат* [3:13]. Попутно отметим, что приведённая вторая английская пословица содержит устаревшие формы слов: *thy* вместо *your* «твой», *thou* вместо *you* «ты», *shouldst* вместо *should* «должен». Несмотря на архаичные грамматические формы своих компонентов, пословица продолжает употребляться в современном английском языке. В идентичном значении употребляется каракалпакская пословица, структурно и семантически совпадающая с приведённой выше узбекской паремией: *Көрпеңе қарап аяғыңды узат* – По одежке протягивай ножки.

Большую долю в паремииологическом фонде сравниваемых языков занимают единицы, пропагандирующие бережное отношение к денежным средствам и экономной трате: *Take care of the pence and the pounds will take care of themselves* – Копейка рубль бережёт = *Танга тийиндар ўсар* = *Байлық бир тыйыннан жыйналар*. Действительно, неэкономный человек может сразу потратить свои денежные средства и потом снова нуждаться в них: *Feast today and fast tomorrow* – Разом густо, разом пусто = *Бугун зиёфат, эртага рўза*; *Тама-тама көл болар* – (букв.) Каплями образуется озеро, Копейка рубль бережёт; *Тартып ишкен тай алар, қорқып ишкен қой алар* – (букв.) Тот, кто экономит на еде, сможет купить коня.

В паремиях анализируемых языков ярко отражается социальное положение людей и критикуется преимущество богатых над бедными: *Poor men seek meat for their stomach, rich men stomach for their meat* = *Камбагал топганда, бой согинганда*; *Бойга шифокор, камбагалга дуо* [1:27]; *Азын илекерлеп жарлы өтер, көбин қаржыламай бай өтер* – Бедные живут сводя концы с концами, а богатые – в роскоши; *One man may steal a horse while another may not look over a hedge* – Что можно одному, нельзя другому; *A thief passes for a gentleman when stealing has made him rich* – Вор сходит за джентльмена, когда становится богатым. Эквивалентом этих пословиц является узбекская паремия *Оғзи қийшиқ бўлса ҳам, бойнинг боласи кулсин* = *Аўзы қыйсық болса да, байдың улы сөйлесин* – (букв.) Хотя и кривой, пусть улыбаётся ребёнок богача. Однако, согласно пословицам, перед Богом все равны: *Poor men go to heaven as soon as rich* – (букв.) И бедные люди могут попасть в рай = *Шоҳу-задо бир қабрда ётар* [1:27].

Бедность и нищета приобретает отрицательную оценку в ряде паремииологических выражений исходя из её результатов: *Poverty acquaints with strange fellows* – В нужде с кем не поведёшься?; *Set a beggar on horseback and he'll ride to the devil* – (букв.) Посади нищего на

коня, он поскачет к чёрту; *Чилласи чироқ кўрмаган, мум шамни камситар* [3; 20]; *Жарлының бир тойғаны, шала байығаны* – (букв.) Если бедный будет один раз сыт, то он себя считает богатым.

Разница людей в социальном положении и финансовых возможностях может быть передана пословицами *Of the ten fingers, some are long and some are short* – (букв.) Из десяти пальцев есть и длинные, и короткие = *Беш қўл баробар эмас* [1:31] = *Бес бармақ бирдей емес*; *The rich man thinks of the future, the poor man thinks of today* – (букв.) Богатый думает о будущем, а бедный о сегодняшнем дне = *Борга етти кун ҳайит, йўққа – бир кун*; *To make both ends meet* – Сводить концы с концами = *Ямасанг янги бўлар, янгининг тенги бўлар* [3; 32]; *Аш бала тоқ бала менен ойнамайды, тоқ бала ҳеши нәрсени оймамайды* – (букв.) Голодный ребёнок с сытым не играет, а сытого ничего не беспокоит.

До наших дней дошли пословицы о законах и общественных порядках: *Much law but little justice* – (букв.) Законов много, справедливости мало [1:34]; *One law is for the rich, and another for the poor* – Для бедных один закон, а для богатых другой. Несправедливость между представителями разных социальных слоёв общества передаётся народной пословицей *The greater*

fish eat up the small – У сильного всегда бессильный виноват.

Интересной метафорой передаётся в пословицах высокое положение людей, не заслуживающих социальные вершины: *The higher the ape goes, the more he shows his tail* – Чем ближе вышка, тем виднее мартышка = *Эчки юзуриб, кийик бўлолмас* [3:11] = *Торғай мақтанып суңқар болмас, ешек мақтанып тулпар болмас* – (букв.) Хоть скворец хвастается, всё равно не станет буревестником, как осёл не станет скакуном. Метафора в данных паремиях усиливается за счёт насмешки, создаваемой употреблением компонентно-зоонимов. В английском варианте местоимения *he* «он», *his* «его» нивелируют свой гендерный смысл и реализуют общую номинацию человека.

В провербиальных образованиях сравниваемых языков высокую оценку приобретает практика, приводящая к профессионализму человека. Паремии языков призывают человека к труду, плоды которого – сладки. Успешная карьера и продвижение по карьерной лестнице считаются счастьем в английском языке. Лень и безделье высмеиваются во всех лингвокультурах. Пословицы также демонстрируют критическое отношение к социальному неравенству людей и неравным правам богатых и бедных людей.

Литература

1. Абдуллаева Н. Градуоним компонентли инглиз ва ўзбек халқ мақоллари луғати. Dictionary of English and Uzbek proverbs containing graduonyms. – Ташкент: “Nurafshon business”, 2019. –С. 440.
2. Жалғасов Н. «Семантические сходства английских, узбекских и каракалпакских провербиальных образований с оценкой человека». *Иностранная филология: язык, литература, образование*, вып. 1 (74), февраль 2020 г., –С.138-43. https://inlibrary.uz/index.php/foreign_philology/article/view/1332.
3. Караматова К.М., Караматов Х.С. Proverbs. Мақоллар. Пословицы. – Ташкент: “Мехнат”, 2000. –С. 398.
4. Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь. – Изд. 3-е, испр., в двух книгах. – Москва: СЭ, 1967. Т.1. –С. 738 Т.2. –С. 739-1264.
5. Насруллаева Н.З. Отражение семейного статуса мужчины в английской и узбекской фразеологии. // Хорижий филология. Тил. Адабиёт. Таълим. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2018. №2 (67). – С. 25–29.
6. Садыкова М. Краткий узбекско-русский фразеологический словарь. – Ташкент: Главная редакция Узбекской Энциклопедии, 1989. –С. 336.
7. Сафаров Ж.Ш. Структура дипломатического дискурса и его лексико-фразеологический состав: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент: 2000. –С. 26.
8. Шаниязов Б., Бекбергенова Г. Каракалпак халық нақыл-мақаллары ҳам олардың баска (инглис, орыс) тиллердегі сәйкесліктері. – Нукус: “Билим”, 2000. –С. 19.

РЕЗЮМЕ. Мақола инглиз, ўзбек ва қарақалпақ мақолларининг семантикасида акс эттирган инсоннинг меҳнат фаолияти ва шахсининг ижтимоий ҳолатини тавсифловчи хусусиятларнинг тадқиқи бағишланган. Муаллиф уч тилнинг мақолларини қиёслаб, уларнинг этник-специфик хусусиятларини аниқлаган, мақолларга (имкони бўлган ҳолларда) муқобиллар / аналоглар тандаб олган. Мақоланинг назарий моҳияти қиёсланган тилларнинг мақоллари билан далилланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящается изучению специфики трудовой деятельности и социального статуса человека, отражающих в семантике английских, узбекских и каракалпакских пословиц. Автор сравнивает пословицы трёх языков, выявляет их этно-специфичные особенности и подбирает им соответствующие эквиваленты / аналоги (в случаях, когда это возможно). Теоретическое содержание статьи доказывается примерами пословиц сравниваемых языков.

SUMMARY. The article is devoted to the investigation of the specifics describing the labor activity and social status of a person, reflected in semantics of English, Uzbek and Karakalpak proverbs. The author compares the proverbs of three languages and outlines their ethnic-specific features and finds corresponding equivalents / analogues (in cases when it is possible). Theoretical content of the article is approved by examples of the proverbs of compared languages.

ҲАЗИРГИ РУС ҲАМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ БИРГЕЛКИЛИ ҚУРАМЛИ ДЭНЕКЕРСИЗ ҚОСПА ГЭПЛЕРДИҢ ГЕЙПАРА ТЕОРИЯЛЫҚ МАСЕЛЕСИ

Т.Ж.Халмуратов – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: мураккаб гаплар, синтактик муносабатлар, боғланмаган гаплар, бир хил таркибли боғланмаган мураккаб гаплар.

Ключевые слова: сложные предложения, синтаксические отношения, бессоюзные предложения, бессоюзные сложные предложения однородного состава.

Key words: complex sentences, syntactic relations, non-conjunctive sentences, non-conjunctive complex sentences of homogeneous composition.

Мәлим болғанындай, қоспа гәп синтаксистиң ең тийкаргы аспектлеринен бири саналады. Рус тилинде қоспа гәплер хәм олардың классификациялануы принциптери ҳақында көп ғана изертлеу жумыслары алып барылған [1; 2; 17; 18; 19 хәм т.б.]. Қоспа гәплер хәм олардың классификациялануы принциптери ҳақында түркий тиллес авторлардың, соның ишинде қарақалпақ илимпазларының мийнетлеринде де сәулеленген болып, бул ҳақында мағлұмат М.Дәулетов хәм Д.Сейдуллаевлардың қәлемине тийисли «Хәзирги

қарақалпақ тилинде қоспа гәплер» атлы жумысында сөз етилген [8]. Соның ушын бизлер өз макаламызда қоспа гәплердиң бир түри болған дәнекерсиз қоспа гәплер (буннан былай - ДҚГ), атап айтқанда биргелкили қурамлы дәнекерсиз қоспа гәплер ҳақында сөз алып барыўды мақул көрдик.

Рус тилинде ДҚГ лерди өз алдына структура-семантикалық бир түр ретинде үйрениў XX әсирдиң 50-жылларынан бастап А.М.Пешковский, Н.Поспелов, Е.Ширяев хәм т.б. танықлы илимпазлар тәрәпинен

изертленген болса, түркий тиллеринде XX әсирдің 50-жылларының соңы, 60-жыллардың басларында И.Хангелдин (татар тилинде), Г.Абдурахманов (өзбек тилинде), Н.Демесинова (қазақ тилинде), М.Дәулетовлар (қарақалпақ тилинде) тәрәпинен изертленген.

XX әсирдің 60-80-жыллар аралығында түркий тил-лес республикалардың басым көпшилиқ илимпазлары тәрәпинен қазақ (Алмата, 1962, 1967), азербайжан (Баку, 1971), татар (Москва, 1971), өзбек (Ташкент, 1976), қарашай-балкар (Нальчик, 1976), түркмен (Ашхабад, 1977), башкир (Москва, 1981) хәм т.б. түркий тиллерде басылып шыққан академиялық грамматикалардың еш қайсысында (өзбек тилинен басқа) ДҚГ өз алдына қоспа гәптин бир түри ретинде көрсетилмеген. Сондай-ақ, қарақалпақ тилиндеги қоспа гәплер бойынша изертлеулер хәм сабақлықларда ДҚГлер өз алдына қоспа гәптин бир түри ретинде үйренилмей келген [12; 13; 7]. М.Дәулетов өзиниң соңғы «Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспа гәплер» атлы жумысында (Д.Сейдуллаева менен биргеликте) қарақалпақ тилиндеги қоспа гәплерди классификациялаўда лингвистика тараўындағы соңғы принципке өтип, қоспа гәплерди үш түрге бөлип көрсетеди.

Тийкарғы сөз етпекши болған биргелкили қурамлы дәнекерсиз қоспа гәплер хәзирги рус хәм қарақалпақ тил әмелиятларында салыстырмалы түрде сийрек қолланылады. Соның ушында олар узақ ўақыт тил илиминде салыстырмалы түрде шекленген лингвистикалық мысаллар түринде белгили болып келген (әсиресе биргелкили қурамлы ДҚГ лер уқсаған синтаксистлик қурамлар дыққат талап ететуғын мысалларды есапламағанда, бирақ бул қурамлар қарақалпақ тил билими менен шуғылланыўшы илимпазлардың нәзерин өзине аўдармаған еди). Бизиң ойлаўымызша, усы себеплерге байланыслы биргелкили қурамлы дәнекерсиз қоспа гәплер өзине тән кәсийетлерге ийе гәп сыпатында илимпазлардың арнаўлы түрдеги изертлеулеринен шетте қалып, жетерли дәрежеде үйренилмеген.

Атап айтқанда, биргелкили қурамлы дәнекерсиз қоспа гәплер тийкарынан өзине тән семантикалық-грамматикалық хәм коммуникатив-функционалық кәсийетлерине бола барлық түрдеги дәнекерсиз қоспа гәплерден айырылып турады. Сол себепли бул жағдай өз-өзинен бул мәселени арнаўлы түрде үйрениўди талап етеди.

Буннан тысқары, биргелкили қурамлы дәнекерсиз қоспа гәплер контекстен тысқары аз қолланылыўына карамастан, хәзирги рус хәм қарақалпақ тиллериниң коммуникатив кураллары дизиминде айтарлы орынды ийелейди, себеби олар өз тайпасындағы хәм басқада синтаксистлик дүзилмелер менен тығыз дәрежеде байланысқан (жай гап, қоспа гап, текст). Бунындай өз ара тығыз байланыс мәселени көлденең қойып, биргелкили қурамлы дәнекерсиз қоспа гәплерди терең түрде үйрениўди талап етеди. (қарақалпақ тилинде биргелкили қурамлы дәнекерсиз қоспа гәплер арнаўлы түрде изертлеу объекти болмаған (дәнекерсиз қоспа гәплер хәққында сөз болғанда бул гәплер хәққында айтып өтилген жумысларды есапка алмағанда).

Биргелкили қурамлы дәнекерсиз қоспа гәплер мәселеси тийкарынан қоспа гәплерде дизбелилик хәм бағынынкылық теориясынан келип шығады. Ф.Фортунатов жоқарыда айтып өтилген пикирге сүйенип, дизбекли қоспа гәплер дәнекерсиз қолланыўын айтып өткен еди [20:189].

А.М.Пешковский де усы пикирлерге сүйенген халда дәнекерсиз гәплердеги интонацияның айырым түрлерди дизбекли қоспа гәплердеги дәнекерлер менен функционал уқсаслығын орнатуўға урынған еди. **Салыстырын:** **В тех комнатах** мебель была закрыта чехлами, шторы спущены (Ол өжирелерде мебель төсек жапқышлар

менен жабылған, перделер түсирилген еди). Автордың пикиринше, гәплердің арасындағы үтир белгиси менен белгиленген үзиліс (пауза) хәм дәнекери менен берилиўи мүмкин [14]. Бунындай мысаллар М. Дәулетовтың «Қарақалпақ тилиндеги қоспа гәплердің гейпара мәселелери» атлы китабында көплек келтирип өтилген. Мыс.: Олардың бетлери борлаттай қызарып, көзлери шоктай жанады [7:55]. Бунындай пикирди рус хәм қарақалпақ илимпазлары Л.В.Щерба, М.Дәулетовлар өз мийнетлеринде гейпара қоспа гәплер дәнекерсиз дизбекли қоспа гәплер хәм дәнекерсиз бағыныңқы қоспа гәплер орнында келетуғынлығын тастыйықлайды [4:152; 7:55, 81].

Н.С.Поспелов изертлеу объекти болған биргелкили қурамлы дәнекерсиз қоспа гәплерге арнаўлы түрдеги гәплер сыпатында кеўил аўдарған еди: «Барлық дәнекерсиз жалғанған қоспа гәплер еки топарға бөлиниўи мүмкин: биргелкили қурамлы дәнекерсиз қоспа гәплер хәм биргелкисиз қурамлы дәнекерсиз қоспа гәплер. Биргелкили қурамлы дәнекерсиз қоспа гәплер еки, үш хәм көп компонентли гәплерден ибарат болып, олар өз алдына коммунативлик өзбетиншелікке ийе емес, бир бири менен дәнекерсиз байланысып, синтаксистлик биргелкилик мәнисин, яғный олар аңлататуғын пүтинлик идеясына (бир мәниге - Х.Т.) қатнасығын билдиреди» [15:344].

XX әсир 50-жылғы академиялық грамматикада Н.С.Поспелов биргелкилик концепциясынан басқа, яғный бир типтеги ДҚГ лер концепциясына өзгертеди. Бул концепциянында алдын ала айтып өтилген биргелкилик концепциясы менен уқсаслығын көрсе болады.

Бизиң пикиримизше, көрсетип өтилген пүтинлик идеясы жәрдемінде санаўлы ДҚГ теги қоспа гәп компонентлери бир бири менен биргелкили болады деген пикири Н.С.Поспеловтың төменде көрсетип өтилген сөзлеринде де көрсек болады: «Қоспа гәптиң бир компонентинде гәптиң компонентлерине ... бирдей қатнасықта болған гәптиң екінши дәрежели ағзасы болыўи мүмкин... Всюду висели лампы, тянулись половики, торчали в стенах медные краны» (Хәмме жерде шыралар асылған, гилемшелер созылып, дийўалда мыс кранлар көринер еди) [15:389]. Соныңдай, санаўлы ДҚГдің компонентлерин синтаксистлик биргелкилик дәрежесинде көрсетип турған пүтинлик идеясы хәр бир компонентте гәп ағзаларының қайталанып келиўинен көрсе болады... Я не видел вас целую неделю, я не слышал вас так долго (Мен сизди хәпте даўамында көрмедим, мен сизди еситпегениме көп болды) [15:389].

Тилекке қарсы, илимпаздың екінши концепциясында жоқары дәрежени ийелеп турған биргелкили қурамлы дәнекерсиз қоспа гәплерге екінши дәрежели орын берилип, автор тәрәпинен көрсетип өтилген биргелкили қурамлы дәнекерсиз қоспа гәплер өзиниң статусына ийе гәплер хәққындағы идеялары алға илгерлемей, раўажланбай қалды. «Компонентлердің бир типлиги» түсиниги концепциясының түсиниксизлигине бола, биргелкили қурамлы дәнекерсиз қоспа гәплер өзиниң статусына ийе гәплер хәққындағы идеялардың илгерлеўине хәм раўажланыўына жол қойылмады. Себеби, компонентлердің бир типлиги түсинигине гәп ағзаларының жаратылыўы, компонентлердің бир яки еки ағзалылығы хәм т.б. кириўи мүмкин еди. Бунындай кәсийетлер биргелкили қурамлы хәм биргелкисиз қурамлы дәнекерсиз қоспа гәплерге де тән болыўи мүмкин.

Сол себеп, XX әсирдің соңына келе синтаксист элминде ДҚГ лер теориясы хәм типологиясы бойынша хәр кыйлы көзқараслар жүзеге келди. Атап айтсақ, В.А.Белошапкина санаўлы ДҚГ лерди ашық структуралы, ал салыстырмалы ДҚГ лерди жабық структуралы гәплер тайпасына киргизип, оларды бир бирине қарама

карсы етип қойды [6:656]. И.Н.Кручинина концепциясында биргелкили курамлы дәнекерсиз байланыслар еки тәрәпке катнасықтағы байланыслар топарына киргизилип, олар шәртли, салыстырмалы мәнилерди аңлатып, биргелкисиз курамлы дәнекерсиз қоспа гәплерди (Н.С.Поспелов терминологиясы бойынша) аңлатар еди [16:634-649].

Соның менен бирге, синтаксис тараўында биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер концепциясын қоллап қуәтләўшы бир қанша илимий мийнетлерде баршылық еди. Мысалы, А.Н.Гвоздев санаўлы, салыс -

Әдебиятлар

1. Бабайцева В.В. Переходные конструкции в синтаксисе. – Воронеж: Центр. Чернозем. кн. изд-во, 1967. –С.391.
2. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – Москва: «Высшая школа», 1977. –С. 248.
3. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. – изд.3-е. Москва: «Просвещение», 1968. –С. 350.
4. Грамматика русского языка. Ч. 2. Синтаксис [Текст]: Учебник для 6-го и 7-го классов семилетней и средней школы: Напеч. по 7-му изд. / Под ред. акад. Л.В.Щербы. – Рига: Латгосиздат, 1947. –С. 196.
5. Грамматика русского языка. Т.2. Синтаксис. Ч.2. –Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1954. –С. 703.
6. Грамматика современного русского литературного языка [Текст] / [С.Н.Дмитренко и др.; отв. ред. Н. Ю. Шведова] ; Акад. наук СССР, Ин-т русского яз. –Москва: «Наука», 1970. –С. 767.
7. Даулетов М. Каракалпак тилиндеги қоспа гәплердиң гейпара теориялық мәселелери. –Нөкис: «Билим», 1993. 104-б.
13. Даулыбаев А. Хәзирги каракалпак әдебий грамматикасы. Синтаксис. –Нөкис: «Қаракалпақстан», 2010. –С. 176.
9. Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Современный русский язык: Синтаксис сложного предложения. –Москва: «Просвещение», 1969. –С. 187.
10. Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Современный русский язык: Синтаксис сложного предложения. Изд. 2-е, перераб. – Москва: «Просвещение», 1977. –С. 191.
11. Қыдырбаев А. Каракалпак тилинде қоспа гәплер хәм оларды классификациялаў мәселелери. –Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1965, №2, 74-б.
12. Қыдырбаев А. Каракалпак тилинде дизбекли қоспа гәплер. –Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1966, №1.
13. Қыдырбаев А. Хәзирги каракалпак әдебий грамматикасы. Синтаксис. –Нөкис: «Билим», 1992, 430-б.
14. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 7-е изд. –Москва: «Учпедгиз», 1956. –С. 511.
15. Поспелов Н.С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений // Вопросы синтаксиса современного русского языка. –Москва: «Учпедгиз», 1950. –С. 321-354.
16. Русская грамматика. Т.2. Синтаксис. –Москва: «Наука», 1980. –С. 709.
17. Современный русский литературный язык / Под ред. П.А.Леканта. –Москва: «Высшая Школа», 1988. –С. 766.
18. Холодов Н.Н. Сложносочиненные предложения в современном русском языке [Текст]: Учеб. Пособие: Ч.1. / М-во просвещения РСФСР. Смол. гос. пед. ин-т им. Карла Маркса. –Смоленск: [б. и.], 1975. –С. 78.
19. Холодов Н.Н. Сложносочиненные предложения в современном русском языке [Текст] : Учеб. Пособие: Ч.2. / М-во просвещения РСФСР. Смол. гос. пед. ин-т им. Карла Маркса. –Смоленск: [б. и.], 1975. –С. 88.
20. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды: Т.1. – Москва: «Учпедгиз», 1956. –С. 450.

РЕЗЮМЕ. Мақолада рус ва қарақалпақ тилларида бир хил таркибли боғланмаған мураккаб гапларнинг айрим назарий масалалари муҳокама қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются некоторые теоретические вопросы бессоюзного сложного предложения однородного состава в русском и каракалпакском языках.

SUMMARY. The article discusses some theoretical issues of a non-union complex sentence of homogeneous composition in the Russian and Karakalpak languages.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЕРТЕКЛЕРИНДЕГИ ЗООНИМЛЕР

Е.К.Искендрова – үлкен оқытушы

Әжияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: урф-одат, эртак, мақол матал, халқнинг ўзига хослиги, зооним, лингвомадания, аҳоли менталитети, миллийлик.

Ключевые слова: обычай, сказка, пословица, особенность народа, зооним, лингвокультура, менталитет населения, национальность.

Key words: custom, fairy tale, proverb, peculiarity of the people, zoonym, linguistic culture, folk mentality, nationality.

Тил билиминде зоонимлерди лингвокультурологиялық аспекте үйрениў хәм этномәдений өзгешеликлерин салыстырыў, адамлардың тәбият, хайўанатлар менен қатнасы арқалы жүзеге келген бирликлерди изертлеў актуаль мәселелерден болып саналады. Бул, өз гезегинде, жәмийет хәм инсан арасындағы өз ара мүнәсибетлерде жанаша пикирдиң қәлиплесийинде, зоонимлердиң халық мәдениетиниң бир тутас бөлегі сыпатындағы орнын, раўажланыўын анықлаўда тийкар болады.

Қарақалпак тил билиминде зоонимлер қарақалпак халқының миллий сана-сезими, тил тарийхы, көзқараслары, менталитетине ұғымлары менен қарысып, синдип кеткен. Әсиресе, қарақалпак тилинде өзіне тән зоонимлердиң системасы болып, бүгинги күнде лингвомәдений изертлеўлердиң баслы жөнелислеринен бирине айланып бармақта. Қарақалпак тилиниң зоонимлик тәбиятының өзіне тән лингвомәдений өзгешеликleri, айырықшалықлары болып, бул халықтың әсирлер даўамындағы айланысып, шуғылланып киятырған кәсиби, турмысы, азық-аўқатлық зәрүрликлерин, күнделикли талапларынан келип шығып,

тырмалы, қарама қарсылықлы ДҚГ лерди [3:218-226], Л.Ю.Максимов санаўлы хәм қарама қарсылықлы ДҚГ лерди [9:137-141] хәм т.б. [10] өз жумысларында көрсетип өтип, биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер концепциясын қоллап қуәтлады.

Жуўмақлап айтқанда, рус хәм қарақалпак тиллериниң синтаксиси тараўында биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер концепциясы, жоқарыда көрсетип өтилген көзқарасларды итибарға алып, илимпазлардан еле де теренирек үйрениўди талап етеди.

миллий мәдений мийраслардың белгили бөлегі сыпатында талқыға алыныўы халық сана-сезиминиң де курамаласып, теренлесип барыўы, зоонимлик тирек сөзлердиң өзіне тән тиллик белгилерин, сыпатларын анықластырыў мүмкиншилигин береді.

Зоонимлер илимий әдебиятларда түрлише болып классификацияланыўы да ушырасады. Мысалы, көпшилик шет ел илимий дереклеринде үй хайўанлары, жабайы хайўанлар ямаса асыранды хайўанлар деген ұғымларды ушыратамыз. Жабайы хайўанлар-бул дүз, дала хайўанлары, ал, үй хайўанлары адамлар тәрәпинен қолға үйретилип, бағылып күтими берилетуғын мәденийлескен хайўанлар. Тийкарынан, хайўанат дүньясы бул-оғада кен мазмунды өз ишине алады.

Қарақалпак халық ертеклериниң басым көпшилигинде аң аўлаў, балық тутыў иси, дийқаншылық, жер менен ислесиў, шарўа менен шуғылланыў сыяқлы кәсип-кәрин көремиз.

Ертеклерде қолланылған зоонимлердиң дерлик көпшилиги күнделикли турмыс тиришиликте адамның аўырын жеңиллетиўде, дийқаншылық ислеринде баслы күш-көлик есапланатуғын хайўанатлар болып

саналады. Айырымларында адамның минез-құлық, іс-хәрекеті, адамгершілік пазыйлеті, ақыл-парасаты хайуанатлардың атлары арқалы бериледи. Әсиресе, хайуанатлардың ертеклерде сөйлей алыуы, пикирлей алыуы да адамға салыстырылады. Мысалы: «*Бөдене хәм түлки*» [1:213] ертегинде қолланылған *бөдене* – *қус*, *түлки* – дала, дүз аңы зоонимлери қатнасып, бұнда *бөдененің* сумлықлылығы, *түлки* менен дос болыуы, *түлкини* хәдден тыс тойдырыуы, күлдириуі хәм қорқытыуы, ақыр-ақыбетінде ашыуланған *түлки бөденени* жемекши болып оған тәп берип, куйрығын жулып алыуы, сол себепли бөдене куйрығы шонтық деп ұйғарылады.

Хақыйқатында да, *бөдене* кустың куйрық пәрлери басқа қуслар сыяқлы, мысалы, *қырғауыл*, *тауық*, *кептер* т.б. сыяқлы узын емес, ал қысқа. Бұнда кустың куйрық пәрлериниң қысқа болыуы халықтың қиялай ой түсинигинде жоқарыдағы сыяқлы ертеклик ўақияға ушластырылады.

Демек, бул арқалы халықтың әтирапты, тәбиятты (соның ишинде зоонимлердин сыртқы көринсин де) сөз арқалы сүўретлеу, инсан санасында сол сүўретленип атырған хайуан хақкында қандай да турақласқан уғымды, «бөдененің не ушын куйрық пәри жоқ яки қысқа» деген сораўға оның тил, сөзлер, сана хәм пикирлеу жәрдеминде тиллик келбетин жаратыуы деп түсинемиз. *Бөдене хәм түлки* зоонимлериниң қатнасыуындағы ертекте түркий халықлар, соның ишинде, қарақалпақ халқының миллий сана-сезиминиң тилде, тил арқалы жүзеге келиуі, адамзаттың жасап атырған орталығы, жәмийети, сол орталықта хайуанатлардың белгили орны, оның өз көринислери менен санада сақланыуы, қабыл етилиуі, қолланылыуындағы өзгешелик белгилери болып саналады.

Бул хақкында Д.Худайбергенова төмендеги пикирлерди билдиреди: «Инсанның флора хәм фауна» хақкындағы көзқараслары биоморфлық кодларда өз сәўлелениуін табады. Буны өзбек тилиндеги шымалай (қумырысқа) – мийнеткешлик тымсалы, *түлки* – хайярлық тымсалы, жолбарыс – мәртлик тымсалы, ешек – ақмақлық тымсалы сыяқлы эталонларда да аңлау мүмкин» [2:34].

«*Ешек хәм өгиз*» ертегинде» болса, бир адамның *ешегі* менен *өгизи* болып, олардың күши арқалы егин егип күнелтиуі, мийнеттен шаршаған *ешек* өгизлерге «сизлер отыңызды жемей, жортаға аўырың, сонда қосқа қосылыу мийнетинен қутыласыз» деп сумлық үйретуі, ертенде *ешектиң* усы сумлығы өзине кес болып, қатты жерди бир өзи сүрип қайтыуы, сумлығы басына жетиуі, *өгизлерге* және ақыл үйретуі: «сизлер тез тәўир болың, отыңызды тез жеп болмасаңыз болмайды, өйткени хожайын қассаплар менен сөйлесип келди. Егер *өгизлер* бүгин де отын жемесе, қасапқа берип сойдыраман деп атыр –деп қорқытады. *Өгизлер* болса өтирик аўырыуынан тез тәўир болып, отларын жейди, ал ешек қылған сумлығы арқасында қосқа қосылыу мийнетинен қутылады. Бұнда *ешек* тек қосжақпас хайуан сыпатында емес, күшли, хайяр, сумлықлы хәм ақыл ийеси сыпатында да сүўретленеди. Бул ертекте *ешек* – зооними арқалы халықтың турмыс тәжирийбесинде *ешектиң* күш хәм қарыу ийеси болса да, рети келгенде мийнеттен мойын таулау, адамға ырк бермеслик, сумлығы нәзерде тutyлған.

Ертекте хақыйкый турмыста да *ешекке* тән болған қәсийетлер: таяқ өтпейуі, қанша таяқ жесе де, турған орнында төрт аяғын төрт жаққа жиберип жата бериуі, таяқтан қорқауы, яғный таяқ жеўге бейимлесип, үйренисип кетиуі, кулаққа жағымсыз дауысы – бул адам хәм тәбият (*адам хәм ешектиң*) байланысында адам баласы ушын таныс болған нәрселер.

Демек, *ешектиң* усы хәрекетлеринен де жуўмақ шығарған халық *ешек* зооними қатнаслы төмендеги

бирликлерде, оның минез-құлық, хәрекетин терең сезинип билгенликтен, таяқ хәм сөз өтпейтуғын, қәсийетсиз, ериншек, қосжақпас адамға – *ешектей ығыр*, *ешектей гәп уқпайтуғын* адам, оның харам (жеўге болмайтуғын) мал екенлигин, бирақ күш-қарыуынан үй жұмысларында өнимли пайдаланғанлықтан «*Ешектиң* өзи харам, күши хадал», сумлығына, хийлекерлигине қарап, адамларды ериншекликке, надурис ислерге бағдарлайтуғын», адамларға байланыслы – «*Ешектиң* қасына атты байласаң, *ешектиң* тәпси урады» т.б. сыяқлы нақыл-мақал, теңеўлерди пайдаланыуы да тосыннан емес.

Түйе *ешекке* қарағанда турпатлы. Бирақ, соған қарамастан, ертекте *түйе* зооними жасы бар, турпаты бар гейпара адамлардың ойы, сумлығы жоқ екенлигин, хақ кеўиллилигин аңлатыуда қолланылған. Хақыйқатында да, *түйениң* оғада сабырлы, әсте қыймыл-хәрекетке ийе екенлиги, таяққа төзбеуі сыяқлы өзгешеликлери туўра мәниде усы ертектеги баянлаудан көринеди. Сонлықтан да, тилимизде де *түйениң* усы сыяқлы сумлығы жоқ, бирақ бойлы, сынлы, турпатлы хайуан екенлиги бир қатар усындай топардағы сумлықсыз, басқалардан пәнт жеп қала беретуғын, бирақ мийнеткеш хәм сабырлы адам келбетинде берилип, ол тилимизде *түйедей бойы болса да*, *түйедей ойы жоқ* сыяқлы нақылда да өз көринисине ийе.

«*Қурбақа менен тышқан*» ертегинде болса, дийканның атызда қалып қойған егинин бир *тышқан* менен *қурбақаның* азық етиуі, *тышқан* жегенинен, тойғанынан аўысқанларын алты ай қыста жеў ушын иине тасып, қыс азық ретинде ғамлап қойыуы, ал *қурбақа* бир рет мәсирип жүриуі, *қурбақа* қыста азық таппай *тышқанның* үйине келиуі, еки күннен соң *тышқан* да үйинен шығарып жиберуі, *қурбақаның* қыстың аязлы күнинде тарбайып суўыққа қатып қалыуы сөз етилген.

Бұнда *тышқан* мийнеткеш адам тымсалы, ал, *қурбақа* – бир күн тамағының тойғанына қуўанатуғын, узақты гөзлемейтуғын, үстиртин ойлайтуғын, ақмақ хәм қосжақпас адам мысалында берилген. Халқымыз хәр қандай хайуанның жыл мәўсимлеринде қалайынша күн кешириуін, қалай етип қыс азық ғамластырыуын, бәхәрге шекем қалай күнелтиуін жақсы билген. Хақыйқатында да, *тышқанның* тынымсыз, епшил хәм шаққан хайуан екенлиги мәлим. Халқымыз тынбайтуғын, тапқан табысын, дүньясын үйине қарай тасыйтуғын адамның хәрекетин *тышқанға* теңеп – *тышқандай* тасынуы, *тышқандай* қыбырлап тынбау сыяқлы теңеўлер менен берсе, тек өз қара басы, ўақты хошлығын ойлап, той-мереке хәзликти гөзлеп, ўарылдап өсек айтып, саз-сәўбетти хош көрип, турмыстың басқа ғалма-ғалларына онша басын аўыртпайтуғын адамларды усы ертектеги сыяқлы *қурбақаға* теңлестиреди. Сонлықтан да, тилимизде бир *қурбақа* айтқан екен: «ўарқ еттим, шарқ еттим, жаздың өткенин билмей қалдым» - деген турақласқан дизбекте *қурбақа* емес, ал бийпәрўа, арқайын минез-құлықтағы адам мәниси нәзерде тutyлған.

Тилимизде еки адам бир-бирине бир жерде ушырасыуды ўәделессе хәм сол адамды қайта-қайта тежей берсе, қырсығына: «несип қылса кулақшын базарда яки (малакай базарда) ушырасамыз» деген турақласқан дизбекти қолланады. Бул дизбекти болса халқымыз «*Еки түлки*» ертегиндеги сөз етилген көп тазы *ийти* бар *қусшылардан* қашқан еки *түлкиниң* «екеўимиз еки тәрепке қашайық, сонда бул *тазылардан* қутылармыз» - деуі, *түлкилерден* бири: екеўимиз еки тәрепке қашайық, енди қай жерде ушырасамыз дегенде, екінши *түлки*: «ўәде – тазылардың мына жуўырысы болса, қалада кулақшын базарында ушырасамыз» деп шамалайды. Бұнда тек ғана *түлкилердин* *тазы* яки адамға қылған сумлық тәсили сөз арқалы билдирилип

қоймастан, ал халықтың *түлки* терисинен қулақшын, жеңсіз сыяқлы жыллы кийимлер таярлап билиуі тәжірийбесі, кәсіптік шеберлік сырларын да билиуіге болады.

«*Аш қасқыр*» ертегінде де бір қатар зоонимлер ушырасады. Онда ұақыға бола тоғай аралап жүрген аш қасқыр дәслеппешкини ушыратуы, соң қойды, соңынан атты ушыратуы, маңдайына *аттың аяғының* тепкисі тийгенде *ғарғаларға* төмендегі қосықты айтады.

- Әуели келди *ешки*,
Же де жат майлы гөшти,
Неге керек көшкен көши,
Көш баслаушы болажақ па едим?!
Оннан соң келди *қойым*,
Қойды же де тойын.
Неге керек дәруаз ойын,
Жырау болажақ па едим, сорым?!

Оннан соң келди *ат*,
Атты же де жанында жат,
Неге керек маған ол хат,

Оқып қазы болажақ па едим, - деп *қасқыр* жан тәслим етеди.

Бұл ертекте қатнаскан зоонимлер арқалы халықтың салт-санасындағы турмыс тәжірийбелери, шаруашылықтың өзіне тән жол-жорықлары, халықтың той-тамаша хәм миллий рухый қәдириятлары да тил арқалы өз көринисин табады.

Ешки *аш қасқырдан* қутылуы үшін «мен көшкенлердің көшин баслайман» деп сылтау айтыуында да терең мәніс бар. Шаруашылықта *қой* хәм *ешки* аралас болған үйірди, падағы, әдетте *ешки* яғный, үлкен *серке* баслап жүреді, ол пададағы *қой*, *ешки*, *ылақлар* оның изине ереді. Сонлықтан да, *ешкинің* падағы баслап жүріуі хәрекетіне қатнаслы тилимизде шаруашылық тәжірийбесинен, халықлық салт-санадан келип шығып «*мың қойды бір серке баслар*», нақылында усы миллий ұғым сақланып қалған.

Ертекте *қойдың*: - мен ханның дәруазасында ойнайман – деп *қасқырға* сылтау айтыуында болса, бүгінгі күнге шекем үлкен тойлардың тамашасында «*ат шаптыруы*», «*ат пенен қыз қууы*», «*қораз урыстыруы*» хәм «*қошқар дүгистируі*» ойындарының да халықлық миллий ойын атамасы түрінде салт-сананың, үрп-әдет, дәстүрдің тилде сақланып қалғандығын көрсетеді. Асау аттың аңсатлық пенен *қасқырға* жемтік болмауының, қос аяқлап тебиуі, тепкенде хәтте *қасқырды* да өлтиретуғын күш-қууатқа ийе екенлиги мәлим.

Қарақалпақ ертеклеринен турмыслық ертеклерде де халықтың турмыс күн-кешириуіне арналған ұақыяларда бір қатар зоонимлер ушырасады. Олардан қарақалпақ халқының әсирлер дауамында, өтмиште қандай кәсіпкерлер менен шуғылланғандығы, зоонимлердің қатнасы хакқында П.Өтенизов: «Қарақалпақ ертеклерінде аңшылық, балықшылық, шаруашылық пенен шуғылланып, тиришилик еткен ата-бабаларымыздың өмири сүүретленген» [3:397-399] – деп көрсетеді.

Қарақалпақ халқының әзелден *балықшылық* кәсиби менен шуғылланып, усы кәсіптің сырларын, зоонимлерди жетик билиуін бір қатар ертеклер арқалы билемиз. Мысалы, «*қылыш шабақ*» ертегінде *қылыш шабақ*, *ылақа* балығы хакқында сөз етиледі. Қарақалпақ ертеклеринің дерлік көпшилигінде *балық* – күнделікли аұқатлық зат, яғный тиришилик дереги, екенлигин қыйыншылықтардан кутқарушы болса, сондай-ақ, қарақалпақ халқының да *балықтан* исленген миллий тағамларды сүйіп жеуі, *балықшылықтың* ертеден

тийқарғы кәсиби, *балық* – бұл ана тәбияттың теңи-тайы жоқ инамы екенлиги аңлатылады.

«*Ғарры менен хәкке*» ертегінде *хәкке* қустың ғаррының егип қойған жүерисин урлап жеп кете беріуі, ғаррыға сыйқырлы «ашыл дәстүрханды» беріп болып, оны еки жүземешилик пенен алып қойыуы сөз етиледі. *Хәкке* де халықтың санасында дауысы, қылығы менен унамсыз эмоцияны пайда ететуғын қус. Ертекте *хәкке* – өтирикши, гәпинде турмайтуғын, урлықшы, кисі хакысын жейтуғын инсапсыз сыпатында сөз етиледі. Тилимизде де *хәкке* ге байланыслы бір қатар теңеулер төмендегі жағдайларға байланыстырылады. Жөнсіз шықылықлап күле беретуғын адамға *хәккедей шықылықлау*, жумысты үстиртин, шала-шарпы ислейтуғын адамға байланыслы *хәккедей секелеклеу*, бир аяқлап секирип жүриуіге-*хәккеленип жүриуі* т.б. *Хәкке* үйде тауықтың жаңа шыққан *шөжелерин* бүрип әкетиуі, мәйеклерин урлап жеуі қәсийетлерине қарай халық урлықшылығы бар адамға «*суганақ хәккедей*» теңеулерин қустың усы унамсыз хәрекетлерине сәйкес уксатыулар менен атайды.

Сондай-ақ, Ш.Кунназарова: «Қарақалпақ халық ертеклерінде бир қатар мәдений бирликлер есапланған метафоралар өнимли ушырасады. Метафоралар бурыннан халықтың санасында кәлиплесип, сиңисип қалған бирликлер арқалы аңлатылады. Әдетте, метафоралар тил билиминде ауыспалы мәніси басым болған түсиниклер арқалы аңлатылса, мысалы *түлки* - хайяр адам белгиси, ешек-жалқаулық, ериншеклик, сондай-ақ қара күш ийеси, мал-серсизлик, ойсызлық белгилерин аңлатса, ертеклерде халықтың миллий дүньятанамының, тереңнен пикирлеуінен дерек беретуғын, өткир хәм астарлы мәніске ийе болған метафораларды өнимли ушыратамыз» деген пикирди айтады [4:70].

Ертеклерде қолланылған зоонимлер қарақалпақ халқының рухый-мәдений көзқарасларының бир бөлеги болып, ол миллий ана тилде лингвистикалық бирликлер қурамында өз жасауын, өмиршенлигин дауам ете береді. Себеби, тилдің қурамында зоонимлер өз мәнилик билдирилиуі бойынша лингвомәденияттаныушылық айрықшалықтарға ийе.

Қарақалпақ ауызеки дөретпелерінде эпсана, ертек, аңыз, дастанлар қурамындағы *ат*, *қой*, *қошқар*, *балық*, *кийик*, *түйе*, *бийе*, *пышық*, *тасбақа*, *ийт*, *кептер*, *қус* зоонимлери халықтың жасау климатына бейимлескен шөл хәм дүз хайуанлары, айырым жағдайларда этностың шаруашылық кәсиби менен узақ өтмиштен шуғылланып киятырғандығын, бир қатар үрп-әдет, дәстүр, ырымлары салт-санасы, ой танамы усы хайуанат дүньясы менен терең сиңисип кеткенлигин көрсетеді.

Жуумақлап айтқанда, зоонимлер халқымыздың тәбиятты ийелеу, оның сырларын аңлау, әсирлер дауамында өмир тәжірийбесинде пайдаланып киятырған кәсіпкерлеринен де дерек береді, көпшилиги теңеулик, метафоралық, эвфемизмлик хызмет атқарады. Хәр қандай тилдің миллий-мәдений өзине тән өзгешелиги, адам минез-құлқы, көриниси, қыймыл-хәрекеті хәм басқа да парқларын зоонимлерге теңеулері, салыстыруылары арқалы көринеді. Қарақалпақ халық ауызеки дөретпелерінде яғный ертеклерде қолланылған зоонимлер қарақалпақ халқының рухый-мәдений қарасларының бир бөлеги болып, ол миллий тилдің қурамында өз жасауын, өмир сүриуін дауам ете береді, себеби олар өз мәнилик билдирилиуі бойынша лингвомәденияттаныушылық айрықшалықтарға ийе.

Әдебиетлар

1. Қарақалпақ фольклоры. 2-т. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. 355-б.
2. Худайбергенова Д. Тил. Тафаккур. Маданият. -Т.: «Нодирабегим», 2020. 34-б.
3. Өтенизов П.Ж. Қарақалпақ халық ертеклерине улыўма сыпатлама // Литература и художественная культура тюркских народов в контексте восток-запад: Междануродная конференция. – Казань: 2014. 480-б.
4. Кунназарова Ш.М. Қарақалпақ халық ертеклеринің лексика-семантикалық хәм лингвомәдений анализи. -Ташкент: «Lesson press», 2022. 138-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ эртаклари ва зоонимлар хақида айтылған. Эртаклардағы зоонимларнинг ўхшатиш, метафорик, эвфемизмлик хизмат қилиши айтылған. Зоонимларнинг инсоният хаётида тутган ўрни хайвонотларга солиштирилиб ёритилган ва мисоллар билан далилланган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается о каракалпакских сказках и зоонимах. Утверждается, что зоонимы в сказках выполняют функции сравнение, метафоры, эвфемизма. Место зоонимов в жизни человека устанавливается путём сравнения с животными и примерами.

SUMMARY. The article is talked about Karakalpak tales and zoonyms. It is said that the zoonyms in fairy tales serve as similes, metaphors, and euphemisms. The place of zoonyms in human life is established by comparison with animals and examples.

ҚАРАҚАЛПАҚ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚӘЛІПЛЕСІҮІ ХӘМ РАҰАЖЛАНЫҮЫ ХАҚЫНДА

О.Д.Нуржанов – физика-математика илимлериниң кандидаты, доцент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: термин, терминология, қарақалпақ математик терминологиясы.

Ключевые слова: термин, терминология, каракалпакская математическая терминология.

Key words: term, terminology, karakalpak mathematical terminology.

Илимде, техникада, көркем өнерде, кәсіпшиликте хәм басқада тараўларда белгили бир уғымды билдиретуғын анық түсиниги болған сөз ямаса сөз бирикпеси термин деп, ал терминлер жыйнағы терминология деп аталады [9].

Термин сөзи латынша “terminus” сөзинен алынған болып, ол шек, шегара дегенди билдиреди.

Илимий терминологиялардың бири математикалық терминология болып есапланады.

Математиканы хәм басқа да пәнлерди үйрениўде математикалық терминология менен математикалық символика хәм белгилеўлер де үлкен әхмийетке ийе.

Басқа тиллердеги сыяклы, қарақалпақ тилиниң илимий терминологиясы, соның ишинде оның бир бөлегі болған математикалық терминология өзиниң қәлиплесіў хәм раўажланыў басқышларын басып өтти.

Белгили филолог алым, профессор Е. Бердимуратов қарақалпақ тили терминологиясының қәлиплесіў хәм раўажланыў дәуирлерин төрт басқышқа бөледі [4]. Усы басқышлар қарақалпақ тилиндеги математикалық терминологияға да тийисли деп есаплаймыз:

I-дәуір – бул XX-әсирдиң 20-жылларына шекемги дәуір. Бул дәуірди профессор Е. Бердимуратов терминологияның туўылыў дәуіри деп бағалайды.

II-дәуір математикалық терминологияның қәлиплесіў дәуіри (1920-1941-жыллар);

III-дәуір – математикалық терминологияның толығыў хәм жетилисіў дәуіри (1941-1991-жыллар);

IV-дәуір – математикалық терминологияның хәзирги раўажланыў дәуіри (1991-жылдан соңғы жылларды өз ишине алады).

Биринши дәуірде «улыўма халықлық тилдиң сөзлик курамында дәслепки арнаўлы сыпатқа ийе атамалар пайда болды» [4].

Академик А.Н.Колмогоровтың жазғанындай, мәденияттың раўажланыўының ең ертедеги басқышларында предметлерди санаў натурал санлар арифметикасының ең әпиўайы түсиниклериниң жаратылыўына алып келди. Аўызша санаў системасының ислеп шығылыўы тийкарында ғана жазба санақ системасы пайда болады хәм кем-кемнен натурал санлар үстінде төрт арифметикалық әмеллердиң орынланыў усыллары ислеп шығылады. Өлшеў (дән мұғдарын, жол узынлықларын хәм т.б. өлшеў) талаплары әпиўайы бөлшеклердиң атамаларының хәм белгилениўлериниң пайда болыўына хәм бөлшеклер үстінде арифметикалық әмеллерди орынлаў усылларын ислеп шығыўға алып келеди. Солай етип, ең әйемги математикалық илим – арифметиканың кем-кемнен қәлиплесіўине материал топланады. Майданларды хәм көлемлерди өлшеў, қурылыс техникаларының, ал кейинирек астрономияның талаплары геометрияның басламаларының раўажланыўына себепши болды. Бул процесслер көп халықларда бир қанша ғәрезсиз хәм параллель түрде өтти [8].

Усы басқышлардан бизиң халқымыздың да өткенлигин оның тарийхынан көриўге болады.

Қарақалпақстан жағдайында математикалық терминлердиң пайда болыўы хәм қәлиплесіўи халық

билимлендириўи менен тиккелей байланыслы болды.

XX әсирдиң 20-жылларына дейинги дәуірде қарақалпақлар аймағында халықты билимлендириў ислери басланғыш диний мектептерде хәм мешит-медреселерде алып барылды, тек айырым жаслар ғана Хийўа хәм Бухара медреселеринде тәлим алды. Аўыллардағы мектеп хәм медреселерде математиканы оқытыў төмен дәрежеде болып, оларда төрт арифметикалық әмеллер хәм басланғыш геометриялық материаллар үйренилди [5].

1873-жылы Россия империясы Хийўа ханлығын басып алғаннан кейин қарақалпақлардың тийкаргы бөлегі жасайтуғын Әмиўдәрьяның оң жағы Әмиўдәрья бөлими деген ат пенен өз алдына хәкимшилик болып Россияға киреди. Оның орайы Төрткүл қаласы Петро-Александровск болды. 1874-жылы Петро-Александровскте орыс мектеби ашылды хәм ол 1878-жылы қалалық оқыў орнына (училищеге, ал кейин жоқары басланғыш училищеге) айналды. 1880-жылы тийкаргы миллетлердиң балаларын оқыўға қатнастырыў ушын бул жерде интернат ашылды. 1885-жылы Петро-Александровскте хаял-қызлар оқыў орны пайда болды. 1900-жылы Шорахан хәм Шымбайда жергиликли орыс мектеплери иске киристи. Бул оқыў орындарында басқа пәнлер менен бир қатарда арифметика хәм алгебра басламалары, геометрия оқытылды [5].

Соның менен бирге, жоқарыда айтылғанындай, балалар басланғыш мектептерде хәм медреселерде де оқыды. Усындай мектептердин саны ол дәуірде 800 ге шамалас болған, оларға орыс мектеплериниң методикалық жактан тәсири тийип турған [7].

XX-әсирдиң 20-жылларынан баслап, әсиресе, 1924-жылы Қарақалпақ Автономиялы областы дүзилгеннен кейин Қарақалпақстанда халық билимлендириў ислерине оғада үлкен дыққат бөлине баслады.

1927-1928-жыллардан баслап қарақалпақ тилинде оқытылатуғын мектептер ушын арнаўлы kitapлар хәм бағдарламалар пайда болды. Мәселен, Қ. Айымбетов Алым Самай улы менен биргеликте «Есап» (Төрткүл, 1929-жыл) сабақлығын жазды хәм басып шығарды.

1934-жылы Төрткүлде ашылған Қарақалпақ мәмлекетлик мұғаллимлер институтының физика-математика кафедрасының оқытыўшылары қарақалпақ тилинде оқытылатуғын класслар ушын математика бойынша сол гездеги дерлик барлық мектеп сабақлықларын орыс тилинен қарақалпақ тилине аўдарды. Соның менен бирге, қарақалпақ математикалық терминологиясын ислеп шығыў бойынша көп жұмыслар исленди. 1939-жылы О.Болешев хәм А.Кокеев тәрәпинен дүзилген «Математика терминлериниң орысша-қарақалпақша сөзлиги» баспадан шықты [3]. Бул математикалық терминлерге арналған биринши сөзлик еди. Бул сөзликтин жақсы тәрәплери менен бирге, бир қанша кемшиликтери де болды [6].

Қарақалпақ тилиндеги математикалық терминологияның қәлиплесіўиниң бул II-дәуірінде тийкарынан элементар математика терминологиясы қарастырылды. Сол жыллары қабыл етилген терминлердиң көпшилиги

бүгінгі күнде де термин сыпатында қолланылмақта. Мысалы: математика, арифметика, геометрия, қосынды, айырма, теңлік, теңleme, кесинди, туұры сыздық, мүйеш, узынлық, үшмүйешлик, көп мүйешлик, туұры мүйеш, параллель туұрылар, катет, теорема, трапеция, параллелограмм, диагональ, биссектриса, орта сыздық, хорда, доға, радиус, диаметр, шеңбер хэм т.б. [10].

Солай етип, бул екінші дәуірде қарақалпақ тилиндеги математикалық терминологияның толығыуына хэм кәлиплесиуине тийкар салынды.

Үшінші дәуір (1941-1991-жыллар) қарақалпақ математикалық терминлериниң толығыу хэм жетилисиу дәуири болды. Бул дәуірде 1944-жылы Муғаллимлер институты педагогикалық институтқа айналды, ал 1976-жылы усы пединститут базасында университет шөлкемлестирилди. Автономиялы Республикада мектептер 7 жыллық, ал кейин 10, 11 жыллық билим берийге өткерилди. Пединститутда, ал кейин университетте математикалық пәнлердин қарақалпақ тилинде оқытылыуы кеңейди. Бул тарийхый ўақыялар Қарақалпақстанда математикалық билимлендириўдин раўажланыуына, соның менен бирге, қарақалпақ тилиндеги математикалық терминологияның раўажланыуына да үлкен тәсир жасады.

Пединститут, соң университет оқытыўшылары арасынан илим кандидатлары, илим докторлары, доцентлер хэм профессорлар өсип шықты. Педагог алымлар тәрәпинен математиканың хәр қыйлы тараўлары бойынша қарақалпақ тилинде сабақлықлар хэм оқыў кураллары жазылды хэм баспада басылып шықты. Жоқары математика бойынша қарақалпақ тилинде жазылған биринши китап доцент М.Г.Галикеевтиң «Аналитикалық геометрия курсы» болды. Бул китап 1974-жылы «Қарақалпақстан» баспасында басылып шықты.

Сондай-ақ, усы дәуірде профессор Ж.Қутлымуратовтың «Математикалық анализге кирисиу» китабы, доцентлер Б.Орымбетов хэм У.Раметовтың «Итималлықлар теориясына кирисиу» китабы, доцент О.Сапарниязовтың «Санлар теориясының тийкарлары» китабы, доцент Қ.Қалжановтың «Итималлықлар теориясының элементлери» китабы, доцент Х.А.Баймуратовтың «Аналитикалық геометрия» китабы, профессор А.Отаровтың хэм доцент Ж.Алланазаровтың «Есаплаў усыллары» (1 хэм 2-бөлим) китаплары, доцентлер Х.Алламбергенов, С.Тажетдинов хэм Н.Жүзбаевтың «Алгебра хэм санлар теориясы» китабы, профессор С.Қосбергенов хэм доцент М.Ибрагимовтың «Нормаланған кеңисликлер» хэм «Функционалық анализден шынығыўлар хэм мысаллар» оқыў қолланбалары, доцент Б.Преновтың «Математикалық анализ» пәнинен лекция текстлери, профессор Б.Отемуратов, доцентлер З.Сапаров, Б.Пренов хэм Б.Нурекеевтиң «Математикалық анализ» оқыў қолланбасы, доцент С.Таңирбергеновтың «Геометрия» сабақлығы хэм т.б. көплеген китаптар басылып шықты.

Бул китаптар арқалы студентлер математиканың хәр қыйлы тараўларынан жаңа математикалық уғымлар менен анықламаларды, теоремалар менен усылларды, жаңа терминлерди, символлар менен белгилеулерди үйренеди.

1992-жылы К.Бектаев, Д.С.Насыров хэм М.К.Айымбетовтың «Математика терминлериниң рус-

ша-қарақалпақша сөзлиги» [2] хэм Х.А.Баймуратов, Ф.Н.Жапакова хэм О.Д.Нуржановтың «Математика бойынша түсиндирме сөзлик» китабы «Билим» баспасынан басылып шықты [1].

«Математика терминлериниң русша-қарақалпақша сөзлиги» китабы еки тиллик аўдарма сөзлик болып, онда орта мектепке хэм жоқары оқыў орынларына арналған математикалық әдебиятларда қолланып жүрген 20 мыңға жақын терминлер берилген. Ал, «Математика бойынша түсиндирме сөзлик» китабында математикалық әдебиятларда көп қолланып киятырған 2 мыңға жақын терминлер келтирилген болып, дәслеп терминниң русша атамасы, кейин қарақалпақ тилиндеги атаулы келтирилип, оған сәйкес қысқаша түсиндирме берилген. Профессор Е.Бердимуратов өзиниң «Қарақалпақ тили терминлери» [4] китабында бул сөзликлердин хәзирги күнде кең қолланылып атырғанын айтып, унамлы пикирлер билдирди. Әлбетте, бул сөзликлер еле де толықтырыўды, терминлерди жаңалаўды, сөзликти жетилистириўди талап ететуғыны айқын, соның менен бирге, қарақалпақ тилинде түсиндирме сөзлик жаратыўға қойылған дәслепки қәдемлер болғанлықтан, онда айырым кемшиликлер де орын алғанын айтыўымыз керек.

1991-жылдан баслап қарақалпақ тилиниң терминологиясының, сондай-ақ, оның математикалық терминологиясының да хәзирги раўажланыу дәуири басланды.

Бул дәуір халқымыздың барлық тараўларда, соннан илим хэм билимлендириў тараўларында ерискен табыслары менен тығыз байланысы.

Бул дәуірде Қарақалпақстанда орта мектептер менен бирге академиялық лицейлердин, кәсип-өнер колледжлериниң, ал соңғы жыллары қайтадан техникумлардың жумыс ислеуи, жаңа жоқары оқыў орынларының ашылыуы, математика бойынша илим докторларының көбейиуи, мектеп хэм жоқары оқыў орынлары ушын математика бойынша оқыў әдебиятларының көплеп қарақалпақ тилинде басып шығарылыуы математикалық терминологияның бүгінги өсиу, раўажланыу дәрежесин тәмийинледди.

Илимий-техникалық прогресс, математика илиминиң раўажланыуы терминология тараўында да жаңа машқалаларды пайда етеди хэм оларды шешиў ўазыйпаларын алдыға қояды.

Қарақалпақша математикалық терминлер қорын толықтырыў, жаңалап барыў, терминлерди турақландырыў, оларды унификациялаў математикалық терминлер бойынша арнаўлы илимий-изертлеу жумысларын алып барыўды талап етеди. Қарақалпақ математикалық терминологиясы машқалаларын илимий семинарларда, арнаўлы илимий конференцияларда қараў, белгили шешимлерди қабыл етиў мәселелери еле де күн тәртинде болыуы тийис.

Баспа сөзде, республикалық газета хэм журналларда терминология машқалаларын жәриялап барыў, олар бойынша пикир алысыўларды, талқылаўларды шөлкемлестириў, тәжирибелли педагог математиклердин Республикалық терминологиялық комиссия жумысларына белсенди түрде қатнасыуына, жаңа терминлерди терминологиялық комиссия тәрәпинен бекитилюине ерисийге дыққат бөлиниўи жақсы нәтийжелер беретугыны анық.

Әдебиятлар

1. Баймуратов Х.А., Жапакова Ф.Н., Нуржанов О.Д. Математика бойынша түсиндирме сөзлик. –Н.: «Билим», 1992. 304-б.
2. Бектаев К., Насыров Д.С., Айымбетов М.К. Математика терминлериниң русша-қарақалпақша сөзлиги. –Н.: «Билим», 1992. 436- б.
3. Болешов О., Кокеев А. Математика терминлериниң русша-қарақалпақша сөзлиги. –Төрткүл: 1939.
4. Berdimuratov E. Qaraqalpaq tili terminleri. – Nókis: «Bilim», 1999. 184-b.
5. Дуйсенғалиев Дж. Постановка преподавания математики в дореволюционных школах Каракалпакии. – Нукус: Каракалпакское гос. изд., 1960. –С. 72.
6. Дуйсенғалиев Дж. О некоторых вопросах каракалпакской математической терминологии // Труды Каракалпакского пединститута, вып. 2. – Нукус: «Каракалпастан», 1964. – С. 227-234.
7. Камалов С., Кошанов Ә. Қарақалпақстан тарийхы. – Нөкис: «Билим», 1993. 200- б.
8. Колмогоров А.Н. Математика в её историческом развитии. – Москва: «Наука», 1991. –С. 224.
9. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги, 4-том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. 636- б.
10. Рывкин Н. Геометрия мәселелер жыйнағы, биринши бөлим. –Мәскеу: 1935. 3-5-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ тилидағы математик терминологияның шаклланышы ва ривожы хақида сўз юритилган.
РЕЗЮМЕ. В статье идёт речь о формировании и развитии каракалпакской математической терминологии.
SUMMARY. The article deals with the formation and development of the karakalpak mathematical terminology.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГІ АФФИКС МОРФЕМАЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ

А.Қ.Оразымбетов – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: морфология, сўз, сўз ясалиши, сўз ўзгариши, морфемика, морфема, аффикс, суффикс, постфикс, префикс, флексия, инфикс, унификс.

Ключевые слова: морфология, слова, словообразование, словоизменение, морфемика, морфема, аффикс, суффикс, постфикс, префикс, флексия, инфикс, унификс.

Key words: morphology, words, word formation, word change, morphemics, morpheme, affix, suffix, postfix, prefix, inflection, infix, unifix.

Сөздин ен киши мәни алатыўшы бөлегинин бири болған көмекши морфемалардын (аффикс) конкрет бир тилдеги қолланылыўын. атқаратўғын хызметлерин анықлаў хәм түрлерге бөлиў хәзирги морфемиканың әхмийетли мәселелеринин бири болып табылады. Аффикслер. бириншиден. сөз қурамындағы атқаратўғын хызметине қарай. екиншиден. сөздеги түбирге хәм бир-бирине қатнаслы өз ара орнына қарай түрлерге бөлинеди. Барлық тиллерде аффикслер сөз қурамында атқаратўғын хызметине сәйкес сөз жасаўшы. форма жасаўшы хәм сөз өзгертйўшы болып үш түрге бөлинеди.

Дүнья тиллеринде аффикс морфемалардың яғный аффикслердин сөздин қурамында қолланылыў орнына қарай суффикс, постфикс, префикс, флексия, интерфикс, инфикс, циркумфикс (конфикс), трансфикс

(диффикс), унификс, симульфикс, дисфикс т.б. бир неше түрлері бар. Бул көрсетилген аффикслер дүнья тиллериниң типологиялық өзгешеликлерине қарай ҳәр түрли тиллерде қолланылыў дәрежеси ҳәр қыйлы болып келеди.

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги аффикс морфемалар сөзлердин қурылысындағы орнына қарай суффикс, постфикс, жалғаў (флексия) сыяқлы үш түрге [9:9] ямаса суффикс, постфикс, префикс, жалғаў сыяқлы төрт түрге [3:14] бөлинеди деп көрсетиледи. Тил материаларын анализлеп қарағанымызда тилимизде аффикслердин буннан басқа түрлері де ушырасатуғынлығын көрийге болады. (Кестеге қараң).

Аффикслердин түрлері

Аффикслер	Схемасы	Сыпатламасы	Мысалы	
			Дүнья тиллеринде	Қарақалпақ тилинде
Суффикс	түбир-суффикс	Сөз түбириниң кейнинде келеди.	Рус: <i>лесник, футболист</i>	<i>балық-шы, кеўил-ли</i>
Постфикс	түбир - флексия -постфикс	Сөз түбириниң кейнинде жалғаўдан соң келеди.	Рус: <i>держатъ-ся, улыба-ла-сь, идём-те</i>	<i>қахарман-лар-ша, үй-де-ги</i>
Префикс	префикс- түбир	Сөз түбириниң алдында келеди.	Рус: <i>просмотреть, зачитатъ</i>	<i>бий-қайғы, на-қолай</i>
Флексия	түбир - флексия	Сөз түбириниң кейнинде келеди.	Рус: <i>беж-ит, весёл-ый</i>	<i>мектеп-те, оқы-ды</i>
Интерфикс	түбир-интерфикс-түбир	Еки сөзди (морфеманы) бир-бири менен байланыстырады.	Рус: <i>сам -о- лёт, латын: class -i- ficatio</i>	<i>усы-н-да, уна-м-лы, кел-е-шек</i>
Инфикс	тү -инфикс-бир	Сөз түбириниң ишинде келеди.	Латын тили: <i>fidit</i> – ол бөлинди. <i>findit</i> – ол бөлинеди (- <i>n</i> - инфикс) тагал (Филиппин) тили: <i>hapaar</i> - излө. <i>humanar</i> – изледи (- <i>um</i> -инфикс)	<i>ма-га-н. са-га-н, (-га- инфикс) ысы (фейил) ыссы (келбетлик) (-с- инфикс)</i>
Циркумфикс (конфикс)	циркум- түбир -фикс	Қосымтаның бир бөлеги түбирден бурын, екиншиси оннан кейин келеди.	Немис тили: <i>mash</i> (ислөў) <i>ge-mach-t</i> (исленген)	
Трансфикс	тү-трансфикс-би-трансфикс- р	Бунда түбир үш даўыссыз сес болып, сөздин мәнисі менен формасы олардың арасындағы даўыссыз селерге (-i, -а, -u) байланыс-лы болады.	Араб тили: <i>kitab</i> - <i>kutap</i> , <i>katib</i> -жазыўшы, <i>kutab</i> –жазды.	
Унификс	түбир-суффикс, префикс- түбир	Унификс - уникал аффикс, сөздин басқа сөзлерде қай-таланбайтуғын бөлекшеси (суффикс ямаса префикс).	<i>почт - амт, жен - их, аван - сцена.</i>	<i>қос-тар ала-ғат, бат-ыл</i>
Симульфикс	тү - симульфикс-бир	Симульфикс – жаңа форма жасаў ушын түбирдеги бир ямаса бир неше фонемаларды өзгертйўди қамтыйтуғын аффикс.	Инглис тили: <i>tooth</i> (тис) - <i>teeth</i> (тислер) <i>man</i> (еркек) - <i>men</i> (еркеклер)	
Дисфикс	түбнр	Түбир бөлегиниң элизи-ясы. Кесилген сегменттин өзи дисфикс емес, өйткени ол түбирдин бөлеги болып табылады.	Алабама тили: <i>tipasli</i> –бузыў <i>tipli</i> - <i>яйпан етиў</i>	

Суффикс – (*латынша* suffixus «*бириктирилген, тиркелген*») бул түбирден кейин келетүгын, әдетте, жаңа сөзлерди жасау ушын қолланылатүгын морфема, оны сөздин формасын жасау ушын хәм қолланыўға болады. Қарақалпақ тилинде **суффикс** түбирдиң жуўан, жиңишкелигине қарай жалғанып сөз жасау ямаса форма жасау хызметлерин атқарады. Мәселен, *балықшы, қыйын-шылық, кеуіл-ли, китап-ша, сәлем-лес т.б.*

Мысалы: Оларға көбирек құрғақшылық унайтуғын болса керек (М.Нызанов). Данияр аға менен бир мәсләхәтлесип алыўым керек (К.Алламбергенов).

Постфикс – (*латынша* postfixus – «*кейинине бириктирилген, тиркелген*»), термин *И.А. Бодуэн де Куртене* *тәрәпинен киритилген* [8:141-142] – сөздеги түбир хәм флексиядан кейин орналасқан аффиксти билдиретүгын лингвистикалық термин. Сөздин барлық басқа морфемаларынан кейин (флексиядан кейин) орналасқан ең киши мәнили бөлекшеси. Қарақалпақ тилинде де жалғаудан (флексиядан) кейин жалғанатуғын сөз жасаушы суффикслер де бар. Олар постфикс деп аталады. Мәселен, *-ша, -ше, -ғы, -ги: қақарманлар-ша, үйде-ги, қыста-ғы т.б.*

Мысалы: Әмирим туўып даладағы гәпти үйге айтып көрген жоқ едим (М.Нызанов). Урыларша түн жамылып көшиўине себепши болған еди (К.Каримов).

Префикс – (*латынша* praefixus «*алдына бириктирилген*») – бул түбирдин алдында туратүгын және сөздин мәнисин толықтыратүгын ямаса өзгертетүгын сөздин мәнили бөлекшеси. түбирден бұрын келип, оның лексикалық ямаса грамматикалық мәнисин өзгертетүгын морфема. Агглютинатив тиллерде, соның ишинде, қарақалпақ тилинде олар сийрек жумсалады хәм сөз жасау хызметин атқарып келеди. Қарақалпақ тилинде *бий, на, нә* префикслери қолланылады. Мәселен, *бийқайғы, нақолай, нәмәрт т.б.* Функциясы бойынша тилимиздеги атлық хәм басқа да сөз шақапла-рынан дөрәнди келбетлик пайда етиўши - *сыз* аффиксине сәйкес келеди [3:56].

Мысалы: Бундай биймәни гәпти ким айтып жүр сизге? (М.Нызанов).

Бул нәмәрт көпшиликтиң алдында әшқара етиўден қайтпайды (М.Нызанов).

Флексия – (*латынша* flexio «*бүгиліу, ийиліу*»), термин Ф. фон *Шлегель* *тәрәпинен киритилген* [11] флектив тиллердеги сөзлердиң формаль-грамматикалық қурылысы менен функциясын сыпатлауға байланыс-лы көп мәнили термин. Флексия – сөздеги ең акырғы морфема (олардан кейин тек постфикс туруы мүмкин) [9:10] яғный сөз өзгертиўши қосымталар. Флектив тиллерде бир флексия бир неше грамматикалық мәнилерди (жыныс, сан, сеплик яки мейил, мәхәл, бет-сан) аңла-тып келеди [1:5]. Қарақалпақ тилинде флектив тиллер-дегидей ҳақыйқый флексия жоқ, шәртли түрде ғана «флексия» деп аталады хәм көбинесе оның орнына «жалғау» термини қолланылады. Барлық агглютинатив тиллердеги сыяқлы жалғаулар көбинесе бир грамматикалық мәнини аңлатып келеди. Қәлеген сөзде флексия-ның болуы шәрт емес. Олар тек атлық ямаса атлыққа өткен хәм феил сөзлерге жалғанып, олардың грамма-тикалық мәнилерин анықлайды хәм басқа сөзлер менен байланыстырады. Мәселен, атлық ямаса атлыққа өткен сөзлерде флексиялар тек бир грамматикалық мәнини аңлатып келеди.

Мысалы: Бағқа қастын тиккен басшылар буның менен де жаман хәрәкетлерин тоқтатпады (К.Алламбергенов).

Бундағы хәр бир флексия тек бир грамматикалық мәнини аңлатып тур.

Феил сөзлерде бир неше грамматикалық мәнилер-ди аңлатып келеди.

Мысалы: Бир- биреўге қоңырау етиўди сийреклет-тик (М.Нызанов).

Бунда –к флексиясы I бетти, көплик санды билди-рип тур.

Интерфикс – (*латынша* interfixus «*арасына бириктирилген*») тиккелей байланысуы морфонологиялық себеплерге байланыс-лы мүмкин болмаған морфемалар-ды (түбир менен суффиксти ямаса еки тийкарды бир-бири менен) байланыстыруға (бириктириўге) ар-налған сөздин бөлекшеси. Е.А.Земская интерфикслерге «өз мәнисине ийе емес, тилдиң қурылыс-лық қура-лы хызметин атқаратүгын хәм функциясы сөздеги морфе-маларды байланыстыруы болып табылатүгын сөздин бөлекшеси» деп анықлама береді хәм олардың усындай хызметин есапка алып интерфикс деп атаған [4:36-62]. Оның пикиринше, мәнисиниң жоқлығы интерфиксти морфемаға жатқызыўға мүмкиншилик бермейди. Бизинше, интерфикстин мәнисиниң жоқлығы салмақлы дәлил, бирак интерфикслердин морфемалық статусын жоққа шығаруы ушын жеткиликсиз. Себеби, тилдеги көмекши сөзлер де асемантикалық болып табылады. Қарақалпақ тилинде айырым әдебиятларда аффикслер-дин түбир менен түбирдиң арасында келиўин интер-фикс деп атайды [2:203; 1: 6]. Мәселен, *пар-о-воз, дым-о-ход, сорок-а-летний, стал-е-вар т.б.*

Соның себебинен қарақалпақ тил билиминде интерфикс тек қоспа түбирлерди ғана бириктирип келеди хәм түпкиликли сөзлерде ушыраспайды деген надурсы пикир қәлиилескен. Ал, интерфикслер: 1) түбир (тийкар) менен суффиксти, 2) түбир менен жалғауды, 3) қоспа сөздеги түбир морфемаларды байланыстыруы ушын қолланылады [4:42]. Қарақалпақ тилинде булардың биринши хәм екінши түрлери ушырасады. Мәселен, *усы-н-да, жең-им-паз, кел-е-шек т.б.* М.С.Кудайбергенов бул морфемаларды бирде субморф, бирде морфемаларды бир-бири менен байланыстырушылық хызмет атқаратүгын интерфонема деп атайды [6:84-102]. Бизинше, бундай морфемаларды субморф деп атау надурсы болады, себеби, олар байланыстырушылық хызмет атқарып тур. Субморф болуы ушын морфема өзи қосылған сөзлерде хеш қандай мәни аңлатпауы хәм хызмет атқармауы керек. Мәселен, әсте-әстен (-н), мәни –мәнис (-с), дизелеп- дизерлеп (-р) т.б. Мысалы: Сәлемлесип, төсеули кийизге дизерлеп отырды (К.Каримов).

Интерфикс сөздеги морфемаларды байланыстыруы хызметин атқаратүгын есапка алсақ, қарақалпақ ти-линде де интерфикс ушырасатүгын көриўге болады. Мәселен, *усы-н-да, усы-н-нан, китабы-н-да, үйи-н-е (тартымның 1,2-бетинде үйим-е, үйиң-е), жең-им-паз, уна-м-лы, көтер-иң-ки, жағ-ым-лы т.б.*

Мысалы: Усынан кейин тағы да тым-тырыс қалдық (М.Нызанов). Ал, мен унамлы нәтийжеден есеңкиреп қалғаным жоқ (М.Нызанов). Өзиң де атлардың жанында бола бер (К.Каримов).

Инфикс – (*латынша* in –иши +fixus - киритилген) түбирдиң ишине кирип қолланылатүгын көмекши мор-фема. Ол түбирдиң ишине киритилип сөз жасау ямаса сөз өзгертиў хызметин атқарады. Ески хинд-европа (праиндоевропа) тиллеринде инфикс болған болуы мүмкин. себеби, латын тилинде (*ffidit- ол бәлинді, findit- ол бәлинеди: -n инфикс*) из қалдырған. Инфикслерди қолланыу хәзирги тиллерге тән емес, бирак литва ти-линде инфикслер сақланған (*lipti – жабысыу, limpi – жабыскақ: -m инфикс*), тагал (филиппин) тилинде де ушырасады (*hanap - излеу, humanap – изледі: -um ин-фикс*) [7:151]. Қарақалпақ тилинде инфикс бар деп та-стыйыклау қыйын. Бирак айырым формалардың түбир-дин ишине киритилип сөз жасау ямаса сөз өзгертиў хызметин атқаруынан инфикс хызметин атқаратүгын хәдийсең жүз беретүгын көриўге болады. Мәсе-лен, сөз өзгертиў хызметин атқарады. *мен- маған, сен-саған, (мен-га, сен-га емес).*

Мысалы: Қайда саған жерден баска жерде тиришилик жок (М.Нысанов).

Сөз жасау хызметин аткарады: **-с** – *ысы (фейил) – ыссы (келбетлик)*, **-и** – *ашы (фейил) – ашыы (келбетлик)*, **-з** – *маза (атлық) – мазза (таңлақ)*, **-з** – *қашан (алмасық) – қашшан (рәуиш)*, **-л** – *жылы (фейил) – жыллы (келбетлик)* т.б. Айырым әдебиятларда буны сөз жасалыудың «Фонетика-семантикалық ұсылы»ның бир түри ретинде көрсетиледи [10:31-32], демек, сөз жасалған деп есаплайды. Бундағы «ысы, ашы, маза, қашан, жылы» сөзлери дөрэнди сөздің жасалыуына база болған тийкар – дөретиуши тийкарлар [9:14].

Мысалы: Жазда сизлерге ыссы өтпей ме? (М.Нысанов). Темирши ашыы болса да ҳақыйкатты айтқан еди (К.Каримов). Ол жигиттен бул сөлери күткени қашшан (К.Каримов).

Дүнья тиллеринде дерлик ушыраса бермейтуғын инфикске сәйкес кубылыстың тилимизде ушырасыуы, көплеген тилши алымлардың қарақалпақ тилинің грамматикасына болған үлкен қызығыушылығын оятыуы мүмкин.

Унификс - уникал аффикс, сөздің басқа сөзлерде қайталанбайтуғын бөлекшеси (суффикс ямаса префикс). Тилдеги айырым сөзлерде басқа хеш бир сөзлерде ушыраспайтуғын бөлекшелер (морфемалар) ажыратылады. Олар унификслер деп аталады. Бул терминди биринши рет Е.А.Земская қолланған хәм ол сөздің

усындай элементлерин де сыпатлап көрсеткен [5:103]. Унификс басқа морфемалар сыяқлы тәкирарлануы қәсийетине ие емес. Ҳазирги тил билиминде унификс-тиң сөздің ең кишкене мәнили бөлекшеси яғный морфемалық статусы гүман туўдырмайды. Олар тийкарынан сөз жасаушы аффикслер есапланады.

Мысалы: Қәлеп қосылған қостары – өз Бийбигүли көз алдына келди (К.Алламбергенов).

Бизің сыншыларымыз батыл пикир айта алмайды, қорқақ (М.Нысанов).

Ақыры, қуяш та жерге алағат түседі ғой (М.Нысанов).

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ тилинде суффикс, постфикс, префикс, флексиялар менен бирге интерфикс, инфикслер хәм унификслер де, әлбетте, бар кубылыс. Соған қарамастан интерфикслер ретинде қарастырылатуғын кубылыслардың хәртүрли «әхмийетсиз» топарларының морфемикалық жағдайы тартыслы болып қала береді. Инфикс мәселеси тил билиминде морфемаларды анықлау принциплерине хәм олардың зәрүр белгилериниң анықламаларына байланыслы шешиледи. Ал, унификслерди тилимиздеги сөз жасаушы өнимсиз аффикслердің ишинен қарастыруы арқалы анықлау мүмкин. Бул кубылыслардың хәр бири қарақалпақ тилинде қосымша изертлеулерди талап етеди.

Әдебиятлар

1. Бекбергенов А. Рус хәм қарақалпақ тиллериниң салыстырмалы грамматикасы (Сөз жасалыуы хәм морфология). –Нөкис: «Билим», 1995. 140-б.
2. Бердимуратов Е., Дәулетов А. Тил билимине кириспе. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 276-б.
3. Dawletov A., Dawletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili (Morfemika, morfonologiya, sóz jasalıw hám morfologiya). – Nókis: « Bilim » 2010. 252-b.
4. Земская Е.А. Интерфиксация в современном русском словообразовании. Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – Москва: «Наука», 1964. –С. 362.
5. Земская Е.А. Унификсы (Об одном виде морфем русского языка). // Уч. записки МГПИ. № 341. –Москва: 1969. – С. 100-106.
6. Қудайбергенов М.С. Қарақалпақ тилинің морфонологиясы. – Ташкент: «Зар қалам» 2006. 144- б.
7. Плунгян В. А. Почему языки такие разные. – Москва: «АСТ-пресс», 2010. –С.272.
8. Реформатский А.А. Введение в языковедение. –Москва: «Аспект Пресс», 1996. –С. 536.
9. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. (Сөз жасалыуы хәм морфология). – Нөкис: «Билим» 1994. 451-б.
10. Ҳазирги қарақалпақ тили (Морфология). – Нөкис: «Қарақалпақстан» 1981. 266-б.
11. Schlegel Fr. Über die Sprache und Weisheit der Indier, Heidelberg, 1808. – S. 441.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада ҳозирги қарақалпақ тилидаги аффикс морфемаларнинг сўз қурилишидаги ўрнига қараб суффикс, постфикс, префикс, флексия каби турларидан бошқа интерфикс, инфикс, унификсларда учраши ҳақида фикр юритилади. Уларнинг ҳар бири алоҳида изланишларни такозо этиши баён қилиниб, интерфикс, инфикс, унификсларга назарий аниқлиқлар киритилган ҳолда мисоллар билан ёритилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлена информация о наличии в аффиксных морфемах современного каракалпакского языка в зависимости от их места в структуре слова помимо суффиксов, постфиксов, префиксов, флексии также интерфиксов, инфиксов, унификсов. Утверждая, что каждая из них требует отдельного исследования, поясняются теоретическими разъяснениями и примерами интерфиксы, инфиксы, унификсы.

SUMMARY. This article deals with the presence in affix morphemes of the modern Karakalpak language, depending on their place in the structure of the word, in addition to suffixes, postfixes, prefixes, inflections, there are also interfixes, infixes, and unifixes. Stating that each of them requires a separate study, interfixes, infixes, and unifixes are explained with theoretical explanations and examples.

КҮНДЕЛИКЛИ БАСПАСӨЗ ТИЛИНДЕ ШАХСТЫ АңЛАТЫҰШЫ ПЕРИФРАЗЛАРДЫҢ ҚОЛЛАНЫЛУЫ

А.К.Пирнязова – филология илимлериниң докторы (DSc)

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Г.П.Каллибекова – филология илимлери бойынша философия докторы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: перифраза, газета матни, публицистик жанр, таққослашлар, образли ифода воситалари.

Ключевые слова: перифраза, газетный текст, публицистический жанр, сравнения, образно-выразительные средства.

Key words: periphrasis, newspaper text, journalistic genre, comparisons, figurative and expressive means.

Перифраза күнделикли баспасөз тилинде көркемликти тәмийинлеуши қурал сыпатында өнимли қолланылады. Хәр бир тексттиң тәсиршенлигин тәмийинлеуде хызмети айрықша. Газета оқыушысын хәр бир тараў бойынша логикалық ойлауға бағдарлайды. Перифразаларды жетилистируде журналистлер, өз хабаршылары, арнаўлы хабаршылар менен бирге шебер дөретиуши инсанлардың хызметлерин атап өтиуге болады. Себеби, текстти таярлауда, тема таңлауда хәм оны газета оқыушысына

жеткерийде сөз үстинде қайта-қайта изленип, үнлес форманы жаратады. Соның нәтийжесинде ғана жаңа перифразалар дөретиледи. Оларды биз бир қатар текстлерде бақладық. Газета тилинде өмири өрнек инсанлар ҳаққында таярланған мақалаларды үйренгенде шахстың өзине тән өмир жолы, таланты, характери хәм қахарманлығын жәмийетке жеткерийде перифразалардан өнимли пайдалана алғанлығын атап көрсетиуге болады. Перифразалар бир қатар изертлеулерде үйренилген. «Рус тилиндеги

перифразалар сөзлиги» (газета материаллары мысалында) [1:6] атамасындағы сөзликте шахсты аңлатыушы перифразалар газета текстлери мысалында анализленген. «Публицистикалық стильдеги перифразалар хақында» [3], «XXI әсир публицистикалық перифразалары» [4], «Перифраза – көркем баянлаудың негизи» [6], «Қарақалпақ тилинің стилистикасы» [7], «Қарақалпақ тилиндеги перифразалар» [8], «Қарақалпақ күнделикли баспасөзи тилинің стильлик өзгешеликтери» [9], «Журналист дөретиушилигинде перифразалардың хызмети» [2] атамасындағы мийнетлерде де перифразалар анық мысаллар тийкарында анализ исленген. Изертлеушилер былайынша пикир билдиреди: «Адамлардың атларын ямаса басқа предметлердің атын туурыдан-тууры айтпастан, оларды хәр кыйлы сөз ямаса көркемлеу кураллары аркалы баян етиу перифраза деп айтылады. Бул термин перифраза, парафраз, парафраза деп те айтылады»[3:243-244]. Демек, газеталарда да **шахсты аңлатыушы перифразалар** адамлардың атларын туурыдан-тууры ямаса тәкирар колланыудың алдын алыу мақсетинде жақсы пайдаланылып атыр. Газета тилинің мүмкиншиликлери жүдә кең. Буны биз изертлеу барысында бир қатар тараулар менен байланыслы перифразаларды бақлау аркалы анықлауға болады. Газеталарда шахсты аңлатып келген перифразалардан тысқары басқа темаға тән перифразалар да бар. Газета тили аркалы газета оқыушысының билиу дүньясы жетилисиуи менен бирге оларды умтылыушаң болыуға да бағдар береді. Шахсты аңлатыушы перифразаларда маман кәнигелердің жумыс искерлиги, жетискенликтери, ислеген мийнетлери менен танысу мүмкин. Сонлықтан, шахсты аңлатып келген перифразаларды бир неше тематикаға бөлип қарадық.

1. *Журналистика тарауындағы белгили шахслар менен байланыслы перифразалар.* Тарауда жумыс алып барып атырған белгили журналистлердің дөретиушилиги, тараудағы нәтийжели хызметлери хақында таярланған мақалаларда журналистика тарауы менен байланыслы перифразаларды көплек ушыратыуға болады. Мысалы: «Ол көптен күткен радиосын ашыу үшін лицензияны қолға киргизди хәм **Қарақалпақстанға ең дәслепкилерден бийгәрез журналистиканы алып кирген инсан** сыпатында тарийхта қалды» («Еркин Қарақалпақстан» 2022.10.09. №109). *Қарақалпақстанға ең дәслепкилерден бийгәрез журналистиканы алып кирген инсан перифразасы Бахытбек Елмановтың* исми менен байланыслы. «Жақсылардың аты мәңгилик» рубрикасында «Садықлықта үлги тутар инсан еди...» темасындағы мақала журналист Пердегүл Хожамуратованың авторлығында таярланған. Мақалада Халмурат Сапаровтың мийнет жолы, дөретиушилик жумыслары кең мазмунда ашып беріуге ерисилген. Перифразалар былай қолланылған: «Өткен жылы **қарақалпақ балалар әдебиятының ири тулғаларының бири**, баспасөз тарауының пидайы хызметкери Халмурат Сапаровтың туыылғанына 80 жыл толды» («Еркин Қарақалпақстан» 2013.17.01. №8). *Қарақалпақ балалар әдебиятының ири тулғаларының бири* перифразасы Халмурат Сапаровтың исми менен байланыслы. «*Балалар шайыры балалар газетасына барғаннан кейин «балық сууға киргендей» жумысқа қунығып кетти*» («Еркин Қарақалпақстан» 2013.17.01. №8). *Балалар шайыры балалар газетасы* перифраза сыпатында қолланылған болып, *Х.Сапаров хәм «Жеткиншек» газетасы* сөзлеринің орнына ислетилген. «Мархум устаз, **қарақалпақ интернет журналистикасының тийкарын салыушылардың бири** Б.Тилеумуратов пенен биргеликте жазған бир қатар сын материаллары, **қарақалпақ фотожурналистикасында орны гиреули**

Б.Алдашев (мархум), Ж.Жақсымуратовлар менен биргеликте таярлаған сүүретли очерклери де *республикамыз бас газетасының сапалы шығыуына үлес косты*» («Еркин Қарақалпақстан» 2017.28.02. №26).

Бир текстте перифразалардың қатар қолланылуы процесі сөзлерди тәкирарламау үшін әхмийетли саналады. *Қарақалпақ интернет журналистикасының тийкарын салыушылардың бири* – Б.Тилеумуратов, *қарақалпақ фотожурналистикасында орны гиреули* – Б.Алдашев (мархум), Ж.Жақсымуратов, *республикамыз бас газетасы* – «Еркин Қарақалпақстан» газетасы. Бул перифразалар газета оқыушысына тарау белсендилерин жақыннан таныстыруу, айрықша хызметлерин атап көрсетиу мақсетинде де қолланылған деп айтыуға болады.

2. *Әдебият тарауында исми белгили шахслар менен байланыслы перифразалар.* Бундай перифразалар арнаулы рубрикаларда берилген мақалаларда ушырасады. Мақалалар болса журналистлер менен бирге тарау кәнигелери авторлығында таярланған. Әлбетте өз тарауының жетик кәнигелери тәрәпинен таярланған мақалаларда тилдің көркемлеу кураллары өз орнында хәм шебер жеткериледи. Сонлықтан, әдебият тарауы менен байланыслы болған перифразалар газета тили аркалы кең жәмийетшиликке жүдә жақсы таныс екенлиги бәршеге белгили. Мысалы: «Өзбек жазыушыларынан А.Қадирийдің «Өткен күнлер», А.Қаххар, С.Ахмад, П.Қадилов, Зульфия, С.Зуннунова, Э.Воҳидов хәм А.Ариповлардың шығармалары менен жақыннан таныс болды. Ал, **қарақалпақ әдебиятының тырнағын қалаушылардан** Жийен Жырау, Әжинияз шайыр исми менен байланыслы. «Тууысқан **өзбек халқының перзенти, өзбек әдебиятының мақтанышы хәм тийкарышысы**, уллы шайыр Әлийшер Наўайы есапланады» («Еркин Қарақалпақстан» 2023.11.02. №15). *Тууысқан өзбек халқының перзенти, өзбек әдебиятының мақтанышы хәм тийкарышысы* перифразасы Әлийшер Наўайының исми менен байланыслы. Шахсқа байланыслы перифразалар ең өнімли формада қолланылып атырғанлығын газета тилиндеги өзине тән өзгешелик сыпатында атап көрсетиуға болады.

3. *Илимпазлар менен байланыслы перифразалар.* Республикалық газеталарда портрет очерклери турақы рубрикаларда бериледи. Оларда импизмлар, оқытушылар, тарау басшылары, жетик кәнигелер өмири хәм турмысы менен жақыннан таныстырылады. Портрет очерклеринің баянлау тилинде перифразалар да бар. Мысалы: «Бул ўақытта уллы талант ийеси, жазыушы хәм әдебият тарийхын изертлеуши Нәжим аға Дәўқараев экономика культура институтында директор болып ислеп атырған ўақты» («Еркин Қарақалпақстан» 2017.22.04. №51). Мысалдағы *уллы талант ийеси, жазыушы хәм әдебият тарийхын изертлеуши* перифразасы Нәжим аға Дәўқараев исми менен байланыслы. «Бул – **Қарақалпақ халқы қәдирлеген талантлы алым, әдебият илиминің байтерегинен** айырылып қалған қайғылы күнлери еди» («Еркин Қарақалпақстан» 2017.22.04. №51). Бул жерде *Қарақалпақ халқы қәдирлеген талантлы алым, әдебият илиминің байтерегі* перифразасы аркалы Н.Дәўқараев исмин баян етип тұр. Бир контекстте ізбе-изликте баян етилген перифразалардың барлығы белгили инсанлардың исми менен байланысып келеди. Қарақалпақ күнделикли баспасөзинің мағлыұматты, фактти, қахарманның өмири хәм дөретиушилик

жұмысларын анық хәм түсиникли етип жеткерийү шеберлиги сыпатында көрсетиўге болады.

4. *Уллы дөретиўшилер менен байланыслы перифразалар.* Бундай перифразалар арқалы газета оқыўшысын логикалық ойлаўға шақыра алған. Мысалы: «Өзиниң бай-дәулетли өмирин илимге, машақатлы саяхатларда тек те kitapқумарлық өмирге алмастырған уллы инсан *«Шығыс Аристотели»* атына ие болды (*«Еркин Қарақалпақстан»* 2022.16.08. №97). Мысалдағы уллы инсан *«Шығыс Аристотели»* перифразасы Абу Наср Фарабийдиң исми менен байланыслы. «Соң Т.Қабулов сөзине жазылған нама қосықларынан дүзилген концерт бағдарламасы қойып берилди. Шайырды еслеп ғана қоймастан келген мийманлар жанға жағымлы қосықлар тыңлады. *«Халық қалбінде қосық болып жаңлаған шайыр»* атлы әдебий, музыкалы-хореографиялық еске түсирийү кешеси нағыз поэзия байрамы болды» (*«Қарақалпақстан жаслары»* 2014.08.05. №21). *Халық қалбінде қосық болып жаңлаған шайыр* перифразасы Т.Қабуловтың исми менен байланыслы. *«Хәзирги күнде қарақалпақ дөретиўшилигиниң жүзин белгилеп турған Набийра Төрешова, Кеңесбай Реймов, Бахтияр Генжемуратов, Сағынбай Ибрагимов, Гүлнара Нурлесовалар менен бир дәрйядан суў ишеди, бир халықтың әрманларын билдиреди, заманның жүрек дүрсилине тән қатарлар жаратады»* (*«Еркин Қарақалпақстан»* 2023.21.01. №6). *«Хәзирги күнде қарақалпақ дөретиўшилигиниң жүзин белгилеп турған* перифразасы *Набийра Төрешова, Кеңесбай Реймов, Бахтияр Генжемуратов, Сағынбай Ибрагимов, Гүлнара Нурлесовалардың* исми менен байланыслы. Газеталардағы материалларда перифразалар жүдә көп. Информациалық, аналитикалық хәм көркем-публицистикалық жанрларды бақлап қарасақ хәр бир жанрда түрли формада берилген. Демек, газета перифразаларын түрли темаларда бақлап қарайтуғын болсақ, газета тили әдебий тилден шебер пайдаланып атырғанлығынан дерек береді.

5. *Көркем өнер тараўындағы белгилі шахслар менен байланыслы перифразалар.* Газета тилинде тараў терминлери менен бирге тараўларға тийисли перифразалар жийи ушырасады. Әсиресе, олардың көпшилиги тараў пидайылары есапланған инсанлардың исми менен байланысып келеди. Мысалы: *«Усындай талант ийеси Нәжимаддин Мухаммеддиновтың 80 жасқа толыў юбилейине арналған «Саз әлеминиң султаны» атамасындағы саз-сәўбет кешеси Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында болып өтти»* (*«Еркин Қарақалпақстан»* 2017.08.04. №44). *«Нәжимаддин Мухаммеддинов қарақалпақ халқының көрнекли тулғаларының бири, XX әсир қарақалпақ музыка мәдениатын раўажландырыўға айрықша үлес қосқан композитор»* (*«Еркин Қарақалпақстан»* 2017.08.04. №44). *«Нәжимаддин Мухаммеддинов Қарақалпақстан Республикасының гимниниң, халқымыздың туңғыш операсы хәм балетиниң, симфониясының авторы»* (*«Еркин Қарақалпақстан»* 2017.08.04. №44). Мысаллардағы *саз әлеминиң султаны, қарақалпақ халқының көрнекли тулғаларының бири, XX әсир қарақалпақ музыка мәдениатын раўажландырыўға айрықша үлес қосқан композитор, Қарақалпақстан Республикасының гимниниң, халқымыздың туңғыш операсы хәм балетиниң, симфониясының авторы* перифразалары Нәжимаддин Мухаммеддиновтың исми менен байланыслы. Көркем өнер тараўы менен байланыслы перифразалар республикалық, қалалық, тараўлық хәм районлық газеталар тилинде де жийи ушырасады.

6. *Белгилі шахслар менен байланыслы перифразалар.* Әдебий тил түрли тараўлар менен тығыз байланыста болыў арқалы ғана жетилисип барады. Ал,

бул тараўлардағы реформалар газета тилинде тураклы баян етиледі. Сонлықтан, әдебият тараўына тән болған прозада белгилі шахслар менен байланыслы перифразалар күнделикли баспасөз тилинде түрли көринисте баян етиледі. Мысалы: *«Қарақалпақ прозасының үлкен-киши байтереклери – Төлепберген Қайыпбергенов, Камал Мәмбетов, Оразбай Абдирахманов, Муратбай Нызановлар да усы елде камалға келген»* (*«Еркин Қарақалпақстан»* 2023.21.01. №6). Келтирилген мысалдағы *қарақалпақ прозасының үлкен-киши байтереклери* перифразасы *Төлепберген Қайыпбергенов, Камал Мәмбетов, Оразбай Абдирахманов, Муратбай Нызановлардың* исми менен байланыслы. *«Биз хеш кимнен кем болмағаймыз»* деген қосығының лейтмотиви *заманымыздың Зүльфия, Назым, Хикмет, Пабло Неруда, Самед Вурғун, Эдуардас Межелайтис, Егише Чаренц сыяқлы алдыңғы сөз зергерлериниң* симфониясына қосылады» (*«Еркин Қарақалпақстан»* 2023.21.01. №6). Келтирилген қатарлардағы *заманымыздың алдыңғы сөз зергерлери* перифразасы *Зүльфия, Назым, Хикмет, Пабло Неруда, Самед Вурғун, Эдуардас Межелайтис, Егише Чаренцлердиң* исми менен байланыслы. Демек, *қарақалпақ прозасының үлкен-киши байтереклери, заманымыздың алдыңғы сөз зергерлери* перифразалары шахс пенен байланыслы. Контекстте тәсиршендикти арттырыў мақсетинде усындай усылдан пайдаланғанлығын газеталардан алынған мысаллар арқалы дәлиллеп көрсетиўге болады.

7. *Жәдидишиликте хызметлери айрықша болған шахслар менен байланыслы қолланылған перифразалар.* Кең жәмийетшиликке илим хәм билимлендирийү тараўы хәр дайым жетекши тараўлардың бири екенлиги газетадағы арнаўлы рубрикаларда берилген мақалалар арқалы жеткериледи. Ал, олардың тийкарын салыўшыларды газета оқыўшылары газета арқалы биледи. Себеби, газета перифразаларында анық, ықшам хәм түсиникли баян етиледі. Мысалы: *«Уллы мәнаўиятлы хәм жәдидишилик ҳәрекетиниң үжили Махмудхожа Бехбудийдиң «Театр – бул ибратхана» деген пикири бүгинги күни де өз әҳмийетин жойтқаны жоқ»* (*«Қарақалпақстан мәдениаты»* 2023.21.01. №2). Мысалдағы *уллы мәнаўиятлы хәм жәдидишилик ҳәрекетиниң үжили* перифразасы *Махмудхожа Бехбудийдиң* исми менен байланыслы. Кейинги мысалда: *«17-январь күни пайтахтымыздағы Қарақалпақ мәмлекетлик жас тамашагөйлер театрында бириншилерден болып драмалық шығарма жазып, өзбек театрының тийкарын салған М.Бехбудийдиң «Атабийзар» («Падаркуш» - яки оқымаған баланың аўхалы) трагедиясының премьерасы болып өтти»* (*«Еркин Қарақалпақстан»* 2023.21.01. №6). Бул мысалдағы *өзбек театрының тийкарын салыўшысы* перифразасы *Махмудхожа Бехбудийдиң* исми менен байланыслы.

Белгилі инсанлар исми менен байланыслы болған перифразалар газета оқыўшыларын алға умтылыўға бағдарлайды. Демек, газета тили түрли тараўлар хаққында информация жеткереди, екіншиден, логикалық ойлаўға шақырады, үшіншиден, газета оқыўшысының билиў дәрежесин кеңейтиўге хызмет етеди.

Газета бетлеринде рәңбә-рәң мақалалар бериледи. Олардың баянлаў тили арқалы теңеўлерди, тәрийплеўлерди, таллаўларды хәм перифразаларды көрип газетаның күшли қураллардың бири екенлигин билиўге болады. Себеби, әдебий тилдиң барлық бай ғәзийнеси журналист, публицист, шайыр хәм шайырлар дөретиўшилиги арқалы және де жетилиседі. Ал олардың дөретиўшилиги газета арқалы пүткил жәмийетке жеткериледи.

Әдебиетлар

1. Новиков А.Б. Словарь перифраз русского языка (на материале газетной публицистики). – Москва: Русский язык Медиа, 2004. 352-б.
2. Пирнязова А.К. Каллибекова Г.П. Журналист дәретіўшилигинде перифразалардың хызметі. *Ilm hám jámiyet*. – Нөкис: 2023, № 2. 80-83-б.
3. Шомасудов А, Расулов И, Қўнғуров Р, Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. -Тошкент: «Ўқитувчи», 1983, 243-244-б.
4. Ахмадова У.Ш. Публицистик услуб перифразаси хусусида. Бухора давлат университети Илмий ахбороти. № 2. 2017. 96-101-б.
5. Ахмадова У.Ш. XXI аср публицистик перифразалари. Педагогик маҳорат. № 2. –Бухоро: 2018. 213-216-б.
6. Қодирова З. Перифраза – образли идрок маҳсули. *Ilm sarshashmalari*. № 10. -Урганч: 2019. 54-57-б.
7. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикаси. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990. 82-б.
8. Пирнязова А.К. Қарақалпақ тилиндеги перифразалар. // Хаял-қызлардың илимдеги орны (2008-жыл «Жаслар жылы»на бағысланады) Республикалық илимий-әмелий конференция материаллары. –Нөкис: 2008. 55-56-б.
9. Оразымбетова З. Қарақалпақ күнделикли баспасөзи тилиниң стильлик өзгешеликлери. -Тошкент: «Hilol Media», 2019. 51-52-б.

РЕЗЮМЕ. Мақола ифодали воситалардан бири – перифразаларни таҳлил қилишга бағишланган. Газета матнларида ишлатиладиган перифразаларнинг таснифи тузилган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена анализу одного из образно-выразительных средств – перифразам. Сделана классификация перифраз употребленных в газетном тексте.

SUMMARY. The article is devoted to the analysis of one of the figurative and expressive means - periphrases. A classification of periphrases used in newspaper texts has been made.

Әдебиаттану

A.DABILOV'TIN «BAHADIR» DASTANINDA FOLKLORLIQ MOTIVLER

E.Allanazarov – filologiya ilimleriniñ kandidati

Ўјинияз атиндағи Нөкис мамлекетлик педагогикалиқ институт

Tayanch so'zlar: doston, milliy epik folklorlik an'ana, folklor, landshaft poeziya, kompozitsiya.

Ключевые слова: дастан (эпос), национально эпические традиции фольклора, фольклор, ландшафтная поэзия, композиция.

Key words: dastan (epos), national epic traditions of folklore, folklore, landscape poetry (Nature Poetry) composition.

Folklor – ruwxıy azıqlanıwdıń mádeniyatın eń áyyemgi hám ayırıqsha túri bolıp, ata-babalarımız onnan tálim-tárbiya barısında mektep sıpatında paydalangan.

Ilimpaz F.I.Buslaevtin pikiri boyınsha – onıń nátiyjeli tásirinen insannıń besikten qábirge shekemgi pútkil ómir ağısına xızmet etti, - dep kórsetedi.

Motiv (latin. movere-aydaw, jılıtıw) – insangá baha beretuǵın, sonıń menen birge onıń iskerligi vektorın belgileytuǵın materiallıq obyektlerdi ulıwmalastırıw. Tema motivtı ózine tán bolǵan sezimler sıpatında qabıl etedi. Bul shaxs ózine jaǵımlı halatta bolǵanda unamlı bolıwı múmkin yamasa adamnıń kútkenindey bolmaǵanınan narazı bolsa, unamsız bolıwı múmkin. "Motiv" terminı kóbinese maqset hám mútajlıq ushın sinonim retinde qollanıladı, biraq bul sinonimlestiriw nadurıs. Mútajlıq-bul adamnıń hár qanday qolaysızlıqtı saplastırıwdı qálewı, maqset bolsa motivtıń talaplarına juwap beretuǵın temanı tańlaw procesi bolıp tabıladı. Misalı, ashlıq -bul mútajlıq, onı qanaatlardırdıwı qálewı - bul maqset hám tema tartılǵan tamaq - bul motiv [1:67].

Folklorlıq motivler jazba dástanshılıqta hám basqa da shıǵarmalarda kórkem sóz sheberleri tárepinen sol dáwirdegi kórkemlik, tuwra ortalıǵın jaratıw ushın arnawlı túrde qollanıladı. Solay etip, folklorlıq motivler qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń kóplegen dóretpelerinde qollanııp, kórkem sóz sheberiniń pikirine muwapıq óz rolin atqaradı. Folklorlıq xalıq dóretywshiliginin elementleri erte dáwir atmosferasını jaratılıwı, onıń tuwrıdan-tuwrı dawamı bolıwı, qaharmanlardıń dúnyaǵa kózqarasınıń ózine tán ózgesheliklerin kórsetiwı múmkin. Kórkem kontekstlerinde folklorlıq elementler qansha kóp bolsa, shıǵarma qaharmanı adamlarǵa sonsha dárejede jaqınlasadı, allegorikalıq formada avtorın qandayda bir sebepten muwapıq tuwrıdan-tuwrı ańlatıwdı qálemegen ishki pikirın jetkeriwden ibarat bolıp tabıladı.

Insannıń ruwxıy, mádeniy turmısınıń hár qıylı aǵısları sáwlelengen folklor tariyxındaǵı motivlerdi kórkem jazba ádebiyatın tiykarı, fundamenti sıpatında xızmet etip onnan kórkem sóz ustaları Nawayı, Pushkin, Berdaq, Ajiniyaz, Abbaz shayı, Sadıq shayı, T.Jumamuratov hám t.b. lar qusaǵan kórkem sóz sheberleri óz jazba dástanlarına tiykar etip alǵan. Obraz dóretywde, ideya, payda etiwde ózleriniń

jeke dástanlarında mazmunlı paydalangan hám jańa qaharmanlar obrazların payda etken.

Kórkem jaba dástannıń qalıplesiwinde folklorlıq shıǵarmaların roli, motivleri qollanııp, ásirese jasların dúnya tanımalıǵın qalıplestiriwde ayırıqsha mektep bolǵanlıǵın belgili lingvist ilimpazlar N.A.Gvozdev, S.E.Efimov, V.V.Vinogradov, E.Berdimuratovlar da moyınlaydı. Ásirese folklorlıq shıǵarmalar jasların óz milletiniń tariyxı menen, dástúrleri menen, úrp-ádetleri menen tereń tanısıwǵa tiykar bolǵanlıǵın folklorist ilimpazlar N.Dáwqaraev, Q.Aymbetov, Q.Maqsatov, Ə.Paxratdinov, K. Allambergenovlar ayırıqsha maqtanış penen óz miynetlerinde atap kórsetedi [2:82].

Qaraqalpaq folklori erte zamanlardan baslap mın jılıq uzaq dáwirlerdi óz ishine alǵan, folklorlıq motivler hám dástúrge tán qaharmanlıq obrazı real waqıyalar, háreketler menen súwretlengen, kompoziciyalıq qurılısı jaǵınan barlıǵı tegis shıǵarma mazmunın quraytuǵın dástanlar folklorımızda belgili orındı iyeleydi.

Qaraqalpaq álipbesi tildi meńgeriwdeń dáslepki basqısı bolıp, xızmet etse, folklorındaǵı álipbe xalqımızdın ruwxıy mádeniyatın, milliy ádebiyatın túsiniwge xızmet etedi. Folklorımızǵa, dástanshılıqqa itibar beriw arqalı milliylikti ózlestiriwge erisiledi.

Orta ásirlerde jasaǵan sóz zergerleri sıpatında pútkil túrkiy ádebiyatı áleminin maqtanışı bolǵan Nawayı, Fizuliy, Ferdausiy, Maqtımqulı, Abay, Kúnxoja, Ajiniyaz, Berdaq shayırlar óz dáwiriniń hám keyingi áwladların danıshpan shayırları mǵilik óshpeytuǵın sózler menen áwladlarǵa násiyatlar jazıp qaldırǵan. Mine, joqarıdaǵı ullı shayırlardıń jolın óziniń tuwma talantı, zeyni, ádebiyatımızǵa degen mehiri menen suwǵarılǵan Abbaz Dabılov ta óz dáwiriniń klassik shayı retinde kóplegen násiyat qosıqlar, dástanlar dóretti.

A.Dabılov qaraqalpaq jazba folklorlıq dástúrdi rawajlandırıwǵa salmaqılı úles qosqan sóz sheberleriniń biri sıpatında tanıldı. Milliyligimizde ózgelerden ajralıp turatuǵın, xalqımızdın maqtanışı bolǵan dástanshılıq dástúri tiykarında epikalıq shıǵarma dóretyw arqalı onı taǵı da rawajlandırdı, kórkemlik ózgesheligi menen bayıttı.

Sóz tańlawda, olarǵa kórkem mánilik júklewde óz zamanınıń aldınǵı qatarında bolıp, dástan qatarları insan júreginen orın alıp, tereń tamır jaratıp bara beredi. Belgili

qazaq ilimpazı, kórkem sóz sheberi O. Suleymenov: «Adebiyatta sóz súwreti, sesi, boyaw iyisi bolatúgını belgili. Bular saqlanbasa shıǵarma sıydam, tásiriz bolıp qaladı, oqıwshını ózine tarta almaydı», -dep pikir bildiredi [1:146].

A.Dabılov “Sen jazsań men de jazayın, ayamayın tildin mayın”, dep dástan qatarların qurı uyqasqa qurmadan birinshiden, folklorlıq dástnanslıq dástúrge súyenip, ekinshiden ózide onı real turmıslıq waqıyalar menen bayıtıwǵa umılǵan hám oǵan erisken.

Professor A. Paxratdinov – dástannın xalıq dástanları motivinde jazılıw sheberligi bolsa, ekinshiden sóz qúdiretinin asa talant iyesi tárepinen tereń mánide uyqaslıq beriliwı, úshinshiden waqıyalar kompoziciyasının iqshamlı, izbe-iz qurılıwı, mánili sóz dizbekleriniń adamdı ózine eriksiz tartıwı. Tórtinshiden shayır tiliniń mayılıǵı qálegen oqıǵan adamdı eriksiz taǵı-taǵı tákirarlap oqıwǵa májbúr etetuǵın edi”, - dep atap kórsetiwı de sózimizdiń ayqın dálili bola aladı.

Xalıq awız eki ádebiyatı biziń anamız sıyaqlı bolsa, onı taǵı da rawajlandırıwshı kórkem sóz ustası boladı, sebebi, bala ata-anadan alıq bolıwı kerek, soǵan juwap retinde, qosıq sózdiń patshası, sóz sarası maqalǵa sadıq halda dástanda obraz jasawda shayır óziniń alıqlıǵın da kórsete alǵanlıǵı menen ajralıp turadı.

Dástanda qaharmannıń (Shınargúldiń) perzentine (Arıslanǵa) násiyatlaw qatarları menen xalıqlıq milliy estetikanı basshılıqqa alǵan, millet turmısına, minezine, psixologiyasına say iqsham katarları menen oqıwshını eriksiz ózine tartadı. Dástannın folklorlıq motivler sıyaqlı hám ózine tán ózgesheligi menen ideyalıq- hám tematikalıq gorizontı óz zamanına muwapıq keletuǵın, xalıqshılıǵında real zaman jırın jırlawı, hár bir sóziniń estetikalıq tásirshenligi poetikalıq qatarı naǵıslarında ózine say ráhbárenligi, didaktikalıq toǵanları ayırıqsha tolıqındıradı.

Miyet palın bilmegenler,
Májlisti bir kórmegenler,
Bası topqa kirmegenler,
Azamat qádirin bilmes.
Baha bermey aq-qaraǵa,
Túspeý qarańǵı jıraǵa,
Mútáj bolmay tas shıraǵa,
Gáwhardıń qádirini bilmes.

Keltirilgen qatarlarda miynet túbi ráhát (pal), jámlesip bas qosıw (bası topqa kiriw), jigit qádirin biliw (Azamat qádirin bilmew), jaqsı-jaman parqına barıw (baha bermey aq-qaraǵa), mútájliktiń qádirine jetiw (mútáj bolmay tas shıraǵa), sıyaqlı pikirlerdi násiyatlaw keltiredi.

Bunday qatarlar folklorlıq dástanlarda da, misalı «Alpamıs» dástanında ushırasadı. Misalı, Gúlparslınnıń Alpamısqa tómendegishe násiyat aytıp turǵanın kóremiz:

Sabır áyle palwan, sabır áyle,
Sabırlı jeter muratqa,
Sabır áylesen raxmet bar,
Biysabır bolsań nálet bar,...
Atıń ozsa, ozdırıp al,
Atıń qalsa bayraqtan,
Arıń qalsa qalmaqtan,
Aq bilektiń kúshi menen,
Aq nayzannıń ushı menen,
Batırılıǵıńdı bildirip al,...

Folklorlıq dástandaǵı násiyatlaw menen «Bahadır» dástanındaǵı jol-joba, tuwrılıqqa baǵdarlawshılıq pikirleri únlesip kelip, olar arasında derlik pikir jaqınlıǵı, adamger-shilik, tuwrı sózlik, miynet túbiniń ráhátı qusaǵan mánı jaqınlıǵın sezemiz hám shayırdıń folklorlıq dóretpeler mazmunına, poeziyalıq talǵamlarına qanıq ekenligi ayqın kórinedi.

Garmoniya menen ırǵaq sıyaqlı folklorlıq dástúrge eliklewde kórkem sóz ustaları tábiyatına tán bolǵan folklorlıq dástanda eliklew arqalı onı taǵı da rawajlandırıp, awız eki improvizaciyaadan ózgeshe shıǵarma dóretpi, epikalıq shıǵarmalardaǵı sıyaqlı ózine say mánı-mañızlılıq normaların saqlay otırıp, óziniń dástúriy poeziyalıq ólshemi, bayanlaw sıpatı saqlanıwı shárt qásiyetleri bar bolsa, bulardıń barlıǵı dástanda saqlanǵanlıǵın kóremiz.

Ullı shayırlar xalıq penen xalıqtı, ulıwma xalıqlıq awızeki poetika menen jazba dóretpelerdi jaqınlastıradı, bawırlastıradı, sonıń menen birge milletti, xalıqtı tárbiyalaydı. Bahadır dástanında ata-ananın mehri, júrek sezimi, perzentke degen muhabbatı dástanda qunarlı qatarlar, tórtlikler, utımlı hám tásirli sóz baylanısları, jarasıqlı sóz obrazlılıǵı ushırasadı. Misalı, shayır óz dóretiwshilik talantına súyenip jaratqan dástanında Shınargúldiń balası Arıslanǵa bolǵan ana mehirine názer awdarsaq, poetikalıq qatarlarda didaktikalıq, psixologiyalıq hám filosofiyalıq mánı ólshemleri arqalı óz balası menen birge pútkil jámiyetshilikti tárbiyalawshı pikirlerdi ushıratamız.

"Men aytayın balam Sizge ótinip,
Ómirimniń dawamı keldi jetilip,
Otız tisim on bes jerden ketilip,
Durıslap sheshe almadım bir náhár balam.
Balam shashılıp júre kewlimniń jámi,
Ǵarılıq bir kesel, joq eken emi,
Awzıma pal salsam bilimbés dámi,
Hasla mazası joq bir záhár balam.

Jalgız ózim ot basına sıymasam,
Men kelinsiz ǵarrı jandı qıynasam,
Men seniń pushtıńnan aqlıq súymesem,
Kóklemegen mende bir báhár balam,...

Dúnıyalıq ádebiyattıń iri wákilleri Nawayı, Maqtımqulı, V.Gyugo, A.Pushkin, Abay, Berdaq hám taǵı basqalar qusaǵan ullı kórkem sóz ustalarınıń poeziyasında jarasıqlı, xalıqlıq talǵamǵa múnásip, mánili sheshenlik úlgiilderdi kóplep ushıratamız. Olardıń dóretken shıǵarmalarında túsinigi ápiwayı biraq tásirli nishli, óz xalqınıń til baylıqların, ayırıqshalıqların saylap shanslıp paydalanǵanlıǵı sezilip turadı. Bunday sezimtalıq A.Dabılov dástanında da salmaqılı sóz, bay mánili tásirshenlik, pafosshılıq anıq kórinip turadı. Ilimpaz A.Paxratdinov aytqanıday, - Qosıqtaǵı shıraylı izbe-iz oylar, olardıń uyqasıp keliwı, buwın qatarlarınń sátti shıǵıwı júzikke jarasıqlı qas qondırǵanday bolıp turıwı hár bir oqıwshını tańlandıradı. Bul shayırlıq penen sheshenliktiń ushılasıp keliwinen tiykar beredi. Quday taala inam etken shayırlıq talant sheshenlik, dilwarlıq álemi menen bekkem baylanısqan [2:147].

Dástanda qara sóz ornına jazılǵan terme qatarlardı da sheshenlik (oratorlıq) sheberligi misalına almay ketiw mümkün emes dárejede ekenin aytıwǵa haqılız. Ol termelerdegi sózlerdiń quralıwındaǵı sheberlik óz aldına bir tóbe. Onı ápiwayı qara sóz benen oqıwshıǵa mıń qubılıp, jetkergeńni menen shayır jazǵandaǵıday mazmun, ideya ómirinde kelip shıqpaydı. Qayta uyqasıqtıń, sózdiń qurılısınıń bahasınıń pútkilley kemitiń alamız.

Kórkem ádebiyattıń shınayı xalıqshıl wákili bolıwǵa bel baylaǵan A.Dabılov «Bahadır» dástanınıń kórkem poetikası arqalı adam sana sezimin júrekti terbetiwshı qatarlar arqalı oyatıwdı tereń juwapkeshilik penen uǵıman sóz ustası sıpatında turmıs qıyınshılıqların sheshiwdi salmaqılı filosofiyalıq sózleri, pikirleri arqalı real súwretlep bere alǵan sóz sheberi esaplanadı. Sonlıqtan da onıń poeziyası, sonıń ishinde «Bahadır» dástanı milliyliǵı, xalıqshılıǵı, tákirarlanbaslıǵı, bay kórkem poetikası, obrazlılıǵı, tásirshenligi menen, turmıstı kórkem interpretaciyalıq tallap túsindiriń arqalı xalıq júreğinde saqlanadı.

Ádebiyatlar

1. Акимов Т.М. О фольклоризме русских писателей. / Сост. и отв. ред. Ю.Н. Борисов. –Саратов: 2001.
2. Paxratdinov A. Berdaq shayırdıń dástanlıq shıǵarmaları. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1987.
3. Bekbergenova M. Qaraqalpaq ádebiyatında dástúr, miyraslılıq hám kórkem awdarmanıń ayırım áhmiyetli máseleleri. –N.: «Bilim», 2004.
4. Jarımbetov Q. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2004.
5. Dabılov A. Bahadır dástanı. 3-tom. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1972.

REZYUME. Maqolada qoraqalpoq xalq shoiri A. Dabilovning doston yaratishda folkloristik epik dostonlardagi an'anaviy dasturlardan foydalanganligi, an'anaviy dasturlarning realistik hayotiy yangi qirralarini yoritilishi, shuningdek, xalq shoirlari dostonlaridan ruhlanib chuqur filosofik va patriotizmga, ayniqsa xalqlar dostonligiga, real hayotiy turmush tarizi bilan bog'lik tuyg'ularga boy asar ekanligi har tomonlama ilmiy jihatdan talqin qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье речь идёт об использовании народным поэтом А.Дабилковым в создании дастана «Ханаласлар» традиционных обычаев фольклорных эпических дастанов, об обеспечении реалистических новых граней традиционных обычаев. А также проводится всесторонний научный анализ того, что данное произведение обогащено чувствами, связанными с образом реальной жизни с дружбой народов.

SUMMARY. In the article is analysed the using of traditional customs of folklore epic dastans, showing realistic new verge of traditional customs in creating dastan "Bahadir" by folk poet S. Nurimbetov. And also, is analysed that the given work is enriched the feelings, connected with the image of real life, with people's friendship.

HIKOYALARDA TARIXIY HAQIQATNING AKS ETISHI **Z.M.Amirqulova – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent** *Termiz iqtisodiyot va servis universiteti*

Tayanch so'zlar: tarix, hiko'ya, adabiyot, obraz, mustaqillik, ijodkor, muallif, Mahmud Tarabiy, Mirkarim Osim, Xoji Farrux.

Ключевые слова: история, рассказ, литература, образ, независимость, создатель, автор, Махмуд Тараби, Миркарим Осим, Хожий Фаррух.

Key words: history, story, literature, image, independence, creator, author, Mahmud Tarabi, Mirkarim Osim, Xoji Farrux.

Mustaqillik davri o'zbek hikoyachiligida milliy ozodlik harakatining aks ettirilishi tarixiylikning badiiy asarga singishi yozuvchi ijodiy laboratoriyasining asosiy jihatlaridan biri sanaladi. Ijod jarayoni bu muhim sifatni o'zida mujassamlashtiradi va u ijodkordan katta mahorat talab etadi. Adib tomonidan nafaqat tarixiy shaxslar hayotiga bag'ishlangan, balki qahramonlari ijodiy to'qima mahsuli bo'lgan hikoyalarda ham davr ruhi, hayotning turfa qirralari va ma'lum bir nuqtalariga jiddiy e'tibor qaratiladi. N.Rahimjonov va Q.Ko'baevning "Tarixiy qissalar haqiqat izlaydi" asarida "Badiiy ijodning muhim shartlaridan biri badiiy to'qima. Ijodkor biron-bir asar yaratar ekan, xoh tarixiy, xoh zamonaviy mavzuda bo'lsin, avvalo, hayotiy faktlarni saralaydi; ularni badiiy g'oya atrofida yagona, yaxlit holga keltirib mujassamlashtiradi. Biroq voqea-hodisalar manzarasi, turli fe'l-atvorli odamlar qiyofasi xuddi hayotda kechganidek asarga kiritiladi, tasvirlanadi. Bular yozuvchi fantaziyasining mahsuli bo'lib, u ana shularning hammasiga kitobxonni ishonitirishga harakat qiladi" [7:144].

Shubhasiz, ijodkor har qanday badiiy asarni o'z tafakkuri qamrovida tahlil qiladi va davr voqeligiga ijodiy yondashadi hamda obrazlar galereyasini yaratadi. Badiiy asar ijodiy jarayonda ishlanadi. Yozuvchi obraz yaratishda, asarda ilgari surilgan g'oya va uning mohiyatini ochib berishga intiladi. U badiiy to'qimasiz ijodiy niyatini yuzaga chiqara olmaydi. To'qima orqali obraz yaratish bevosita yozuvchi psixologiyasi orqali amalga oshiriladi. Adib badiiy to'qimaga ham asosni hayotdan ko'chirishi aniq. Ammo bu bilan inson yoki biror bir voqea-hodisaning barcha xususiyatini boricha o'z asarida ifodalamaydi. Badiiy obraz yaratishda ijodkor hayotiy haqiqatga suyanishi tayin. O'zbekiston Qahramoni I.G'afurov Mirkarim Osimning tarixiy jarayonni qalamga olishida badiiy to'qimaning o'rni xususida fikrlaydi va yozadi: «Mirkarim Osim asarlarida, tarixiy tasavvurlarida fozil va bilimdon, yuksak til madaniyatiga ega bo'lgan ijodkor sifatida ko'rinadi. U tarixiy tavsillarni xayoliy, ammo ayni choqda haqiqatga yaqin manzaralar bilan ularni boyitishga mohirdir. Uning tarixiy voqega singdirilgan "to'qimalari" shu voqeani chiroyli qilish, uni sun'iy suratda ta'sirchan etish, bezatish "zirak taqish" maqsadida emas, ayni shu voqeani boyitish, yanada ibratliroq, yanada jozibaliroq chiqarishga qaratiladi" [8:23].

Mirkarim Osim poetik tafakkur va xayolot mahsuli bo'lgan badiiy to'qimadan asar mohiyatini ochib berishda o'z o'rnida foydalanadi. Adib XVI-XVII asr boshlarida O'rta Osiyodagi siyosiy jarayon orqali o'sha davr ruhini yoritgan "Karvon yo'llarida" nomli qissasini yozadi. Unga adib mashhur Afanasiy Nikitinning sarguzashtlarini asos qiladi. Yozuvchi mazkur davrga oid tarixiy ma'lumotlarni umumlashtirib, O'rta Osiyo va Rossiyaning ijtimoiy hamda siyosiy tuzumi to'g'risida elchilik munosabatlarini aks

ettirgan tarixiy asar bitdi. N.Norqulov va M.Sattorovlarning "Mirkarim Osim" adabiy portretga chizgilarida shunday fikrlar bor. "Mirkarim Osim adib sifatida yozuvchilarimiz ijodida kamdan-kam uchraydigan halol va vatanparvar elchi obrazini, tarixchi sifatida kam o'rganilgan tarixiy davrni mavzu qilib tanlaydi" [5:40].

Yozuvchi asarda tarixiy hodisalarni badiiy to'qilgan voqealar asosida tasvirlaydi. Darhaqiqat, Buxoro xoni Abdullaxon II hukmdorligi davrida Rossiya bilan savdo-sotiq ishlari birmuncha yaxshi yo'lga qo'yilganligi, turli xildagi narsalar bilan oldi-sotdi qilingani, ikkala davlat o'rtasida elchilik munosabatlari o'rnatilgani xususida ma'lumotlar saqlangan. Yozuvchi ijodiy biografiyasiga e'tibor beradigan bo'lsak, Mirkarim Osimning o'zbek xalqi o'tmishini, xususan, xonliklar davrini yaxshi bilishini, uning qalbida milliy ruhning yetakchilik qilishi, o'z millati tarixini qayta jonlantirib xalq qalbiga yaqinlashtirishga bo'lgan urinishlari bilan bog'lash mumkin.

Shu o'rinda yozuvchining ijodiy laboratoriyasiga e'tibor qaratsak, tarixiy asarlarda ilgari surilgan badiiy talqin tarixiy asosga ega ekanligini ko'ramiz. Tarixda M.Osim asaridagi voqea-hodisalar 1675-yil Xoji Farrux elchilik qilgan davrda sodir bo'lgan. Akademik M.Yo'ldoshev tadqiqotida quyidagi mazmundagi ma'lumot keltiriladi: "Podsho Aleksey Mixaylovich zamonida Buxorodan Moskovga 1675-yili Xoji Farrux degan elchi kelishi, qaytishda Xoji Farrux rus elchisi Vasiliy Davudovdan ranjib qolishi haqida ma'lumotlar bor. Chunki Davudov elchining xotini Saltanatni yo'ldan ozdirgan. Xotin Hoji Farruhdan chiqib, Vasiliyga ko'ngil qo'ygandi" [9:42]. M.Osim bu voqeani qayta badiiy talqin qiladi va ijodiy ishlaydi. Tarixni o'quvchilar ko'z o'ngida qayta jonlantiradi.

Adabiyotshunos I.G'afurov Mirkarim Osimning ko'z oldida tarixning qanday jonlanishi xususida quyidagilarni xotirlaydi va eslaydi: "Mirkarim Osim Do'rmonni haddan tashqari suyardi... Kuz oxirlamoqda edi. Noyabrning oyoqlarida Do'rmon bog'lariga kechki qorong'ulik bilan yetaklashib tumanlar tushadi. Yaproqlarini hali to'kib ulgurmagani chinorlar devlar kabi chayqaladi va shovullaydi. Ularni xuddi shovullab tarix so'ylab turgan boboga mengzash mumkin... Tun bag'rida ular salobatli qorayib, ro'yintanlar kabi ko'krak keradilar. Mirkarim Osim ularni tinglashni biladi. Ularning shovullashlarini tushunadi. Ko'z o'ngida shiddatli Jaloliddin namoyon bo'ladi. Temur Malik lochin tusida chinor cho'qqisiga qo'nadi va qiyqiradi. Bu qiyqiriq keksa adibga o'lmas qo'shiq kabi eshitiladi. Uning ko'z o'ngida bag'ri keng sahovbatli zulqudrat Sirdaryo gavdalanadi..." [8:120]. O'z faoliyati davomida tarixiy mavzuda ijod qilgan yozuvchi Mirkarim Osim o'z ijodiy niyatini borliq bilan, tabiatning ko'z ilg'amas inja sirlari orqali his qiladi va yozadi. Yozuvchi ijodiy jarayonda hayotiy materialning

tanlanishiga alohida ahamiyat beradi. Aniq tarixiy faktlarni asarlariga asos qilib olarkan, ularni hammaga birday tushunarli tarzda badiiylashtirishga harakat qiladi. «Mirkarim Osim asarlari tarixiy haqqoniyligi bilan kishi diqqatini o'ziga tortadi. Ularda tasvirlangan voqea joylari va sanalarigacha aniq ko'rsatiladi. Lekin bu adib tarixiy voqea-hodisalarni ehtirossiz oddiy bayon qilgan, degani emas. Yozuvchi badiiy so'z yordamida voqealarning asl mohiyatini chuqurroq ko'rsatishga erishadi» [6:18]. Mirkarim Osim asarlari shu boisdan o'qishli, ularda tarixiy davr ruhi yorqin aks etadi. U ishlagan obrazlarida sun'iylik ko'zga tashlanmaydi. Yozuvchining ortiqcha bo'yqordorlikdan qochishi ijodiy farazning yo'qligidan darak beradi degani emas. Aksincha, badiiy to'qima yaratishda estetik talqin me'yoriga e'tibor berishini ko'rsatadi. Adibning ijodiy jarayonda badiiy to'qimaga o'z o'rnida murojaat qilishi asarlaridagi hayotiylikni tasvirlaydi.

Tarixiy haqiqatning badiiy haqiqatga aylantirilishi yozuvchi ijodiy laboratoriyasining asosiy jihatlaridan biri hisoblanadi. Ijod jarayoni bu muhim xususiyatni o'zida mujassamlashtirar ekan, ijodkordan katta mahorat va tajribani talab qiladi. Yozuvchi nafaqat tarixiy shaxslar hayotiga bag'ishlangan, balki qahramonlari ijodiy faraz mahsuli bo'lgan asarlarda ham davr ruhi, hayotning turli qirralari va ma'lum bir nuqtalariga jiddiy e'tibor beradi.

Adabiyotshunos I.Yoqubov «Tarixiy haqiqat va badiiy talqin» nomli maqolasida Asad Dilmurodning «Mahmud Tarobiy» romanining ijodiy jarayoni haqida quyidagi fikrlarini qayd qiladi: «Adibning "Mahmud Tarobiy" nomli ilk romaniga ham ruhiy-ijodiy tayyorgarlik bosqichi ancha ilgari boshlangan edi. Uning "Yarog'dagi bitik» hikoyasidayoq Mahmud Torobiydagi sarkardalikka xos barqarorlik va jasorat tabiatiga xos ekanligi ko'rsatilgandi» [4:4]. Bu fikrlardan yozuvchining Mahmud Tarobiy haqidagi ijodiy niyati dastlab kichik hikoyasida, keyinchalik uning ijrosi – romanida ham o'z aksini topganini ko'ramiz. Adib o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan, hanuz ahamiyatini yo'qotmagan tarixiy voqea bilan birga, ezgulik va yovuzlik kurashi, turli murakkab taqdir, bir-biriga o'xshamas xarakterlar, chigal ruhiy holatlarini asarga asos qilib olgan. Yozuvchi tarix haqida qalam tebratar ekan, o'sha davrning shiddatli ziddiyatlarini, adolat va adolatsizlik, haq va haqsizlik, eng xarakterli tomoni, vatanga bo'lgan xiyonatni aslo kechirish mumkin emasligiga alohida urg'u beradi va qaratadi.

Mahmud Torobiy shaxsi va qo'zg'olon mohiyati xususida barcha davrlarda turlicha qarashlar mavjud. Shu o'rinda, bu masalaning tarixiy ildiziga ahamiyat bersak, Mahmud Torobiy shaxsi va qo'zg'olon mohiyati haqida Juvayniyning «Tarixi Jahonkusho», Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi» asarlarida ilk ma'lumotlar berilgan. O'sha manbalarda qo'zg'olon haqida ijobiy munosabat bildirilmagan. Keyinchalik rus olimlaridan V.Bartold,

A.Yakubovskiy ham Mahmud Tarobiy qo'zg'oloni mohiyatini keng ko'lamda tadqiq etadilar [1:545-548]. Bularda muammo mohiyati oldingi manbalardagidan deyarli farq qilmaydi. Qayd etilganidek, tarixiy manbalarda Torobiy shaxsi afsungarlikda, qaroqchilikda ayblangan bo'lsa-da, yozuvchilar buni inkor qilmagan holda, tarixiy haqiqatning har bir davr nuqtai nazaridan baholanganini inobatga oladi. Oybekning «Mahmud Tarobiy» dramatik dostoni, «G'alvirchi» va «Xalq qalqoni» pesalari, Mirkarim Osimning «Mahmud Tarobiy» asari, Asad Dilmurodning «Mahmud Tarobiy» romanida Tarobiy qo'zg'oloni o'ziga xos uslubda ozodlik uchun kurash g'oyasi tarzida badiiy talqin etilgan. Bu asarlarning har biri o'zbek tarixiy nasri, dramaturgiyasi va dostonchiligida o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

XX asrning 90-yillari xalq hayotida keskin o'zgarishlar yuz berdi. Xalq hayotidagi har qanday o'zgarish adabiyotda ham aks etadi, albatta. Mustaqillik sharofati bilan tariximizning sirli sahifalari ochildi. Milliy ozodlik harakati haqidagi ma'lumotlar e'lon qilindi. Xalqimiz boshiga kelgan mustamlaka balosini daf qilishga otlangan millat qahramonlarining ayanchli taqdiri, ruhiy kechinmalari aks ettirilgan hikoyalar chop etilgani ham rost.

Xalq dushmanlari sifatida o'limga mahkum bo'lgan, «bosmachi» tamg'asi bosilgan insonlar taqdirining badiiy talqini hech bir o'quvchini befarq qoldirmaydi. Shoyim Bo'taevning, «Qora tuman» [2:5-7] (1990), G'affor Hotamovning, «Uyi kuygan odam» [10:40-42] (1995), Luqmon Bo'rixonning, «Aldoqchi tunlar» [3:37-41] (2003) hikoyalarida milliy ozodlik harakati ishtirokchilarining mardona kurashi qalamga olinadi. «Qora tuman» hikoyasi qahramoni Xolbo'ta qo'rboshi, «Uyi kuygan odam» hikoyasi qahramoni Ahmad to'qsabo, «Aldoqchi tunlar» hikoyasi qahramoni Nur qo'rboshi obrazlari ko'p jihatdan o'xshash. Ijodkorlar qahramonlarning inson sifatidagi kechinmalarigagina emas, shaxsiy tuyg'ulariga ham e'tibor beradi. Mualliflar mustamlaka, erksizlik, millat tanazzulining sabablarini ochishga urinadi. Hikoyalardagi tarixiy obrazlar, barcha mazmun va ijtimoiy unsurlar shu maqsadga qaratilgan. Ushbu hikoyalar tarixiy qimmat bilan birga juda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Tarixiy asarlar haqida fikr bildirgan adabiyotshunos Bekposhsha Rahimova shunday yozadi: «Tarixiy asarlarning o'ziga xosligi shundaki, ulardagi qahramonlar faoliyati o'zlari mansub davr voqeligi bilan uyg'unlikda tasvirlanadi. Shu bois ular, bir tomondan, o'z davrining farzandi, ikkinchi tomondan, ilg'or dunyoqarashlari va yuksak ideallari bilan tarixan o'z zamonasidan ilgari ketgan siymolar sifatida gavdalanadilar». Darhaqiqat, tarixiy shaxs yashagan, faoliyat ko'rsatgan sharoitga ko'proq e'tibor qaratish buyuk siymalar obrazini yaratishning muhim tomonidir. Hikoyalardagi tarixiy shaxslar obrazi, uning xarakteri, o'ziga xos xususiyatlari hamda o'zi yashagan davr voqeligi bilan ifodalanadi.

Adabiyotlar

1. Бартольд В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. –Москва: 1963. – С. 545-548.
2. Bo'taev SH. Qora tuman. // «Yoshlik», 1990, 4-son. 5-7-b.
3. Bo'rixon L. Aldoqchi tunlar. // «Yoshlik», 2003, 1-son. 37-41-b.
4. Yoqubov I. Tarixiy haqiqat va badiiy talqin. // «O'zbek tili va dabiyyoti». 2008, 4-son.
5. Norqulov N., Sattorov M. Mirkarim Osim (Adabiy portret). – Toshkent: «G'afur G'ulom» NMIU, 1977. 40-b.
6. Norqulov N., Sattorov M. Mirkarim Osim (Adabiy portret). – Toshkent: «G'afur G'ulom», 1977, 18-b.
7. Rahimjonov N., Ko'baev Q. Tarixiy qissalar haqiqat izlaydi. – Toshkent: «Adolat», 2005, 144-b.
8. G'afurov I. Joziba. –Toshkent: «G'afur G'ulom» NMIU, 1970. 23-b.
9. Юлдашев М. Ю. К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией. –Т.: «Гафур Фулом», 1987, 120-6.
10. Hotamov G'. Uyi kuygan odam // «Yoshlik», 1996, 2-son. 40-42-b.

REZYUME. Ushbu maqolada mustaqillik davri o'zbek adabiyotida yaratilgan tarixiy hikoyalarda ifodalangan tarixiy shaxslar, tarixiy haqiqatlar asosida ifodalanagan.

РЕЗЮМЕ. Эта статья художественно интерпретирует исторических деятелей узбекской литературы периода независимости. Также в статье период независимости выражен на основе исторических личностей и исторических фактов, выраженных в исторических сюжетах, созданных в узбекской литературе.

SUMMARY. This article artistically interprets the historical figures of Uzbek literature of the period of independence. Also in the article, the period of independence is expressed on the basis of historical figures and historical facts, expressed in historical plots created in Uzbek literature.

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПЕРДЕБАЯ НУРЖАНОВА

М.Д.Бекбергенова – кандидат филологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: наср, роман, мавзу, образ, бадийлик, тарихшунослик, муаммо, услуб, тадқиқот.

Ключевые слова: проза, роман, тема, образ, художественность, историзм, проблема, стиль, изучение.

Key words: prose, novel, theme, image, artistry, historicism, problem, style, study.

Доктор филологических наук, профессор кафедры каракалпакской литературы Каракалпакского Государственного Университета им. Бердаха Пердебай Нуржанов один из ведущих литературоведов современности, исследователь каракалпакской литературы. Научные интересы П.Нуржанова многосторонние. Это вопросы истории развития каракалпакской прозы, изучение жанровых разновидностей каракалпакской поэзии, вопросы литературных взаимосвязей и взаимовлияния каракалпакской литературы с национальными литературами тюркских и европейских народов. Объектом специального научного исследования П.Нуржанова является изучение крупной формы эпического жанра каракалпакской литературы XX и XXI веков, а именно каракалпакского романа.

Изучению каракалпакской прозы XX века были посвящены исследования академика М.К. Нурмухамедова [1], литературоведов Ж.Нарымбетова [2], К. Султанова [3], А. Кожыкбаева [4], С. Бахадыровой [5] и др. Каракалпакская проза, именно каракалпакский роман XX века был изучен в разных аспектах. Академик М.К. Нурмухамедов исследовал историю зарождения, формирования и развития каракалпакской прозы XX века начиная с 20-х по 60-е годы прошлого столетия [1], проф. Ж.Нарымбетов исследовал историю зарождения и становления каракалпакского романа до 70-х годов XX века [2]. Кандидат филологических наук А.Кожыкбаев посвятил своё научное исследование изучению конфликта в романе, литературного героя и проблемам мастерства писателей романистов 70-х годов XX века [4]. Проф. К.Султанов в своих научных исследованиях изучая вопросы путей развития каракалпакской прозы, в том числе и каракалпакского романа, проблемы изображения героя в жизненных ситуациях, судьбы человека в обществе а также в историческом прошлом [3]. Ученый литературовед С. Бахадырова в своей монографии «Роман ҳам дәуир» («Роман и эпоха») рассмотрела вопросы развития каракалпакского романа XX столетия, истоки зарождения, связи с национальным эпосом, создание художественных образов, национального характера, вопросы художественности, индивидуальности и мастерства писателей создавших каракалпакский роман [5].

Пердебай Нуржанов продолжил и углубил научные исследования каракалпакской прозы, а именно каракалпакского романа. Его труды посвящены изучению каракалпакского романа в контексте мировой литературы. Преимущество ученого П.Нуржанова в том, что он хорошо владеет русским языком. Это дало ему возможность ознакомиться в оригинале с шедеврами мировой классики. Знание мировой литературы помогает изучить и оценить свою национальную литературу в масштабах литератур народов мира. П.Нуржанов в 1989-1993 г.г. учился в аспирантуре Института Мировой литературы им. М. Горького РАН в г. Москве. В 1994 году защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата филологических наук по теме: «Дастан о каракалпаках» Т. Каипбергенова - первая историческая трилогия каракалпакской литературы». В то время еще молодой ученый П.Нуржанов своё первое научное исследование посвятил изучению крупной формы эпического жанра каракалпакской литературы, романа – трилогии на историческую тему Героя Узбекистана, народного писателя Каракалпакстана и Узбекистана Топленбергенова Каипбергенова. Создание исторического романа – трилогии «Дастан о каракалпа-

ках» явилось крупным событием в культурной и литературной жизни каракалпакского народа. До появления «Дастана о каракалпаках» в истории каракалпакской литературы XX века был неоконченный роман на историческую тему «Ажинияз» К.Султанова. В истории мировой литературы роман как крупная форма эпического жанра возник очень давно. Истоками жанра романа являются произведения античной литературы «Золотой осел» Апулея, «Сатирикон» Петрония, а также рыцарский роман возникший в средние века, например как «Тристан и Изольда». «Роман в собственном смысле начинает формироваться лишь в конце эпохи Возрождения», - отмечает известный ученый Л. И. Тимофеев [6:328]. Это романы французского писателя Франсуа Рабле «Гаргантюа и Пантагрюэль», испанского писателя Сервантеса «Хитроумный идальго Дон Кихот Ламанчский» и др. Создателем романа на исторические темы является английский писатель Вальтер Скотт. Исследователь Пердебай Нуржанов изучая историческую трилогию Т. Каипбергенова «Дастан о каракалпаках», отмечает, что благодаря роману «Дастан о каракалпаках» писатель открыл историю каракалпакского народа всему миру [7]. В своей монографии «Сверя с народной памятью» («Дастан о каракалпах» Т. Каипбергенова – первая историческая трилогия в каракалпакской литературе) П. Нуржанов на основе научных и документальных материалов глубоко изучил особенности художественного историзма в романе Т.Каипбергенова, анализировал исторический факт и художественный вымысел, дал научные выводы о роле автора и героя в историческом романе. Во введении дается широкий обзор критических и исследовательских работ по исторической трилогии Т.Каипбергенова «Дастан о каракалпаках». В частности, указывается докторская диссертация К. Султанова «Основные тенденции развития современной каракалпакской прозы (1960-80 годы)», монография А.Кожыкбаева «Каракалпак романы», книга С.Бахадыровой «Роман ҳам дауир», докторская диссертация С.Бахадыровой «Фольклор и каракалпакская советская проза», книга узбекского литературоведа П. Шермухамедова «Мир писателя: его книги, его народ». А также труды академика М.К.Нурмухамедова, проф. С.Ахметова, проф. К.Камалова, проф. Ж.Нарымбетова, русских ученых литературоведов З.С.Кедриной, Ю.Суровцева, М.Ломуновой, Т.Давыдовой.

«Задача монографии, - пишет П.Нуржанов заключается в исследовании исторической трилогии Т.Каипбергенова в свете проблемы формирования и становления историзма художественного мышления в каракалпакской литературе. Автор стремится проследить конкретные проявления этого явления в создании образов, лепке характеров, конфликте, повествовательной структуре и стиле исторических романов Т.Каипбергенова [8:11-12]. В данной монографии П.Нуржанов приводит много теоретических высказываний и взглядов крупных ученых М.Бахтина, Б.О.Кормана, В.Жирмунского, Е.Мелетинского, Х.Г.Короглы, У.Б.Далгат, В.Лизуновой, З.Г.Османовой.

Монография П.Нуржанова «Сверя с народной памятью» посвящена специальному изучению особенностей художественного историзма, исторического факта и художественного вымысла, а также роли автора и героя в исторической трилогии Т.Каипбергенова «Дастан о каракалпаках». Это научный труд в каракалпакском литературоведении, где обстоятельно на осно-

ве теоретических и документальных материалов изучается особенность исторического художественного произведения.

Ученый литературовед П.Нуржанов неумоимо продолжает изучение каракалпакской литературы, а именно каракалпакской прозы, каракалпакского романа. Изданы его научные исследования и монографии «Дәўир талабы хәм көркем әдебият» (1993), «Сверя с народной памятью» (1994), «Ғәрезсизлик дәўириндеги каракалпак прозасы» (2003), «Хәзирги каракалпак романы поэтикасы (композициялық хәм жанрлық – стиллик өзгешеликleri)» (2008), «Хәзирги каракалпак романы» (сюжет хәм конфликт поэтикасы) (2009), «Әдебият хәм илим жолында» (2012), «Қаракалпак әдебияттануы илиминиң көрнекли ўәкили» (2022), «Әдебият ҳаққында ойлар» (2024), ряд учебников и учебных пособий по каракалпакской литературе, свыше 250 различных научных и литературно – критических статей.

В 2020 году П.Нуржанов защитил докторскую диссертацию на тему: «Поэтика каракалпакского романа: сюжет и композиция (1970 -2000 г.г.)»

В его монографии «Хәзирги каракалпак романы поэтикасы» (Композициялық хәм жанрлық – стиллик өзгешеликleri) исследуются вопросы композиционной новизны и поэтического мастерства в каракалпакском романе последнего 30 – ти летия XX века, на примере анализа произведения каракалпакского писателя К. Мамбетова «Хуждан» («Совість»), рассматривается композиция исторического романа и художественный образ в романе «Туркстан» К.Мамбетова. Пердебай Нуржанов отмечает, что появление в каракалпакской национальной реалистической прозе 70-х и 80-х годов XX века лирико – психологических и психологических романов является одной из особенной новизны национально – художественного эстетического мышления [9:62]. А также здесь изучаются жанровые особенности лиро – психологического романа «Ығбал соқпақлары» Ш. Сеитова, анализирует поэтику психологического

романа на примере произведения «Шырашылар» Ш.Сеитова.

Ряд статей П.Нуржанова посвящены творчеству известных писателей и поэтов Европы и Востока: Сервантеса, И.Гете, У.Шекспира, Габриэля Гарсиа Маркеса, Алишера Навои, Бабур и др. В статье «Жәхән романшылығының тийкарын салыўшы әдебий тулға» П.Нуржанов пишет о творчестве крупного представителя испанской литературы эпохи Возрождения Мигеля де Сервантеса Сааведра. Творчество Сервантеса представляет вершину испанской литературы конца XVI века. Литературовед П.Нуржанов отмечает, что роман «Хитроумный идальго Дон Кихот Ламанчский» Сервантеса положил начало развитию реалистического романа в мировой литературе, способствовал возникновению нового направления в создании романа в Западной Европе, а также появлению крупной формы эпического жанра в литературе тюркоязычных народов. В статье о творчестве немецкого поэта и мыслителя И.В.Гете, одного из представителей литературы эпохи Просвещения в Германии, Пердебай Нуржанов затрагивает вопросы литературных взаимосвязей и художественного перевода. В этом году недавно вышел из печати сборник статей П.Нуржанова «Әдебият ҳаққында ойлар» Сюда включены статьи по вопросам жанра романа, литературного процесса, национального наследия, вопросы литературоведения, даны портреты писателей и ученых литературоведов. Статьи очень содержательные, касаются актуальных проблем современного литературоведения. В заключении хотелось бы отметить, что наш современник, исследователь жанра романа, литературовед настоящего времени, автор многочисленных статей, монографий, учебников и учебных пособий, доктор филологических наук, профессор Пердебай Нуржанов известен не только в каракалпакском литературоведении, но и в ученом мире тюркоязычных и европейских народов как ученый с широким кругозором, большой эрудиции и глубокого знания.

Литература

1. Нурмухамедов М.К. Каракалпакская советская проза. – Ташкент: «Фан», 1968.
2. Нарымбетов Ж. Каракалпакский роман. –Ташкент: «Фан», 1974.
3. Султанов К. Прозаның раўажланыў жоллары. –Нөкис: "Каракалпакстан", 1977. Т.Кайыпбергеневтың прозасы. –Нөкис: "Каракалпакстан",1979.
4. Кожыкбаев А. Каракалпак романы. – Нөкис: «Қаракалпакстан», 1977.
5. Бахадырова С.Роман хәм дәўир. – Нөкис: «Қаракалпакстан», 1978.
6. Словарь литературоведческих терминов. Редакторы - составители Л.И.Тимофеев и С.В.Тураев. –М.: «Просвещение», 1974.
7. Нуржанов П. Халкын дуньяға танытқан жазыўшы. / «Еркин Каракалпакстан». 2019, 20-апрель.
8. Нуржанов П. Сверя с народной памятью. – Нөкис: "Билим", 1994.
9. Нуржанов П. Хәзирги каракалпак романы поэтикасы (Композициялық хәм жанрлық стиллик өзгешеликleri). – Н.: «Билим», 2008.
10. Нуржанов П. Дәўир талабы хәм көркем әдебият. (Әдебий - сынлық мақалалар жыйнағы). – Нөкис: «Билим», 1993.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада таниқли адабийтшунос, филология фанлари доктори, профессор П.Нуржановнинг адабий асарлари кўриб чиқилади. Олимининг «Халқ хотираси билан мулоқот», «Хәзирги каракалпак романы поэтикасы» («Хәзирги каракалпак романи поэтикаси») монографияларида, шунингдек, каракалпак адабиёти, шеърляти, насри, ва алоҳида муаллифлар ижоди ёритилган. Каракалпак романининг жанр услубий хусусиятлари муаммоси, адабий муносабатлар масалалари, ёзувчиларнинг ижодий индивидуаллиги, каракалпак тарихий романини жаҳон адабиёти контекстида ўрганилиши тадқиқ этилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются литературоведческие труды известного ученого литературоведа, доктора филологических наук, профессора П.Нуржанова. Освещаются проблемы, которые ученый раскрывает в своих монографиях «Сверя с народной памятью», «Хәзирги каракалпак романы поэтикасы» («Поэтика современного каракалпакского романа»), а также многочисленные литературоведческие статьи, касающиеся вопросов развития каракалпакской литературы, поэзии, прозы, творчества отдельных авторов, проблема жанровых стилистических особенностей каракалпакского романа, вопросы литературных взаимосвязей, творческой индивидуальности писателей, изучение каракалпакского исторического романа в контексте всемирной литературы.

SUMMARY. This article examines the literary works of the famous literary critic, Doctor of Philology, Professor P. Nurzhanov. The problems that the scientist reveals in his monographs «Contacting with People's Memory», «Házirgi qaraqalpaq romani poetikası» («Poetics of the modern Karakalpak novel»), as well as numerous literary articles concerning the development of Karakalpak literature, poetry, prose, and the creativity of individual authors are covered. , the problem of genre stylistic features of the Karakalpak novel, issues of literary relationships, creative individuality of writers, the study of the Karakalpak historical novel in the context of world literature.

А.ӘБДИЕВТИҢ «ҚАРАҚАЛПАҚ ҚОСЫҒЫ ЯМАСА НАН ЖЕҢИЗ!» ГҰРРИҢИДЕГИ КӨРКЕМЛІК ИЗЛЕНИСЛЕР

З.К.Ктайбекова – филология илимлери бойынша философия докторы
Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: хикоя, мавзу, сюжет, конфликт, диалог, портрет, маҳорат.

Ключевые слова: рассказ, тема, сюжет, конфликт, диалог, портрет, мастерство.

Key words: story, theme, plot, conflict, dialogue, portrait, skill.

Хәр қандай турмыслық материалды көркем дәретиўшилиқ уқыплылығына хәм көркемлик шығармаға айландырыў жазыўшының шеберлигине, изленислерине байланысly болады. Көркемликке

ерисиў арқалы ғана өмирдеги қурамалы машқалаларды шешиўге, инсан санасы хэм руўхына тәсир етиўге, оларды гөззаллыққа хэм жақсылыққа бағдарлаў арқалы умтыламыз. Яғнай көркем ойлаў, еркин пикирлеў, умтылыслар арқалы турмысымыз әрман еткен дәрежеде жаратылып, жақсыланып, раўажланып барады. Жазыўшы өз алдына қойған мақсетин анық сәўлелендириўге ериссе, өз нийетлериниң әмелге асыўына хэм шығармасының идеялық-мазмунын образлы түрде, жоқары дәрежеде ашып бере алса ғана көркемликке ериседи.

Әдебиаттаныў илиминде көркемлик ҳаққында ҳәр қыйлы концепциялар орын алған. «Көркемлик – көркем дәретийшиликтиң барлық компонентлерин (образ, характер, тип, сюжет, деталь, композиция, көркем тил, сүүретлеў қураллары, поэтикалық синтаксис, жанр, түр, стиль, улыўмалық, халықшыллық хэм бир-бирине, сол пайытта ҳәр қыйлы тәризде бирлесип, пүтинленгенинде қан, жан хэм руўх инам етеди. Демек, көркемлик дегенде турмысты жанлы хэм тәсирли етип қайта жаратыў өнери, турмыс ҳәдийселери үстинен ҳүким шығарған «хүким», сол әдалатлы хэм адамгершилиқ ҳүкими руўхында тәрбиялаў түсиниледи» [7:50]. Усындай көркемликке толы, идеялық мазмуну терең турмыс ҳақыйкатлығын сүүретлеўде дәретийшилиқ тәжирийбеси арқалы көлемли шығармалар дәреткен талантлы жазыўшы А.Әбдиев «Қарақалпақ қосығы ямаса нан жеңиз!» гүрриниң өтмиш ҳәдийселери негизинде жазып, шығарма сюжетиндеги ўақыяларды еске түсириў формасында шеберлик пенен баянлап береді. Автор гүрринди дәретийде, шығарма қахарманларын сүүретлеўде, ҳәр бир эпизодта персонажларды сыпатлаўы, сондай-ақ, теманың идеялық мазмунын ашыўда, сөз таңлаўда, көркем детальдан, сүүретлеў қуралларын қолланыўда өзине тән стильге ийе екенлиги менен көзге тасланады. Илимпаз Қ.Камаловтың атап өткениндей: «Шығарма сюжетине кирген ҳәр бир эпизод, ҳәр бир деталь, персонаж ҳәрекети шығарманың идеясын ашыўға хызмет етиўи шәрт» [2:51].

Бул гүррин дәсле, «Әмиўдәрә» журналының 2021-жылы № 5 санында [1:43-55], соңынан, 2022-жылы Ташкент «Tamaddun» баспасында жәрияланған «Қарақалпақ қосығы» атамасындағы китабында басылып шықты [2].

Шығарма сюжетинде халқымыздың миллий үрп-әдет, дәстүрлери, атап айтқанда, тойдағы жорға, ат айлаў, көкпар, садақтан атып нышанаға тийгизиў (алтын қабақты атып түсириў), тас көтериў, палўанлар беллесиўи сыяқлы дәстүрлердиң таў халқының көсеминиң улын үйлендирген үлкен тойындағы ўақыялар қызықлы түрде орын алған.

Гүрринде еки халық – қарақалпақ хэм таў халқының палўанлары арасындағы конфликт тойдағы палўанлар беллесиўинде қарақалпақ палўаны Жаўынғырдың таўлы халық палўаны Қарамырзаны жеңип, бас байраққа тигилген дүз маралы, черкес гөззалы Зүлейханы алып кетпекши болған жеринен басланады. Бул ўақыядан үш жыл өткен соң кек алыў нийетинде Қарамырза Жаўынғырдың үйин таўып келеди. Лекин Жаўынғыр шикарға кеткенлиги ушын мийманларды палўанның анасы менен келиншеги күтип алады хэм асығыс екенлигин айтса да, өзін таныстырып, үйине мирәт етеди.

« – Балаларым, сизлер аттан түспеймен деўди қойың, мал жемесеңизде, шай-суў ишип кетің, жана жаўған порсылдақ бийдай нан менен ағарғаннан дәм татың: қымыз, шубат, қатық қуйып берейин. Мен палўанның анасы ғана емес, усы бир келата елдиң аналығыман. Исмин – Тумарис аналық. Тумарис деген батыр, ақыллы патша анамыз болған, өтмиште...Мен халқымыздың үрп-әдет, дәстүриниң сақланыўына,

раўажланыўына жуўапкер адам екенмен, сөйтип отырып, тәнхә өзим мийман күтиў дәстүрин аяқ асты ете алмайман», – дейди. Аналық бул айтқанына да асығыс екенлигин бәнелей берген соң келинине: «Нан әкел, аўыз тийсин! дейди» [2:233].

Жолаўшылардың нанды «жемеймиз!» дегенине ашыўланған кемпир даўысын көтерип сөйлеп, наразылығын билдиреди. Ақыры черкес гөззалы усыңған нанын жеўге мәжбүр болады. Лекин олар кек алыўды ойлап келгени ушын нан жегенине өкинеди. Бул эпизодта қарақалпақ халқының миймандослығы, Жаўынғыр палўанның анасының баласы ушын келген қонақлардың ҳүрметин орнына қойып, иззет көрсетиўи, қонақ асы ушын баспақ сойыўға таяр екенлиги сөз етилген. Соның менен бирге, қалай болмасын мийманларды «нан жеўге» мәжбүр етиўи, нанның уллы екенлиги гүррин қахарманларының өз ара диалоглары арқалы ашылады. Персонажлардың сыртқы келбети, әжайып портрети, халқымыздың миллий кийимлери, сулығ тағыншақлары төмендеги мысаллар арқалы көзге тасланады: «Бул журтлыға усамайтуғын келгиндилерди сын-сыпаты келискен, жүргенде өңири моншақлары, бақа түймелери, хәйкеллери, сырға менен силсилери бир-бирине тийип, қағылысып, жуўдырлаған жағымлы сес шығарған бойшаң келиншек пенен ғайбарлығы билинип турған ири денели, сары сынлы кемпир күтип алды» [2:232].

«Көк көйлегин шубалдырып, еки қоллап табақтағы нанды көтерип шыққан келиншекке тикленип қараған Қарамырза, қарақалпақша жеңсиз кийип, хәйкел тағып безенген болса да, оның сопақ жүзли бет әлпетинен, жанып турған көзинен жазбай таныды: баяғы тойда байраққа қойылған, сулығлықта теңи жоқ таў қызы Зүлейха еди» [2:233]. Келиншектің сыртқы келбетин усылай етип сүүретлеў арқалы қарақалпақ халқының миллий кийимлери есапланған көк көйлек, жеңсиз, тағыншақлары саналған өңир моншақ, түйме, хәйкел, сырғаларының саўлаты автор тәрепинен шеберлик пенен көркем образлы сәўлеленип, жас келиншектің көркине айрықша сулығлық бағышлаған. Илимпаз У.Түйчиев әдебиаттағы миллийликтің белгилерин үш нәрсе менен байланыстырады: «бири миллий өзине тәнлик, басқасы улыўмаинсаныйлық, ақырғысы миллийлик хэм улыўмаинсаныйлықтың өз ара мүнәсибети» [5:453]. Гүрринде палўанның анасының ғайбарлығы оның сыртқы келбетин сүүретлеў арқалы көзге тасланса, гәпин мийманларға өткерип, олардың қандай нийеттеги адамлар екенлигине қарамастан, кеўлин ашып, ҳүрмет көрсетиўи, ананың ишки жан дүньясының гөззаллығы, кеўлиниң кеңлиги, адамгершилиқ пазыйлетлериниң жоқары дәреже екенлиги, соның менен бирге миллий үрп-әдет, дәстүрлерге садықлығы, миймандослығы образлы етип сәўлеленген.

Гүррин сюжетиндеги Тумарис аналықтың сөз етилиўи де халқымыз тарийхын ашып бериўде белгили әҳмийетке ийе.

Бир сөзли болған таў халқының палўаны Қарамурза қарақалпақ елине Жаўынғырды излеп, екінши мәрте келгенинде анасы буўаз қойын сойып, күтип, мийманлардың кеўлин алады. Бул эпизодта жазыўшы қарақалпақ халқының қара үйи – отаўды төмендегіше тәрийппеп береді: «Жақсылап безелген бундай баў-шуўлы он еки қанатлы кең отаў көрмеген олардың аўызлары аңырайып қалды. Иши минтаздай таза, орны орны менен тартылған, түрли реңдеги жүн, жипек сабақ, жиплер менен гүл, ғарғатырнақ, мүйиз, тайтуяқ, дарақ, үш, төрт, алты, сегиз, он мүйеш нағыслар сулығлап тоқылған ақ басқур, қызыл басқур менен ақ, қызыл курлар, шашбаў-шашақлы, пөпекли белжиптиң әжайып нағыслары өз алдына, шаңарақ баўлар, керегеге илдирилген ушлары «шаян түйин» етип пөпекленген

аяқ баўлар, есикқас, ишки жанбаў, ийинбаў, белдеў хэм басқа да қара үй баў-шуўлары, кереге бойлап хэм жокарыдан олай-былай тартылған, қапталға керип байланған, кулласы, көрген адамды хайран қалдырады екен, булардың барлығының отаўға өзгеше сән берип турғанын көрген мийманлар мына гөззаллыққа тәсийин қалды» [2:236].

«Отаў – ший менен қоршалып, кийиз бенен жабылып қойылатуғын көширилип тигилиўге қолай ағаш үй, қара үй» [10:40]. Жазыўшы қара үйдин сәнин келтириўде отаўға тийисли затларды көркем бояўлар менен әжайып түрде тәрийилеп көрсеткен. Соның менен бирге, отаўдың ишиндеги интерьерлер арқалы қарақалпақ халқына тән миллийлик айқын көзге тасланады: «Дәл төрдеги ойма нағыслы сандықтың үстине қойылған қаршынның нағыслары, оның үстине жыйналған айдынды көрпе, «хәрдем қыял» курақ көрпеше, «гүл жайды» курақ дастық үй бийкесиниң жүдә шебер, дуўпияз екенин билдирип тур. Еденге ший, шыпта, алаша, ал, оның үстине өрнекли текиймет төселип, оған курақ көрпешелер салынған. Отаў керегелерине миллий тон, шапан, жегде, малақай, шөгирме, дегелей, бөриклер қыстырылыпты. Қамшы менен садақ хэм найза да керегеден орын алған. Отаўдың оң тәрәпине аламойнақ дуўтар асылған... Үйдин шеп тәрәпинде қалта көринисли, енли керги хэм шанапш керегеге керилипти. Кийимлер салынған боғжамасы да әшекейли екен. Нағыс пенен өрнектелген сулыў сабаяқ, арша сыяқлы буйымлар да көзди тартады» [2:236]. Бундай сүүретлеўлердеги «жазыўшы өз қәлеминиң куўаты арқалы көркем сүүретлеген затлар әлеми, яғный адам баласының өз қолынан шыққан кийим-кеншек, турмыслық затлары, үй кеңислигин толтырып турған сан әлўан үскенелер менен күнделикли турмысқа зәрур курал-жарақлардың барлығы шығармаға түс берип, көркем текстти әлўан түрли қырын танытып, оқыўшыға жумбақ әлемниң есигин ашады. Шығармадағы усы баянлаў бирлиги «әдебий интерьер», ямаса «затлық әлем» деп аталады» [9:46].

Гүрриндеги отаў ишиндеги интерьерлер, яғный, керги, сандық, қаршын, сабаяқ, дуўтар, боғжама, қамшы, садақ, найза, курақ көрпеше, курақ дастық сыяқлы буйымлар қарақалпақ халқының турмыс тиришилигинде қолланылатуғын затлар миллийлигимизден дерек берип турыў менен бирликте гүррин қажарманларының турмыс дәрежесин, индивидуаль өзгешеликлерин, психологиясын хэм де олардың өмирге, турмысқа көзқарастарын сыпатлап берген. Сондай-ақ, шығармада қымыз, шубат, қатық, зағара, ийжан, шелпек, баўырсақ, пәтир нан, бийдай нан, қаймақ, сарымай, гөш бөрек, мәтир бөрек, қауын қақ, бекире куўырдақ, гөш куўырдақ сыяқлы миллий тағамлардың изи үзилмей келиўи бириншиден, ҳаял-қызларымыздың мийман келгенде қабақ шытпастан хызмет етиўи, тағамлардың хәр түрин еринбей писириўи хэм тағам писириўдеги шеберлиги көзге тасланса, екіншиден, қарақалпақ халқының миймандос, қонақшыл халық екенлигин тастыйықлап тур.

Автордың гүрриндеги қажарманларды, олардың ис-хәрекетлерин сүүретлеўде, әсиресе, шығармадағы хәр бир эпизодта персонаждарды ямаса көринисти сыпатлаўда сөз таңлаўға, деталластырып сүүретлеўде, халықтың қәдирли сөз қаймағы болған нақыл-мақалларды, афоризмлерди қолланыўға, көркем сүүретлеў куралларынан нәтийжели пайдаланыўға айрықша итибар қаратқанлығы да жазыўшының өз стилине ийе қәлеми ысылған сөз шебери екенлигинен дерек береді. Әсиресе, миллий колоритти ашып беріўде көркем детальларды, соның ишинде предметлик детальларды өнимли қолланғанын байқаймыз. Илимпаз З.Қабдоловтың айтып өткеніндей, «деталь жазыўшыны көп сөзликтен сақлайды, сөзди үнемлейди, қысқа жуўмақлаўға бағдарлайды» [3:97]. Ал, қазақ

новелласын изертлеген илимпаз Т.Сатылханова, детальларды сүүретлеў деталь хэм психологиялық деталь деп еки топарға бөлип үйренеди. Сүүретлеў детальлардың өзін иштей: затлық деталь, пейзажлық деталь, портретлик деталь, деп бөлсе, психологиялық детальларды ис-хәрекет деталь, тилик деталь деп бөлип қарастырады [8:48]. Усы тийкарда, жокарыда атап өткенимиздей, жазыўшы А.Әбдиевтиң гүрринлеринде предметлик (затлық) детальлар, психологиялық детальлар шеберлик пенен шығарма сюжетине сиңип кеткен. Нәтийжеде, гүрриндеги хәр бир ўақыяларда пикирлерди аз сөз бенен баянлаўға, персонаж характериниң ишки хэм сыртқы өзгешеликлерин ашыўға хэм ўақыя сюжетин мазмунлы хэм ықшам сәўлелендириўде кең қолланылғанлығы көзге тасланады. Көркем шығармадағы бундай сүүретлеўлер арқалы қарақалпақ халқының миллий колоритин, тарийхый жасаў шараятын, турмыс тәризин, мәдениатын көрсетип, олардың жәмийеттеги орнын, турмыс тиришилигин, айқын сәўлелендирген.

Буннан кейин персонаж сөзи, яғный, гүрринши қажарман арқалы қарақалпақ халқының келип шығыў тарийхы, Ноғай ордасына қараслы қарақалпақ деген халық екенлиги, әмири – Едиге батыр, шығысы – түркий, түп бабасы – сак-массагетлер, соңғы дәўирлерде «маңлайы ашық», «сын - сымбатлы», «печенег», «черные клобуки» аталып, жасайтуғын географиялық жайласыў орны – Окс – Яксарт дәрйялары менен Арал теңизи бойлары, Едил-Жайық, Дунай дәрйялары, Балқан атаўы т.б. екенлигин, урыўлары, қәўимлери, аўыллары, мәканлаған жерлери тәрийилленеди. Булардың бәри гүррин қажарманы, ақсақал Қоңырат атаның тилинен, өз ара диалоглары арқалы баянланады. Өз гезегинде, мийманлар да Кавказ таўларынан келген черкес, осетинлер екенлигин, шығысы алан қәўими болып, Арал теңизи жағасында жасайтуғынлығын, турмыс-тиришилигин айтып береді. Профессор П.Нуржановтың атап көрсеткиндей: «баянлаўдың хикаяшы – қажарман формасында авторлық концепция шығарма ўақыяларын хэм баянлаўшы, хэм шығармаға қажарман сыпатында қатнасыўшы субъекттиң ишки ой-сезимлерине, хәрекетине айрықша дыққат аўдарылады» [6:7].

Гүрринде ақсақал Қоңырат атаның баянлаўлары арқалы қарақалпақ халқының келип шығыў тарийхы хэм географиялық жайласыў орны, халқымыздың мәкан басқан жерлери ҳаққында мағлыўматлар бериледи.

Еки бағадыр ораза – хайт тамамланғаннан соңғы айда Жаўынғырдың боз отаўының жанында ушырасады. Жаўынғыр бир тананы сойып, мийманлардан пәтия алып, хұрмет - иззет пенен түрли тағам таярлайды хэм қолларынан суў алдырып, алдына бас қояды.

Халқымызда сыйлы қонақтың алдына бас қойыў дәстүри – әзелден бар. Ақсақал ғаррының диалоглары арқалы бир неше салт-дәстүрлер гүрринде орын алған.

Қарамурзаға: «иним, маңлайың бәрқулла ашық болсын! Көзин ойып алып жут, көзин көргіш болып, аўырыў, сырқаўдан, жасаўраўды билмесин...

«Мына достыңның улы, жийениңе жақсы тилек айтып, тананың қулағын, бир жилик пенен сыйлаң, бул да үлкейгенде сизлердей улы, мәртебели, ел-журтының еситер қулағы, жилик кемиретуғындай ақсақалы, палўаны болғай, иншалла!», – дейди [2:246]. Солай етип, ақсақал айтымын айтып, мийманларға басты үлестирип шығады.

Және бир дәстүр – табақ бериў дәстүри. Бас табақты алыўға үйдиң үлкен келини Зулейха келеди. Өзиниң қолынан табақ алып, басы көрпешеге жеткенше ийилген жерлесиниң бул халықтың дәстүрине енисип

кеткенине Қарамурза қайыл қалады хәм «қосылғаның менен қоса ағар», – дегенин билмей қалады [2:246].

Ауқат уақытындағы бундай салт-дәстүрлер, «бас үлестіріу», «кишкене балаға тананың қулағы беріу», «табақ алыу», «пәтия беріу» сыяқлы миллий үрп-әдет дәстүрлериміз халқымыз тәрәпинен күнделікли турмысымызда бүгінгі күнде де кеңнен қолланылып келмекте.

Буннан кейін елге алыстан келген мийманлар менен танысу мақсетінде ауылдың бір топар жигит – қызлары келеді. Отау ишінде бақсылар дуғтарда, жыраулар қобыз бенен толғау, термелерден нама тербетсе, гиржекши әсбабын ғыйқылдатып қосылып шертип, ал отау сыртында хошхауаз қызлардың шыңқобыз, сыбызғыларының жағымлы намалары адамды уйытады.

Ауқаттан кейін бақсы, жыраулар «Алпамыс»ты таңға шекем жырлап шығады.

Автор халқымыздың хош хауаз сазенде екенлігін, олардың хәр қандай саз әсбапта өзлерінің өнерлерін көрсете алатуғынлығын ашып берген.

Ертеңине, «азанда, ерте, хеш ким оянбай елес-қапаста тауға кетеміз, жекпе-жекке. Уйықлап қалмайық» деген Қарамурзаны оятқан Жауынғырды ол «Кетпеймиз. Усы жерде айқасамыз. Кеулінде гирбиң жоқ таза, саудыраған ақ көкірек, кеңпейіл, әлпайым, мийрман халықтың перзенти болған сендей уллы мәрт жигитти, алп күшке ийе палұанды, оның үстине садақ досты өлтириуім мүмкін бе?! Нан дузыңды нешше мәрте ишип-жеп, дәстурханыңа түпире аларма едим?! Қыяматлик дос, тууысқан боламыз», – дейди [2:248].

Жазыушы гүрриң композициясындағы «Өтирикти ырас етип айтпаған, Бас кетсе де тууры жолдан

қайтпаған...» деген қарақалпақ шайыры Әжинияздың қосығындағы қатарларды эпиграф етип келтиріу арқалы халқымыздың мәрт, батыр, палұан жигитлерінің бір сөзлілігін, айтқан сертин уақытында орынлайтуғынлығын, досқа садықлығын сыпатлап, Жауынғыр образы мысалында шеберлік пенен ашып берген. Нәтижеде, автор шығарманың көркемлік дәрежесін образлы сәулелендіріуіне ерискен хәм де гүрриң персонажларының психологиялық халатын, образлардың көркем тәбиятын тартымлы түрде белгілеп берген.

«Қууыс үйден қуры шықпа» дегендей, қонақларды сарпайлайды. Мийманларға миллий шапан жауып, «Беллерің бәрқулла беккем болсын!» деп белбеуін тартып бууады. «Басларың аман жүрсын!», деген нийетте, қара қалпақ кийгизеді. «Мына тулпар, саған сауға» деп бір ат инам етеді. Таулы мийманлар кеули толып, бір хәпте сайранлайды, тойларға барады, жарысларды тамашалайды, жырау-қыссаханларды тыңлайды, бәзім-гештектерде болады хәм Аймереке деген қызға ашық болып қалады. Сондай-ақ аңға шығады, көлде балық ұслайды. Жақында келип, Аймерекеге куда түсеміз, Қошым жийеннің тойының бір жағын көтеріп, хызмет етеміз, деп, Жауынғыр менен досларша хошласып, елине рауана болады.

Жууымақлап айтқанда, жазыушы А.Әбдиевтің «Қарақалпақ қосығы ямаса нан жеңіз!» атамасындағы гүрриңі көркемлігі, идеялық жақтан тереңлігі менен оқыушыда унамлы тәсір қалдырады. Гүрриңде сүуіретленген уақыялардың мазмұнының тереңділігі А.Әбдиевтің хәзіргі дәуір гүрриң жанрын жанрлық хәм көркемлік жақтан рауажланыуына үлес қосып атырғандығын аңдатады.

Әдебиетлар

1. Әбдиев А. «Қарақалпақ қосығы ямаса нан жеңіз!» // «Әмиўдәрә», 2021, №5, 43-55-б.
2. Әбдиев А. Қарақалпақ қосығы. (Повестлер, гүрриңлер, тымсаллар, интермедиялар хәм сценарийлер). – Ташкент: «Tamaddun», 2021.
3. Қабдолов З. Сөз өнери. – Алматы: «Мектеп», 1982.
4. Камалов Қ. Қарақалпақ повести (жанрдың эволюциясы). – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.
5. Түйчиев У. Ўзбек адабиётида бадийлик мезонлари ва уларнинг маромлари. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2011.
6. Нуржанов П. Әдебиет ҳаққында ойлар. (Илимий, илимий – публицистикалық, әдебий – сынлық мақалалар). – Нөкис: «Билим», 2023.
7. Умунов Х. Адабиёт коидалари. – Тошкент: «Ўқитувчи», 2002.
8. Сатылханова Т. Қазақ новеллаларындағы деталдың көркемдік қызметі: Философия докторы (PhD) дәр. ал. үш.дайын.дисс. – Алматы: 2019.
9. Оспаналы М.Е. Қазіргі қазақ әңгімесіндегі әдеби интерьердің хызметі. // Keruen scientific journal. M.O.Awezov Institute of Literature and Art. ISSN 2078-8134. Volume 72, № 4. 2021.
10. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Төрт томлық. IV том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ хикояларыдағы бадий изланишлар тахлил қилинған. Тадқиқот объекти сифатида таникли ёзувчи А.Әбдиевнинг «Қарақалпақ қосығы ямаса нан жеңіз!» номли хикояси ўрганилған. Муаллиф воқеаларни тасвирлашда, халқимизнинг миллий урф-одат, аңғаналарини тасвирлашда, бадий сўздан, мақоллардан, афоризмлардан фойдаланишда ёзувчи маҳорати мисоллар асосида ёритиб берилған. Хикоядаги хар бир эпизодни очиб тасвирлашда, қахрамонлар образини ёритишда бадий деталь, диалог ва х.к. қўлланишдаги услубий изланишлари илмий-назарий асосда тахлил қилинған.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются художественные искания в каракалпакских рассказах. В качестве объектом исследования выбран и исследован рассказ А.Абдиева «Каракалпакская песня или угощайтесь хлебом!». Проанализированы мастерство писателя при использовании художественного слова, пословиц и поговорок, афоризмов при описании событий, национальных традиций и обычаев. На научно-теоретической основе проанализированы стилистические искания писателя при использовании художественной детали, диалога и т.д. в создании образов героев.

SUMMARY. The article analyzes the artistic research in Karakalpak stories. As a research object, the well-known writer A. Abdiev's "Karakalpak song or taste bread!" the story named. In his work, the author's unique skill in describing the events, describing the national customs and traditions of our people, using artistic words, proverbs, and aphorisms is highlighted on the basis of examples. The stylistic researches in the use of artistic detail, dialogue highlighting the image of the characters, are analyzed on a scientific and theoretical basis.

УДК: 821.51

КӨРКЕМ ӘДЕБИЯТТАҒЫ ИМПРОВИЗАЦИЯ ҚУБЫЛЫСЫ: ИЗЕРТЛЕНИҰИ ТАРИЙХЫ МЕНЕН ТЕОРИЯСЫНЫҢ АЙЫРЫМ МӘСЕЛЕЛЕРИ

К.Г.Матимов – филология илимлери бойынша философия докторы
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: адабиёт, фольклор, санъат, импровизация, импровизатор, шоир.

Ключевые слова: литература, фольклор, импровизация, импровизатор, поэт.

Key words: literature, folklore, improvisation, improvisator, poet.

Импровизация – (французша- improvisation, - итальянша- improvvisazione, - тийкарғы келип шығуы, латын тилинен – improvises (күтпеген, таярлықсыз,

(неожиданный, внезапный) көркем әдебий дөртепени (шығарманы) таярлықсыз, сууырып салып атқаруы ямаса айтыу өнери [11]. Импровизацияның пайда

болыуы дөретиўшилиқ усыл сыпатында раўажланыўының тарийхы халық дөретиўшилиги менен тығыз байланыслы. Ерте дәуірлерден хәр бир халықтың фольклорында импровизация менен жыр жырлаў, дэстан атқарыў әдислери болған. Көпшилиқ халықлардың фольклорлық мийрасларын, әдебиат тарийхын үйрениў барысында импровизациялық талантқа ийе суўырып салып дөретиўшилиқ ететугын өнер ийелери болған. Бундай усыл қарақалпақ фольклоры менен әдебиат тарийхында да болған. Соның ушын усы мақаламызда импровизация қубылысының пайда болыуы, қәлипле-сийи хәм раўажланыў басқышларына, оның теориясының ислеп шығылыуы бойынша үйрениўди максет еттик.

Инсанияттың жәмийетлик турмысында импровизацияның пайда болыуы жүдә узақ дәуірлерге барып тақалды. Халқымыздың бай көркем аўызеки дөретпелери импровизациялық усыллар арқалы дөретилген. Әсиресе, көркем өнер түрлери (көркем әдебиат, музыка, театр, хореография, сүүрет) импровизациялық усыл арқалы раўажланған.

Әйемги Грецияда импровизациялық талантқа ийе болған **әд-рапсод**лар қудайлар хәм қахарманлар ҳаққында қосықлар, жырлар дөретти хәм атқарды. Олар тийкарынан таяр қосықларды атқарыўдан гөре, атқарыў процесинде импровизациялық усыл арқалы жаңа шығарма (жыр) дөретиў уқыбына ийе болды. Бул импровизациялық усыл арқалы дөреткен шығармасын атқарыў процесинде жыршы шығарманың идеялық хәм поэтикалық дүньясын жетилистирип барады. Эпик жыршының импровизациялық қәбилети көпшилиқ халықлардың фольклорында бар. Жыршы (Аэд) атқарған шығармасын екінши орында тәкирарламайды. Жыршының көркемлик дүньясында поэтикалық формулалар қәлиплескен болып, оны дөретиў процесинде пайдаланып отырады [9:46].

«Аэд (грекше *aoidōs* - қосықшы) әйемги Грецияда ел гезип импровизациялық таланты менен қосық (жыр) атқарыўшы өнер ийеси. Әйемги Грециядағы ең дәслепки қахарманлық эпослардың жаратыўшысы сыпатында да тән алынады [7:24]. Аэдлер (жыршылар) қудайлар хәм батырлар ҳаққындағы миф сюжетинен қурылған қосықлар дөретип, қолына саз әсбаплары менен қудай жолына қосық айтып, тамаша қурып келген. Оның қолында ямаса ядында арнаулы көркем текст ямаса шығарма болмаған. Импровизациялық уқыптың жетискенликлери менен шығарма дөретип кете берген. Жәмийетлик турмыстың талапларына муўапық Аэдлер (жыршы) дөретиўшилигиниң абырайы түсип, оны ропсодлар қысып шығарады. Аэдлердиң импровизациялық таланты менен қосықлар (жырлар) атқарыўы нәтийжесинде поэзия туўылыуының ирге тасы қалана баслады. Рапсодлардың тарийх майданына кирип келиўине аэдлердиң дөретиўшилиқ тәжирийбелери салмақлы болды.

Салтанатлы байрамларда поэзиялық шығармалар таңлаўында рапсодлар айрықша көзге тасланады. Рапсодлар лирикалық хәм қахарманлық шығармаларды көркем образлы етип атқарыўда айрықша композиция жаратты. Булардың дөретиўшилигинде аэдлердегидей музыкалы инструментлер болмады, әсиресе, эпикалық (қахарманлық) шығармаларды атқарыў процесинде қолына ҳаса сыяқлы таяқ услап туратуғын болған. Бул таяқ шығарманы атқарыў процесинде импровизация ушын механикалық тәсир жасаған [7:309].

Немис әдебиаты тарийхында шпильманлар импровизациялық усыл менен дөретилген шығармасы «**миннесанг**» деп аталып, бир неше лирикалық жанрларды (рыцар лирикасы, вагант лирикасы, шпильманлардың сиясий хәм дүньяўий поэзиясы, аўыллық хәм сарай поэзиясы хәм т.б) бирлестириледи [1:415; 10:648].

Скандинавия менен Ислания поэзиясында скальдлар айрықша орын ийелеп, импровизациялық усыл менен дөретиўшилиқ еткен [8:486-490]. Ирландия хәм Англия әдебиатларында импровизациялық усыл менен поэзиялық шығармалар дөреткен **бард**лар айрықша әхмийетке ийе болған. Бард ески друид тайпаларының бири болған кельт халықлары арасынан шыққан шайыр хәм қосықшылар. Ирландиялық бардлар руў-қәўим, халық тарийхы хәм дәстүрлери менен, сондай-ақ поэтикалық көркемлик бояўлар, усыллар (аллитерация, ассонанс, парарифма хәм т.б.) менен сатиралық қосықлар дөретти [7:25].

Импровизациялық уқып пенен дөретиўшилиқ әйемги рус фольклорында, былиналарда да айрықша әхмийетке ийе болған. «Сказители- (әңгимешилер) – рус эпосының профессионал хәм профессионал емес атқарыўшылары болып табылады. Олар рус қахарманлық былиналарын ер адамлар «Илья хәм Идолище», «Алеша хәм Тугарин», «Илья Муромец» хәм Калин-царь» хәм т.б. атқаратуғын болған. Ал, хәйеллер болса «Бабы старины («Кексе хәйеллер») «Чурило хәм Катерина», «Добрыня хәм Алеша» сыяқлы шығармаларды атқарыўды абзал көретугын еди. Булар тийкарынан импровизациялық усыллар менен атқарып, жаңа вариантлар, көркем-поэтикалық бояўлар менен үлкен тәсир қалдырған [12].

Рус фольклорында скоморохларда импровизациялық усыллар менен дөретиўшилиқ еткен. Скоморох – (эжайып ойыншы, кеўилли адам, қуўнақ) әйемги Россиядағы өзиниң әдеттеги қуўнақ, кеўилли шығармаларын ески халық саз әсбаплары менен музыкалы ырғақ пенен атқаратуғын (тамаша көрсететуғын) шайыр тәбиатлы импровизатор қосықшы. Скоморохтың репертуарында хәзил, юморлық хәм сатиралық бағдардағы қара сөз бенен аралас келетуғын шығармалар болған. Россияда XI-XVII әсирлерде скоморохлар күшли раўажланып, ел аралап, бир аўылдан екінши аўылға барып дөретиўшилигин ашық майданларда қойып келген. [4:376].

Украин халықларының әйемги фольклорында импровизациялық усыл менен дөретиўшилиқ еткен кобзарьлар эпикалық жанрлардың жырлаўшыларының ўәкили. Кобзарьлардың репертуарында диний жырлар, дидактикалық қосықлар, эпикалық балладалар, хәзил-юморлық шығармалар болды [2:365].

Бундай әдебий қубылыстар өзбек әдебиаты хәм фольклорында да гезлеседи. Өзбек фольклоры хәм әдебиаты тарийхында импровизацияны **бадиха** деген атама менен жүритсе, импровизациялық талантқа ийе болған импровизатор шайырды **бадихағүй шоир** деп атайды. «Бадиха – (арабша сөз болып ойлаўсыз, бирден айтылған шырайлы сөз, тапқырлық» [5:61] -деген мәнини аңлатады. Бадиха (импровизация) күшли тәжирийбе, талант пенен байланыслы әдебий қубылыс болып табылады. Өзбек әдебиаты хәм фольклоры тарийхында бахшилар, аскияшылар, лапгөйлер, қызықшылар, масхарапазлар, ертекшилер, әңгимешелер өнеринде бадихағүлик (импровизация) айрықша әхмийетли рол ойнайды. Аския, қызықшы хәм айтыс сыяқлы халық аўызеки жанрлары толығы менен бадихағүликке (импровизация) тийкарланады.

Өзбек әдебиаты тарийхында Пұлкан шайыр, Ислам шайыр, Фозил Иўлдош улы, Эргаш Жуманбулбул улы сыяқлы бахши-шайырлар, Юсуфжан қызықшы, Жўрахон Султонов, Абдулхай Махсум Қозоқов сыяқлы сөз усталары дөретиўшилигинде импровизация (бадиха) әхмийетли рол ойнаған.

Орта әсир жазба әдебиатында да импровизацияға (бадиха) итибар күшли болған. Жазба әдебиатта мушоирлар импровизация (бадиха) усылы менен атқарылған. Бадихалар (импровизация) дәстүри менен

шығарма дәретиу, атқарыу Әлийшер Науайы заманынан бастап рауажланған [13].

Импровизациялық усыл көпшилик дүнья халықларының мәдениаты тарийхында, фольклоры менен әдебияты тарийхындағы дәретиушиликте айрықша әхмийетли әдебий кубылыс болды. Импровизациялық усыл башқурт фольклоры менен әдебиат тарийхының әдебий процесинде ерте дәуірлерден бастап рауажланған. Башқуртларда импровизациялық укыпка ийе шайыр, дәретиушилерди *сэсэн* деп жүриткен. Сэсэнлер импровизатор сыпатында заман, дәуирге дәретиушилик катнас жасап, сыпатлама бере отырып, әхмийетли дәретиушилик функцияны атқарып келген [3:265].

Татар халқының фольклоры менен әдебияты хәм мәдениаты тарийхында импровизациялық таланқа ийе өнер түрин *чичәнлар* тарийхый-қахарманлық, лиро-эпикалық (ашықлық) характериндеги эпикалық жырларды хәм хәр қыйлы тематикалық жанрларды өз ишине қамтыйтуғын халық қосықларын импровизация менен атқарады [6].

Қырғыз халқында импровизациялық талантқа ийе *ирчи, бақчи, ақын, манасчилар* айрықша көзге тасланады. XIII әсирдеги Кетбуга Шыңғысхан басқыншылығы дәуірінде өмир сүрген ақын-импровизатор. Оның өмири хәм дәретиушилиги бойынша аңызларда, тарийхый жырларда хәм түрклер шежиресинде мағлыұматлар қалған. Көрнекли шешен хәм комузшы («қобызшы» жырау) болған хәм даулы мәселелерди шеше алатуғын әдил қазы болған. Халық Кетбуганың өзиниң аллегориялық жырында комузда (қобызда) ойнауы менен, Шыңғысханға үлкен улы Жошының өлими туұралы хабарды қалай хабарлағаны аңызда сақланған [14]. Халықтың көркемлик дүньясының рауажланыуына әхмийетли роль ойнаған.

Туұсқан қазақ халқында *ақын* – поэзиялық шығармаларды (өлең, жыр, терме, дәстан) дәретип, аұызша атқаратып келетуғын өнер ийеси. Халықтың көркемлик дүньясын қәлиплестирип, руұхый дүньясын байытып, импровизациялық усыл менен көркем-эстетикалық ой-пикир дүньясын қәлиплестирген жыршы болып табылады. Қазақ әдебияты тарийхында ақын уғымының мәниси кең. Қолына домбыра алып өлең (қосық) айтқанды, топ-жыйын алдында айтысқа түскенди ақын деп атайды. Ақын уғымы жырау, жыршы, өлеңши сыяқлы түсиниклерди де өзінде жәмлеген. Аұзыеки әдебиатта ақын өлең (қосық) жыр-дәстанларды импровизациялық усыл менен шығарып хәм атқарыушы болған. Халықтың сөз өнеринде ертеден қәлиплескен дәстүр бойынша талантлы ақындар өлеңди турған жеринде, дәретиушилик таярлықсыз суұырып салып (импровизация) айтқан. Бундай жағдайда өлеңди (жырды) домбыра, қобыз сыяқлы саз әсбаплары менен қосылып орынланған.

Қарақалпақ халқының фольклоры тарийхында импровизациялық талантқа ийе өнер ийелери жырау, бақсы, шешен, лаққы, лапгөй хәм шайырлар (төкпе шайыр, айтыс шайырлары) айрықша көзге тасланады. Булар импровизациялық таланты менен аұзыеки көркем әдебий шығармалар (терме-толғау, қосық, тарийхый жырлар, салт-дәстүр жырлары, дәстанлар, аңыз-әңгимелер, күлкили сөзлер (анекдотлар), лап сөзлер) дәретип хәм атқарып келген.

Жыраулар тек ғана сөз өнериниң ийеси болып қалмастан, сазгер, композитор, музыкант хәм актёрлық талантқа ийе болғанлығын да көриуге болады. Жыраулардың дәстан жырлағанда образға кириуи, оның сөзи хәм хәрекет-мимикаларында анық байқалады. Демек жырау дәстан атқарыу процесинде кур дүзетип үлкен дала театрын жарата алған.

Поэтикалық импровизация – жырау-бақсыларда, шайырларда алдын-ала таярлықсыз белгиленген бир сюжет ямаса тема бойынша жырды (қосық) суұырып

салып шығарма дәретиу болып табылады. Қарақалпақ халқының жырау-бақсылары, шайырлары суұырып салыуға (импровизаторлық) шебер болған. Бул әдебий кубылысты дәретиушилик ушын әхмийетли болған дәстүр деп түсинген. Хәқыйқый импровизаторлық өнер болып есапланатуғын айтыс (жууап айтысы, дәсме-дәс айтысы хәм шайырлары айтысы) сөз өнериниң бийик шыңы болып табылады. Хәуескер жигит-қызлардың дәсме-дәс айтысларында, жууап айтысларында хәм профессиональ шайырлар айтысларында импровизатор шайырлардың сөз жарысындағы қәбилети сынға түскен.

Халық тәрeпинен сөз өнериниң әхмийети, импровизациялық шеберлиги баҳаланған. Импровизатор шайыр халық тарийхын, мәдений мийрасларын, аұзыеки әдебиятын, руұхый дүньясын, миллий салт-дәстүрлерин, этнографиясы менен халық даналығын жетик билетуғын болған. Мине, усы энциклопедиялық көркем әдебий билимлер олардың сөз сапалауында, айтыста үлкен әхмийетке ийе болған.

Көркем өнер түрлериндеги импровизациялық кубылыслар хәккында дәслепки пикирлер Сократ, Платон, Аристотель шығармаларында ушырасады. Әйемги Грецияда Сократ, Платон хәм Аристотель тәрeпинен ислеп шығылған еликлеу теориясы да импровизация менен байланысly.

Сөйлеу менен тилдиң рауажланыуының импровизациялық кубылыслары (белгилери) туұралы П.П. Блонский, М.М.Бахтин, А.Р.Лурия, В.Я.Коровина хәм басқа да алымлар изертледи. Ал, М.Т.Цицерон, М.В.Ломоносов, Д.Карнеги, М.Мамардашвилилер мийнетлеринде шешенлик (ораторлық) өнерлериндеги импровизацияның әхмийетли тәрeплери (роли) хәккында тужырымлы пикирлер билдирилген.

Поэзиялық (әдебий) дәретиушилик процесиндеги импровизациялық әдебий кубылыслар хәккында шайыр-жазыушылардан М.Монтень, И.В.Гете, О.Бальзак, А.С.Пушкин, Н.В.Гоголь, И.А.Гончаров, Л.Н.Толстой, В.В.Маяковский, А.Т.Твардовскийлер жоқары баҳалады.

Импровизациялық усыл халық аұзыеки дәретпелеринде дәретиушилик процесиндеги тийкарғы усуллардың бири болып, ол дәретиушиликте үлкен әхмийетке ийе болған дәстүрли жол болып қәлиплескен. Атап айтқанда, жыраулар дәретиушилиги әйне пайытында импровизациялық усуллардан өнимли хәм мақсетли пайдалана алған. Егер де жырауда импровизациялық укып болмаса ол дәстанды поэтикалық шеберлик пенен атқара алмайды. Және де дәретиушилик тәжирийбесинде хәм атқарыу процесинде дәстан сюжетине, көркем образлар, қахарман характерин ашып беріу импровизациялық усуллар арқалы ересе алады. Солай етип, дәстанның көлеми де мазмұны да, идеялық хәм көркемлик дүньясы да артыуы мүмкин.

Көркем әдебиатта, әсиресе поэзияда импровизация дәстүри айрықша әдебий көркемлик хәм поэтикалық дәретиушиликтеги усыл, әдис ямаса қосық дәретиу техникасы сыпатында баҳаланады. Шайыр-импровизаторда қосық дәретиудің импровизаторлық техникасын хәм көркем поэтикалық формалар, дәретиушилик усуллар, көркемлеу қураллары оның поэтикалық дүньясында қәлиплескен болыуы керек.

Дүнья әдебиятында көпшилик уллы сөз шеберлеринде импровизациялық талант болған. Олардың импровизациялық дәретиушилигиниң нәтийжесинде жаңа шығармалардың дәслепки вариантлары оның поэтикалық дүньясында пайда болған. Мине, импровизация менен пайда болған шығармасын кейинги дәретиушилик процессте жетилистрип отырған.

Импровизация дәстүри айтыс жанрында жүдә шеберлик пенен рауажланғанлығын көриуге болады. Қарақалпақ халық аұзыеки дәретиушилигинде қыз-

жигитлер айтысы (жуўап айтысы) хэм шайырлар айтысы импровизациялық әдебий қубылыс арқалы пайда болған.

Қарақалпақ әдебиятында Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш хэм соңғы дәуірлердеги Аялберген Мұсаев, Садық шайыр, Рам шайыр, А.Дабылов, Т.Жумамуратов, И.Юсупов хэм т.б. шайырлар дәретіушилигинде көриўге болады. Бул шайырлардың поэтикалық дәретіушилигинде импровизациялық уқып болған.

Жуўмақлап айтқанымызда, дүнья фольклористикасы хэм әдебияты тарийхында импровизация қубылысының теориясы пайда болыўы, қәлиплесийи хэм раўажланыў басқышлары бойынша усы мақалада азыкем сөз еттик. Қарақалпақ фольклористика илиминде жыраў хэм баксылардың дәстан дәретіу импровизациясы, халық қосықтары, салт-дәстүр жырлары, шешенлик өнери хэм күлкили әңгимелердің дәретіуиндеги импровизация усылының әхмийети үйренилиўи зәрүр деп есаплаймыз.

Әдебиятлар

1. Алексеев М. П., Жирмунский В. М. и др. История зарубежной литературы. Средние века и Возрождение. - М.: «Высшая школа», 1987.
2. Барабаш Ю. Я. // Киреев — Конго. - М.: Большая российская энциклопедия. 2009.
3. Бұранғолов Мөхәммәтша - Сәсән аманаты: - Өфө: Башкортостан «Китап» нәшриәте. 1995.
4. Квятковский А. П. Поэтический словарь / Науч. ред. И. Роднянская. - М.: Сов. Энцикл., 1966.
5. Куранов Д., Мамажанов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. -Тошкент: «Академнашр», 2010.
6. Мухаметзянова Лилия Хатиповна. Татарские книжные дастаны: история становления жанра и поэтика. Автореферат: диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Казань – 2015
- 7.Словарь Литературоведческих терминов (редакторы-состовители Л.И.Тимофеев и С.В.Тураев). -Москва- «Просвещение», 1974.
8. Самарин Р.М. Поэзия скальдов. // История всемирной литературы.- Т-2. -М.: 1982.
9. Тронский И.М. История античной литературы. –Москва: «Высшая школа», 1988.
- 10.Веселовский А. Н. Историческая поэтика.- М.: «Высшая школа», 2010.

Интернет сайтлар

- 11.<https://ru.wikipedia.org/wiki>
12. <https://arzasamas.academy>
13. <http://e-adabiyot.uz/adabiyotshunoslik/atama/556-atamalar.html>
14. <http://www.welcome.kg/ru/kyrgyzstan/culture/ccssn/>

РЕЗЮМЕ. Мақалода бадий адабиётда, поэзияда импровизация дастури адабий, бадий ва поэтик маҳорати сифатида баҳоланади. Шоир-импровизатор ижодиётда импровизаторлик техникаси ва бадий поэтик формалар ижодкорнинг поэтик дунёсида шаклланиши ҳақида сўз этилади.

РЕЗЮМЕ. Мастерство импровизации, особенно его традиции, автор изображает как одну из особых традиций поэтического творческого метода исполнения стихотворений, причем как один из приемов создания стихотворений. Поэт-импровизатор в процессе создания стихотворения использует приемы импровизации, поэтические формы, литературные приемы, выразительные средства и автор с их помощью может широко описывать поэтический мир.

SUMMARY. Author depicts improvisation skill especially its traditions as one of the special tradition of poetic creative method in performing poems, moreover as one of the technique of creating poems. Poet-improvizor in poem creating process uses techniques of improvisation, poetic forms, literary methods, expressive means and author with the help of this means can widely describe poetic world.

NOSIR FOZILOV ESSELARINING BADIY-MA'RIFIY XUSUSIYATLARI

S.Matchanov – pedagogika fanlari doktori, professor

Circhiq davlat pedagogika universiteti

Tayanch so'zlar: millatparvar adiblar, ijodiy biografiya, tarixiy hujjatlar, ijodiy tajriba, asarning yaratilish tarixi.

Ключевые слова: писатели-националисты, творческая биография, исторические документы, творческий опыт, история создания произведения.

Key words: nationalist writers, creative biography, historical documents, creative experience, history of creation of the work.

Xotira insonni doimo o'tmish va kelajak bilan bog'lab turadi. U bosib o'tgan yo'l haqida shunchaki tarix bo'lib qolmasdan, kelajak to'g'risida chuqur o'ylarga toldirishi, aqlu shuurimizni muammoning ildizini topishga yo'naltirishi jihatdan muayyan tarbiyaviy maqsadga xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir. Jahon adabiyotida xotiranaivislikning yuksak va xilma-xil namunalari yaratilgan bo'lsa-da, XX asr o'zbek adabiyotining tamal toshini qo'ygan Mahmudxo'ja Behbudiy, Fitrat, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Usmon Nosir kabi millatparvar adiblar to'g'risida shu xildagi xotiralarning yo'qligi, H.Qodiriyning A.Qodiriy haqidagi asarlarini hisobga olmaganda, O.Sharafiddinov, N.Karimov, B.Qosimovlarning tadqiqot xarakteridagi ishlarida esa asosan tarixiy hujjatlarga tayanganligi mazkur yozuvchilarning hayotiy va ijodiy biografiyasini yaxlitlikda o'rganishga izn bermasligi tabiiy.

Shunga ko'ra, G'.Gulom, Oybek, A. Qahhor, Mirtemir, M.Shayxzoda, H.G'ulom, S.Ahmad, S.Zunnunovalardan tortib, O'.Umarbekov, E.Vohidov, A.Oripov, Sh.Xolmirmirzayev, T.Murodgacha bir necha avlod ijodkorlariga oid taqdirar talqinining badiiy gavdalanitirilishi "Topdim-u yo'qotmadim" kitobning tilga olishga arzugulik jihatidir. Agar undan M.Avezov, S.Muqonov, G'.Musrepov, G'.Mustafin kabi taniqli qozoq adiblari haqidagi voqeiy hikoyalarining ham o'rin olgani nazarda tutilsa, xalqlar do'stligi bilan bog'liq adabiy-ma'rifiy qimmatini yanada ortadi.

O'zbek, qozoq va qoraqalpoq xalqlarining urf-odatlarini milliy mentaliteti va og'zaki ijodi namunalariga xos ma'no nozikliklarini chuqur tushunishi, qolaversa, Oybek, G'.G'ulom, M.Avezov va S.Muqonovlar kabi ustoz adiblar e'tirofi va g'amxo'rliklaridan bahramandlik yosh yozuvchini badiiy mahoratini oshirish ustida tinmay izlanishga da'vat etadi.

Aynan taniqli so'z san'atkorlarining ijodiy tajribasi N.Fozilov uchun mahorat maktabi vazifasini o'tagan "Ustozlar davrasida", "Bir otar to'pponcha", "Munavvar lahzalar", "Eslasang diling yorishur", "Ustozlar so'zlaganda", "Toshkentning nosi", "Said Ahmad noming baland" nomli kitoblari kirgan esselari va voqeiy hikoyalaridagi badiiy ijodning g'oyatda serzahmad va o'ziga xos san'at turi ekanligi xususidagi kuzatishlarida aniq-ravshan sezilib turadi.

Har bir asarning yaratilish tarixi bilan bog'liq o'z tarjimai holi bo'lganidek, "Topdim-u yo'qotmadim" kitobining ham o'z tarixi bor. Kitob yaratilish vaqti jihatidan chegara bilmaydi. Gap shundaki, unda adibning qalbida adabiyotga, badiiy ijodga qiziqish va mehr-muhabbat uyg'ongan ilk bolalik davridan to' ustoz so'z san'atkori darajasiga yetishgan davrigacha bo'lgan ijod ahli bilan yelkama-yelka o'z boshidan kechmish-kechirmishlari ibratomuz hikoyalar tarzida qalamga olinadi. Muhimi, muallif xotiranaivisligi bir kishining ijodiy taqdiriga doir shunchaki esdaliklar bo'lmay, ijodda hamnafas, hayotda yelkadosh yozuvchilarning shaxs va qalamkash sifatidagi

badiiy olamga teran nigoh tashlagan o'ziga xos munosabatlarni talqinidir. Kitob esselar, mustaqil voqeiy hikoyalardan tashkil topgan bo'lsa-da, yaxlit asar sifatida o'qiladi. Uning bosh qahramoni adibning o'zi.

Odatda, shu tipdagi aksariyat asarlar kim haqida yozilgan bo'lsa, o'sha kishining ishdagi yutuqlari yoxud el-yurt hurmatiga sazovor bo'lgungacha bosib o'tgan yo'li bayon qilinadi. N. Fozilov ulardan farqli o'laroq, avvalo, o'z qahramonlarining insoniy sifatlariga e'tibor qaratadi. Ularning har qanday odam yo' qo'yishi mumkin bo'lgan kamchiliklaridan ham ko'z yummaydi. Qahramon hayotiga tegishli u yoki bu epizodni keltirishdan oldin o'sha epizodni qalamga olishdan ko'zda tutilgan maqsadiga ishora qiladi. O'z kuzatishlarining xolisligini dalillash uchun lozim topsa, boshqalarning fikr-mulohazalariga, lozim topsa, tarixiy hujjatlarga murojaat etadi. Shu tariqa tasvir xolisligini ta'minlashga qaratadi. O'lmas Umarbekov xotirasiga bag'ishlangan "Azizim" essesinde u kishining o'ziga (boshqalarga ham) azizligiga doir epizodlardan oldin kitobxon qulog'iga asar g'oyasi xususida "shipshib" qo'yadi: "Bir toifa odamlar borki, uning nomini eshitib oq ijrg'anasan; ikkinchi bir toifa odamlar borki, uning nomini eshitish bilan diling yayrab ketadi. Do'stimiz O'lmas ana shu ikkinchi toifadagi dilbar odamlardan edi".

O'lmarbekovni yaqindan bilgan-bilmagan kishilar uning dilbarligi nimalardan iborat ekanligini bilishga qiziqishlari tabiiy.

N.Fozilov esselariga xos xususiyatlardan yana biri adibning o'z qahramonlari taqdiri bilan bog'liq kuzatishlari xolisligini turli yo'llar bilan dalillashdir. Mazkur esseda Yozuvchilar uyushmasi kengashida O'lmarbekovni "O'zbekiston xalq yozuvchisi" unvoniga tavsiya qilishda kengash a'zolarining turlicha munosabatida bo'lganligi xususida so'z yuritilgan ekan, bu gap-so'zlarni boshqalar ham tasdiqlashi mumkinligini bildiradi: "Oralaringizda: "Bu odam sal oshiribroq yubordiyov!" deydi odamlar ham chiqib qolar. Yo'q, men hech ham oshirib yuborganim yo'q. agar shunaqa odamlar bor bo'lsa, o'sha majlisda mening yonimda o'tirib, taklifimni birinchi bo'lib, qo'llab-quvvatlagan Hafiz Abdusamatovdan so'rasinlar. U kishi bor gapni oqizmay-tomizmay aytib berishi mumkin. O'sha majlisda O'tkir Xoshimov ham bor edi..."

Har ikkala kishining guvohlikka chaqirilishi kitobxonda yozuvchi fikrlari yuzasidan shubha tug'dirmaydi.

N.Fozilov shu xildagi aksariyat asarlarida o'z kuzatishlarini quvnoq yumor vositasida latifanoma hangomalar tarzida ifoda etgan bo'lsa, "Topdimu yo'qotmadim" da ko'proq lirik xislat bilan yo'g'rilgan realistic uslubga mo'lik bildiradi: "Ajoyib yoz kunlarining biri edi: tevarakatdan saratonning nafasini qaytaruvchi tafti, asfaltidan qaynoq xovur ko'tariladi. Xiyobondagi daraxtlarning yaproqlari qilt etmaydi, qushlar ham in-iniga urib ketishgan. Issiqdan bo'g'riqib, nashryotning oldiga kelib qolganimda, ichkaridan Mirtemir aka chiqdi".

Shu taqlid kitobxonni Mirtemir bilan tanishtirgach, shoirning inson sifatidagi ma'naviy qiyofasiga oid kuzatishlarini xavola etadi: "Mirtemir akanikiga kirib borganimda allaqachon oqshom salqini tushib, atrof nimqorong'i tortib qolgan edi. Xovlida Mirtemir aka atirgullarga suv sepib yurar, sadarayhonning tarovatli bo'yi xovlini tutib ketgan, gullarning bargiga sepilgan suv tonggi shudringday tiniq yilltilar, xovliga allaqanday bir go'zallik baxsh etar edi. Mirtemir aka meni ko'rishi bilan qo'lidagi rezina shlangni shundoqqina atirgullar jo'yagiga to'g'irlab qo'ydi-da, peshvoz chiqdi."

Shoir xovlisida atirgullarning ochilib turishi, sadarayhonning tarovatli bo'yi, gul barglariga sachragan suvlarning tongi shudringday tovlanishi to'g'risidagi tasvir tiniqligi gullarga suv sepib yurgan shoir timsoli bilan uyg'unlashib kitobxon qalbida iliq tuyg'ular uyg'otadi.

"Yaxshilarga yondashib" essesindegi bunday manzaraholatlarni yozuvchi ijodiga xos umumiy xususiyat bo'lib,

kitobxon ishonchiga kirishning samarali yo'llaridandir.

Garchi kitob ibtidosida muallif u yoki bu yozuvchining badiiy olamiga adabiyotshunos bo'lib emas, oddiy bir yozuvchi nigohi ila yondashganligi qayd qilingan bo'lsa-da, o'rni-o'rni bilan adibning o'z qahramonlari ijodiga birdek hurmat nuqtai nazaridan yondashganligiga guvoh bo'lasiz. Jumladan, "Ukadek aziz, dostdek qadrdon edi" nomli essesinde Tog'ay Murodning badiiy mahorati to'g'risida so'z yuritilgan qayd qilingan yozadi: "Yozuvchini bamisoli shamchiroqqa o'xshatish mumkin. Shamchiroqqa vaqti-vaqti bilan yog' quyib turmasangiz, piligi kuyib tamom bo'ladi-qoladi. Yozuvchi ham hayotni kuzatmas ekan, o'z ustida ishlamas ekan, mashq qilmas ekan, hali aytganimiz chiroq kabi "pis" etib o'chadi-qoladi... Unda (Tog'ay Murodda. - S.M.) istiqbolimiz tufayli qandaydir katta bir jur'at, shu katta jur'at tufayli erkin fikrlash paydo bo'ldi. "Otamdan qolgan dalalar" romanidagi oddiy mehnatkash aholining dardu alamlarini, jabru jafolarini tap tortmay yozishga jur'at qildi. Sho'ro tuzumi mehnatkash xalqni ayovsiz ezib yuborganini dadil va rostgo'ylik bilan yozdi".

Ayni hikoyada Said Ahmadning "Jimjitlik" romanini yozish jarayonida Tog'ay Muroddan otlarning o'ziga xos tabiati xususida maslahat olishi bilan bog'liq voqealar tavsiloti kitobxonni yozuvchi ijodiy laboratoriyasiga chuqurroq olib kirishga xizmat qiladi. Xuddi, shuningdek, "Mulla Shukur" essesinde shukur Xolmirzayevning ilk ijodi to'g'risida so'z yuritilgan, o'tgan asrning 50-60 yillarida bolalar nasrida yo'l qo'yilgan kamchiliklar xususida tegishli xulosalarini bayon etadi.

Adib "Buyuk Muxtor Avezov" nomli essesinde badiiy adabiyotga sho'rolar davri mafkurasi tazyiqi xususida so'z yuritib, Oybek bilan Muxtor Avezov, G'abit Musrepov bilan G'abiden Mustafin, G'afur G'ulom bilan Qosim Omonjo'lovlariga o'xshash iste'dod egalarining erkin ijod qilishi oson kechmaganini qayd etadi. Ayniqsa, M.Avezovning "Olatasir zamon" nomli qissasining Abdulla Qahhor qalamiga mansub "Sarob" romani bilan taqdiridoshligi to'g'risidagi qayd qilingan qaydlari har qanday kitobxonni befarq qoldirmaydi.

"Ba'zan noshud munaqqid, - deb yozadi adib, - bir asarni chala-chulpa, tushinib - tushunmay o'qib, bir yoqlama, xom- xatala fikr aytib qo'yadi-da, bu gap o'sha asarning keyingi taqdiriga yomon ta'sir ko'rsatadi. Ustoz Abdulla Qahhorning "Sarob" romani shu ahvolga tushib, buning asorati ayni yozgi shamollashday uzoqqa cho'zilib, ya'ni o'n sakkiz yil deganda zo'rg'a nashr qilingani ham-maga ma'lum. "Olatasir zamon" qissasi ham shu jihatdan "Sarob" romani bilan taqdiridosh".

Ma'lum bo'lishicha, "Olatasir zamon" 1927- yilda Qizil O'rda shahrida kitob holda nashr qilingach, noshud munaqqidlarining noo'rin tanqidiga uchraydi. Natijada oradan 45 yil o'tib, oldin rus tilida, keyinchalik qozoq tilida bosilib chiqadi.

"Topdimu yo'qotmadim" kitobiga kirgan esselar, voqeiy hikoyalardagi asar qahramonlarining o'ziga xos tabiatiga doir kuzatishlar yozuvchi ijodiy laboratoriyasiga yo'l ochishi bilan yuksak e'tibor va e'tirofqa sazavordir.

"Men u kishining (M.Avezovning) vazminligi-yu mutafakkirligini, - deb yozadi adib, - Abish Kekelboyevda, prozadagi keng qamrovligi-yu kuydi-pishdiligi, dadilligini Abdujamil og'a bilan Sherxon Murtazo og'lida, dramaturgiyadagi salohiyatini Qoltoy Muhammadjonov bilan Dulat Isabekovda, adabiyotshunoslik ilmidagi zukkoligi-yu bilimdonligini Zeynulla og'a Qabulov bilan Rahmonqul Berdiyevlarda ko'raman".

Bu mulohazalar shunchaki qaydnoma bo'lmasdan, qardosh qozoq adabiyotining yetakchi xususiyatlarini chuqur idrok etishga yordam beradi.

Shu o'rinda aytish joizki, essechilikni o'zbek adabiyotida butkul yangi janr deb bo'lmaydi. Uning ilk namunalari mumtoz adabiyotimizda Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois", Davlatshoh Samarqandiyning "Taskiratush

shuaro”, Boburning “Boburnoma”, Munis va Ogahiy asarlarida, keyinchalik H.Qodiriyning “Otam haqida” nomli kitoblari uch koʻrsatgan edi.

Ustozlar davrasida kamol topgan N.Fozilovning shu janrga qoʻl urib uning yuksak namunalari yaratganligi tahsinga sazavordir.

Asarlariga xalqlar doʻstligi gʻoyasini chuqur singdirgan adib qaysi millat vakili timsolini yaratmasin, oʻsha qahramon mansub millat tili, urf-odatlar, turmush tarzini bir daqiqa boʻlsin hayolidan qochirmaydi. Binobarin, adib yaratgan qahramon nutqi va feʼl-atvorida millati ruhiyati butun nozikligi bilan oʻz ifodasini topadi. Natijada uning xarakter takomili kitobxonda ishonch uygʻotadi.

Adib ijodining yutugʻini taʼminlagan omillardan yana bir soʻz va iboraga qahhorona hassoslik bilan yondashishdir. Uning qissa va hikoyalari oʻqigan ziyar kitobxonning oʻsha davr bolalar adabiyotidagi quruq pand-nasihattan iborat “xavfli virus” dan xoliligini payqashi qiyin emas.

Kezi kelganda, “Topdimu yoʻqotmadim” dagi barcha asarlarni xotirnavislikning mumtoz namunalar tarzida baholashdan yiroqmiz. Kitobdagi “Azizim”, “Saida opamiz” kabi baʼzi esselarida asar qahramonlari bilan bogʻliq tafsilotlarga kengroq oʻrin berilgan boʻlsa, “Shoirning bax-

ti”, “Saboq” esselarida asar qahramonlari oʻrniga koʻproq muallifning oʻz kechinmalariga toʻxtalishi ortiqchadek tuyuladi. Bu esatibiyki, oʻquvchini zeriktiradi.

Shunga qaramay, taniqli bolalar yozuvchisi, xalqlar doʻstligining tolmas kuychisi Nosir Fozilovning hassos adib va sinchkov tarjimon sifatidagi koʻp yillik kuzatishlari asosida yaratilgan va Oʻzbekiston Respublikasi Davlat mukofotiga sazovor boʻlgan “Topdimu yoʻqotmadim” xotira va voqeyi hikoyalar kitobi oʻzining badiiy, maʼrifiy, tarbiyaviy ahamiyatiga koʻra istiqbol davri adabiyotining yuksak namunalar qatoridan joy olishi shubhasiz.

“Shum bolaning nabiralari” qissasi uchun Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasining Gʻofur Gʻulom nomidagi mukofoti (1985), tarjimalari uchun Qozogʻiston Yozuvchilar uyushmasining Beyimbet Maylin mukofoti (1986), “Oʻzbekistonda xizmat koʻrsatgan sanʼat arbobi” unvoni (1989), “Ustozlar davrasida” kitobi uchun Hamza nomidagi Oʻzbekiston davlat mukofoti (1990), Qozogʻiston Yozuvchilar uyushmasining “Olosh” nomli xalqaro mukofoti (2000), “El-yurt hurmati” ordeni (1999), “Topdim-u yoʻqotmadim” kitobi uchun Oʻzbekiston Respublikasi davlat mukofoti (2011) bilan taqdirlanishi yozuvchining kamtarin ijodiga berilgan munosib bahodir.

Adabiyotlar

1. Mirziyoev SH.M. “Adabiyot va sanʼat, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz maʼnaviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir”. Oʻz AS, 2017 yil 4 avgust.
2. Adashboev T., D.Rajab. Sattrlardan taralgan mexr. –T.: “Turon zamin ziyo”. 2017.
3. Barakaev P. JonaJonim, sheʼriyat. –T.: “Chʻlpon”, 1997.
4. Barakaev P., Ochilov E. Badiiy tasvir mahorati. –T.: “Muharrir”, 2019.
5. Jamilova B. Oʻzbek bolalar adabiyoti. Oʻquv qoʻllanma. –T.: “Noshir”, 2019.
6. Ibrohimova Z. Kichkinoylar adabiyotining xususiyatlari. –T.: “Ukituvchi”, 1994.
7. Irixajeva S. Bolalar adabiyotida didaktika. –T.: “Fan”, 1978.
8. Milliy istiqbol gʻoyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. –T.: “Oʻzbekiston”, 2000.
9. Musurmonova O. Maʼnaviy kadrlar va ʼshlar tarbiyasi. – T.: “Ukituvchi”, 1996.
10. Safarov O., Barakayev R., Jamilova B. Bolalar adabiyoti. –Buxoro: “Durdona”, 2019.
11. Shermatova U. Tarixiy, adabiy-badiiy manbalarda vatan timsoli. –T.: «Nodirabegim». 2021.
12. Oʻzbek bolalar adabiyoti antologiyasi. 2 jildlik. 1-2- jildlar. –T.: “Oʻqituvchi”, 2017.
13. Oʻzbek bolalar adabiyoti. –T.: “Esh gvardiya”, 1976.
14. Kuzi Ismoil. Shʻx akal, shumtakalar. –T.: “Tafakkur kanoti”, 2016.

REZYUME. Ushbu maqolada bolalar yozuvchisi Nosir Fozilov esselari badiiy-maʼrifiy jihatdan tahlilga tortilgan. Maqolada Nosir Fozilov hayoti bilan bogʻliq maʼlumotlarning keltirilishi kitobxonni adib asarlarini badiiy anglashiga xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются сочинения детского писателя Насира Фазилова. Информация о жизни Насира Фазилова в статье помогает читателю понять творчество писателя.

SUMMARY. In this article, the essays of the children's writer Nasir Fazilov are analyzed. Information about the life of Nasir Fazilov in the article helps the reader to understand the works of the writer.

SHEʼRIYATDA DIALOG VA UNING BADIY FUNKSIYASI

S.Matyakupov – filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Ajiniyaz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: dialog tarixi, adabiyot nazariyasi, oʻrganilish tarixi, badiiy funktsiya, kommunikatsiya, ifoda uslubi.

Ключевые слова: история диалога, теория литературы, история обучения, художественная функция, общение, стиль выражения.

Key words: history of dialogue, literary theory, history of learning, artistic function, communication, style of expression.

Badiiy dialog mustaqil hayotiy hodisa sifatida shakllangan, qadim davrlarda fan va falsafaning oʻziga xos talqinlash vositasi boʻlib xizmat qilganiga qaramasdan, badiiy tafakkur elementlaridan xoli boʻlmagan. Badiiy tafakkur sarhadiga oʻtgandan keyin esa tabiiy ravishda badiiy nutqning ichki tarkibida oʻz vazifasini bajara boshlagan. Badiiy-uslubiy vazifa bajarishi bilan birgalikda badiiy asarning ichki tashkillanish jarayonlariga kuchli taʼsir etgan. Fikr kontrasti, badiiy gʻoyalar, estetik ideallarning jonli tarzda shakllanishi, asar kompozitsiyasida tezis-antitezis-sintez tizimining maydonga kelishida muhim rol oʻynaydigan yetakchi komponentga aylangan. Bir soʻz bilan aytganda, badiiy nutqning yetakchi komponenti boʻlib qolgan.

Badiiy nutq haqida qisqa, loʻnda, umumlashtiruvchi tavsifni esa biz birinchi navbatda adabiyotshunoslik lugʻatlaridan topamiz. N.Hotamov, B.Sarimsoqovlar tomonidan yozilgan “Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-oʻzbekcha izohli lugʻatida” uslub, dialog, nutq maromi, personaj nutqi kabi tushunchalar izohlangani

holda, badiiy nutq, sheʼriy nutqqa bagʻishlangan izoh uchramaydi. Mustaqillik davrida yozilgan milliy “Adabiyotshunoslik lugʻati”da badiiy nutq, uning tuzilishi, tarkibiy qismlari, komponentlari masalasiga maxsus toʻxtalinmagan. Ammo “dialog”, “nutqiy xarakteristika” kabi maqolalarda badiiy nutqning ayrim belgilari qayd etib keltirilgan. Jumladan, sheʼriy nutq haqida “Lugʻat”da shunday maʼlumotlar keladi: “**Sheʼriy nutq** – poetik nutq, nazm; muayyan bir oʻlchov (vazn) asosidagi ritmga ega, oʻzining musiqiy jarangi, emotsional-hissiy toʻyintirilganligi bilan farqlanuvchi nutq shakli. Sheʼriy nutqdagi oʻziga xos intonatsiya, musiqiylik ritmik boʻlaklar va ritmik vositalar, oʻziga xos fonetik va sintaktik tashkillanish orqali vujudga keladi. Sheʼriy yoʻlda yozilgan lirik asardagi kayfiyatning hosil qilinishi, kechinmaning oʻquvchiga “yuqtirilishi”da uning ritmik-intonatsion tomoni muhim ahamiyat kasb etadi. Yaʼni sheʼrning ritmik-intonatsion xususiyatlari uning mazmuni bilan belgilanadi, mazmun bilan uygʻunlik kasb etadi. Oʻzining kelib chiqishi jihatidan sheʼriy nutq badiiy nutqning nasriy shaklidan

qadimiyoq, aniqrog'i, o'z vaqtida u badiiy nutqning yagona shakli bo'lgan" [10:253]. She'riy nutqqa berilgan ushbu qisqa va lo'nda ta'rifning o'ziyoq: a) uning qadimiyligi, nasriy nutqdan oldin paydo bo'lganligini (bu yerda maqola muallifi sof janrlashgan nutq shakli haqida gapirayotganini e'tiborga olish lozim, aslida mutaxassislar dastlab badiiy nutqning epik shakli, mif va eposning nasriy qismi paydo bo'lganini uqtiradilar, S.M.), she'riy nutq tarixi; b) ritm va musiqiy jarangdorligi; v) hissiy-emotsional ta'siri, o'quvchiga yuqtirilishi, kayfiyat hosil qilishi, retseptiv funksiyasi, kommunikativ funksiyasi; g) fonetik (shakliy) va sintaktik (mazuniy) uyg'unlashuv natijasida maydonga kelishi; d) mazmunning shakl, shaklning mazmun vositasida yetkazilishi kabi eng muhim tarkibiy xossalari, ichki komponentlari haqida tasavvur beradi. Biroq bu maqolada she'riy nutqning sintaktik jihatlariga emas, struktur-shakliy tomonlariga ko'proq urg'u berilayotgani seziladi. Buni faqat mazkur lug'at mualliflarining talqini deyidigan bo'lsak, biryozlama fikrlagan bo'lamiz. She'riy nutqda ritm hamda vaznning yetakchi komponent sifatida ko'rsatilishi D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheraliyevlarning "Adabiyotshunoslik lug'ati" gacha yozilgan barcha boshqa lug'atlarga ham xos. Albatta, badiiy nutqning barcha tarkibiy qismlari qamrab olingan, ularning mukammal tavsifi berilgan, to'la, spesifikasi, vazifalari belgilangan ilmiy ta'rifning bo'lishi ham mumkin emas. Chunki badiiy nutq, jumladan, she'riy nutq bir joyda qotib qolgan, o'zgaras hodisa deyish to'g'ri bo'lmaydi. Uning o'ziga xosligi ham, sof poetik birlik ekani ham uning aynan "harakatdagi estetika" (V.Belinskiy) ekani bilan belgilanadi.

Xorijdagi nazariy manbalarda "Badiiy nutq" – "poetik nutq" (поэтическая речь), "badiiy nutq" (художественная речь), "she'riy nutq" (стихотворная речь) singari turlicha istilohlar bilan ataladi. Umumiy holatda: "Nutq o'ziga xosliklarini badiiy ijod va badiiy qabullash predmeti sifatida jamlovchi – *badiiy nutq*" tarzida tavsiflanadi [Qarang. 12]. Lingvistik nuqtayi nazardan: "Nutq – til mahsulotlaridan shu tilning boshqa vakillari yoki muayyan guruhi, o'z-o'zi bilan muloqot qilish uchun foydalanayotgan so'zlovchi faoliyati" [9], deya tavsiflanadi. Badiiy-estetik nuqtayi nazardan: "Badiiy nutq (речь художественная) – (poetik nutq) til estetik funksiyasini realizatsiya qilish. Badiiy nutq spesifikasi uning har bir elementiga xos mazmun-mohiyatni maksimal darajada aks ettirishida. Xalq og'zaki ijodiyotida shakllanadi" [2], tarzida ta'riflanadi. She'riy nutq esa: "Poetik nutq – bu aks ettirishning o'ziga xos turi. U nasriy kommunikatsiya shakllaridan farq qiladi. She'riyatda hissiyotni uzatish, obrazlarlar yaratish, o'quvchida muayyan assotsiatsiya hosil qilish uchun turli-tuman uslub shakllari, adabiy figuralardan foydalaniladi" [11], deb xarakterlanadi. Mazkur ilmiy xarakteristika va ta'riflarda badiiy nutqning besh shakli – so'zlashuv (dialogik), umumiy (prozaik, dramatik, she'riy), emotsional (lirik-psixologik), retseptiv (hissiyotlarni realizatsiya qilish), kommunikativ (poetik aloqa), ajratib ko'rsatilgan. Ichki va tashqi komponentlari belgilangan.

Umuman, badiiy nutq va badiiy asar tiliga nisbatan filologiyaning yetakchi muammosi sifatida perespektiv yondashuv o'tgan asrning 10-20-yillaridan jiddiy tus olgani ma'lum. A.N.Veselovskiy, A.Potebnyaning bu yo'nalishdagi jiddiy tadqiqotlari, Amerika, Fransiya, Polsha, Chexoslovakiya, Yugoslaviya, Germaniyalik olimlarning lingvopoetikaga doir tadqiqotlari, ayniqsa rus "formal maktabi" vakillarining ilmiy izlanishlari bu sohada muhim yangiliklarning maydonga kelishiga olib keldi. "Badiiy til – tilning estetik funksiyasidir" (O.M.Brik), "Badiiy til – badiiy tasvirga sozlangan tildir" (L.P.Yakubinskiy) yoki "Poeziya o'ziga xos yo'l bilan tashkillangan til sifatida qaralishi mumkin va lozim" (R.Yakobson) singari tezislar badiiy nutq badiiy til va

poeziyaning eng muhim komponenti ekanini ko'rsatadi.

A.A.Potebnya har bir yangi so'zning paydo bo'lishini yangi mazmunning maydonga kelishi uchun vosita bo'lishini ta'kidlar ekan, buning dastlabki holatda uch elementdan tashkil topishini aytadi: a) qismlarga bo'lingan tovushlar birligi: mazmunning tashqi belgisi; b) tasavvur: belgining ichki mazmuni; v) sof ma'no: tovush va mazmun uyg'unligi [8:133]. Ko'rinadiki, bu yerda olim nainki jumla yoki matn, balki so'zning kommunikativ funksiyasi, dunyoga kelishi va qabul qilinishi shakl-mazmun hodisasining eng kichik birligi sifatida izohlaydi. Demak, so'z dastlab tovush va shakl sifatida, so'ngra tasavvur yoki ichki mazmun sifatida, oxirida tovush (tashqi, shakliy) va tasavvur (ichki, mazmun)ning tabiiy uyg'unligi sifatida badiiy vazifa bajaradi. Shu tariqa jonli nutq maydonga keladi. Bu esa o'z navbatida badiiy nutqning paydo bo'lishi, "fikr harakati" (A.Potebnya) uchun muhim zamin bo'lib xizmat qiladi. So'z ichki jarayonlariga xos dialogik uyg'unlik aynan muloqot jarayonidagi dialogga asos bo'lib xizmat qiladi. Natijada, kommunikatsiya jarayoni maydonga chiqadi, "ijtimoiy hayotda fikrlar almashinuvi" [8:135] ya'ni dialog vujudga keladi.

Olimning quyidagi fikrlari yuqorida biz kelgan xulosalarni yanada quvvatlaydi: "*So'zning so'zlovchiga ta'siri*. Biz uchun dunyo o'zimizda ro'y berayotgan o'zgarishlar yo'li sifatida namoyon bo'ladi. Biz tomonimizdan bajariladigan vazifa "men" va "boshqa" deya ajratadiganimiz tor ma'nodagi dunyo o'rtasini doimiy tarzda chegaralab turishdir". Olimning fikricha, "Poeziya keng ma'nodagi inoskazanie (istoria, kinoya, qochirim)"dir" [8:141]. Buni "men" (muallif, lirik qahramon) tomonidan aytilishi yoki aytilgan poetik so'zning "boshqa" tomonidan qabul qilinishi tarzida tushunadigan bo'lsak, badiiy dialogni badiiy nutqning eng muhim komponenti ekani to'g'risidagi haqli xulosaga kelamiz.

Masalan, shoir Abdulla Oripovning:

Jahldor tabiat endi yuz o'girdi,
Boqmadi chopsak ham yig'lab ortidan.
Tirik ot o'rniga *yog'och ot* berdi,
Uyni esa berdi, *yerning ostidan*..." [6:82].

satrlaridagi "tabiat", "yog'och ot", "yer ostidagi uy" so'zlari to'raligicha "inoskazanie", ya'ni istoriadir. Bu so'zlar bir vaqtning o'zida muallif, lirik qahramon va keng o'quvchilar ommasini ham qamrab oladigan, ularda qo'rquv assotsiatsiyasini uyg'otadigan metaforalar bo'lib hisoblanadi. O'quvchi bu yerda "jahldor tabiat" istoriasida Xudo, taqdir, tabiat qonunlarini, "yog'och ot" istoriasida umr oxiri, o'lim, tobutni, "yer ostidagi uy" istoriasida insonning so'ngi manzilini, qabrni tushunadi. Bir qarashda shoir dunyoning o'tkinchiligi, umrning qisqaligi, qismatning bevafoqligi haqida monologik fikr yuritayotganga o'xshaydi. Ammo ajratib ko'rsatilgan istoraviy elementlar muallifning o'z-o'zi lirik qahramon va o'quvchi bilan polifonik munosabatga kirishuvini ta'minlagani ma'lum bo'ladi. She'riy parchani umumiy holatda, nisbiy mustaqil badiiy matn deb olsak, u mustaqil holatida badiiy nutq yoki she'riy nutqni tashkil etadi. Uni metaforalar tizimida tahlil etganimizda esa dialog badiiy nutqning muhim komponenti sifatida namoyon bo'ladi. Bunda, A.A.Potebnya haqli qayd etganidek, qism orqali butunni tushuntirish, badiiy talqin etish, poetik dialogizatsiya maydonga keladi.

V.Jirmunskiy, A.Potebnya lingvistik, falsafiy, psixologik tarzda tushuntirgan masalani sof lingvopoetik nuqtayi nazardan tahlil etadi. Masalan, olimning she'riy kompozitsiyaga doir kuzatishlari lirik matnda ro'y beradigan dialogik jarayonlarning lingvistik nuqtayi nazardan talqin etishi, lingvopoetik dialogizatsiyaning intensiv jarayonlarini badiiy nutq doirasida tahliliy asoslashi bilan diqqatga sazovor. "She'riy kompozitsiya qurilishi faqat ritm yoki urg'ularning tizimli komponentlar

hosil qilinishi bilan emas, ularning o'zaro lingvistik munosabati orqali, sintaktik guruhlar bilan chambarchasligi bilan ham belgilanadi. Bunda gap, gap bo'laklari, gapdagi ibora, gapdagi so'z, so'z bo'laklari, harf va tovushlar vositasida ma'no ko'chishi yuz beradi" [4:151-152]. Umuman, she'riy so'z yoki she'riy nutq muayyan kompozitsion tizim hosil qilgandagina butun poetik tekst sifatida A.Potebnya qayd etgan dialogik jarayonlarni maydonga keltiradi. Uning ta'sir kuchi, matn ichi va matn tashqarisidagi dialogik vazifasi aynan kompozitsion butunlik hosil qilishi bilan bog'liq. Bunda gapdan harf va tovushlarga, harf va tovushlardan gapga tomon doimiy harakatlanib turuvchi dialog hosil qiluvchi vositalar "men" va "boshqa" o'rtasidagi munosabatning mukammal chiqishini ta'minlaydi.

Rauf Parfining

Tong otmoqda, tong o'qlar otar,
Tong otmoqda, quyosh – zambarak.
Yaralangan Yer shari yotar,
Boshlarida yashil chambarak... [7:75].

degan mashhur satrlarini she'riy nutq va uning dialog hosil qilish jarayoni nuqtayi nazaridan tahlil etadigan bo'lsak, shunday manzara hosil bo'ladi:

1) ushbu parchadagi kalit gap "Tong otmoqda". Ushbu gap she'riy kompozitsiyaning ikki o'rnida kelgan. Gapning dastlabki ma'nosi oddiygina xabar. Tun tugab, kun boshlanayotganini bildirib keladi.

2) faqat ikkinchi satrdagi "Tong o'qlar otar" gapi bilan sintaktik, maromiy, urg'uli, alliteratsion, omonimik, morfologik va fonetik munosabatga kirishgandan keyin birinchi satr o'zining oddiygina xabar beruvchilik, ya'ni darak gaplik xususiyatini lingvopoetik yoki she'riy nutqlik xususiyatiga almashtiradi. "Tong o'qlar otar" gapi o'quvchida badiiy assotsiatsiya uyg'otib, uni quyosh chiqayotgani haqidagi xulosaga olib keladi. Haqiqatdan ham tong qo'ynini yorib, uxlab yotgan Yer ustiga tushayotgan quyosh nurlari yonib turgan kamon o'qi, miltiq yoki zambarakdan otilayotgan yonar o'qlarga o'xshaydi.

3) she'rdagi ikkinchi "Tong otmoqda" gapi endilikda quyosh chiqayotganini bildirmaydi. Aynan tong otayotganini, omonimik tovlanishi orqali esa tong yerni nur o'qlari bilan o'qqa tutayotganini bildiradi. Bu gapdagi otmoq sintaktik jihatdan to'g'ridan to'g'ri o'q uzmoqqa o'tar ekan, A.A.Potebnya qayd etgan "иносказание" (istoraviylashuv) vujudga keladi. O'q uzishdan olingan qism Quyosh nuriga olib berilib, metaforani hosil qiladi.

4) keyingi satrdagi "Quyosh - zambarak" gapi poetik ma'noni yanada aniqlashtiradi. Endi nur manbai to'g'ridan to'g'ri o'q uzish vositasiga aylantiriladi. Lekin bunday aniqlashtiruv, she'riy matn, bir butun she'riy nutq bilan sintez hosil qilib, o'quvchini aniq mantiqiy anglamga emas, chalg'itish, she'r ustida yana mushohada qilish ehtiyojiga olib keladi. Axir qanday qilib quyosh zambarak bo'lishi, zambarakka o'xshab o'q otishi, Yer sharini o'qqa tutishi mumkin?! Bunday poetik "chilg'ituv" dialogiklashuv natijasida retseptiv jarayondagi metaforik anglamni kuchaytiradi.

5) she'rdagi oxirgi ikki satrning kompozitsiyaga qo'shilishi, she'riy kompozitsiyada sintezni tashkil qilishi bilan masala oydinlashadi. Otayotgan tong – sahar, subhi sodiq bilan uning o'q otishi o'rtasida hosil bo'lgan sintaktik antitezis "Yaralangan Yer shari yotar / Boshlarida yashil chambarak" satrlarida sintezlashuvi bilan she'r maqsadi oydinlashadi. O'quvchi shoirning bu yerda hech qanday urush manzarasi yoki jang maydoni tasvirini emas, musaffo tong otish jarayonini tasvirlayotganini anglab yetadi. Boshida qonga belangan doka emas, "yashil chambarak"

bilan yaralanib yotgan Yer metaforasi uni shunday xulosaga olib keladi. Ikki ziddik tong otishi va o'q otishi o'rtasida ro'y beradigan dialogik kombinatsiya natijasida she'riy nutqning poetik nuqtayi nazardan yuksak namunasi maydonga keladi.

V.M.Jirmunskiyning "She'rga xos tasavvur doimo umumiydir" [5:20] degan nazariy xulosasidan kelib chiqadigan bo'lsak, yuqorida tahlil etilgan R.Parfi she'rining retseptiv jarayonda nima uchun umumiylik kasb etganligi ma'lum bo'ladi. Aristotel "Poetika"sida ilgari surilgan badiiy nutqda o'quvchi uchun umumiy yoki tanish bo'lgan so'z, ibora, metaforalarni qo'llash zarurati haqidagi nazariy talabning asl mohiyati shu joyda yorqinroq ochiladi. Shoir bu talabga qanchalik izchil rioya qilsa, badiiy qabullash yoki qabullash jarayonidagi assotsiatsiya, uning ortidan keluvchi talqin turli-tuman bo'lishidan qat'i nazar, tasavvur umumiy bo'ladi. Tong otishi, quyoshning chiqishi, quyosh nuri ostidagi Yerning yashillikka burkangancha yastanib yotishi umuman barcha odamlar uchun tanish manzara. R.Parfi she'ri o'quvchiga shu taassurotni uyg'otar ekan, tasavvurlar umumlashadi. A.Blok 1906-yilda chop etilgan bir maqolasida shunday yozadi: "Har qanday she'r – bir necha o'tkir so'z ustiga tortilgan choyshabdir. Bu so'zlar she'r osmonida yulduzdek charaqlab turadi. She'r shu so'zlarning hisobigagina mavjuddir" [3:40]. R.Parfining tahlil etilgan ushbu she'rda ajratib tahlil etilgan so'zlar xuddi A.Blok aytgan vazifani bajaruvchi "o'tkir so'zlar"dir. Bir qarashda she'r uchun mantiq ortiqchadek bo'lib tuyuladi. Mantiq hukmron bo'lgan joyda poetik tasavvur siqib chiqariladigandek tushuncha paydo bo'ladi. Ammo she'rning ham o'z mantig'i bo'ladi. Bu mantiq hayotiy yoki matematik mantiqdan farq qiladi.

Arastu "Ritorika"sining 9-bobida go'zallikning "ehtiyoj"ligi, "ehtimolliligi" bunda tashkillanishning muhimligiga urg'u beriladi: "Mantiq badiiy asar yoki badiiy nutq tarkibida nima yoki kim go'zalligiga ishonitirishga xizmat qiladi" [1]. Yuqorida qayd etilgan she'riy tasavvurning uyg'unligi haqidagi tezis ham mohiyat nuqtayi nazaridan badiiy mantiqqa tayanadi. Chunki shoir yoki o'quvchining mantiqiy bilimlariga R.Parfi she'ridagi ikki zid tushunchaning mantiqiy qiyosi, dialogik qabul qilinishiga, pirovard natijada dunyo hayoti va uning go'zal tungi haqidagi umumiy tasavvurga ega bo'lishini ta'minlaydi. Shuningdek, Aristotel "Go'zallik ehtiyoj, go'zallik maqtovga loyiq, chunki u ezigulikdir" degan xulosani e'tirof etadi [1]. R.Parfi she'ri tahlili misolida ma'lum bo'ldiki, yovuzlik fonida, urush manzarasi misolida yetkazilgan poetik mushohada o'quvchini qiyoslash orqali ezigulikga, Yer sharidagi osuda tong haqidagi poetik xulosaga olib keldi.

Ko'rinadiki, badiiy dialog barcha adabiy janrlarda, jumladan, lirik janrlarda ham nutqiy kommunikatsiyaning turli shakl va usullarini hosil qiladi, asar nutqiy jarayonlarida asosiy o'rin tutadi. Umuman, so'z san'ati yoki u bilan bog'liq janrlar jonli "nutqiy jarayon", "nutq oqimi" tarzida tushuniladi. So'zlashuvning barcha shakllari o'zining chegarasiga ega bo'ladi. Nutqiy chegara esa "nutqiy subyekt, ya'ni so'zlovchining almashinuvi" bilan belgilanadi. Nutq jarayonida so'zlovchining almashinuvi "boshqa" so'zlovchining yoki yana bir nutq subyekting kirib kelishi bilan boshlanadiki, she'riy nutqda buning turli shakllari kuzatiladi. Lirik janrlarda har bir gap, jumla, satr faqat nutq jarayonidagi faol komponentga evrilib faollashadi. Bunda fikr-mulohaza, nutqqa nisbatan tasdiq, inkor yoki boshqa shakldagi muayyan munosabatning hosil bo'lishi poetik nutq dialogizatsiyasini tashkil etadi.

Adabiyotlar

1. Аристотель. Риторика (<http://rushist.com/index.php/philosophical-articles/2685-aristotel-ritorika-kratkoe-soderzhanie>)
2. Большой энциклопедический словарь (<https://literaturologiya.academic.ru/510/%>)
3. Виноградов В.В. О теории художественной речи. – М.: «Высшая школа», 1971.
4. Жирмунский В.М. Теория стиха. – Л.: «Советский писатель», 1975.
5. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л.: «Наука», 1977.

6. Орипов А. Ёиллар армони. Шеърлар. – Т.: «Ғафур Ғулом», 1982.
7. Парфи Р. Туркистон руҳи. Сайланма. – Т.: «Шарк», 2013.
8. Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М.: «Высшая школа», 1990.
9. Словарь лингвистических терминов (<https://literaturologiya.academic.ru/510/%>)
10. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Т.: «Akademnashr», 2013.
11. <https://xn--870-iddfg5dar7d.xn--p1ai/faq/cto-takoe-poeticeskaya-rec-kratko>

REZYUME. Maqolada she'riyatda dialog va uning badiiy funksiyasi, badiiy nutqning she'r poetik strukturasiga ta'siri muammosi tadqiq etiladi. Shuningdek, she'riy nutqning jahon adabiyotshunosligida o'rganilishi hamda o'ziga xosligi, lirikada badiiy kommunikatsiya masalalari nazariy tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается диалог в поэзии и его художественная функция, проблема влияния художественной речи на поэтическую структуру стихотворения. Также теоретически анализируются изучение и своеобразие поэтической речи в мировом литературоведении, вопросы художественной коммуникации в лирике.

SUMMARY. The article examines dialogue in poetry and its artistic function, the problem of the influence of artistic speech on the poetic structure of a poem. The study and originality of poetic speech in world literary criticism, issues of artistic communication in lyrics are also theoretically analyzed.

БИОГРАФИЧЕСКИЙ ХРОНОТОП В НОВЕЛЛЕ ЮРИЯ НАГИБИНА «ОТ ПИСЬМА ДО ПИСЬМА»

М.У.Рахманова – старший преподаватель

Н.В.Воронцова – старший преподаватель

Академия Вооружённых сил Республики Узбекистан

Таянч сўзлар: хронотоп, бадий вақт, бадий макон, дунёнинг фазо-замон тасвири, хронотопик.

Ключевые слова: хронотоп, художественное время, художественное пространство, пространственно-временная картина мира, хронотопика.

Key words: chronotope, artistic time, artistic space, spatio-temporal worldview, chronotopy.

Художественное время и художественное пространство – важнейшие характеристики художественного образа. Литературно-поэтический образ, развёртываясь во времени (как последовательность текста), своим содержанием воспроизводит пространственно-временную картину мира, притом в её символическо-идеологическом аспекте.

М.М.Бахтиным был введён термин «хронотоп», понимаемый как «существенная взаимосвязь временных и пространственных отношений, художественно освоенных в литературе». Учёный напрямую связывает хронотопоу литературного произведения с его жанровой природой. «Можно прямо сказать, что жанр и жанровые разновидности определяются именно хронотопом, причём в литературе ведущим началом в хронотопе является время», – пишет исследователь [3:234].

М.М.Бахтин вводит и обосновывает понятие «биографическое время», понимаемое как определяющая категория в организации важнейшего типа художественного освоения времени и пространства – жанра биографии. Специфика реализации этой категории просматривается учёным на материале античного романа: именно на античной почве завершилось оформление основных форм пространственно-временного единства.

Данная статья ставит перед собой цель показать специфику пространственно-временной организации рассказа Ю.Нагибина «От письма до письма», входящего в цикл новелл, посвящённых жизни известных писателей прошлого и опубликованных автором под названием «Вечные спутники». В качестве теоретической базы в работе используется концепция, разработанная М.М.Бахтиным.

Жанрообразующая доминанта, объединяющая научные, популярные, академические и художественные биографические тексты, – фактический материал, на основе которого даётся картина жизни человека, развитие его личности в связи с общественными обстоятельствами эпохи. Время и место числятся как реально существующие или существовавшие в прошлом. Авторский комментарий, вынесенный в начало произведения сразу же вступает в полемику с традицией: писатель утверждает возможность вариаций как в «мире веско материальном», так и в «духовной сфере». В качестве иллюстрации Нагибин приводит факт не литературной, реальной действительности: «В Болдино посетители показывают пушкинскую усадьбу с тщательно обставленным барским домом, конторой, службами, парком. При этом не скрывают, что обстановка собрана по признаку типичности для помещичьего быта средней

руки тех давних лет, что парка вообще не было. Но это не мешает тысячам людей благоговейно взирать на приблизительно вычисленный пушкинский мир и чувствовать своё сближение с великой тенью» [2:181].

Ю.Нагибин отказывается от пространственно-временной условности: пространство и время предельно конкретизировано. Кроме того, привлекается фактический материал, работающий на восприятие описываемого как реально происходившего в прошлом: «Уезжая в конце августа 1830 года из Москвы в Болгарию, Пушкин отправил Петру Александровичу Плетнёву... печальнейшее письмо: «Сейчас еду в Нижний, т.е. в Лукоянов, в село Болдино...»» [2:181]. Однако писатель утверждает своё право на «вариативность» в событийной плоскости: «Я предлагаю свой вариант случившегося, ничуть не менее допустимый, чем вариант пушкинского быта, воплощаемый в мемориале, Болдино» [2:181].

Такая установка писателя на множественность интерпретаций, «вариативность» может быть рассмотрена как элемент постмодернистской поэтики с её ориентацией на концепции «виртуальной реальности», «возможных миров» и «альтернативной истории».

М.М.Бахтин выделяет два типа построения античной биографии: энергетический и аналитический. В основе первого типа лежит изображение человеческой жизни (БИОГА) не путём аналитического перечисления характерологических свойств человека и объединения их в твёрдый образ, а путём изображения поступков, речей и других проявлений и выражений человека. Время энергетического типа биографий линейно (в классическом варианте – это жизнь человека с момента его рождения и до смерти), это время раскрытия характера, но не время становления и роста человека; путь раскрытия характера ведёт только к выполнению той формы, которая была предначертана с самого начала, но не к изменению и становлению самого характера.

Тип аналитической биографии основывается на схеме с определёнными рубриками, по которым и распределяется весь биографический материал: общественная жизнь, семейная жизнь, отношения к друзьям и т.д. Различные черты и свойства характера подбираются из различных и равномерных событий и случаев жизни героя и разносятся по указанным рубрикам.

В рамках современной литературы невозможна реализация ни одной из классических биографических схем в чистом виде. Интересным представляется анализ реликтовых форм, позволяющих обнаружить в биографических произведениях современной литературы ти-

пологические схождения с текстами – биографиями доклассической поры, поры формирования ведущих литературных жанров.

С точки зрения хронотопической организации структура рассказа «От письма до письма» представляет собой результат контаминации структурных элементов «энергетической» и «аналитической» античных биографий.

Объект повествования в рассказе – Болдинская осень 1830 года, один из наиболее значительных периодов в творческой биографии Пушкина, отличающийся особой плодотворностью. Линейная структура временной организации чётко закрепляется на лексическом и композиционном уровнях текста: рассказ начинается письмом Пушкина к Плетнёву, содержащее известие о намерениях поэта посетить родовое имение, завершается рассказ отъездом Пушкина, размышляющего о преимуществах болдинской жизни.

В рамках этого отрезка жизненного пути раскрывается характер поэта: в основе принципов изображения характера лежит схема «энергетического» типа биографии. Сама действительность, в которой совершается раскрытие характера, служит лишь средой, даёт поводы для проявления характера в поступках и словах, но лишена определяющего влияния на сам характер, не формирует, не создаёт его, а лишь актуализирует. Вот как описана сцена первой встречи поэта с крестьянской девушкой, музой болдинской поры, Февроньей: «Он ждал отпора, девушка была сильной, но её готовность, торопливая покорность опередили его. Все это уже было. Издалека наплыло жалкое пуганное лицо Ольги Калашниковой. Потом Ольга полюбила его, так ему во всяком случае, казалось, но в первое, страшное для девушки свидание ею двигала лишь тупая подчиненность барину, втемьяшенная в слабую голову, наказами Арины Родионовны. Он не хотел повторения. Не разумом, сама плоть воспротивилась этому. Повторение было неизбежно» [2:197].

Реализация биографической инвариантности аналитического типа прослеживается в стремлении Нагибина показать Пушкина во всех его возможных ипостасях: Пушкин и друзья, Пушкин и декабристы, Пушкин на отдыхе (пристрастие к верховой езде), Пушкин в быту, Пушкин и канцелярщина и т.д. Центральное место в системе сюжетосложения занимает тема творчества (это закономерно вытекает из самой системы хронотопической организации – болдинский период творческого подъёма). И хотя на уровне композиции такое деление на рубрики никак не прочитывается (как это было в античной биографии этого типа), смысловой, содержательный уровень текста даёт очень чёткое представление о тематической раздробленности, упорядоченной многоплановости нагибинского рассказа. Нами были рассмотрены так называемые «объемлющие» хронотопы, пространственно-временные образы, которые в определениях Бахтина, организуют целостность литературного произведения. Но каждый такой хронотоп может включать в себя неограниченное количество мелких хронотопов, между которыми наблюдаются сложные, специфические взаимоотношения. Мы предполагаем, рассмотреть в качестве таких элементов пространственно-временной структуры произведения три, на наш взгляд наиболее репрезентативные для данного рассказа пространственно-временные характеристики: это пространственный образ «пасеки», а также тради-

ционные хронотопические мотивы «дороги» и «осени».

Пушкинский образ – мотив «дороги» разработан в русле традиции. «Дорога» – это всегда судьба, жизненный путь человека. Хронотоп «дороги» в рассказе определяет характер отношений Пушкина и декабристов, объясняет, хоть и традиционно в плане однозначности суждений, причины неприсоединения поэта к знаменитому восстанию: Пушкину изначально была предназначена другая миссия, миссия великого поэта, «национального гения»: «От Владимира они взяли направо к Мурому. Прямоком было быстрее, но Пушкину не терпелось расстаться с «дорогой в одну сторону», как называли владимирский трактат, с тех пор как Россия разжилась Сибирью... Этой дорогой шли несчастные осуждённые на каторгу, в ссылку и переселенцы. Этой дорогой шли декабристы... И он вздохнул свободнее, когда проклятая Владимирка скрылась из глаз» [2:183].

Хронотопический образ «осени» в рассказе, как и в рамках всего пушкинского творчества «дороги», реализует прямо противоположное традиционному значение. Традиционная символика хронологии сводится к движению от весеннего и летнего расцвета к осенней грусти, что характерно, например, для мира тургеневской прозы. Для Пушкина – это всегда время душевного подъёма, плодотворного творчества и необычайного здоровья. «... Осень подходит. Это любимое моё время – здоровье моё обыкновенно крепнет – пора моих литературных трудов настанет...» – из письма Плетнёву [2:181].

Особый интерес представляет образ «пасеки», который может быть рассмотрен как центральный, смежно-образующий, пространственный ориентир в общей системе пространственно-временной организации рассказа. Сдвиг в настроениях поэта, необычайная продуктивность его литературной деятельности в Болдино напрямую связывается Нагибиным со встречей Пушкина с крестьянской девушкой Февроньей, болдинской любви поэта. Она, эта «красивая, рослая простолудинка» дала возможность поэту ощутить вновь давно утраченное чувство свободы, покоя, счастья. Их встречи проходили в сторожке пасечника, среди бесконечных пчелиных ульев.

В мифо-поэтической традиции образ пчелы неразрывно связан с мотивами бессмертия и поэтического вдохновения. В мифологических системах различных народов под так называемым «методом поэзии» понимается священный напиток, амброзия, пища богов и бессмертных творцов. Таким образом, в рамках анализа рассказа актуализируется архетипическое значение хронотопического образа «пасеки».

Таким образом, пространственно-временная организация произведения может быть рассмотрена как сложная, многоуровневая система. Мы выделили хронотопы 3-х уровней:

1. Уровень, авторского отношения к времени и месту описываемых событий;
2. Уровень хронотопики, определяющий жанровое единство;
3. Уровень конкретных, лексически закреплённых в тексте «хронотопических» мотивов.

Хронотопическая организация любого произведения намного сложнее представленного – мы лишь пытались обозначить основные моменты и системно описать их.

Литература

1. Нагибин Ю.М. Собрание сочинений: В 4-х томах. Т.4., -М.: 1981.
2. Холопова В.Ф. Парадокс любви: новеллистика Нагибина. -М.: 1990.
3. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. -М.: 1975.
4. Драгомирецкая Н.В. Автор и герой в русской литературе XIX-XX вв. -М.: 2001.
5. Аксаков К.С. Литературная критика. -М.: 1998.
6. Горбунов А.П. Поэтика публицистического текста. -М.: 1978.
7. Моруа А. Современная биография. // Прометей, 1968 Т.5.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Юрий Нагибиннинг «Хатдан хатгача» кассасининг хронотопик ташкил этилишининг асосий нукталари ва уларнинг тавсифи келтирилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье обозначены основные моменты хронотопической организации новеллы Юрия Нагибина «От письма до письма» и их описание.

SUMMARY. This article highlights the main points of the chronotopic organization of Yuri Nagibin's novella «From Letter to Letter» and their description.

ASL NUSXA VA TARJIMA O'RTASIDAGI TAFOVUTLAR

F.D.Sapayeva – *filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, professor*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: she'r, tarjimon, tarjima, she'riy takror, bayt va band, ma'no, shakl va mazmun, so'z, tarjima qilish, matn, shoir, Maxtumquli, turkman tili, o'zbek tili.

Ключевые слова: стихотворение, переводчик, перевод, поэтическое повторение, строфа и пункт, смысл, форма и содержание, слово, текст, поэт, Махтумкули, туркменский язык, узбекский язык.

Key words: poem, translator, translation, poetic repetition, verse and clause, meaning, form and content, word, text, poet, Makhtumkuli, the Turkmen language, the Uzbek language.

Asl nusxa va tarjima o'rtasidagi asosiy tafovutlar, avvalo, iki til o'rtasidagi farqlarda namoyon bo'ladi. Ba'zi so'zlar bir tilda boshqa ma'noda, ikkinchi tilda boshqa ma'noda kelishi mumkin. Bir tilda ijobiy mazmunda qo'llanadigan so'z boshqa tilda salbiy ma'no bildirishi mumkin, deb bu tafovutlarni ming yil burun Abu Rayhon Beruniy ham ko'rsatib ketgan edi. Chunonchi, tarjima mashunos Zuhriddin Isomiddinovning yozishicha, *jo'ra so'zi o'zbeklarda erkaklarga nisbatan qo'llansa, turkmanchada u dugona ma'nosida keladi*. Yoki *olchoq so'zi bizda muttaham, pastkash, ablah kimsani bildirsa, turkmanchada xushfe'l, ko'ngli ochiq kishini anglatadi*. Qirg'izchada esa qatiqni ayron deyishadi [1:157-159]. *Qizg'anmoq – o'zbekchada qizg'anish, tatarchada rahm qilish; yurt – o'zbekchada xalq, o'lka, jamoat, vatan, tatarchada o'y fikr, quyma – o'zbekchada holva, tatarchada devor; qir – o'zbekchada tepa, yaylov, tatarchada chet, qirra va hokazo*. Binobarin, o'zaro o'xshashligiga ishonib, bu so'zlarni shundoqqina o'zbek tiliga ko'chirib qo'yib bo'lmaydi.

Bir tilda ko'p ma'noli bo'lgan so'z boshqa tilda faqat bir ma'noni bildirishi mumkin yoki aksincha. Bu tarjimada ma'noning torayishi yoki kengayishiga olib keladi.

Sinonimlar – ma'nodosh so'zlar ham har bir tilning boyligi. Masalan, *“Boburnoma”da “o'ldi” so'zi 27 xil ifodalangan ekan: o'ldi, vafot etdi, dunyodan o'tdi, shunqor bo'ldi, shahodat sharbatini ichdi, juvonmarg bo'ldi, boqiy dunyoga rixlat qildi, bu dunyoi foniyni tark etdi, jon qushi tan qafasini tark etdi, ajal sharbatini ichdi, jonini jabborga topshirdi va hokazo*. Bu so'zning dunyodagi biror tilda shuncha ko'p ma'nodoshlari bo'lmasa kerak.

“Boburnoma”ning ellikdan ortiq sahifasida “g'arib” so'zi kelib, turli-tuman ma'no ifodalagan. Ingliz mutarjimlari asar tarjimasida g'arib ma'nosidagi 35 ta so'z va iboradan foydalanishgan [2:11-12].

L.Tolstoyning “Anna Karenina” romani tarjimasida M.Ismoilov *сепеуе сжалос* so'zini bir yerda *yuragi dukurlab ura boshladi*, boshqa bir yerda esa *yuragi suyunganidan o'ynab ketdi* deb tarjima qiladi. Chunki birinchi o'rinda u – shubha, ikkinchisida esa – quvonch ma'nosida kelgan. Yoki: *Куда глаза глядят* iborasi esa *boshi oqqan tomonga* deb tarjima qilinadi. “Ikki lisoniy sistemani chog'ishtirish bilan quyidagi natijalarga erishish mumkin: a) ikki tilning qaysi axborot vositalarini taxminan ekvivalent hisoblash bo'lishi; b) asl nusxa tilida mavjud bo'lgan qanday axborot vositalarining tarjima tilida mavjud emasligi; v) asl nusxa tilida mavjud bo'lmagan qanday axborot vositalari tarjima tilida mavjudligi” [3:50]. Ba'zi tillarda u yoki bu narsa, hodisa, unsur, a'zoni bildiradigan so'zlar bo'lmaydi. Har qanday ikki tilning grammatik qurilishi o'rtasida ham muayyan tafovutlar bo'ladi. Albatta, yaqin tillar bundan mustasno. Lekin o'zaro uzoq tillar ham ba'zan uslubiy tuzilishi jihatidan mushtarak bo'lishi mumkin. Masalan, ruschadan o'zbekchaga tarjimada gapning oxiridan oldinga qarab kelinadi. Holbuki, tojikchaga tarjimada buning aksi, ya'ni rus va tojik tillarida jumla tuzish qolipi

deyarli o'xshash. Bunga tillardagi uslubiy va grammatik tafovutlar sabab bo'ladi.

Tarjimaning muhim muammolaridan biri bu turli tillardagi frazeologizmlar (maqol, matal, idioma) tarjimasidir. K.Chukovskiy iloji boricha maqollarni so'zma-so'z tarjima qilishga intilish kerakligini aytadi. Chunki “ularda xalqning tug'ma xususiyati, fikrlashning milliy uslubi o'z ifodasini topgan bo'ladi”. “Biroq, – deb yozadi G'.Salomov, – boshqa tillarda shunday maqol va matallar ham borki, ulardan kelib chiqadigan hikmat hijjalab qilinadigan tarjima ichidagi so'zlarda o'z in'ikosini topmaydi. Ana shunday maqol va matallar juda ko'pdir. Shunday qilib, boshqa tillardagi ko'plab maqol, matal va idiomalarda aks etgan hikmatni ularning ona tilimizdagi muqobillari bilan almashtirish vositasidagina ro'yobga chiqarish mumkin” [4:244]. Ma'lum bo'ladiki, tarjimaning lisoniy (lingvistik) muammosi faqat ikki tilni bilish bilan chegaralansa, g'ayrilisoniy muammolari nihoyatda ko'p ekan: bu – ikki adabiyot, ikki madaniyat, ikki tarix, ikki xalqning turmush tarzi, urf-odatlar, diniy e'tiqodi va marosimlari...

Bundan tashqari, ilmiy tarjimada turli ilmlardan, publitsistik tarjimada kechayotgan voqealardan, badiiy tarjimada adabiy-estetik qonuniyatlardan xabardor bo'lish taqozo qilinadi. Sof ilmiy asarlar va rasmiy uslubdagi hujjatlarni nazardan soqit qilganda, aksar matnlar turli darajadagi uslubiy bo'yoqqa ega bo'ladi, ularda his-hayajon, kinoya piching, turli so'z o'yinlari, nozik ishoralar aks etadi. Badiiy adabiyot-ku obrazli iboralar, badiiy san'atlar, uslubiy bo'yoqlar asosida ish ko'radi, unda so'zlar ming bir ma'noda tovlanadi, ko'pincha so'zlar o'z lug'aviy ma'nosida kelmaydi...

Ko'rinadiki, tarjima – oson ish emas, tarjimonlik – mashaqqatli kasb. Mutarjim faqat tilni bilibgina qolmay, tarix, falsafa, estetika, adabiyot, dinlar, urf-odatlar kabi ko'pdan-ko'p narsalarni ham bilishi kerak.

Aynan tarjimonning chuqur bilimi, keng dunyoqarashi, katta hayotiy tajribasi tarjimaning muvaffaqiyatini ta'minlaydigan asosiy omil hisoblanadi. Xalq tabiati, jonli tilini yaxshi biladigan tarjimon tarjima asarning hayotiyli, xalqchilligi, tushunarligini oshirish uchun lug'atlarda yo'q so'zlar, iboralarni izlab topadi. Bu uning til sohasidagi ijodkorligidir.

Muallif va mutarjimning ruhan yaqinligi, hamfikrligi, uslublarining mushtarakligi esa har qanday tarjimaning chinakam yutug'i hisoblanadi. Buni tarjimashunoslikda “muallif va mutarjim yulduzining bir-biriga to'g'ri kelishi” deyiladi. Bunday ijodiy muvofiqlik natijasida bunyod etilgan tarjimalar bizda ko'p. Masalan, Maxtumquli asarlari tarjimalari, Alisher Navoiy asarlari tarjimalari, E.Vohidov tarjimasidagi Gyotening “Faust”i va S.Yesenin she'rleri, A.Oripov tarjimasidagi Dantening “Ilohiy komediya”si, Q.Quliyevning “Hayrat” she'ri, A.Qahhor tarjimasidagi Chexov hikoyalari, M.Kenjabek tarjimasidagi Pushkinning “Yevgeniy Onegin” romani, Xurshid tarjimasidagi Hofiz Sheroziy g'azallari, Sh.Shomuhamedov tarjimasidagi Xayyom ruboiylari, Mirtemirning ko'plab tarjimalari va boshqalar.

Ayni paytda, bu borada ruhiyat va uslub nomuvofiqligi jihatidan muvaffaqiyatsiz chiqqan tarjimalar ham yo'q emas. Chunonchi, Maxtumqulining milliy va ichki ruhiyatini o'zbekcha she'rlari tarjimalari, ba'zida qoraqalpoq va ozar tillardagi tarjimalari, S.Salim Buxoriy Gyotening jo'shqin ruhini "G'arbu Sharq devoni" tarjimasida berolmagan, hassos shoirni tarjimada bosiq donishmandga aylantirib qo'gan bo'lsa, E.Vohidovning M.Svetlov she'rlaridan qilgan tarjimalari ham muvaffaqiyat qozonolmadi. Sh.Shomuhamedov ham tarjimada Bedil ruboiylarning mazmuniy teranligi, ko'p ma'noliligi, badiiy yuksakligini berolmay, ma'nolar otasi deb Sharqda ulug'langan shoirni o'rtamiyona bir ijodkor darajasiga tushirib qo'ydi. Adib Sobir Termiziy asarlari tarjimasida ham muvaffaqiyatli chiqmagan (xususan, E.Pardayev tarjimasidagi ruboiy va qit'alar)...

Tarjima jarayonida tarjimon katta rol o'ynaydi: uning tilni nechog'lik bilishidan tortib, iste'dodi, bilimi, dunyoqarashi, saviyasi, asl nusxaga munosabati, uslubi, ruhiyati... bu kabi barcha omillar u yoki bu darajada tarjimada o'z aksini topadi. Bizda tarjima sifati va tarjimon mahorati doirasida bu masalalarning ko'pi muayyan darajada tadqiq etilgan. Ayni paytda, o'rganilmagan va e'tibordan tushib qolgan omillar ham yo'q emas. Masalan, Xo'ja Alimovning fikricha, "biz tarjimonni ko'p tomonlama o'rganishimiz mumkin. Masalan, fiziologik, biologik, falsafiy, genetik-tarixiy, milliy va irqiy tomondan va hokazo" [5:258]. X.Alimov badiiy tarjima psixologiyasi muammosini o'rganib, qiziq kuzatishlarni ilgari suradi: uzoq muddat bir muallif asarlarini tarjima qilish natijasida uning ta'siriga tushish (A.Oripov "Jannatga yo'l" asarining yaratilishida "Ilohiy komediya"ning, E.Vohidovning "Sen yaxshisan, men yomondurman" she'ri yozilishida "Faustning ta'siri mavjud"); "Tarjimonga xos milliy xususiyatlar va uni o'rab turgan muhitning tarjimaga ta'sir etishi" va "tarjimon yoshining tarjimaga ko'rsatgan ta'siri". O'zaro suhbatda Abdulla Oripov unga qiziq bir voqeani aytib beradi.

Adabiyotlar

1. Исмиддинов З. Алдоқчи сўзлар билан баҳс. // Таржима санъати. (Мақолалар тўплами) 5-китоб. – Тошкент: «Фан», 1980.
2. Собиров М. "Бобурнома"нинг инглизча таржималарда муаллиф услуби ва бадиятини қайта тиклаш муаммолари. НДА. – Тошкент: 2002.
3. Саломов Ф. Таржима назарияси таърифи. – Т.: «Ўқитувчи», 1978.
4. Саломов Ф. Тил ва таржима. – Т.: «Фан», 1989.
5. Алимов Х. Таржimon руҳияти. // Таржима санъати (Мақолалар тўплами). 6-китоб. – Тошкент: «Ғафур Ғулом», 1985.

REZYUME. Ushbu maqolada asl nusxa va tarjima o'rtasidagi asosiy tafovutlar, ikki til o'rtasidagi farqlar va (o'xshash) muqobil so'zlar tarjimasida haqida so'z yuritiladi. Muallif va mutarjimning ruhan yaqinligi, hamfikrligi, uslublarining mustarakligi kabi masalalar xususida baxs yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассматриваются основные различия между оригиналом и переводом, различия между двумя языками и (аналогичный) альтернативный перевод слов. Особое внимание уделяется таким вопросам, как духовная близость автора и мутарджима, единодушие, общность их стилей.

SUMMARY. This article discusses the main differences between the original text and the translation, the differences between the two languages, and the translation of (similar) alternative words. Issues such as the spiritual closeness of the author and the mutharjim, the co-existence of their style are discussed.

O'ZBEK XALQ O'LANLARIDA QO'LLANILGAN TROPLAR TABIATI

Sh.D.Turg'unov – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
Turan International University

Tayanch so'zlar: o'lan, trop, metonimiya, sinekdoxa, istiora, ko'chim.

Ключевые слова: улан, троп, метонимия, синекдоха, метафора.

Key words: lancer, trope, metonymy, synecdoche, metaphor.

O'zbek xalq o'lanlari matnida metafora, metonimiya, sinekdoxa singari obrazli ko'chim turlari katta o'rin tutadi. Troplarning og'zaki lirika namunalari tarkibidagi vazifasi ularning poetik takomili yoki boshqacha aytganda, badiiy jihatdan balog'atga erishuvda namoyon bo'ladi. Shunday ekan, o'lanlarda qo'llanilgan troplarning tabiati, badiiy vazifadorligi bilan bog'liq masalalar bugungi kun o'zbek folklorshunosligi kun tartibida muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy va o'quv adabiyotlaridan ma'lumki, metonimiya biror narsa yoki obrazni boshqacha nomlash vazifasini o'taydi. Fransuz faylasufi va adabiyotshunosi Pol Rikyorning metonimiya haqidagi qarashlari o'ziga xos. U

"1966-yilda, shoir endi 25 yoshga to'lganda onasi vafot etadi. Mana shu musibatli voqea ta'siri ostida u o'zining "Onajon" she'rini yozgan. Bir qancha vaqt o'tgach, mazkur she'r rus tiliga tarjima qilingan. Tarjimonning yoshi o'sha paytda 50-60 lar chamasida bo'lgan. O'zbek shoirining aytishicha, bu uning she'rlaridan qilingan tarjimalar ichida muvaffaqiyatsiz chiqqan tarjimalardan biri ekan. Bu dalilni yoshi bir joyga borib qolgan tarjimonning onadan judolikda paydo bo'ladigan favqulodda qayg'uli hissiyotni aynan idrok qila bilmaganligi bilan tushuntirsa bo'ladi" [5:261-262]. Yoki xalq o'rtasida *o'zbekning to'g'ri gapi yo'q*, degan bir hikmat yuradi. Buning ma'nosi ko'pgina o'zbekcha so'zlar ko'p ma'noli bo'lib, ularni har tarafga bursa, turlicha talqin qilsa bo'ladi. Xo'sh, sinonimlarga boy bo'lmagan bir tilga o'zbekcha ko'p ma'noli so'zlarni o'g'irsa, matnning butun ma'no qirralari aks etadimi?

"Ma'lumki, xalqlarning turmush tarzi, tirikchilik sharoitlari, urf-odat, rasm-rusum, irim-chirim, udumlarida juda katta farqlar borki, mavjud rosmnana lug'atlardan ularning nomlariga muqobil so'z topib bo'lmaydi, basharti, topilgan taqdirda ham ulardan foydalanish qiyin, negaki, bunday so'z asarda tasvirlangan voqeaga o'zgacha milliy ma'no berishi mumkin" [3:54].

Har qanday tilning ham umumiy va xususiy jihatlari mavjud: tildagi umumiyliklarni boshqa tilda berish qiyin, chilik tug'dirmagani holda, xususiyliklar tarjimonni mushkul ahvolga solib qo'yadi. Bu har bir tilning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Masalan, u yoki bu tilga xos ko'p ma'nolik, so'z o'yinlari, ma'no tovlanishlarini boshqa tilda aslidagiday aks ettirish nihoyatda qiyin, ba'zan hatto mumkin emas.

Turkiy she'riyatda tajnis san'ati keng ishlangan. Bu san'at omonimlar – shakldosh so'zlar asosiga quriladi. Shu asosda tuyuq janri kelib chiqqan. Tuyuqni faqat turkiyshunos olim Sergey Ivanovgina tarjima qilishning uddasidan chiqqan.

metonimiyaga bir nomning aloqadorlik, mansublik jihati-dan boshqa nom bilan almashinishi tufayli yuz beradigan semantik ko'chim, deb baho beradi. Bunday almashtirishda narsa yoki hodisaning ma'nosi va mohiyati mutlaqo o'zgarmay qoladi [6:146]. Biz ham xalq o'lanlaridagi ma'no aloqadorligi bilan bog'liq ko'chimlar haqida fikr yuritganimizda P.Rikyorning konsepsiyasiga amal qilishga harakat qilamiz. A.A.Potebnya metonimiyaga xos xususiyatlar haqida to'xtalar ekan, mazkur ko'chimning narsa bilan ko'chirilgan ma'no o'rtasida aloqadorlik, mansublik va yaqinlikka asoslanishini ta'kidlaydi, aloqadorlik, yaqinlik hamda mansublikning makon va zamonda voqe

bo'lishini aniq misollar tahlili orqali ko'rsatadi [5:182-202].

Professor A.Fitrat metonimiya o'rnida majoz terminini qo'llaydi. Uning izohiga ko'ra, majoz metonimiyaning aynan o'zidan iborat. U, jumladan, shunday yozadi: "Bir so'zni o'z ma'nosidan boshqa bir ma'no uchun ishlatmagidir. Shul shart bilankim, bu ikki ma'no o'rtasida o'xshatishdan boshqa bir turli yaqinlik, boylanish bo'lsun" [12:68]. Shunga yaqin izohlardan biri I.Sultonning "Adabiyot nazariyasi" kitobida ham mavjud. U yozadi: "Majozlarning keng tarqalganlaridan biri – metonimiyadir. Metonimiya ikki narsa o'rtasidagi o'xshashlikka emas, balki ikki tushuncha o'rtasidagi yaqinlikka asoslangan majozdir. Mazkur fikr uning keyingi ishlarida ham rivojlantirildi. U yozadi: "Bir narsani o'z nomidan boshqa nom bilan aytish metonimiya (o'zbek mumtoz adabiyoti terminologiyasida "kinoya") deb ataladi. (Metonimiya (yunoncha) – "boshqa nom bilan atash" demakdir) Metonimiya tilga olinmagan nom bilan tilga olingan nom orasida ma'nani to'la uyg'unlik borligini taqozo etadi" [10:218-219].

Uning o'lan misralaridagi ishtiroki to'g'risida tasavvur hosil bo'lmog'i uchun dastlabki misolni keltirib o'tamiz:

Burungilar aytishuvni o'lan debdi,

O'lan bilsang yonboshla yonimga kep [13:110].

Ushbu misoldagi metonimik ko'chim "burungilar" so'zi orqali ifodalangan. Leksik-semantik jihatdan olib qaralganida, aslida vaqt kechimini anglatuvchi bu ravish o'tmishga mansublik semasiga ko'ra "ota-bobolarimiz" yoki "ustoz o'lanchilar" degan tushunchalarni ifodalamoqda.

Yana ayrim misollarni ko'rib o'taylik:

Ish ko'rsatgan orden taqar to'shiga,

Cho'ponlarning boring tomoshasiga. [13:23].

Birinchi misradagi "ish ko'rsatgan" so'z birikmasiga e'tibor bering. Unga "dehqon", "cho'pon", "ziyoli", "rahbar" va hokazo so'zlardan birining ma'nosi o'zaro aloqadorlik tufayli metonimik ko'chgan.

Olgani er yigitning bo'lsa yaxshi,

Buralib tolchiviqday uydan chiqar. [13:35]

Mana shu misralardagi she'riy ifoda adabiy normadagi stilistik qolipga solingudek bo'lsa, "Er yigit uylangan qiz yaxshi bo'lsa, mehmon kelganida uydan tolchiviqday buralib (ya'ni ibo va hayo bilan) chiqadi" shaklidagi shart ergash gapli qo'shma gapga aylanadi. Lirikaning lingvoteknik qonuniyati esa buncha cho'ziq, ritm va ehtirossiz ifodani qabul qilmaydi. Shu boisdan metonimiya san'ati qo'l kelib, "Er yigit uylangan yaxshi qiz" jumlasining ma'nosini birgina "olgani" so'zi ifodalamoqda.

Erman sari,

Erman degan pitadi tovdan nari. [13:111].

Erman – tog'ning yuqori joylarida o'sadigan yog'ochi juda mustahkam, uncha-muncha bo'ron va dovulga egilmaydigan daraxt. Xalqimiz orasida "Er yigitning uyalgani – erman daraxtining egilgani" degan matal mavjud. Keltirilgan misolda metonimik so'z tejash usulida "daraxt" so'zi tushirib qoldirilgan. Ya'ni "erman" so'zi ko'chim orqali daraxt ma'nosini ham anglatmoqda.

O'lan misralariga obrazlilik bag'ishlab, ifodani ixcham va aniq berishga, tasvirning yorqin va ta'sirchan chiqishiga katta yordam beradigan badiiy ko'chim turlaridan biri sinekdoxadir. Sinekdoxa metonimiya singari narsalar o'rtasidagi aloqadorlik va mansublik munosabatlarini ifodalagan uchun ilmiy adabiyotlarda metonimiyaning bir ko'rinishi sifatida talqin qilinadi. [3:854-855; 11:237-238; 4:246; 14:178; 1:163-164; 10:57; 2:141-142; 9:97]

Ammo sinekdoxadagi aloqadorlik metonimiyadan farqli ravishda biron narsaning qism yoki bo'laklari orqali yaxlit tasavvur tug'diradi. Bunday talqin deyarli barcha terminologik lug'atlarda mavjud. Masalan, L.I.Timofeev va S.V.To'rayevlar tomonidan tuzilgan adabiyotshunoslik terminlari lug'atida sinekdoxa haqida shunday izoh berilgan: "Sinekdoxa – ko'chimlardan biri, bir predmetdan

boshqa predmetga miqdoriy belgilar asosida ma'noni ko'chirishga asoslangan metonimiyaning ko'rinishlaridan iborat" [8:351]. N.Hotamov va B.Sarimsoqovlarning adabiyotshunoslik terminlari lug'atida ham shunga o'xshash izohlar berilgan: "Sinekdoxa – metonimiyaning bir ko'rinishidan iborat ko'chim: unda bir qism yo bo'lak orqali yaxlit, butun narsa bildiriladi va aksincha, butun hodisa orqali ayrim bo'lak haqida fikr yuritiladi" [13:281].

O'zbek xalq o'lanlari bo'yicha to'plangan faktik materialimiz yuqoridagi hukmning to'g'riligini tasdiqlaydi. Masalan:

Shu to'ylarga aruvlash kelmay qolsa,

Tomga chiqib qarayman oynak bilan [13:97].

Ma'lumki, "oyna" so'zi quyidagi ikki xil ma'noga ega:

1. Deraza romlariga o'rnatiladigan qummi kimyoviy texnologiyalar yordamida qayta ishlash orqali hosil qilinadigan shaffof jism; 2. Qarshisidagi inson, narsa-jismlar tasvirini aynan aks ettiradigan ko'zgu. Yuqorida keltirilgan o'landan parcha mazmunida ijrochi lirik qahramon ko'ngliga ma'qul tushgan aruvlashi to'ydagi aytishuvga hadeganda kelavermasa, tomga chiqib uning yo'lga durbin bilan qarashini bildirmoqda. So'nggi misradagi "oynak" so'zi sinekdoxa yo'li bilan durbin tushunchasini uning bir qismi bo'lgan linza orqali ifodalamoqda.

Demak, metonimiyaga xos narsa, hodisalar o'rtasidagi ma'no ko'chishining ular o'rtasidagi aloqadorlik, mansublik yoki yaqinlik munosabatlariga asoslanishi sinekdoxaga ham to'la taalluqli. Ularni farqlash uchun, bizningcha, yaxlit, butun narsa yoki hodisalardagi ma'no ko'chimini – metonimiya, ularning qism va bo'laklari o'rtasidagi ma'no ko'chimlarini sinekdoxa deb yuritish ma'qulroq. Qolaversa, u yoki bu terminni qo'llash yoki izohlashda fanda an'ana sifatida davom etib kelayotgan izohlardan kechish foydadan ko'ra ko'proq chalkashliklar keltirib chiqaradi.

Sinekdoxa metonimiya singari nutqning tejash tamoiylari asosida yuzaga keladi. Aytish mumkinki, sinekdoxa – metonimiyaning eng yuqori darajadagi ko'rinishi. O'lanchilar xalqning jonli tilidagi sinekdoxalardan

keng foydalanadilar. Misol uchun:

O'lanni boshla desang chevar boshlar,

Do'ppimning boshimdagi ichi astar.

O'lanning yaxshisi bor, yomoni bor,

Aytaylik qaysidan, qalamqoshlar? [13:159].

Qosh – inson tanasining bir qismi. Qizlar orolanganida unga qalam yoki o'sma suradilar. Yuqoridagi o'lan ijrochisi atrofda tinglovchi qizlarga murojaat qilar ekan, ularning nomini sinekdoxa yo'li bilan "qalamqoshlar" deydi. Shunday deyilganida ham biz sinekdoxa san'ati to'g'risidagi ko'nikmalarimiz tufayli misra mazmunini to'liq tushunav-eramiz.

Quyidagi o'lan namunasi tarkibidagi "qora ko'z" ham qism orqali butunni anglatish mohiyatiga monand tarzda, oshiq yigit yangasiga yozg'irishicha, vasliga yetisha olmayotgan mahbusasini ifoda qilish barobarida nutqiy jarayonda so'zni iqtisod qilish bilan birga obrazlilikni ham ta'min etgan:

Ekdin g'o'za, ko'zingdan, ekdin g'o'za,

Yozi bilan ishladim toki kuzga.

Jon yanga, jonim yanga, arzim senga,

Etihsar kun bormikan qora ko'zga? [13:108]

Yozma adabiyotda "oy yuz", "gul ro'y" singari an'anaviy ko'rinishdagi istioraviy ko'chimlar quyidagi ijod namunasi nomadik madaniyat vakiliga xos samimiyat bilan xalqona tarzda "chiroyli bet" deya sinekdoxaviy ko'chim voqelantirilgan:

To'raylab o't,

Qo'ying suvdan o'tmasa quraylab o't.

Qushga taqqan qo'ng'iroqday shildiraysan,

Akang sendan o'rgilsin, chiroyli bet [13:68].

Maqolada bahs yuritilgan munozara natijasi o'laroq bizda quyidagicha xulosa yasash imkoni paydo bo'ladi:

1. Badiiy matnni lingvopoetik tahlilga tortganda trop turlarining deyarli barchasi asosida o'xshatish, chog'ishtirishdan iborat mantiqiy tushuncha yotganligi ayon bo'ladi;

2. Ko'chimlarning og'zaki lirika janrlari, xususan, o'lanlar tarkibidagi badiiy vazifadorligi muhim ahamiyatga molik;

3. O'lanlardagi ko'chimlar an'anaviy ko'rinishdagi istioraviy ko'chimlardan nomadik madaniyat vakiliga xos samimiyat ufurib turishi hamda xalqonaligi bilan o'zgachalik kasb etadi;

4. Tropning sinekdoxa turi o'lan misralariga obrazlilik bag'ishlab, ifodani ixcham va aniq berishga, tasvirning yorqin va ta'sirchan chiqishiga katta yordam beradi.

Adabiyotlar

1. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. -М.: «Просвещение», 1975. - С.163-164.
2. Еремина В.И. Поэтический строй русской народной лирики. - Л.: «Наука», 1978. - С141-142;
3. Краткая литературная энциклопедия. Т.6. -М.: Советская энциклопедия, 1971. -С.854-855;
4. Поспелов Г.Н. Иносказательная изобразительность и выразительность слов. // Введение в литературоведение. - М.: «Высшая школа», 1976. -С. 246.
5. Потебня А. Метонимия. //А.А.Потебня. Теорическая поэтика. - М.: «Высшая школа», 1990. -С. 182-202.
6. Рикёр Поль. Теория интерпретации. Дискурс и избыток значения. -М.: «Прогресс», 1976.-С.146.
7. Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. - Т.: «Ўқитувчи», 1979. 281-б.
8. Тимофеев Л.И., Тураев С.В. Словарь литературоведческих терминов. - М.: «Просвещение», 1974. - С.351.
9. Сидельников В.М. Поэтика русской народной лирики. - М.: «Учпедгиз», 1959. - С.97.
10. Султон И. Адабиёт назарияси. -Т.: «Ўқитувчи», 1980. 218-219-б.
11. Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение. - Л.: «Учпедгиз», 1959. - С.237-238;
12. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. - Т.: «Ўқитувчи», 1995. 68-б.
13. “Ўлан айтсанг бери кел, айнам-ов” (ўланлар). // Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Ж.26. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2020.
14. Хотамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. - Т.: «Ўқитувчи», 1979. 281-б.
15. Щепилова Л.В. Введение в литературоведение. -М.: «Высшая школа» 1968. -С178.

REZYUME. Maqolada o'zbek xalq o'lanlari matnida badiiy tasvir vositalari, xususan, ko'chimlar keng qo'llanilgan. Ularni metafora, metonimiya, sinekdoxa singari turlari va troplarning o'lanlar tarkibida poetik vazifadorligini aniqlashtirish folklorshunosligimiz oldida turgan dolzarb muammolardan biridir. Mazkur maqolada ayni shu masalalar xususida bahs yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В тексте узбекских народных песен (улан) широко используются средства художественного изображения, в частности тропы. Выяснение поэтической роли метафор, метонимии, синекдохи и тропов в композиции народных уланов — одна из актуальных проблем, стоящих перед нашим фольклористическим исследованием. В этой статье обсуждаются те же вопросы.

SUMMARY. The text of Uzbek folk songs (ulan) widely uses as means of artistic depiction, in particular tropes. Clarification of the poetic role of metaphors, metonymy, synecdoche and tropes in the composition of folk lancers is one of the pressing problems facing our folklore research. This article discusses the same issues.

NURMUHAMMAD ANDALUB – XORAZMLIK MASHHUR ADIB

U.Zaripboyeva – talaba

Namangan davlat universiteti

Tayanch so'zlar: Xorazm, o'zbek va turkman shoirlari, Nurmuhammad Andalib, “Bulbul”, Munis, adabiy siyosat, Ogahiy, adabiyotshunoslik, Bayoniy, bayoz, dostonnavis, adabiy aloqalar, muxammas, murabba, muvashshax.

Ключевые слова: Хорезм, узбекские и туркменские поэты, Нурмухаммад Андалиб, «Соловей», Мунис, литературная политика, Огахи, литературоведение, Баяни, Баяз, прозаик, литературные связи, мухаммас, мурабба, мувашшах.

Key words: Khorezm, Uzbek and Turkmen poets, Nurmuhammad Andalib, “Nightingale”, Munis, literary policy, Ogahi, literary studies, Bayani, Bayaz, novelist, literary relations, mukhammas, murabba, muvashshakh.

Xorazm adabiy muhiti o'zbek adabiyotining ajralmas bir qismini tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, “Jo'shqin Amudaryodan suv ichib, muqaddas va tabarruk Xorazm tuprog'ida unib-o'sgan, xalqimiz tarixida o'chmas iz qoldirgan Abu Rayhon Beruniy, Muhammad Muso Xorazmiy, Mahmud Zamaxshariy, Najmiddin Kubro, Pahlavon Mahmud, Nosiriddin Rabg'uziy, Sulaymon Boqirg'oni, Sakkokiy, Munis, Feruz, Ogahiy, Bayoniy va boshqa ko'plab allomalar, shoir va mutafakkirlarning nomlari jahon sivilizatsiyasi tarixiga haqli ravishda oltin harflar bilan bitilgan” [1:241].

O'zbek va turkman xalqlari o'rtasidagi qardoshlik, adabiy-madaniy aloqalar juda qadimiy tarixga egadir. Ikki xalq o'rtasidagi adabiy aloqalarimizning yaqinligiga guvoh bo'luvchi o'nlab dostonlar, xalq kitoblari borki, ulardan ayrimlarining dastavval qaysi xalq o'rtasida paydo bo'lganligini aniqlash qiyin. XVII – XIX asrlar mobaynida o'zbek va turkman shoirlari tomonidan ko'plab asarlar yaratildi, madaniy taraqqiyotga ulkan hissa qoshildi. Sobir Sayqaliyning “Bahrom va Gulandom”, so'ngroq ko'hna Urganch va Vas (Toshovuz) tomonlarida yashagan Shohbandaning “Shoh Bahrom”, XVIII asr oxirlarida yashagan turkman shoirlari Shaydoyi yaratgan “Gul Sanobar”, Ma'rufiy yaratgan “Yusufbek va Ahmadbek” dostonlari g'oyaviy-badiiy xususiyatlariga ko'ra, shu nomdagi o'zbek xalq kitoblari nusxalariga juda yaqin. Bunday asarlar ko'p. Ular turkman kitobxonlariga qanchalik estetik zavq, ma'naviy oziq bag'ishlasa, o'zbek

kitobxonlariga ham shunchalik zavq va ma'naviy oziq beradi [2:127.].

Mustaqillik yillarida o'zbek tili va adabiyoti faniga alohida e'tibor berilmoqda. 2016-yil 13-may kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida” Farmoni muhim ahamiyatga ega bo'ldi [3].

Nurmuhammad Andalibning ismi, tug'ilgan joyi va hayoti haqidagi ma'lumotlar ancha kam hisoblanadi. Biz u haqidagi ma'lumotlar uning asarlari va boshqa manbalar orqali topishimiz mumkin. Uning ismi Nurmuhammad tahallusi Andalib (Bulbul). Ko'hna Urganchning Qoram-oz qishlog'ida tug'ilgan. Xiva va Buxoro madrasalarida ta'lim olgan. Munis va Ogahiyning “Firdavs – ul iqbol”, Bayoniyning “Xorazm shohiy” asarlarida u haqida ma'lumotlar mavjud [4].

Mumtoz adabiyotda “Andalib” tahallusi bilan ijod qilgan shoirlar ko'p bo'lgan. Bu haqda V.Abdullayev “O'zbek adabiyoti tarixi”ning uchinchi jildida ma'lumot beradi. Shu bilan birga, “Layli va Majnun”, “Yusuf va Zulayho”, “Zaynularab” kabi dostonlarning muallifi Nurmuhammad Andalib haqidagi qimmatli ma'lumotlarni ham tilga oldi [5:336].

Nurmuhammad Andalub “Yusuf va Zulayho” dostoni yozilgan payti u 55 yoshda bo'lgan. Bu haqida shu asarda yozib qoldirgan. Bundan xulosa qilish mumkinki, u taxminan 1710-1711-yillarda tug'ilgan, 1770-yilda vafot etgan.

Andalib ijodida Navoiy, Fuzuliy, Mashrab an'analarining ta'siri va davomiyligini ko'ramiz. Ulardagi g'oyalar mutanosibligini, timsollar uyg'unligi va dunyoqarash hamohangligini his qilamiz. Andalibning lirik she'rlari bizgacha 20 ga yaqin to'plam va bayozlar tarkibida yetib kelgan. Devoni haqida ma'lumot yo'q. Uning qalamiga mansub bayozlarning eng qadimiylari 1198 raqamlisi va 6973 raqamlisidir. Ushbu bayozlarning ikkalasida ham bir xil – shoirning 6 ta muhammasi kiritilgan. Adibning bizga bor yo'g'i 35 ta she'ri ma'lum. Shundan 23 tasi taxmis, 3 tasi g'azal, 5 ta shoirning o'zi yozgan mustaqil muhammas, 1 tasi musamma, 1 tasi murabba, 1 tasi muvashshax. Ularning hammasi jami 1200 misraga yaqindir.

Nurmuhammad Andalib epik yo'nalishda ham asarlar yaratgan. "Zaynuralab", "Layli va Majnun", "Yusuf va Zulayho", "Sa'd Vaqqos" dostonlari shular jumlasidandir. Andalib tarjimon sifatida ham o'z salohiyatini namoyon etgan. U "Mirza Hamdam" dostonini ham forschadan turkiychaga o'g'irgan.

Andalib ayniqsa, dostonnavis sifatida shuhrat qozondi. Mumtoz, ayniqsa, uning "Yusuf va Zulayho", "Layli va Majnun" va "Zaybularab" dostonlari muhim. Shoir ularda xalqning sevimli timsollari taqdiri bilan bog'liq an'anaviy syujetlarni asos qilib oladi. Yozma adabiyotda ham, xalq og'zaki ijodida ham qayta-qayta murojaat etilgan mavzularga Andalib yangicha ruhiy talqinlar, ijodiy yondashilgan timsollar tizimi asosida yangi hayot bag'ishaydi. Uchala doston ham nasr va nazm shaklida yaratilgan. Andalib dostonchiligining o'ziga xosligi shundaki, u shakl jihatdan xalq dostonchiligiga juda yaqin. Jumladan, yozma dostonlar, asosan nazmda yaratilgan. Har bir bobda qisqa nasriy mundarija berilgan. Ammo Andalib dostonlarida nasr miqdori va vazifasi ortgan. Badiiy tasvirda nazm bilan nasr baravar ishtirok etgan. Nasr va nazmning o'rin almashib turishi, o'quvchi uchun doston syujetining aniq yetkazilishini, ruhiy holatlarni izohlash, sharhlab borilishini ta'minlaydi [6: 410].

Bu dostonlar XVIII-XIX asrlar davomida qayta-qayta ko'chirilgan, chop etilgan. Birgina "Yusuf va Zulayho" dostonining o'zi 1904-1912-yillari Kogon, Toshkent, Samarqand, Buxoro shaharlarida 6 marta nashr qilingan.

Nurmuhammad Andalib she'riyat bobida Alisher Navoiy, Muhammad Fuzuliy, Boborahim Mashrab va boshqalarning merosini qunt bilan o'rganib, ularning an'analarini davom ettirgan. Uning taxmisleri orasida Jomiy, Vafoiy va Habib g'azallariga bog'langan tazmin muxammaslar ham bor. Andalib lirikasiga mansub she'rlarning bizgacha yetib kelgan namunalaridan anchasida xalq she'riyatining ta'siri kuchlidir.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: "O'zbekiston", 2017. 241-b.
2. Orzibekov Rahmonqul. O'zbek adabiyoti tarixi. – T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006. 127-b.
3. Rahmonov N. O'zbek adabiyoti tarixi. – T.: "Sano-standart" nashriyoti, 2017.
4. <https://uz.wikipedia.org>
5. Jumaxo'jayeva Nusratulla, Adizova Iqboloy. O'zbek adabiyoti tarixi. – T.: "Innovatsiya – Ziyo", 2020. 410-b.
6. <https://www.zivouz.com>
7. <https://vuz.uz/uz/news/ozbekiston--turkmaniston-dostona-va-ahil-qoshnichilik-munosabatlari-rivojlanmoqda>

REZYUME. Maqolada Xorazm diyorida yetishib chiqqan shoir va yozuvchi, bir qator lirik doston va she'rlar muallifi, o'zbek va turkman xalqlarining milliy namoyondasi hisoblangan Nurmuhammad Andalib haqida so'z boradi. O'zbek va turkman xalqlarining o'zaro aloqalari ko'p zamonlarga borib taqaladi. Nurmuhammad Andalubning "Yusuf va Zulayho", "Layli va Majnun" va "Zaybularab" kabi asarlari va uning she'rlari haqida ma'lumot beriladi. Mustaqillik yillarida shoirga qaratilgan e'tibor haqida qisqacha tavsif beriladi.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о Нурмухаммеде Андалубе – поэте и писателе, выросшем в Хорезме, авторе ряда лирических эпосов и поэм, считающемся национальным представителем узбекского и туркменского народов. Узбекско-туркменские отношения имеют давнюю историю. Будет представлена информация о таких произведениях Нурмухаммада Андалуба, как «Юсуф и Зулайхо», «Лейли и Меджнун» и «Зайбularab», а также его стихах. Дается краткая характеристика внимания, уделяемого поэту в годы независимости.

SUMMARY. The article talks about Nurmuhammad Andalub, a poet and writer who grew up in Khorezm, the author of a number of lyrical epics and poems, and who is considered a national representative of the Uzbek and Turkmen peoples. Uzbek and Turkmen relations go back to many times. Information about Nurmuhammad Andalub's works such as "Yusuf and Zulayho", "Layli and Majnun" and "Zaybularab" and his poems will be given. A brief description of the attention paid to the poet during the years of independence is given.

Andalib lirik she'rlari tarkibida shaxsning charxi bemuruvvatdan, taqdiridan noliq, og'ir hayot qiyinchiliklari tufayli ko'ngil hazing bo'lib, benavo – bechora ahvoliga tushib qolganligidan faryod chekish ohanglari uchray qoladi. Bunday she'rlari xasbihollik xususiyatiga ega. Ularni shoir qismatining badiiy ifodasi deyish mumkin.

Ma'lumki, Hazrati Yusuf Alayhissalom taqdiri bilan bog'liq sarguzashtlarning asosi "Qur'on"ga borib tutashadi. Kalomullohdagi Yusuf surasi asosida XX asrgacha ko'p asarlar maydonga keldi. Andalibning "Yusuf va Zulayho" dostonining yaratilish asosi ham shu bilan bog'liq. Muallif asarda uning yaratilish tarixi, yozilish sabablariga to'xtaladi. Uning e'tiroficha, doston turkiygo'y qavmlar ehtiyojini inobatga olib yaratilgan.

1200 misraga yaqin she'r hamda bir necha dostonlari bizgacha yetib kelgan. «Layli va Majnun», «Tohir va Zuhra», «Yusuf va Zulayho», «Zayn ul-arab», «Sa'd Vaqqos», «Bobo Ravshan», «Malikai Mehrinigor», «O'g'iznoma» kabi dostonlarida mumtoz dostonchilikning eng yaxshi xususiyatlari mujassamlashgan. «Nasimiy» dostonida shoir Nasimiy hayoti va ijodi aks etgan. Mashrabga taqlidan yozgan she'rlari o'zbek va turkman xalqlarining sevimli qo'shiqlariga aylangan. Andalib asarlarining qo'lyozmalari va toshbosma nusxalari O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanadi [7].

Adib ijodi X.Ko'r o'g'li, V.Abdullayev, B.Axundov, A.Ulug'berdiyev, G.Nazarov kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. Qaysi xalq shoiri bo'lishidan qat'i nazar uning asarlari bizga qadar yetib kelib, Xorazm va turkman adabiy muhitining shakllanishida asosiy rol o'ynagan.

O'zbek va turkman xalqlari azal-azaldan vaqin do'st, ahil qo'shni, strategik hamkor sifatida mushtarak maqsadlar bilan vashab kelgan. Shu sababli, ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarning ildizi uzoq tarixga borib taqaladi va o'zaro hurmat, ishonch asosiga qurilgan. Mustaqillik villarida O'zbekiston va Turkmaniston o'rtasidagi strategik hamkorlikning huquqiy asosi sifatida qator tarixiv huiiatlar imzolandi. Do'stona munosabatlarni mustahkamlash va hamkorlikni rivojlantirish, o'zaro vordamni avamaslik mazmunidagi 1996-vil 16-vanvar. 2004-vil 19-novabr va 2007-vil 18-oktabr va so'nggi villardagi kelishuv hujjatlari – shartnomalar shular jumlasidandir [8].

Xulosa sifatida shuni avtish mumkinki, Xiva xonligida ijod qilgan Nurmuhammad Andalibning asarlari biz uchun nihovatda katta ahamiyatga egadir. Asosan tarix va adabiyot sohalarida izlanuvchilar va o'rganuvchilar uchun uning asarlari dastur ul - amal bo'lib xizmat qiladi. Bugungi kunda, uning ijodi nafaqat O'zbekistonda balki, butun dunvo olimlari va iiodkorlari e'tiborini o'ziga jalb qilib, katta e'tibor bilan o'rganilmoqda.

M A Z M U N Í BAS MAQALA

Пазылов А.К. Пединститут мақтанышымыз болып қала береді (Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институтының 90 жыллығы алдынан)	3
---	---

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika

Джумаёзов У.З. Связанная задача термоупругости в деформациях для изотропного параллелепипеда	5
Ergashev B.Z. O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish va tashishning hozirgi holati	7
Kalmuratova S.M., Tursinbekova I.J., Muxiyatdinov J.K. Chiziqli emas algebraik tenglamalarni yechish usullari	10
Курбонов Б.Э. Эффективное использование солнечной энергии в теплицах	13
Qutlimuratov Yu.Q., Risnazarov A.M. Ishlab chiqarish obyektlarini joylashtirishini ko‘p mezonli optimallashtirish asosida boshqaruv qarorlarini qabul qilish algoritmlari	15
Mislibayev I.T., Alimov Sh.M. Kovuldi oltin koni uchun tez qotuvchi monolit to‘lg‘azma materiallarni tayyorlash metodikasi	18
Набиев А.Н., Саидова Д.Ш. Инновацион ёндашув негизида муҳандислик объектларини лойihalash va конструкцияlash (валларни мустаҳкамлик ва бикрликка киёсий ҳисобlash мисолида)	21
Raximov F.M. Ensuring electrical safety in networks with resistive neutral grounding	24

Biologiya. Zoologiya. Ekologiya

Baltabaev M.T., Ismamutova A.T. Qaraqalpaqstan sharayatında shıǵıs katranı (<i>crambe orientalis</i> L.)nıń bio-ekologiyalıq ózgeshelikleri	26
Бобомуродов Ш.М., Кушаков А.Ж., Бўрибоева М.Ғ. Зарафшон хавзаси суғориладиган тақир- ўтлоқи тупроқларнинг экологик-мелиоратив тавсифи	28
Embergenov M.A., Medetov M.J., Saparov Q.A., Saparov A.D., Tajibayeva J.D. Janubiy Orolbo‘yi qazuvchi arilari (sphecidae, crabronidae) imagolarining fenologik xususiyatlari	31
G‘o‘dalov M., Qosimov N. Sangzor vodiysi tuproq qoplamini ilmiy-amaliy jihatdan tahlil qilish	34
Meliboyeva F.S. Qo‘qon vohasi sug‘oriladigan maydonlarida suvdan foydalanish samaradorligi	36
Radjapov M.Ya., Eshpanova G., Matmuratov T.R. Tabiat-jamiyat tizimi va uning ekologik jihatlari	38
Султамуратов А.Т., Тамамбетова Ш.Б., Адилов Б.А., Полвонов Ф.И., Шарипова В.К. Сравнительный анализ флористических компонентов между островом “Возрождение” и прилегающими территориями	40

Geografiya

Балтабаев О.О. Топонимларни географик тадқиқ этишининг манбалари ва усуллари ...	42
Qurbonov Sh.B. Pirnazarov J.B. O‘zbekiston Respublikasi ma‘muriy-hududiy tuzilishining tarixiy-geografik tahlili	44
Sabirova M.Sh. Toshkent viloyati oilalarida ajralish jarayoni va uning geodemografik jihatlari	46
Seytniyazov K.M. Toponimlarning klassifikatsiyasi haqqida	49

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw

Bekjanova B.K. Qoraqalpoq xalqining zamonaviy nikoh to‘yi marosimlarining tarixiy-etnografik tahlili	52
Ergasheva G.M. Ma‘naviyat – huquqiy davlat tayanchi	54

Ктайбеков А.М. Законодательная база рыночных реформ в Республике Каракалпакстан	56
Саидов Б.А. Исти судқа шекем алып барыўда шахстың ҳуқық ҳәм еркинликлерин тәмийинлеў мәселелери	57
Сарыбаев А.К. Қарақалпакстан Республикасында индустриаллық жаңаланыў процесслери тарийхынан (1991-2000-жыллар)	60
Шерниязов Р.Х. Қуйи Амударё соҳилидағи XVI-XIX асрларда юз берган этносиёсий ва этномаданий жараёнлар тарихномаси	62

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Abishov G.M., Sársenbaeva B.S. Qaraqalpaq xalıq jumbaqlarındaǵı ayırım úy buyımı atamaları haqqında	64
Aitenova Z.A. Qaraqalpaq tilinde leksikologiyanı oqıtıw texnologiyaları	65
Babaeva M.A., Chariev Ch.D. Qaraqalpog‘istonli turkmanlar tiliga Yevropa tillaridan o‘zlashgan so‘zlar	67
Bayimbetova M.B. Inglis hám qaraqalpaq tillerinde eliklewishlerdiń salıstırmalı úyreniliwi	69
Elmuratova S.A. Exploring objectivity in modern russian language: a focus on word formation and grammatical meanings	72
Жалғасов Н.М. Антропоцентрические провербиальные образования с оценкой трудовой деятельности и социального статуса человека	74
Халмуратов Т.Ж. Ҳэзирги рус ҳәм қарақалпақ тиллеринде биргелкили қурамлы дәнекерсиз қоспа гәплердиң гейпара теориялық мәселелери	76
Искендерова Е.К. Қарақалпақ ертеклериндеги зоонимлер	78
Нуржанов О.Д. Қарақалпақ математикалық терминологиясының қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўи ҳаққында	81
Оразымбетов А.Қ. Қарақалпақ тилиндеги аффикс морфемалардың түрлери	83
Пирниязова А.К., Каллибекова Г.П. Күнделикли баспасөз тилинде шахсты аңлатыўшы перифразалардың қолланылыўы	85

Ádebiyattanıw

Allanazarov E. A.Dabılovtıń «Bahadır» dástanında folklorlıq motivler	88
Amirqulova Z.M. Hikoyalarda tarixiy haqiqatning aks etishi	90
Бекбергенова М.Д. Вопросы изучения каракалпакской литературы в исследованиях Пердебая Нуржанова	92
Ктайбекова З.К. А.Әбдиевтиң «Қарақалпақ қосығы ямаса нан жеңиз!» гүрриңиндеги көркемлик изленислер	93
Матимов Қ.Г. Көркем әдебияттағы импровизация қубылысы: изертлениўи тарийхы менен теориясының айырым мәселелери	96
Matchanov S. Nosir Fozilov esselarining badiiy-ma’rifiy xususiyatlari	99
Matyakupov S. She’riyatda dialog va uning badiiy funksiyasi	101
Рахманова М.У., Воронцова Н.В. Биографический хронотоп в новелле Юрия Нагибина «От письма до письма»	104
Sapayeva F.D. Asl nusxa va tarjima o‘rtasidagi tafovutlar	106
Turg‘unov Sh.D. O‘zbek xalq o‘lanlarida qo‘llanilgan troplar tabiati	107
Zaripboyeva U. Nurmuhammad Andalub – Xorazmlik mashhur adib	109

Ájiniyaz atındaǵı NMPI de “Ilm hám jámiyet” jurnalı redkollegiya aǵzası Norvegiya «Energy Technology» institutı professorı, fızika-matematika ilimleri doktorı Smagul Karajanov penen ushırasıw bolıp ótti

Berdaq atındaǵı QMUda “Ilm hám jámiyet” jurnalı redkollegiya aǵzası texnika ilimleri doktorı, akademik Axmed Reymov hám akademikler Qadir Ğulamov, Bobomurod Axmedov, Nagmet Ayımbetovlar menen ushırasıw bolıp ótti

Tanışınız, redkollegiya aǵzası

Смагул Жанабергенович Каражанов

С.Ж.Каражанов родился в 1963 году в Республике Каракалпакстан. В 1986 году окончил Каракалпакский государственный университет. 2001 году защитил докторскую диссертацию. С 1993 по 1995 годы работал в качестве научного сотрудника в Физико-техническом институте г.Ташкента. С 2009 года по настоящее время работает Старшим научным сотрудником Отдела солнечной энергии Института энергетической технологии (IFE) г.Шеллер Норвегии. С 1996 года активно участвует в рецензировании научных работ для

исследовательских советов Австралии, Эстонии и Португалии, что подчеркивает его между-народное признание в научном сообществе.

Научными интересами С.Д.Каражанова являются: хромогенные материалы и приборы: фотохромизм, термохромизм и электрохромизм. Исследование материалов и приборов.

По этой теме была создана дочерняя компания «Солнечные элементы и материалы для солнечных элементов». Компания исследует новые концепции солнечных элементов (гибридные солнечные элементы на основе Si, CZTS, Se, и др.); фотокаталитические процессы: наноматериалы для очистки сточных вод и медицины; теоретическое моделирование: Abinitio моделирование материалов для преобразования солнечной энергии, энергоэффективных и накопительных устройств; моделирование приборных структур для солнечных элементов и моделирование процессов; дефекты и примеси; собственные и внешние точечные дефекты в полупроводниках и изоляторах.

С.Каражанов является автором более 200 научных работ, опубликованных в престижных международных журналах и представленных на различных конференциях. Он также активно участвует в редактировании специальных выпусков научных журналов, таких как "MaterialsLetters" и "Solar Energy", что свидетельствует о его значительном вкладе в развитие материаловедения и использования солнечной энергии.

В области изобретений С.Каражанов зарегистрировал ряд патентов, связанных с разработкой фотохромных устройств и солнечных элементов на основе гибридных материалов. Это включает инновации в металлгидридных пленках и графеновых солнечных элементах, которые открывают новые возможности для улучшения эффективности и стоимости солнечных технологий.

С.Каражанов регулярно выступает в качестве председателя и приглашенного докладчика во многих международных конференциях. Руководил семинарами и секциями, посвященных актуальным темам в материаловедении и солнечной энергетике, что говорит о его лидирующей роли в данных направлениях.

За свой вклад в науку С.Каражанов был удостоен многочисленных наград, включая премию Академии наук стран третьего мира и медаль Российской академии наук. Эти награды подчёркивают его выдающиеся достижения и вклад в продвижение знаний и технологий на глобальном уровне.

Dıqqat, jazılıw - 2024!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanısqaşlı, ózińizdiń usı tarawdağı jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqshı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2024-jıl ushın jazılıwğa mirát etemiz.

Biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındağı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolğan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 360.000 (úsh júz alpıs mıń) swm.

<i>Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seutov kóshesi, n/j.</i>	<i>«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:</i>
<i>Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998933652520.</i>	<i>BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri</i>
<i>JURNALDÍN BASÍP SHÍGARÍLÍWÍNA</i>	<i>Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010</i>
<i>JUWAPKER: Ájiniyaz atındağı NMPI baspaxanası.</i>	<i>MFO: 00014; INN: 201 122 919</i>
	<i>Ieke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0350 005</i>

<i>Maqalalardıń mazmunına hám durılıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmaıwı, 9 betten aspawı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Ieke puqaralar ushın — 2101. Mákemeler ushın — 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 26.04.2024 Buyırtpa: №0038 Format: 60x84 1/8 Kólemi: 14 b/t. Jurnal jılına 6 márte shıǵadı. Reestr № 089632</i>